

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ. — ΜΕΝΕΛΑΟΣ Γ.
ΠΑΡΛΑΜΑΣ. — ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΑΣΙ-
ΘΙΩΤΑΚΗΣ. — ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ ΙΒ' ★ ΜΑΪΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1958 ★ ΤΕΥΧΟΣ ΙΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Β΄ ΤΕΥΧΟΥΣ

- ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΑΔΕΞΙΟΥ: Ἡ μινωϊκὴ
θεὰ μεθ' ὄψωμένων χειρῶν . . σ. 179
- ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ: Παρατηρήσεις σὲ
κρητικὰ κείμενα σ. 300
- ΣΤΕΡΓ. Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ: Στατιστικὲς
εἰδήσεις περὶ Κρήτης τοῦ τέλους
τοῦ 16ου αἰῶνα σ. 321
- ΑΝΔΡ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ: Περὶ μίαν
κρητικὴν τοιχογραφίαν . . . σ. 335

12 ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΑΙ 1 ΧΑΡΤΗΣ ἘΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

1167/2006 Book
2

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ. — ΜΕΝΕΛΑΟΣ Γ.
ΠΑΡΛΑΜΑΣ. — ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΑΣΙ-
ΘΙΩΤΑΚΗΣ. — ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΤΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΕΚΔΟΤΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ ΙΒ' ★ ΜΑΪΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1958 ★ ΤΕΥΧΟΣ ΙΙ

Ο Ρ Ο Ι Σ Υ Ν Ε Ρ Γ Ι Α Σ Ι Α Σ

Εἰς τὰ «Κρητικά Χρονικά» γίνονται δεκταὶ πρὸς δημοσίευσιν μελέται, κείμενα καὶ βιβλιοκρισίαι, ἐφ' ὅσον ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ περιοδικοῦ, ὡς ἐκτίθενται οὗτοι εἰς τὸ προλογικὸν σημείωμα τοῦ πρώτου τόμου. — Πάντα τὰ δημοσιεύματα ὑπόκεινται εἰς τὴν κρίσιν τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἣ ὁποῖα καθορίζει τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως ἀναλόγως τοῦ διαθεσίμου ἐκάστοτε χώρου καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνην τῆς ἐπιμελοῦς ἐκδόσεως αὐτῶν. — Ὁ συγγραφεὺς δύναται αὐτοπροσώπως νὰ ἐπιμεληθῇ μίᾳ τῶν διορθώσεων τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων, ἐφ' ὅσον ἐξασφαλίζεται ἡ ταχεῖα ἐπιστροφή των. Εἰς περίπτωσιν καθυστερήσεως ἢ Ἐπιτροπῇ ἐπιφυλάσσει εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀμέσου ἐκτυπώσεως. — Δικαιοῦται ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς νὰ ζητήσῃ τὴν ἔκδοσιν μέχρι πενήκοντα, κατ' ἀνώτατον ὄριον, ἀνατύπων ἐκάστης ἐργασίας αὐτοῦ. Ἡ παράδοσις τῶν ἀνατύπων συντελεῖται μετὰ παρέλευσιν διμήνου ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἀντιστοίχου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ. — Αἱ συνεργασίαι δημοσιεύονται κατὰ σειρὰν λήψεως. — Τὰ δημοσιευόμενα χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται.

Χειρόγραφα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν σύνταξιν τοῦ περιοδικοῦ δέον ν' ἀποσιέλωνται πρὸς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα, Μουσεῖον Ἡρακλείου. Ἐμβάσματα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν ἔκδοσιν (διορθώσεις δοκιμίων κλπ.) πρὸς τὸν κ. Ἀνδρέαν Γ. Καλοκαιρινόν, Ἡράκλειον Κρήτης.

Η ΜΙΝΩΪΚΗ ΘΕΑ ΜΕΘ' ΥΨΩΜΕΝΩΝ ΧΕΙΡΩΝ*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ παροῦσα διατριβὴ ἀποτελεῖ συστηματικὴν μελέτην τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐν τῇ μινωϊκῇ τέχνῃ. Προέκειται, ὡς γνωστόν, περὶ τοῦ κυρίου τρόπου παραστάσεως τῆς θεότητος κατὰ τοὺς ΥΜ III χρόνους. Ἐνεκα τούτου ὁ τύπος ἔχει βασικὴν σημασίαν διὰ τὴν καθόλου μελέτην τῆς μινωϊκῆς θρησκείας. Αἱ μέχρι σήμερον σχετικαὶ ἐργασίαι δὲν εἶχον καταλήξει εἰς ὀριστικὰ καὶ γενικῶς παραδεκτὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν τῶν ομάδων μεγάλων εἰδώλων, τοὺς χρόνους ἐμφανίσεως τοῦ τύπου, τὴν σημασίαν, προέλευσιν καὶ ἐπιβίωσιν αὐτοῦ. Συγκέντρωσις τῶν σχετικῶν παραστάσεων δὲν εἶχε γίνεαι. Πλεῖστα ἄλλα ἐπὶ μέρους ζητήματα παρέμενον προβληματικά. Ἐνεκα τούτου ἐκρίθη σκόπιμος ἡ ἐκ νέου μελέτη τοῦ τύπου.

Ἡ ἐργασία οὐδόπως ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐν γένει χειρονομίαν τῶν ὑψωμένων χειρῶν. Ἐξετάζει ἀποκλειστικῶς τὴν ὑποῦσαν τὸς χεῖρας θήλειαν θεότητα τῆς μινωϊκῆς Κρήτης καὶ δὴ ἐν καθαροῦ χειρονομία, μὴ συνδυαζομένην πρὸς τὴν ἐπίδειξιν συμβόλων. Ἐκ τῶν λίαν διαδεδομένων ἀναλόγων παραστάσεων ἄλλων πολιτισμῶν προσάγεται μόνον ὅ,τι μετὰ πιθανότητος δύναται νὰ θεωρηθῆ συγγενὲς πρὸς τὸ ἀντικείμενον ἡμῶν καὶ βοηθητικὸν πληρεστέρας κατανοήσεως αὐτοῦ. Ἄμεσος σύνδεσις τῆς θεᾶς ἡμῶν πρὸς τὰς εἰς εὐρὺν κύκλον νεολιθικῶν καὶ πρωτοχαλκῶν πολιτισμῶν ἀπαντώσας ἀσέμνους μορφὰς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν δὲν γίνεται δεκτὴ, μνημονευομένων πάντως τῶν ἐκ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Αἰγαίου δειγμάτων τοῦ τύπου τούτου, ἅτινα εἶναι πλείονα, ἢ ὅσον πιστεύεται. Ἀρχικῶς ἀπέβλεπον εἰς πλήρη δημοσίευσιν τῶν σχετικῶν ἀνασκαφικῶν ομάδων συμπεριλαμβανομένων τῶν ἑλλίπων τμημάτων εἰδώλων, ὡς καὶ τῶν ὁμοῦ εὐρεθέντων ἀντικειμένων, ἀλλὰ τοῦτο ἀπεδείχθη ἀνέφικτον, διότι διὰ τὰ πλεῖστα τῶν δειγμάτων τοῦ τύπου τὸ δικαίωμα δημοσίευσσεως ἀνήκει εἰς ξένας ἀρχαιολογικὰς Σχολὰς, ἐπίσης δὲ διότι μέρος τοῦ δευτερεύοντος ὕλικου εὐρίσκεται εἰς τὰς μὴ εἰσέτι ταξινομημένας ἀποθήκας τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἀ-

*) Ἡ ἐγκρισις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν δὲν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως. Ὁργανισμὸς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀρθρ. 202, παρ. 2.

πρόσιτον, ὡς διεπιστώθη, εἰς τὴν μελέτην. Οὕτω εἰς τὰς ἀπεικονίσεις τῆς παρούσης ἐργασίας περιελήφθησαν τὰ πληρέστερα δείγματα, ἐκ δὲ τῶν τμημάτων εἰδώλων τὰ ἰδιαιτέρως ἀξιόλογα καὶ παρουσιάζοντα λεπτομερείας διαφωτιζούσας τὸν ἐν γένει τύπον.

Κατὰ κατηγορίας ἐξετάζονται τὰ κύρια δείγματα τοῦ τύπου, ἤτοι ἡ σειρά τῶν μεγάλων ΥΜ ΙΙΙ καὶ ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων καὶ τῶν συγχρόνων ἀναλόγων παραστάσεων, αἵτινες μετὰ μείζονος πιθανότητος δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὸν αὐτὸν τύπον. Διεξοδικώτερον περιγράφονται τὰ ὀλιγώτερον γνωστὰ καὶ ἀδημοσίευτα μέχρι σήμερον ἀντικείμενα, ὡς νέα εἰδῶλα ἐκ Γόρτινος καὶ τῆς ἐν Ἡρακλείῳ Συλλογῆς Γιαμαλάκη. Ἐπιχειρεῖται ἡ χρονολόγησις ἐκάστης ὁμάδος εἰδώλων καὶ ἀντικρούεται ἡ ἐρμηνεία τούτων ὡς ἐν μέρει κιονομόρφων. Ἐξετάζεται ἐπίσης ἡ σχέσις τοῦ τύπου πρὸς τὰ μυκηναϊκὰ πτερυγῶτὰ εἰδῶλια, τῶν ὁποίων ὑποστηρίζεται ἡ ἐκ τῶν παραστάσεων τῆς μινωϊκῆς θεᾶς καταγωγή. Ἐξετάζονται ἀκολούθως παραστάσεις παλαιότεραι τῶν ΥΜ ΙΙΙ χρόνων ἀπεικονίζουσαι γυναικείας μορφὰς μετ' ὑψωμένων χειρῶν. Προερχόμεναι αὗται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ Κρήτης δύνανται μετὰ πιθανότητος νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πρόδρομοι τοῦ τόσον διαδεδομένου ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους τύπου παραστάσεως τῆς θεότητος. Ἐρευνημένης τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου προσάγονται ἀνατολικά καὶ αἰγυπτιακὰ παράλληλα καὶ ὑποστηρίζεται ἡ ἀνατολικὴ καταγωγή αὐτοῦ, εἰσαχθέντος εἰς Κρήτην κατὰ τοὺς ΜΜ Ι-ΙΙ χρόνους. Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῆς χειρονομίας, μετὰ ἐξέτασιν τῶν διαφόρων προταθεισῶν ἐρμηνειῶν, γίνεται δεκτὸν ἐν συναρτήσει πρὸς τὰ περὶ προελεύσεως ὑποστηριζόμενα ὅτι αὕτη προέρχεται ἐκ τῆς στάσεως τῶν ἀνατολικῶν πρεσβευουσῶν θεοτήτων, ἧτις ἤδη ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἶχε καταστῆ ἀπόλυτος στάσις τῆς θεότητος προσλαβοῦσα καὶ περιεχόμενον χαιρετισμοῦ καὶ εὐλογίας. Μετὰ τὴν τυπολογικὴν παρακολούθησιν τοῦ θέματος μελετᾶται τὸ πρόβλημα τοῦ χαρακτήρος καὶ τῶν ὑποστάσεων τῆς θεᾶς ἐξεταζομένων τῶν σχετικῶν γνωμῶν ἄλλων ἐρευνητῶν καὶ ὑποστηριζομένης βάσει τῆς ὁμοιότητος τῶν παραστάσεων καὶ ἐπίσης βάσει μικρασιατικῶν παραλλήλων τῆς ἀπόψεως τῆς ἐνιαίας θεᾶς, ἧτις διασπᾶται πιθανῶς ἐν τῇ λατρείᾳ εἰς πλείονας ὁμοίας ὑποστάσεις. (Πρόκειται περὶ τῆς κατὰ Μαρινάτον «ἀτελοῦς μονοθεΐας»). Ἡ προκύπτουσα ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν πινακίδων τοῦ συστήματος Β ἐκ Κνωσοῦ πολυθεΐα, θρησκεία τῆς ἀρχούσης πολεμικῆς ἀριστοκρατίας τῶν Ἀχαιῶν, δὲν διαφεύδει τὴν ἄποψιν ταύτην. Ἀντικρούεται ἡ ἄποψις τοῦ Μ. Nilsson περὶ πολλῶν σαφῶς διακρινόμενων ἀλλήλων θεαινῶν. Ὡρισμένα ἀναλογίαι μεταξὺ ἑλληνικῶν θηλειῶν θεοτήτων ὑποδεικνύουσι κοινὴν καταγωγὴν ἐκ μιᾶς οὐσιωδῶς

προελληνικῆς θεᾶς. Ἐν ἐπιμέτρῳ συγκεντροῦνται τὰ δείγματα ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν πρώτην χιλιετηρίδα καὶ δημοσιεύονται νέα τινὰ δείγματα. Ἐκ τῶν ἔξω τῆς Κρήτης ἐπιβιώσεων ἐξετάζονται αἱ μᾶλλον χαρακτηριστικαὶ περιπτώσεις καὶ ὑποστηρίζεται ἡ ἐκ Κρήτης διάδοσις τοῦ τύπου. Κατὰ τὴν ἐν γένει ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος προσεπάθησα νὰ παραμείνω πάντοτε πλησίον τῶν πραγμάτων πιστεύων ὅτι πρὸ πάσης προσπαθείας διεισδύσεως εἰς τὸ πνεῦμα τῆς προελληνικῆς θρησκείας δεόν νὰ προηγηθῇ κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβῆς γνῶσις τοῦ υπάρχοντος ὕλικου. Τὸ ἀντίθετον θὰ ἠδύνατο νὰ ἀγάγη εἰς τὴν ἀλλοίωσιν τῶν πραγματικῶν δεδομένων δι' ἀναποδείκτων ὑποκειμενικῶν ἀπόψεων καὶ ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς ἡμῶν.

Τὸ θέμα τῆς παρουσίας διατριβῆς μοι ἀνετέθη πρό τινων ἐτῶν ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Σπ. Μαρινάτου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐκφράζω εὐχαριστίας διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν βοήθειαν. Αἱ ὑποδείξεις αὐτοῦ ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν καὶ κατὰ τὴν τελικὴν διαμόρφωσιν τῆς μελέτης. Ἐλήφθη ἐπίσης ὑπ' ὄψιν ὑπόδειξις τοῦ καθηγ. κ. Ν. Κοντολέοντος. Εὐχαριστῶ τὴν ἐν Ἀθήναις «Ἀρχαιολογικὴν Ἐταιρείαν» διὰ τὴν χορηγίαν μέρους τοῦ ἀπαιτηθέντος διὰ τὰς φωτογραφήσεις καὶ σχέδια ποσοῦ, διὰ δὲ τὴν παρασχεθεῖσαν ἄδειαν δημοσιεύσεως ἀντικειμένων καὶ τὴν πάντοτε πρόθυμον βοήθειαν τὸν κ. Ν. Πλάτωνα. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τοὺς κ. κ. Doro Levi καὶ A. Dessenpe διὰ τὴν παραχώρησιν πρὸς δημοσίευσιν ἀντικειμένων προερχομένων ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν καὶ τὸν κ. Στυλ. Γιαμαλάκην διὰ τὴν δημοσίευσιν ἀντικειμένων τῆς Συλλογῆς του. Ἐπίσης δὲ διὰ τὴν πρόθυμον βοήθειαν καὶ παροχὴν πληροφοριῶν τοὺς κ. κ. E. Kunze, Χρ. Κοροῦζον, Fr. Matz, S. Hood, Vl. Milojcic, H. Müller-Karpe, τὴν κ. R. Amiran, τὴν δ. O. Sargnon, τὴν δεσπ. M. Mellink, τὴν κ. A. Σακελλαρίου, τοὺς κ. κ. M. Biesantz, J. Boardman, K. Καλοκῶρη, B. Καραγιώργην καὶ G. Rizza.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΚΥΡΙΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

1. ΕΙΔΩΛΑ ΜΕΓΑΛΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΠΙΡΙΝΙΑ

Εἶδωλα μεγάλης κλίμακος τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀνευρέθησαν τὸ πρῶτον τυχαίως τὸ 1900 παρὰ τὸ χωρίον Πιρινιάς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ πλησίον τοῦ οἰκοδομήματος, ὁπόθεν ἡ ἐπιγραφή, βάσει τῆς ὁποίας ἐταυτίσθη ἡ θέσις πρὸς τὴν ἀρχαίαν πόλιν

Ῥιζηνίαν¹. Σχετική δημοσίευσις ἐγένετο τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ S. Wide, περιλαβοῦσα ἓν σχεδὸν πλήρες εἶδωλον θεᾶς μεθ' ὕψωμένων χειρῶν (Πίν. Ε', εἰκ. 1 ἀριστερά), δύο τεμάχια χειρῶν ὁμοίου εἰδώλου περιειλιγμένα ὑπὸ ὄψεων, κυλινδρικήν βάσιν τρίτου εἰδώλου, ἓν σωληνοειδὲς σκεῦος καὶ τμήμα ὁμοίου φέροντος ὄφεις². Τὸ πληρέστερον εἶδωλον εἶναι ἑλλιπὲς τὸν ἀριστερὸν πῆχυν καὶ ἀμφοτέρας τὰς ἄκρας χεῖρας. Ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ πρόσωπον, ἀδρῶς πεπλασμένα, σώζουσι φαιὰν χρῶσιν.

Ἀντιθέτως πρὸς παλαιότεραν ἄποψιν, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται κατωτέρω λόγος, καὶ καθ' ἣν ἀνάλογα εἰδώλια εἶχον θεωρηθῆ Ἰθρηνοδοί, ὁ δημοσιεύσας ὑπεστήριξε κατηγορηματικῶς ὅτι πρόκειται περὶ εἰδώλων θεᾶς. Ἐξῆγε τοῦτο ἐκ τοῦ μεγέθους τῶν εἰδώλων καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1901 γενομένης ἀνακαλύψεως νέων ὁμοίων εἰδώλων ἐντὸς δωματίου ἔχοντος σαφῶς ἱερὸν χαρακτήρα εἰς Γουρνιά. Ὁ Wide ἐθεώρησεν τὰ ἀντικείμενα τοῦ Πριναῖ σύγχρονα πρὸς τὰ τῶν Γουρνιῶν καὶ ἐχαρακτήρισεν αὐτὰ διὰ τοῦ συνήθους τότε ὄρου ὡς «μυκηναϊκά»³. Πάντως δεόν νὰ σημειωθῆ ὅτι ἀκριβεστέρα χρονολόγησις τῶν εἰδώλων δὲν ἦτο δυνατὴ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους. Ὑπεστήριξεν ἐπίσης ὁ Wide ὅτι τὰ εἰδῶλα τοῦ Πριναῖ εἶναι ἐν μέρει ἀνεκονικὰ καὶ ὅτι «πλήρως ἀνθρώπινα» εἶναι μόνον τὰ ἀνώτερα μέρη αὐτῶν⁴.

Νέα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἣν ἐπεχείρησεν ἐπὶ τοῦ σημείου εὐρέσεως ὁ Pernier τὸ 1906, ἔφερον εἰς φῶς κεφαλὴν εἰδώλου ὁμοίας θεᾶς καὶ σωληνοειδὲς σκεῦος μετ' ὄψεων⁵. Ἡ νέα ἔρευνα κατέστησεν ἐν μέρει σαφέστερον τὸν χῶρον, ἐκ τοῦ ὁποίου προήρχοντο τὰ εἰδῶλα: πλησίον τοῦ σημείου εὐρέσεως παρατηρήθη τομὴ τοῦ βράχου καὶ ὀρθογώνια

¹) Pernier Di una città ellenica arcaica scoperta a Creta *ἀνάτυπον* ἐκ Boll. d' Arte II 12 1908 σ. 15.

²) Wide Mykenische Götterbilder und Idole AM XXVI 1901 σ. 247 ἐξ. πίν. XII. Πβ. Milano Studi e Materiali III 1905 σ. 118 ἐξ. εἰκ. 518 (ἐσφαλμένη σύνθεσις κορμοῦ μὴ δημοσιευομένου ὑπὸ τοῦ Wide καὶ τῆς δημοσιεύσεως ὑπ' αὐτοῦ βάσεως) καὶ εἰκ. 519, 520, 523. Τὸ εἶρημα τοῦ 1900 περιλαμβάνει εἰσέτι 1) ἓν εἶδωλον σῶζον τὴν βάσιν, τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ ἓνα βραχίονα 2) τμήμα κεφαλῆς μετὰ τοῦ αὐχένος, τῶν κοσμουμένων διὰ χαρακτῶν γωνιῶν πλοκάμων καὶ τοῦ ὄμου, πιθανῶς ἀνήκον εἰς τὴν βάσιν Wide ἔ. ἀ. σ. 248 εἰκ. 1, ἣς φέρει τμήμα ὁμοίου πλοκάμου, 3) κυλινδρικήν βάσιν, εἰς ἣν πιθανῶς ἀνήκουσιν αἱ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Wide χεῖρες, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἀναλογιῶν καὶ τοῦ πηλοῦ. Τὰ εἰδῶλα ἐν συνόλῳ ἦσαν πέντε.

³) Wide ἔ. ἀ. σ. 256.

⁴) Ἀ. ὁ. σ. 251. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἐξετάζεται ὑφ' ἡμῶν κατωτέρω εἰς τὰ περὶ τοῦ εἰδώλου ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέεων.

⁵) Pernier ἔ. ἀ. εἰκ. 11.

οικήματα ἐκ μικρῶν ἀδρῶς λελοξευμένων λίθων. Ταῦτα ὁ Pernier θεωρεῖ ὡς ἰδιωτικὰς οἰκίας, «ὧν μία πιθανῶς ἐχρησιμοποιήθη ὡς ἱερὸν κατὰ τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους» Εἰς ἐκ τῶν χώρων τούτων ἔχει δύο βάσεις κίωνων κατὰ τὸν ἄξονα. Ἐκ τῶν σκευῶν, ἅτινα περιουλεγήσαν, φαίνεται κατὰ τὸν ἀνασκαφέα ὅτι ἐπρόκειτο περὶ οἰκιακοῦ ἱεροῦ⁹. Ἡ L. Banti⁷ φαίνεται δεχομένη ὅτι τὰ εἰδῶλα καὶ τὰ λοιπὰ ἱερὰ ἀντικείμενα προήρχοντο ἐκ τῶν δωματίων, τοῦτο δὲ εἶναι πράγματι λίαν πιθανόν, δεδομένου ὅτι πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ὁμάδες εἰδώλων τῶν χρόνων τούτων προέρχονται ἐξ ἀναλόγων μικρῶν οἰκοδομημάτων. Ἄλλ' ἢ ἀκριβέστερα μορφή τοῦ ἱεροῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ, λόγῳ τῆς σχεδὸν πλήρους καταστροφῆς τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων ἐκ τῆς καλλιεργείας.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν εἰδώλων τῆς θεᾶς συντάσσεται ὁ Pernier πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Milani, ὅστις εἶχεν ἀναγνωρίσει ἐπ' αὐτῶν «τεχνοτροπικὸν χαρακτῆρα πρωτοελληνικόν»⁸. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγουσι κατὰ τὸν Pernier καὶ τὰ περισυλλεγέντα ἐκ τοῦ χώρου τοῦ δευτέρου εὐρήματος ἀντικείμενα καὶ δὴ τεμάχια ἀναγλύφων ἀνατολιζόντων πίθων καὶ δαιδαλικά πλακίδια. (Τοῦτο δεικνύει ὅτι ὁ Pernier ἐθεώρει τὰ εἰδῶλα ὡς ἀνήκοντα εἰς προκεχωρημένους ἑλληνικοὺς χρόνους). Τὴν χρονολογίαν ταύτην ἀντέκρουσεν ὁ Evans⁹, δεχόμενος χρονολογίαν προταθεῖσαν διὰ τὰ ἐκ Γουρνιῶν εἰδῶλα, ἧτοι YM Ia. Τὴν χρονολογικὴν σχέσιν τοῦ εὐρήματος τοῦ Pernier πρὸς τὰ ἑλληνικῶν χρόνων ἀντικείμενα τοῦ χώρου εὐρέσεως καὶ πρὸς τὸν ἀρχαῖκὸν ναὸν τοῦ Πριναῖ ἀμφισβητεῖ. Ὁ Val. Müller¹⁰ συνάπτει τὰ ἐκ Πριναῖ εἰδῶλα πρὸς τὸ YM III εἰδῶλον τῆς Κνωσοῦ. Ἀντιθέτως τὴν χρονολόγησιν εἰς πρωτοελληνικοὺς χρόνους ἐδέχθη ὁ Zahn¹¹, δέχεται δὲ αὐτὴν ἀκόμη ὁ Nilsson¹². Ὁ Μαρινᾶτος, ὅστις πρῶτος προέτεινε ἐνιαίαν χρονολογίαν διὰ πάσας τὰς τότε γνωστὰς σειρὰς μεγάλων εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, χρονολογεῖ τὰ εἰδῶλα τοῦ Πριναῖ εἰς

⁹) Αὐτ. σ. 16. *Ausonia* I 1906 σ. 119 ἐξ.

⁷) *Culti di H. Triadha*, *Annuario*. 1941 - 3 σ. 43.

⁸) *Studi e Materiali* III σ. 118. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ βάση τοῦ πλαστικοῦ τύπου τοῦ προσώπου χρονολόγησις τῶν εἰδώλων τούτων εἶναι δυσχερεστάτη ἂν μὴ ἀνέφικτος, λόγῳ τῆς μακροτατοῦς ἐπιβιώσεως αὐτοῦ. Σχετικὰ παραδείγματα συνεκέντρωσα εἰς *Κρητ. Χρον.* I' 1956 σ. 14 σημ. 16. Ἐνεκα τούτου δὲν στηρίζω τὴν χρονολόγησιν ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως ἀποδόσεως τῆς φυσιογνωμίας.

⁹) *PM* IV σ. 160 - I καὶ σημ. 4.

¹⁰) *Frühe Plastik in Griechenland und Kleinasien* 1929 σ. 42 σ. 170.

¹¹) *K. F. Kinch Vroulia* 1914 στ. 32.

¹²) *MMR* 1950 σ. 448 - 9.

τοὺς ΥΜ III ἢ τοὺς ὑπομινωϊκοὺς χρόνους¹³. Ὁ Pendlebury ἐξετάζει ταῦτα μετὰ τῶν ΥΜ I εἰδώλων, παρατηρῶν ὅμως ὅτι ὑπάρχουσι λόγοι ὅπως ταῦτα ὑπαχθῶσιν εἰς τὴν ΥΜ III περίοδον. Τὴν διάπλασιν τῆς κόμης παραλληλίζει περαιτέρω πρὸς τὴν τῶν ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων τοῦ Καρφίου¹⁴. Πράγματι ἐν ἐκ τῶν σωζομένων τμημάτων εἰδώλων ἐκ Πρινιαῖ (βλ. σημ. 2) ἔχει πλοκάμους φέροντας σειρὰς ἐπαλλήλων χαρακτῶν γωνιῶν ὡς αἱ τῶν πλοκάμων δύο εἰδώλων ἐκ Καρφίου. Ὁ Matz¹⁵ θεωρεῖ τὰ εἶδωλα τοῦ Πρινιαῖ ὑπομινωϊκὰ λόγῳ τῆς χονδροειδοῦς κατασκευῆς¹⁶.

Ἐξετάσας προσφάτως ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου τὰ ἐκ Πρινιαῖ ὄστρακα τῆς περισυλλογῆς Pernier διεπίστωσα ὅτι ταῦτα δὲν προέρχονται ἐξ ὁμοιογενοῦς στρώματος καὶ ἐπομένως μόνον μετὰ περισκέψεως δύνανται νὰ χρησιμεύσωσι διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδώλων. Ἄλλως αὐτὸς ὁ Pernier ἐ. ἀ. ἀναφέρει μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ὄστρακα ρυθμοῦ «ὑπομυκηναϊκοῦ» καὶ «un tronco di rozzissima figura bovina», βεβαίως ὑπομινωϊκῶν χρόνων. Ἐκ τῶν εὐρεθέντων ἀντικειμένων μόνον τὰ ὑπομινωϊκὰ ὄστρακα ταῦτα καὶ τὸ σύγχρονον ζώδιον (ὅπερ εἶναι ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ, ἐξ οὗ καὶ τὰ μεγάλα εἶδωλα) δύνανται νὰ ἀνήκωσιν εἰς τὸ στρώμα τοῦ ἱεροῦ, ἐκ τοῦ ὁποῦ προέρχονται τὰ εἶδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Τὰ δαιδαλικά πλακίδια ὑποδεικνύουσιν ἀπλῶς τὴν ἐπὶ τόπου ἐπιβίωσιν τῆς λατρείας. Οὕτω ἀγόμεθα πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδώλων τοῦ Πρινιαῖ εἰς τοὺς ὑπομινωϊκοὺς χρόνους. Ἄλλως πρὸς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγει καὶ ἡ τεχντροπικὴ ἐξέτασις τοῦ ἀκεραίου εἰδώλου. Τοῦτο ἐμφανίζει ἐκτὸς τῆς παρατηρηθείσης ὑπὸ τοῦ Matz χονδροειδοῦς κατασκευῆς, τάσιν ἐπιμηκύνσεως τοῦ λαιμοῦ, πλήρη ἀποξήρανσιν τοῦ κορμοῦ καὶ σημαντικὴν ὑψωσιν τοῦ κυλινδρικοῦ τμήματος, ἣτις ἀποτελεῖ γνῶρισμα προκεχωρημένων χρόνων (ΑΕ 1937 σ. 290). Τὰ γνῶρισμα ταῦτα παρουσιάζουσι καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 11042 - 3 βεβαίως ὑπομινωϊκὰ εἶδωλα ἐκ Καρφίου, τὰ ἐμφανίζοντα καὶ τὴν μνημονευθεῖσαν πλήρωσιν διὰ γωνιῶν τῶν πλοκάμων τῆς κόμης. Κατὰ ταῦτα τὰ ἐκ Πρινιαῖ εἶδωλα εἶναι ὑπομινωϊκὰ. Χρονολόγησις αὐτῶν κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ἀποκλείεται ἄλλως σήμερον, ὅποτε γινώσκωμεν τελειότερον τὴν ἐξέλιξιν τῆς πρωτοελληνικῆς τέχνης. Ἐν

¹³) ΑΕ 1937 σ. 289 ἐξ.

¹⁴) Arch. of Crete σ. 216 καὶ σημ. 1, σ. 255 καὶ σημ. 1.

¹⁵) Handbuch der Archäologie IV 1950 σ. 273.

¹⁶) Τελευταίως ὁ Matz εἰς *Göttererscheinung und Kulbild im Min-Kreta* 1958 σ. 29 ὁμιλῶν γενικῶς περὶ τῶν εἰδώλων γράφει: «Es ist sogar fraglich ob einige nicht noch jünger sind als subminoisch». Δὲν γνωρίζω ἂν διὰ τούτου νοοῦνται τὰ ἐκ Πρινιαῖ εἶδωλα.

αὐτῇ ὁ ρυθμὸς τῶν εἰδώλων τοῦ Πριναῖ οὐδεμίαν θέσιν ἔχει. Ἡ κατὰ τοὺς ὑπομινωϊκοὺς καὶ πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους κατοικήσεις τῆς περιοχῆς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἐντεῦθεν προερχομένης ἀφθόνου κεραμεικῆς τῶν χρόνων τούτων, περιλαμβανούσης χαρακτηριστικὰ κρατηρίδια, καλάθους καὶ ψευδοστόμους ἀμφορίσκους.

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΓΟΥΡΝΙΩΝ

Ἀκριβεστέραν σχετικῶς εἰκόνα ἔχομεν περὶ τοῦ χώρου καὶ τῶν συνθηκῶν εὐρέσεως τῶν εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐκ Γουρνιῶν. Ταῦτα ἤλθον εἰς φῶς δι' ἀνασκαφῆς τῆς Boyd - Haws¹⁷. Τὰ εἶδωλα εὐρέθησαν ἐντὸς μικροῦ δωματίου ἀποτελοῦντος προφανῶς ἱερόν. Κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν εὐρίσκειτο πῆλινος τριποδικὸς βωμὸς καὶ περὶ αὐτὸν ἴσαντο τέσσαρα πῆλινα σωληνοειδῆ σκεύη. Ἐν ὁμοίον ἴστατο ἐπὶ τοῦ βωμοῦ. (Τοῦτο ἀμφισβητεῖ ὁ Evans¹⁸, ὑποστηρίζων βάσει πληροφωριῶν τοῦ Seager ὅτι ὁ σωλὴν δὲν εὐρέθη ἐπὶ τοῦ βωμοῦ). Ποῦ ἀκριβῶς εὐρίσκοντο τὰ εἶδωλα τῆς θεᾶς δὲν καθορίζεται. Λέγεται μόνον ἀορίστως ὅτι «περαιτέρω ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς» ἐν εἰδῶλον θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (Πίν. Ε', εἰκ. 1 δεξιὰ), δύο κεφαλᾶς ὁμοίων εἰδώλων, τρεῖς χεῖρας, ὧν μία ἔχει προσκεκολλημένον πρᾶγμα τι ὁμοιάζον πρὸς ξίφος, περιβαλλομένης ὑπὸ ὄφρων, τμήματα τῶν κυλινδρικών βάσεων ἄλλων, τέσσαρας περιστεράς, δύο κεφαλᾶς ὄφρων καὶ τμήμα πίθου μετὰ παραστάσεως διπλοῦ πελέκειως. Τὰ εἶδωλα ταῦτα, ὡς θεωρεῖ πιθανὸν ἢ δημοσιεύουσα Williams, ἴσαντο ἐπὶ θρανίου, τοῦ ὁποίου οὐχὶ τελείως σαφῆ λείψανα εὐρέθησαν κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου καὶ ἐν μέρει τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ. Ἡ αὐτὴ λέγει ὅτι δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦτο τὸ ἱερὸν ὑπαίθριος περίβολος ἱεροῦ δένδρου. Ἡ ἀποψὶς αὕτη, δέον κατὰ τὴν γνώμην μου, νὰ ἀποκλεισθῇ βάσει τῶν πλείστων συγχρόνων ἱερῶν, αἵτινα βεβαίως ἦσαν ἐστεγασμένα: καὶ αἱ διαστάσεις τοῦ δωματίου τῶν Γουρνιῶν καὶ ἡ παρουσία τῶν εἰδώλων, αἵτινα δὲν ἠδύναντο νὰ παραμένωσιν εἰς τὸ ὑπαίθριον, ἀποκλείουσι τοῦτο. Ἐνάλογος ἀποψὶς ὑποστηρικθεῖσα, ὡς θέλει λεχθῆ, διὰ τὸ ἱερὸν τοῦ Καρφίου εἶναι ἐπίσης ἀπίθανος.

Τὸ πλῆρες εἶδῶλον τῶν Γουρνιῶν εἶναι ἀδρῶς πεπλασμένον, ἐπὶ δὲ τῶν χειρῶν καὶ τοῦ κορμοῦ αὐτοῦ περιελίσσεται ὄφρις. Ἡ ρις δὲν προεξέχει ἰσχυρῶς ὡς ἐπὶ ἄλλων εἰδώλων, οἱ δὲ δάκτυλοι τῶν χειρῶν δηλοῦνται δι' ἀπλῆς χαράξεως. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει ταινίαν, ἣτις δηλοῖ κατὰ τὴν Williams διάδημα¹⁹.

¹⁷) Gournia πίν. XI σ. 47 ἐξ. Πβ. Nilsson MMR σ. 80 ἐξ. εἰκ. 14.

¹⁸) PM IV σ. 143 - 4 σημ. 6.

¹⁹) Gournia σ. 48 ἀριθ. 1.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν ἡ δημοσιεύουσα ἀποκλίνει πρὸς τοὺς YM I χρόνους. Τὴν ἀδρὰν καὶ σχηματικὴν διάπλασιν, ἣτις προφανῶς εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς πλαστικῆς, ἀποδίδει εἰς τὴν μακρὸν παράδοσιν ἀρχαιοτάτου ἱεροῦ τύπου. Τὴν ἀποψιν περὶ τοῦ πρωτογόνου χαρακτηῆρος τῶν ὑστέρων εἰδώλων ἐν γένει ἀντέκρουσε πειστικῶς τελευταίως ὁ Matz²⁰, παρατηρῶν ὅτι ἡ ἐντύπωσις τοῦ «πρωτογόνου», ἣν παρέχουσι ταῦτα συγκρινόμενα πρὸς τὰ πλαστικὰ ἔργα τῶν χρόνων ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς τέχνης, δὲν ἀποτελεῖ γνῶρισμα παλαιότητος, καὶ ὅτι ἀντιθέτως τὰ εἰδῶλα μόνον ὡς «σκληρύνσεις» (Verhärtungen) τοῦ προγενεστέρου πλαστικοῦ τύπου δύνανται νὰ νοηθῶσιν. Ὁ Evans²¹ ἐδέχθη τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν κατὰ τοὺς YM I α χρόνους στηριζόμενος εἰς τὰς «γενικὰς συνθήκας» τοῦ μικροῦ ἱεροῦ, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ σαφῶς ὑποδεικνύουσι τὴν ἀνωτέρω χρονολογίαν, καίτοι ρητῶς λέγεται ἐν τῇ δημοσιεύσει ὅτι κερραμεικὴ δὲν εὐρέθη ἐν τῷ ἱερῷ. Ὁ Pendlebury²² περιλαμβάνει ταῦτα εἰς τὰ YM I εἰδῶλα, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι ταῦτα δύνανται νὰ ἀνήκωσιν εἰς τοὺς YM III χρόνους, σημειοῖ δὲ καὶ τὴν κοινὴν παρουσίαν πτηνῶν εἰς τὸ ἱερὸν τῶν Γουρνιῶν καὶ τὸ ὑπομινωϊκὸν ἱερὸν τοῦ Καρφίου. Ὁ Nilsson²³ ἐπίσης δέχεται τὴν χρονολόγησιν κατὰ τοὺς YM I χρόνους. Ὁ Matz²⁴ θεωρεῖ τὰ εἰδῶλα τῶν Γουρνιῶν YM III. Τελευταίως²⁵ περιορίζεται εἰς τὸ νὰ ἐκφράσῃ ἀμφιβολίαν περὶ τῆς χρονολογήσεως αὐτῶν εἰς τοὺς YM I - II χρόνους. Ὁ Val. Müller^{25a} λέγει ὅτι ἂν ἡ χρονολογία εἰς τοὺς YM I χρόνους εἶναι ὀρθή, ὅπερ δὲν θεωρεῖ βέβαιον, τότε θὰ ἔδει νὰ δεχθῶμεν μίαν πρῶτον ἐγκατάλειψιν τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ εἰς τὴν ἀπομεμακρυσμένην ταύτην περιοχὴν. Ὁ Μαρινᾶτος²⁶ θεωρεῖ ταῦτα σύγχρονα πρὸς τὰ τοῦ Γάζι καὶ χρονολογεῖ εἰς μίαν YM III περίοδον ἀνακαταλήψεως, οἷα ἡ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ἐν Κνωσῷ. Ἡ χρονολογία τοῦ Μαρινᾶτου βασίζεται εἰς τὴν τεχνικὴν καὶ τεχνοτροπικὴν ἐξέτασιν τῶν εἰδώλων καὶ ἐπικουρικῶς εἰς τὴν ὑποδει-

²⁰) Ἐ. ἀ. σ. 30 καὶ σημ. 4. Ἀνάλυσις τοῦ «πρωτογόνου» χαρακτηῆρος τῶν εἰδώλων εἰς V. Müller Frühe Plastik σ. 41 ἐξ.

²¹) PM IV σ. 160. Εἰς PM II σ. 339 ἐν τούτοις λέγει ὅτι τὸ Ἱερὸν τῶν Γουρνιῶν εἶναι σύγχρονον πρὸς τὸ τῶν Διπλῶν Πελέκων.

²²) Arch. of Crete σ. 216 καὶ σ. 255 σημ. 1.

²³) MMR σ. 309.

²⁴) Handbuch der Archäol. IV σ. 273.

²⁵) Götterscheinung und Kultbild σ. 29 σ. 38.

^{25a}) Frühe Plastik σ. 42 σημ. 15.

²⁶) AE 1937 σ. 289 καὶ σημ. 2.

χθεισαν ὑπ' αὐτοῦ νέαν χρονολογίαν τῶν σωλήνων ἐκ Κουμάσας, ὁμοίων πρὸς τοὺς εὐρεθέντας εἰς Πρινιαῖν, Γουρνιά καὶ Γάζι ὁμοῦ μετὰ τῶν εἰδώλων τῆς θεᾶς²⁷. (Οἱ σωλήνες ἀρχικῶς εἶχον χρονολογηθῆ ἔσφαλμένως ὑπὸ τοῦ Ξανθουδίδου κατὰ τοὺς MM II χρόνους)²⁸.

Ἡ χρονολογία αὕτη εἶναι ἡ ὀρθή. Ὁ ὑπὸ τοῦ Pendlebury γενόμενος παραλληλισμὸς τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν πρὸς τὰ ἐκ Καρφίου βάσει τῆς παρουσίας ὡς συμβόλων τῶν πτηνῶν εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἱερὰ δὲν εἶναι ἐπαρκής. Ἄλλως θὰ συναντήσωμεν πτηνὰ καὶ ἐπὶ τοῦ YM III β εἰδώλου ἐκ Κνωσοῦ καὶ τῶν συγχρόνων ἐκ Γόρτυνος. Κυρίως δέον νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ χρονολογία τῆς «ἀνακαταλήψεως» μέρους τοῦ μινωϊκοῦ συνοικισμοῦ εἰς Γουρνιά εἶναι YM III β. Ἡ κεραμεικὴ ἐκ τῶν οἰκιῶν τῶν τελευταίων χρόνων κατοικήσεως καὶ ἐκ τῶν συγχρόνων τάφων ἀνήκει σαφῶς εἰς τὴν περίοδον ταύτην²⁹. Τὰ εὐρήματα τοῦ ἱεροῦ δέον ἀναμφιβόλως νὰ συσχετισθῶσι πρὸς τὴν νεωτέραν μερικὴν ἔστω κατοίκησιν τῆς περιοχῆς καὶ οὐχὶ πρὸς τὴν YM I πόλιν. Ἡ Banti³⁰ παρετήρησεν ἤδη ὅτι τὰ εἰδῶλα εἶναι YM III καίτοι τὸ δωμάτιον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἦτο ἐγκατεστημένον τὸ ἱερόν, ἀνήκει, λόγῳ τῆς ἐντάξεως αὐτοῦ ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ YM I συνοικισμοῦ καὶ τῆς ὀργανικῆς σχέσεως πρὸς μίαν ἐκ τῶν ὁδῶν αὐτοῦ, εἰς τὴν YM I φάσιν. Ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν YM III β οἰκιῶν δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιον εἰς τὸν μεταξὺ αὐτῶν συσχετισμόν. Πιθανῶς ἡ ἐγκατάστασις τοῦ YM III β ἱεροῦ ἐντὸς τοῦ παλαιοῦ συνοικισμοῦ ἀφείλεται εἰς τὴν αὐτόθι ὑπαρξίν ἱεροῦ καὶ κατὰ τὴν προηγουμένην περίοδον, ὡς ἔχει διαπιστωθῆ διὰ τὰ ἱερὰ τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Γόρτυνος. Τὸ μικρὸν ὕψος τοῦ κυλινδρικοῦ τμήματος τοῦ εἰδώλου, θεωρούμενον, ὡς ἤδη ἐλέχθη, γνώρισμα παλαιότητος ἐν σχέσει πρὸς τὰ μεθ' ὑψηλοτέρας βάσεως δείγματα, εἶναι σύμφωνον πρὸς τὴν χρονολόγησιν κατὰ τοὺς YM III β χρόνους.

Εἰδῶλον ἐκ Παγκαλοχωρίου

Τὸ εἶδῶλον τοῦτο ἀνευρέθη τυχαίως εἰς Παγκαλοχωρὶ Ρεθύμνης ὑπὸ χωρικοῦ, ὅστις ἔσκαψε μεταξὺ τῶν θεμελιῶν τῆς οἰκίας του μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν αὐτῆς, ὀδηγηθεὶς ἐξ οἰκογενειακῆς παραδόσεως περὶ θησαυροῦ. Τὸ εἶδῶλον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου³¹. Κατὰ τὸν

²⁷) Αὐτ. σ. 284 σημ. 5 καὶ σ. 289.

²⁸) V. T o m b s σ. 50.

²⁹) Gournia σ. 45 πίν. X.

³⁰) Annuario 1941 - 3 σ. 42.

³¹) Ἄρχ. Δελτ. 15 1933 - 5 Παρ. σ. 55 ἐξ. εἰκ. 12, Πβ. καὶ Archäol. Anzeiger 1933 σ. 297 ἐξ. εἰκ. 6 - 8.

δημοσιεύοντα τοῦτο εὐρίσκειτο μεταξὺ δύο μεγάλων λίθων, ἐπομένως προέρχεται ἔξ οἰκοδομήματος, πιθανῶς ἔξ ἱεροῦ, ὅπερ ὁμως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐρευνηθῇ λόγῳ τῆς ὑπερκειμένης οἰκίας τοῦ χωρικοῦ.

Τὸ εἶδωλον τοῦ Παγκαλοχωρίου (Πίν. Ε', εἰκ. 2) εἶναι ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως τελειότερον τῶν τοῦ Πρινιαῖ καὶ Γουρνιῶν, σώζει δὲ καλῶς γραπτὴν διακόσμησιν. Εἶναι ἑλλιπὲς τὰς ἄκρας χεῖρας, ἀλλ' οἱ πῆχεις κάμπτονται πρὸς τὰ ἄνω καθιστῶντες βέβαιον ὅτι ἡ στάσις ἦτο οἷα τῶν γνωστῶν ἀναλόγων δειγμάτων. Πλαστικῶς καὶ γραπτῶς δηλοῦνται οἱ μαστοὶ καὶ αἱ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἀμφιέσεως. Ὑπερφυσικῶς μεγάλα εἶναι τὰ ὄτα, οἱ δὲ πλόκαμοι καταπίπτουσιν εὐθέως ἐπὶ τῆς ράχεως. Ἔχει κωνικὴν κόμμωσιν, ἢ, πιθανώτερον, φέρει μικρὰν κωνικὴν τιάραν.

Ἰδιαίτερος ἀξιόλογον εἶναι τὸ εἶδωλον τοῦ Παγκαλοχωρίου διὰ τὴν λεπτομερῆ δῆλωσιν τοῦ ἐνδύματος. Ὡς συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλα δείγματα τοῦ τύπου, κατ' ἔθος μετανακτορικόν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παλαιότεραν ἐπίδειξιν τῶν μαστῶν, περικόρμιον καλύπτει τὸ στηθος. Ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τοῦ λαιμοῦ τοῦτο κλείεται δι' ἱμάντων δηλούμενων διὰ σειρὰς ἐπαλλήλων γωνιῶν. Ἐπὶ τῆς ράχεως τεμνόμεναι λοξαὶ καὶ κάθετοι γραμμαὶ πιθανῶς παριστῶσιν ἐπίσης σύμπλεγμα ἱμάντων⁸². Τὸ κυλινδρικόν τμήμα τοῦ εἰδώλου καλύπτεται ὑπὸ ἀβακωτοῦ θέματος. Δηλοῦται ἐπίσης διὰ γραπτῶν ταινιῶν ζώνη, βραχεῖαι χειρῖδες, περιδέριαι καὶ ψέλια.

Τὸ εἶδωλον χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος βάσει τῆς τεχνικῆς, τοῦ τύπου καὶ τοῦ ἀβακωτοῦ θέματος εἰς τοὺς ὑστάτους ΥΜ III χρόνους. Ὁ ἀναδημοσιεύων Matz⁸³ δέχεται χρονολογίαν ΥΜ III, μεταξὺ ΙΓ' καὶ ΙΒ' αἰῶνος. Ὁ Pendlebury⁸⁴ θεωρεῖ αὐτὸ ἀορίστως ὡς «πιθανῶς νεώτερον» τῶν ΥΜ III χρόνων. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ εἰδώλου τοῦ Παγκαλοχωρίου εἶναι δυσχερὴς, λόγῳ τοῦ ὅτι τοῦτο εὐρέθην μεμονωμένον. Ἡ καλὴ τεχνικὴ καὶ τὸ στιλπνὸν χρῶμα, ἐπίσης δὲ αἱ ἀναλογίαι πρὸς τὸ εἶδωλον τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ἐν Κνωσῶ κατὰ τὸν τρόπον δηλώσεως λεπτομερειῶν τοῦ ἐνδύματος καὶ τῶν κοσμημάτων ὑποδηλοῦσιν, ὡς πιστεύω, τοὺς ΥΜ III β χρόνους.

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΓΑΖΙ

Σημαντικὸν εὗρημα μινωϊκῶν εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (πίν. Ε', εἰκ. 3) ἔγένετο ἐν ἔτει 1936. Κατόπιν τῆς τυχαίας ἀνευρέσεως

⁸²) Πβ. διὰ τοὺς ἱμάντας τῆς ράχεως τὰ εἶδωλα θεᾶς καὶ λάτρευς ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ΡΜ II σ. 339 - 40 εἰκ. 192 c, 193 a 2.

⁸³) Handbuch der Archäol. IV 1950 σ. 273 καὶ πίν. 28,1.

⁸⁴) Arch. of Crete σ. 256.

δύο εἰδώλων ὑπὸ χωρικοῦ παρὰ τὸ Γάζι δυτικῶς τοῦ Ἡρακλείου, ἐξηρεύνθησε τὸν χώρον ὁ Μαρινάτος καὶ ἀνεκάλυψε τρία προσέτι εἰδῶλα ὡς καὶ τὸ ἱερόν⁸⁵. Τοῦτο ἦτο μικρὸν ὀρθογώνιον δωμάτιον. Αἱ συνθῆκαι εὐρέσεως τῶν ἀντικειμένων ἐντὸς αὐτοῦ εἶναι ἐνδιαφέρουσαι δεδομένου ὅτι, ὡς εἶδομεν, ἡ γνῶσις ἡμῶν περὶ τῆς θέσεως τῶν εἰδώλων ἐντὸς τῶν ἄλλων ἀναλόγων ἱερῶν εἶναι ἀσαφής. (Εἰς τὸ ἐπίσης συστηματικῶς ἀνασκαφὴν ἱερόν τοῦ Καρφίου τὰ εἰδῶλα εὐρέθησαν διαλελυμένα καὶ οὐχὶ κατὰ χώραν).

Ἐκ τοῦ δημοσιευομένου ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου σχεδίου τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν παρεχομένων στοιχείων συνάγω ὅτι ἀρχικῶς καὶ τὰ πέντε εἰδῶλα πιθανῶς ἴσταντο παρὰ τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου. Εἶναι σημαντικὸν ὅτι ἐξ αὐτῶν ἡ θεὰ ὑπ' ἀριθμ. 9309 εὐρέθη ἴσταμένη εἰσέτι παρὰ τὸν νότιον τοῖχον ἀσφαλῶς κατὰ χώραν. Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 9307 εὐρέθη κεκλιμένη παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον. Αἱ ὑπ' ἀρ.θ. 9305 καὶ 9306, αἱ εὐρεθεῖσαι ὑπὸ τοῦ χωρικοῦ, ἴσταντο ὄρθιαι παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον πλησίον ἀλλήλων καὶ βλέπουσαι πρὸς νότον. Μόνον ἡ ὑπ' ἀριθμ. 9308 εὐρέθη πρηνής, σχεδὸν κατὰ τὸ μέσον τοῦ δωματίου, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ αὕτη ἀρχικῶς ἴστατο πλησίον τῆς ὑπ' ἀριθμ. 9309 ἀντιστοίχως πρὸς τὰς τοῦ ἔναντι τοῖχου. Ἡ θέσις τῶν λοιπῶν εὐρεθέντων ἐν τῷ δωματίῳ ἀντικειμένων διαφωτίζει τὴν προσφερομένην εἰς τὰς θεὰς λατρείαν. Κύλικες ἔκειντο παρὰ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 9309 καὶ πηλίνη τράπεζα προσφορῶν παρὰ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 9307. Ἡ τράπεζα φέρει μικρὰς ὀπὰς ἐκροῆς, πιθανῶς λοιπὸν προσεφέροντο ἐπ' αὐτῆς ὑγραὶ σπονδαί. Τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα εὐρίσκοντο κυρίως κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ δωματίου, τὸ ἔναντι τῶν εἰδώλων. Ταῦτα ἦσαν ἐν κυλινδρικὸν σκεῦος, ἐν λίθινον φυσικὸν συσσωμάτωμα, εἰς σωλὴν μετ' ὀφιοειδῶν λαβῶν, μία χύτρα καὶ μία πρόχους.

Πᾶσαι αἱ θεαὶ τείνουσι τὰς χεῖρας ἄνω καὶ ἔχουσι τὰ κάτω μέρη κυλινδρικά, ἀνίσου ὕψους. Ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 9305 δηλοῦται πλαστικῶς ἐσθῆς, τῆς ὁποίας τὸ περιχέλωμα ἴσταται ὄρθιον περὶ τὸν λαμόν, ἐνῶ ἐπὶ τῆς ῥάχεως καταλείπει τριγωνικὸν ἄνοιγμα. Συνεχῆς ἐρυθρὰ σπεῖρα ἐκόσμηι τὸ κυλινδρικὸν τμήμα. Ἡ κόμη, δηλουμένη δι' αὐλάκων, εἶναι βραχεῖα καὶ φέρει ἴχνη μελαίνης χρώσεως. Καταλήγει εἰς ὄξυ καὶ τοῦτο ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος ὡς ἀνάμνησις τῆς ὑψηλῆς κωνικῆς τιάρας, ἣν φέρει ἡ θεὰ εἰς παλαιότερας παραστάσεις⁸⁶. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει στεφάνην καὶ τρεῖς καρφίδας κινητάς,

⁸⁵) ΑΕ 1937 σ. 278 ἐξ. Βλ. εἰκόνας τῶν εἰδώλων καὶ Zervos L' art de la Crète néolithique et minoenne 1956 εἰκ. 771 - 5.

⁸⁶) ΑΕ 1937 σ. 289.

ἔρυνθράς, προσαρμολοζόμενας εἰς ὀπάς, αἵτινες παριστῶσι κωδίας «μήκωνος τῆς ὑποφόρου». Πιθανῶς πρόκειται περὶ μιμήσεως χρυσῶν καρφίδων, ἀφοῦ κοσμήματα ἀναλόγου σχήματος ἔχομεν καὶ ἀλλαχόθεν³⁷. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 9306 εἶναι κερωσμένη ὄλη ἔρυνθρά, φέρει χαμηλὴν, κωνικὴν τιάραν καὶ πέριξ αὐτῆς ἄνωθεν τοῦ μετώπου ὁμοίωμα ζεύγους κεράτων καὶ ἐκατέρωθεν τούτου ἀνὰ μίαν περιστεράν³⁸. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 9307 ἔχει στεφάνην ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τρεῖς πλοκάμους καταπίπτοντας ἐπὶ τοῦ ἀχένου. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς περιστερὰ μὲ ἀνωγόμενας πτέρυγας ἐπικάθηται ἀνορθουμένου πλοκάμου. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 9308 ἔχει ἀνοικτὴν ἄνωθεν τὴν κεφαλὴν καὶ μακροῦς, κιματοειδεῖς πλοκάμους, φέρει δὲ ἄνωθεν τοῦ μετώπου περιστεράν καὶ πέντε σύμβολα, ὧν τὰ δύο εἶναι γλωσσοειδῆ ἐπιμήκη, τὰ δὲ λοιπὰ τρία ἐπιμήκη μετὰ δύο κερατοειδῶν προεξοχῶν ὑψηλά³⁹. Πιθανῶς τὰ τελευταῖα δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὸ θέμα τοῦ «βλυστάνοντος σίτου» (*germinating barley corn*), ὅπερ παλαιότερον ἀπαντᾷ ἐπὶ ἱερογλυφικοῦ σφραγίσματος καὶ ἐπὶ σφραγίδων⁴⁰ ἀποδιδόμενον κατὰ τρόπον λίαν ὅμοιον. Χαρακτηρι-

³⁷) Αὐτ. σ. 287. Πβ. Bossert *Alt Kreta* 1923 σ. 217 εἰκ. 307. Μνεῖαν ἄλλων παραλλήλων ὡς καὶ περὶ τῆς σημασίας τοῦ συμβόλου τούτου βλ. κατέρω εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τοῦ χαρακτήρος καὶ τῶν ὑποστάσεων τῆς θεᾶς.

³⁸) Ὁ Μαρινᾶτος *AE* 1937 σ. 281 σημ. 2 λέγει ὅτι τὰ ἰσχυρὰ ῥάμφη τῶν πτηνῶν τοῦ Γάζι ἐνθυμίζουσι κόρακας ἢ κορώνας, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι αἱ πτέρυγες εἶναι ἐπάλληλοι ὡς πράγματι συμβαίνει εἰς τινα εἶδη περιστερῶν. Ἡ *Banti Divinità Femminili* ἀνάτ. ἐκ *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* XVII 1941 σ. 9 ἐπαναλαμβάνει τὴν παρατήρησιν τὴν σχετικὴν πρὸς τὰ ῥάμφη καὶ παραβύλλει πρὸς τὰ πτηνὰ τῆς λάρνακος τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ ἔχη τις ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τοὺς YM III χρόνους καὶ ἐν τῇ γραπτῇ διακοσμήσει οἱ φυσιοκρατικοὶ τύποι τῶν πτηνῶν μείγνυνται. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν πτηνῶν τῶν κατωτέρω ἐξεταζομένων εἰδώλων ἐκ Καρφίου, αἵτινα μὲ τοὺς μακροῦς λαιμούς των, ὁμοιάζουσι πρὸς ὑδρόβια. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ τεχνίτης ἐνόει ὄντως τοιαῦτα. Τὰ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν εἰδώλων πτηνὰ δύναται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀνήκοντα εἰς καρφίδας, οἷα ἡ ὀστεῖνη ἐκ Σύρου, *Zeyvos L'art des Cyclades* σ. 256-9 (ἀνάλογος χαλκῆ ἀδημοσίευτος ὑπάρχει ἐκ Δικταίου Ἄντρου ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου) ἢ πιθανώτερον ὡς ἔξαρτήματα τοῦ διαδήματος. Τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας τῶν ἐπὶ τῶν εἰδώλων πτηνῶν ἀναπτύσσεται κατωτέρω εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τοῦ χαρακτήρος καὶ τῶν ὑποστάσεων τῆς θεᾶς Περὶ τοῦ εἶδους τῶν ἱερῶν πτηνῶν βλ. καὶ Nilsson *MMR* σ. 337.

³⁹) Ἐξαρτήματα ἀνάλογα πρὸς τὰ γλωσσοειδῆ γνωρίζομεν τώρα τὰ ἐπὶ τῶν εἰδώλων τῆς Γόρτυνος, περὶ ὧν κατωτέρω. Ἐκ τῶν κερατοειδῶν μόνον ἐν εἰναί, ἐν μέρει ἀσθεντικόν. Ἐπειδὴ δὲν σώζεται πλήρως δὲν δυνάμεθα νὰ ὤμεν βέβαιοι περὶ τοῦ σχήματος καὶ τοῦ μεγέθους αὐτοῦ. Τὰ λοιπὰ ἀποτελοῦσι συμ-πλήρωσιν.

⁴⁰) *PM* IV σ. 626 εἰκ. 617. Πβ. *Scr. Min.* I σ. 217. Ἀνάλογον σύμβο-

στικά εἶναι τὰ ἐκατέρωθεν μικρὰ φυλλάρια. Εἰς τὴν παροῦσαν περιπτωσιν τὸ θέμα ἀποδίδεται πλαστικῶς. Ἀλλὰ βεβαίως ἕμμεσος σύνδεσις πρὸς τὸ ἱερογλυφικὸν σύμβολον δὲν εἶναι δυνατὴ λόγῳ τῆς χρονικῆς ἀποστάσεως. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 9309 εἶναι ἀκέφαλος.

Τὸ εὔρημα τοῦ Γάζι χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ ἀνακαλύψαντος εἰς τὴν ἐσχάτην φάσιν τῆς μινωϊκῆς ἐποχῆς ⁴¹. Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ὑστέρων εἰδῶλων παλαιότερα θεωρεῖ ὁ Μαρινᾶτος τὰ μικρότερα εἰδῶλα καὶ τὰ ἔχοντα χαμηλὴν κυλινδρικήν βάσιν. Κατὰ ταῦτα προηγεῖται ἡ θεὰ ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ἐν Κνωσῷ καὶ ἡ ὑπ' ἀριθμ. 9306 ἐκ Γάζι, ἔπονται τὰ εἰδῶλα τῶν Γουρνιῶν καὶ τοῦ Παγκαλοχωρίου καὶ τέλος τὰ λοιπὰ ἐκ Γάζι καὶ τὰ ἐκ Πριניᾶ. Ὁ Matz ⁴² χαρακτηρίζει τὰ ἐκ Γάζι εἰδῶλα ὡς ὑπομινωϊκὰ, σύγχρονα πρὸς τὰ ἐκ Πριניᾶ καὶ Καρφίου. Αὕτη εἶναι καὶ ἡ ἄποψις τοῦ Nilsson ⁴³ α.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδῶλων τοῦ Γάζι βοηθεῖ, νομίζω, ἡ εὐρεθεῖσα μετ' αὐτῶν κεραμεικὴ. Ἡ εἰκονιζομένη εἰς ΑΕ 1937 σ. 283 εἰκ. 5 ἐμφανίζει βεβαίως ἀναλογίαν πρὸς τὴν ὑπομινωϊκὴν κεραμεικὴν τοῦ Καρφίου. (Ἡ ὑπομινωϊκὴ ἐποχὴ θεωρεῖται σύγχρονος τῆς «πρωτογεωμετρικῆς» ἢ «μεταβατικῆς», ὡς ἔδειξεν ὁ Pendlebury ⁴⁴). Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦσιν αἱ κύλικες τοῦ Γάζι ⁴⁵. Τοιαῦται κύλικες μετ' ἀβαθοῦς φιάλης καὶ ὑψηλοῦ ποδός δὲν ἀπαντῶσιν εἰς ὑπομινωϊκὰ καὶ πρωτογεωμετρικὰ σύνολα. Αἱ κύλικες τῶν χρόνων τούτων αἱ εὐρεθεῖσαι εἰς Καρακοβίλια ⁴⁶ καὶ αἱ σύγχρονοι τῆς Κεφαλληνίας ⁴⁷ εἶναι χωνοειδεῖς μετὰ χαμηλοτέρου ποδός ⁴⁸. Ὁ τύπος τῶν εὐρεθεισῶν ἐν τῷ Ἱερῷ Γάζι κυλικῶν ἀρχόμενος ἀπὸ τῶν ΥΜ III β χρόνων κυρίως ἀπαντᾷ μέχρι τῆς πρωτῆμου ΥΜ III γ περιόδου ⁴⁹. Κατὰ ταῦτα τὰ ἐκ Γάζι εἰδῶλα ἀνήκοντα

λων ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ Evans Primitive Pictographs σ. 309, ἀριθ. 34 εἰκ. 39 ὡς ἰχθύς. Πβ. Scr. Min. I σ. 205. Ὁμοίαν ἐρμηνείαν παρέχει ὁ De Roy Minoan II 1 1952 σ. 43. Σημειωτέον ὅτι τὰ ἱερογλυφικά τῆς περισσεύσεως καὶ τοῦ ἰχθύος ἀποτελοῦσι κατὰ τὸν De Roy αὐτ. σ. 34 ἔξ. συλλαβὰς τῆς λέξεως Kubaba. Βλ. καλὴν ὑπεικόνισιν τῶν συμβόλων τοῦ εἰδώλου τούτου εἰς Zer vos L' art de la Crète 1956 εἰκ. 771.

⁴¹) ΑΕ 1937 σ. 289.

⁴²) Handbuch der Archäol. IV σ. 273.

⁴³α) MMR σ. 101.

⁴³) BSA XXXVIII 1937 · 8 σ. 134.

⁴⁴) ΑΕ 1937 σ. 285 εἰκ. 7 κάτω.

⁴⁵) ΡΜ II σ. 137 εἰκ. 70.

⁴⁶) ΑΕ 1932 σ. 43 πίν. 6 πίν. 12.

⁴⁷) Περί τῆς κεραμεικῆς τῆς Λακκίθρας Κεφαλληνίας πβ. Desborough Protogeometric Pottery σ. 272 : Offshoot of Mycenaean.

⁴⁸) Furumark The Myc. Pottery εἰκ. 17, III C 1 early. Αἱ III C 1 late κύλικες εἶναι ἤδη χωνοειδεῖς.

εἰς τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β ἢ τὴν ἀρχὴν τῶν ΥΜ ΙΙΙ γ χρόνων, εἶναι κατὰ τι παλαιότερα τῶν εἰς Καρφὶ εὐρεθέντων. Εἰς τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους ἀνήγαγεν ἤδη τὰ ἐκ Γάζι εἶδωλα ὁ Pendlebury ⁴⁹, παρατηρῶν προσέτι ὅτι ἐπὶ αὐτῶν αἱ λεπτομέρειαι τῆς φυσιογνωμίας δὲν παρουσιάζουσι τὴν ἰσχυρὰν διάπλασιν, ἣτις παρατηρεῖται ἐπὶ τῶν τοῦ Καρφίου. Περισσότερον συγκρίσεις μεταξὺ τῶν δύο ὁμάδων ἐκτίθενται εὐθὺς κατωτέρω.

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΚΑΡΦΙΟΥ

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο σύνολον, εὐρεθὲν κατὰ τὸ 1937 ἐν τῷ ὑπομινωϊκῷ συνοικισμῷ εἰς Καρφὶ Λασιθίου, δὲν ἔχει ἀκόμη δημοσιευθῆ συστηματικῶς λόγῳ τοῦ θανάτου τοῦ ἀνασκαφῆως Pendlebury. Τὰ εὐρεθέντα τεμάχια εἰδώλων ἀνήκουσιν, ὡς ὑπελογίσθη, εἰς ἑννέα θεάς. Ἐκ τούτων συνεπληρώθησαν κατ' ἀρχὰς δύο, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἄλλαι τρεῖς, ἧτοι συνολικῶς πέντε (Πίν. Γ', εἰκ. 1) ⁵⁰. Τὰ εὐθὺς συμπληρωθέντα εἶδωλα (ὑπ' ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 11042 καὶ 11043) ἐδημοσιεύθησαν καὶ περιεγράφησαν περιληπτικῶς ὡς «πῆλινα ἀγάλματα θεᾶς» ⁵¹. Ὡς πρὸς τὰς συνθήκας εὐρέσεως ὁ Pendlebury λέγει ὅτι τὰ εἶδωλα εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ χαρακτηριζομένου ὡς «Temple». Πρόκειται περὶ ὀρθογωνίου χώρου μετὰ εἰσόδου ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, τὸν ὁποῖον ὁ ἀνασκάψας θεωρεῖ ὡς ὑπαιθρίαν «αὐλὴν» λόγῳ τῆς μὴ εὐρέσεως τοῦ «roofing material». Τοῦτο ὅμως δὲν ἀποτελεῖ ἐπαρκῆ ἔνδειξιν, δεδομένου ὅτι οὔτε ἐντὸς τῶν λοιπῶν συγχρόνων ἱερῶν εὐρέθησαν ἴχνη τῆς ὀροφῆς. Αἱ διαστάσεις τοῦ χώρου δὲν ἐπιβάλλουσι τὴν θεώρησιν αὐτοῦ ὡς ὑπαιθρίου. Θρανίον κατὰ τὸν ἀνασκαφῆα ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Κατὰ τὴν βορείαν στενὴν πλευρὰν ἐγγὺς τοῦ χείλους τοῦ λόφου ὑπάρχει τετράγωνος κτιστὴ κατασκευή, ἣν ὁ Pendlebury καλεῖ βωμόν. Τοῖχος δὲν ἀνευρέθη κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην πιθανῶς καταρρεύσας εἰς τὴν κλιτύν. Κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου τοίχου ὑπῆρχε πλατὺ θρανίον, «ἐπὶ τοῦ ὁποῖου προφανῶς ἴσταντο τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα» ⁵². Κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ

⁴⁹) Arch. of Crete σ. 312.

⁵⁰) Ἡ Βαντι Div. Femminili a Creta ἀνάτυπον ἐκ Studi e Materiali di Storia delle Religioni XVII 1941 σ. 9 ἔχει ὑπ ὄψιν μόνον δύο συμπληρωμένα. Οὐχὶ ἀκριβὴς εἶναι ἡ παρεχομένη αὐτόθι περιγραφή τῆς θέσεως τῶν χειρῶν.

⁵¹) BSA XXXVIII πίν. XXXI σ. 76 ἀριθ. 617. Ἡ εἰκονιζομένη μορφή ἐταυτίσθη μὲ τὴν «Μητέρα Θεάν» αὐτ. σ. 138.

⁵²) Αὐτ. σ. 75. Πβ. Nilsson MMR σ. 101 ἐξ., JHS LVII 1937 σ. 141, JHS LVIII 1938 σ. 236, AJA XLI 1937 σ. 628, Ann. 1941 - 3 σ. 43. Ὁ Ν. Πλάτων πιστεύει βάσει παρατηρήσεως τοῦ χώρου καὶ τῶν παρεχομένων ὑπὸ τοῦ Pendlebury BSA 1937 - 8 σ. 75 στοιχείων ὅτι ἡ ὑπαρξὶς τοῦ

χώρου ὑπάρχει μικρὰ κλιμαξ ἄγουσα εἰς περαιτέρω δωμάτια, εἰς ἓν τῶν ὁποίων εὐρέθη τὸ εἶδωλον ἀριθ. 11043. Ἐνάλογος εἶναι ἡ παρουσία εἰδώλων εἰς παρακείμενα πρὸς τὸ κυρίως ἱερὸν δωμάτια ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Γόρτυνος, περὶ οὗ κατωτέρω. Ἄσχετοι ἄφ' ἑτέρου πρὸς τὸ ἱερὸν εἶναι οἱ χῶροι, ἔνθα ἀνευρέθησαν ἀνθρωπόμορφον ρυτόν, διπλοῦς χαλκοῦς πέλεκυς, ἐν πήλινον ὁμοίωμα ἀμάξης συρομένης ὑπὸ τριῶν βοῶν (περιγραφόμενον πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως ὡς «*ting vase*»), καὶ ὁμοίωμα ναῖσκου μετὰ διπλῶν κεράτων καὶ ζώων (BSA 38 σ. 81 - 2). Τὰ δύο δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως εἶδωλα ἀναδημοσιεύονται ὑπὸ τοῦ Ζεργος, ὅστις συμπεριέλαβε καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 11044⁵³. Συστηματικὴν δημοσίευσιν τοῦ συνόλου τῶν ἀνασκαφῶν εἰς Καρφὶ παρασκευάζει ἡ κ. Money - Couitts - Σειραδάκη.

Ἐκ τῶν εἰδώλων τὰ ὑπὸ τοῦ Pendlebury δημοσιευθέντα εἶναι λίαν ὅμοια πρὸς ἄλληλα καὶ ὑψηλότερα τῶν ἄλλων (85 ἔκ.) καὶ ἔχουσι κυλινδρικός βάσεις ὑψηλάς, ἕξ ἀνοιγμάτων τῶν ὁποίων προβαίνουνσι πρόσθετοι πόδες. Οἱ κορμοὶ εἶναι τριγωνικοὶ μετὰ πλαστικῆς δηλώσεως μικρῶν μαστῶν. Ἡ ὄσφὺς περιβάλλεται ὑπὸ δακτυλίου, οἱ δὲ καρποὶ τῶν χειρῶν κοσμοῦνται διὰ ψελίων δηλουμένων διὰ ταινιῶν. Ἐπιμελῶς ἔχουσι πλαστῆ αἱ ἄκρα χεῖρες. Οἱ λαιμοὶ εἶναι μακροί, αἱ δὲ κεφαλαὶ ὀγκώδεις. Πλαστικῶς δηλοῦνται αἱ μεγάλαι καμπύλαι ὀφρῦες, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐξέχουσιν οἱ σφαιρικοὶ ὀφθαλμοί, τὰ δὲ μικρὰ χεῖλη κυρτοῦνται ἐν εἶδει μειδιάματος. Τὰ ὄτα ἔχουσι δῆλωσιν τοῦ «*τράγου*» καὶ μικρὰν ὀπὴν. Φέρουσι χαμηλὰς κωνικὰς τιάρας καὶ ἡμιδιαδήματα κοσμούμενα διὰ μικρῶν στρογγύλων φυμάτων, μιμήσεως πιθανῶς μεταλλικῶν δισκίων. Αἱ στεφάναι φέρουσι σύμβολα. Τὰ σύμβολα τῆς ὑπ' ἀριθ. 11043 θεᾶς εἶναι τρία πτηνὰ ὑψοῦντα τὰς πτέρυγας, τῆς δὲ ἑτέρας δύο ὅμοια πτηνὰ καὶ τρεῖς δίσκοι ὑψοῦμενοι καθέτως ἐπὶ χαμηλῶν στελεχῶν⁵⁴. Τὰ ἄκρα τῆς στεφάνης ἐκτείνονται ὃ

βάθρου εἶναι ἀμφίβολος καὶ ὅτι τοῦτο θὰ εἶδει νὰ εὐρίσκειται μᾶλλον κατὰ τὴν βορείαν καταρρεύσαν πλευράν, ὀπισθεν τοῦ βωμοῦ. Νομίζω ὅτι καὶ τῆς τετραγώνου πεσσοειδοῦς κατασκευῆς ἡ ἐρμηνεία ὡς βωμοῦ δὲν εἶναι βεβαία. Ἐτερον παράδειγμα κτιστοῦ βωμοῦ ἐν YM III ἱερῷ δὲν γνωρίζω.

⁵³) L' art de la Crète néolithique et minoenne 1936 εἰκ. 804 - 7, 803. Ἀπεικόνισιν τοῦ συνόλου παρέχει ὁ Angioletti Testimone in Grecia ἐξώφυλλον.

⁵⁴) Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῶν δισκίων τούτων δέον νὰ παρατηρηθῆ ὅτι προφανῆς ὁμοιότης ὑπάρχει πρὸς τὰς διακοσμητικὰς προεξοχὰς τῶν διαδημάτων τῶν κατωτέρω ἐξεταζομένων ἀναλόγων εἰδώλων ἐκ Γόρτυνος. Πάντως δὲν δύναται νὰ ἀποκλεισθῆ καὶ ὁ θρησκευτικὸς συμβολισμὸς. Παραστάσεις δισκῶν ἐρμηνεύονται ἐν τῇ μινωϊκῇ θρησκείᾳ ὡς ἡλιακὰ ἢ ἀστρικά σύμβολα. Ἐν τῇ ἀνατολῇ ἀστὴρ ἐπικάθηται τοῦ στεφάνου τῆς Ἰσάαρ, D h o r m e Les religions

πισθεν μέχρι τῆς ἐνάρξεως τῶν πλοκάμων. Μακροὶ πλόκαμοι ὧσει προβάλλοντες κάτω τῆς τιάρας πίπτουσιν ἐπὶ τῆς ράχεως. Οὗτοι κοσμοῦνται διὰ πυκνῶν χαρακτῶν γωνιῶν.

Τὸ ὑπ' ἀριθμ. 11044 εἶδωλον χαρακτηρίζεται ἐκ κοιλότητος σχηματιζομένης κατὰ τὴν ράχιν. Ἔχει καὶ δῆλωσιν τῶν μασχαλικῶν μυῶνων (ἦτις ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῶν 11042 - 3). Πλατεία ταινία χωρίζει τὸν κορμὸν ἀπὸ τοῦ κυλίνδρου. Οἱ πόδες, πρόσθετοι, προβαίνουνσιν ἐξ ἀνοίγματος τῆς ἐσθῆτος. Ὅμοιον ἀνοιγμα ὑπάρχει καὶ ὀπισθεν. Ἡ ἐσθῆς φέρει διακόσμησιν γραπτὴν, ἐξίτηλον, μετόπης περιλαμβανούσης δύο ἐπαλλήλους ρόμβους, ἐκ τῶν γωνιῶν τῶν ὁποίων ἐκφύονται φύλλα. Ἐκατέρωθεν τῆς μετόπης εἶναι φολίδες κάτω δὲ τούτων σειρὰ ραβδώσεων. Ἡ θεὰ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χαμηλὴν κωνικὴν τιάραν καὶ στεφάνην καὶ ἐπ' αὐτῆς ζευγὸς κεράτων. Οἱ πλόκαμοι ἀπλοῦνται ἐπὶ τοῦ αὐχένος χονδροί, ἀκατάστατοι. Τὰ ὑπ' ἀριθ. 11041 καὶ 11045 εἶδωλα δὲν φέρουσι σύμβολα. Τὸ πρῶτον χαρακτηρίζεται ἐκ κόμης χωριζομένης κατὰ τὸ μέσον. Ἡ βάσις αὐτοῦ εὐρύνεται ἄνω καὶ κάτω. Τὸ δεύτερον εἶδωλον ἔχει κεφαλὴν ἀνοικτὴν ἄνωθεν ὡς ἐν τῶν εἰδώλων ἐκ Γάζι, καὶ βάσιν στενουμένην ἄνω ὥστε νὰ διαμορφοῦται ὁμαλὴ μετάβασις πρὸς τὸν κορμὸν.

Τὰ εἶδωλα τοῦ Καρφίου χρονολογοῦνται κατὰ τὴν ὑπομινωϊκὴν περίοδον βάσει τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ὄλου συνοικισμοῦ. Τὰ θέματα καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς μνημονευθείσης γραπτῆς διακοσμῆσεως ἐνὸς τῶν εἰδώλων παρουσιάζουσιν ἀναλογίαν πρὸς τὰ παρατηρούμενα ἐπὶ ἀγγείων

de Babylonie 1919 σ. 70 - 1. Δισκοειδῆ ἀστρικά θέματα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρουσι καὶ αἱ ἀνάγλυφοι μορφαὶ ἐξ Assur (IΓ' α.ι.), Contena u Manuel d'archéol. orient. II σ. 1031 εἰκ. 722. Ἐν Αἰγύπτῳ ὁ ἠλιακὸς θεὸς, ἡ Ἀθῶρ, ἡ Sechemet φέρουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸν ἠλιακὸν δίσκον, A. E r m a n Die Aegyptische Religion 1909 σ. 11, σ. 15 - 6 Ἄλλ' εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας οἱ δίσκοι εἶναι μεγαλύτεροι ἢ εἰς Καρφί. Ἡ Williams Gournia σ. 48 δημοσιεύουσα τὸν σωλῆνα μετὰ δίσκου καὶ κεράτων αὐτ. πίν. XI, 13 καὶ τεμάχια πίθου μετὰ δίσκου καὶ διπλοῦ πελέκεως ἐκ Γουρνιῶν λέγει ὅτι ὁ δίσκος ἐλήφθη ἐκ τῆς Αἰγυπτιακῆς Ἀθῶρ λόγῳ τῆς ὁμοιότητος πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεάν. Δίσκοι μετὰ διπλῶν πελέκεων καὶ ἐπὶ ὀστράκων ἐκ τοῦ Δικταίου BSA VI σ. 104 εἰκ. 31. Ὁ Χατζιδάκης Villas minoennes de Tyllissos σ. 102 - 3 καὶ πίν. XXX 2 δημοσιεύει δύο ἀντικείμενα, ἐνθα ὁ δίσκος συνδυάζεται πρὸς τὴν μήνην, ὡς «ἠλιακὰ σύμβολα» βάσει αἰγυπτιακῶν παραλλήλων. Πβ. καὶ Zervos L' art de la Crète σ. 270 εἰκ. 386, καὶ σ. 306 - 7. Ὁ Picard Rel Préhell σ. 159 σ. 197 τάσσειται κατὰ τῆς ἀπόψεως τοῦ Nilsson MMR σ. 413 - 420 ἀμφιβάλλοντος διὰ τὴν λατρείαν τῶν οὐρανίων σωμάτων ἐν Κρήτῃ Τὰ ἐπὶ τῆς θεᾶς ἐκ Καρφίου δισκία (ἐὰν ἔχωσι συμβολικὴν σημασίαν) λόγῳ τοῦ μικροῦ μεγέθους καὶ τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν παρέχουσι τὴν ἐντύπωσιν μᾶλλον ἀστρικών ἢ ἠλιακῶν συμβόλων. Περί τῶν πτηνῶν βλ. σημ. 38.

ἐκ τοῦ συναικισμοῦ. Τεχνοτροπικῶς οἱ λίαν μακροὶ λαιμοὶ τῶν εἰδώλων 11042 καὶ 11043, ἡ ἀσαφὴς δήλωσις τῆς μεταβάσεως ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν κεφαλὴν, καὶ γενικὴ τις δυσμορφία τῶν προσώπων δεικνύουσιν ἐν περαιτέρω βῆμα ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὁμάδα τοῦ Γάζι. Ἐπιπλέον καὶ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα τῶν εἰδώλων Γάζι ἐπανευρίσκονται εἰς Καρφί. Λεπτομέρειαι ὡς ἡ δήλωσις τῶν μασχαλικῶν μυῶνων, ἀλλ' ὀλιγώτερον ἰσχυρῶς δηλούμεναι, παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 9306 θεᾶς ἐκ Γάζι. Τίτλοι, στεφάναι καὶ θέσεις τῶν συμβόλων εἶναι λίαν ἀνάλογα. Ἐναντιθέτως νέα καὶ ἀφελεστερά εἶναι ἡ τεχνοτροπία τῶν προσθέτων ποδῶν. Τεχνικῶς ἡ ὁμάς τοῦ Γάζι διακρίνεται τῆς τοῦ Καρφίου καὶ κατὰ τὴν τελειοτέραν ὄψησιν, ἥτις ἐπέτρεψε τὴν ἀρίστην διατήρησιν δειγμάτων τινῶν. Αἱ θεαὶ τοῦ Καρφίου ἔχουσιν ἐναντιθέτως τὴν ἀτελεῖ ὄψησιν τῆς ὑπομινωϊκῆς κεραμεικῆς καὶ ἐνκόλως θρυμματίζονται.

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΓΟΡΤΥΝΟΣ

Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ παρόντος συνόλου ἔδωσε τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1957 ἡ εὑρεσις τμημάτων εἰδώλων καὶ σκευῶν κατὰ τὴν μηχανικὴν καλλιέργειαν ἀγροῦ εἰς θέσιν Καννιά παρὰ τὸ χωρίον Μητρόπολις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας Γόρτυνος. Ταῦτα περιελάμβανον ἐν σχεδὸν πλήρῃ εἰδῶλων μετὰ διαδήματος καὶ ὄψεων, τμήμα τῆς κεφαλῆς ὁμοίου μετὰ φυλλοειδῶν ἐξαρτημάτων ἐπὶ τοῦ μετώπου ὡς καὶ μέλη ἀναλόγων εἰδώλων, τμήματα διατρήτου σωλήνος, τμήμα ἑτέρου σωλήνος μετὰ προσκεκολλημένων αἰγάρων καὶ ἀπεσπασμένον ζεῦγος μικρῶν κεράτων. Κατὰ τὴν μικρὰν δοκιμαστικὴν ἔρευναν, ἣν ἐπεχείρησα ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν, διεπιστώθη ὅτι τὰ ἀνωτέρω ἀντικείμενα προήρχοντο ἐκ μικροῦ ὀρθογωνίου δωματίου ἀνήκοντος εἰς μεγαλύτερον οἰκοδόμημα. Ἐντὸς τοῦ δωματίου καὶ παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον αὐτοῦ ἀνευρέθη κατὰ τὴν σκαφικὴν ἔρευναν εὐρὺ δοχεῖον, πιθανῶς θυμιατήριον, καὶ παρ' αὐτὸ μικρὸν εἶδῶλιον μετὰ μακρῶν προτεταμένων βραχιόνων περιειλιγμένων ὑπὸ ὄψεων. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου περισυνέλεξα πλακίδιον πῆλινον μετ' ἀναγλύφου γυναικὸς φερύσης μινωϊκὴν ἔσθῆτα, σωζομένης ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω, μικρὸν πτηνὸν καὶ κεφαλὴν πηλίνου ταύρου.

Δι' ἀνασκαφῆς τῆς Ἰταλικῆς Σχολῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ D. Levi γενομένης τὸν Ἰούλιον τοῦ 1958 συνεπληρώθη ἡ ἔξερευνήσις τοῦ χώρου καὶ ἀπεδείχθη ὅτι τὸ ἱερόν, ἔνθεν προέκυψαν τὰ εἰδῶλια, ἦτο ἐγκατεστημένον ἐντὸς ΥΜ Ι ἐπαύλεως καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ σωζομένου οἰκοδομήματος. Ἐκτὸς τοῦ ἐξερευνηθέντος ὑπ' ἐμοῦ δωματίου ἐξερευνήθησαν καὶ ἄλλοι ἱεροὶ χώροι. Ἐκ

τούτων ὁ κυριώτερος ἦτο μικρὸν τετράγωνον δωμάτιον μετὰ θρανίου κατὰ μῆκος τοῦ βορείου τοίχου. Ἐπὶ τοῦ θρανίου εὐρέθησαν δύο λίθινα ἀγγεῖα καὶ πρὸ αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐν σωληνοειδῆς σκευῶς καὶ — διεσπαρμένα ἐν τῷ δωματίῳ — εἰδώλιον γυναικεῖον ἀκέραιον μετὰ λαβῆς ὀπισθεν, ὑψοῦν τὰς χεῖρας, κεφαλὴ εἰδωλίου φέροντος τιάραν, ὁμοίωμα τιάρας, ἀκέφαλον εἰδώλιον ἀνδρὸς ἱσταμένου ἐπὶ βάθρου καὶ κάμπτοντος τοὺς βραχίονας πρὸ τοῦ στήθους, πίναξ μετὰ δύο ἀναγλύφων σφιγγῶν ἑκατέρωθεν φοίνικος, ἕτερος μετὰ μορφῆς ὑψούσης τὰς χεῖρας, σωλὴν μετ' ἀναγλύφων βουκρανῶν καὶ τρεῖς κάλαθοι, ἧτοι εὐρέα λεκανοειδῆ ἀγγεῖα.

Ἐκ παρακειμένου καὶ συγκοινωνοῦντος διὰ θύρας δωματίου προῆλθον μέλη ἄλλου εἰδώλου τοῦ αὐτοῦ τύπου μετὰ κυλινδρικοῦ στηρίγματος λοφίου, καὶ ὁμοίωμα τιάρας. Πλησίον εὐρέθη βωμίσκος πώρινος μεθ' ὑψηλοῦ ποδός. Ἐξ ἰδιαίτερου τμήματος τοῦ αὐτοῦ χώρου προῆλθεν ἡ ἀκόλουθος ὁμάς: μικρὸν γυναικεῖον εἰδώλιον φέρον τὴν χεῖρα ὀπισθεν, προτομαὶ μικρῶν ἀναθηματικῶν εἰδωλίων, ὧς καὶ εἰδώλια τινὰ ἔχοντα τὴν χεῖρα ὑπὸ τὸ στήθος ἢ φέροντα ἀγγεῖα, ὧς καὶ τέσσαρα «milk jugs».

Ἐκ συνεχομένου μετὰ τοῦ κυρίως ἱεροῦ δωματίου προῆλθον ἐν ἀκόμῃ ἀκέραιον εἶδωλον μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρον τιάραν μετ' ὄψεων, εἷς σωλὴν, εἷς βωμίσκος ἐκ πώρου βαθμιδωτὸς φέρων κατὰ τὰ χεῖλη χαρακτοῦς διπλοῦς πελέκεις καὶ κέρατα. Ζεύγη μικρῶν κεράτων προέκυψαν ἐκ πάντων τῶν ἱερῶν χώρων.

Ὅτις διὰ τοῦ τυχαίου εὐρήματος, τῆς δοκιμῆς ἡμῶν καὶ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἰταλικῆς Σχολῆς, συνεπληρώθησαν συνολικῶς τέσσαρα ἀκέραια εἶδωλα τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ κατωτέρου κωδωνοειδοῦς τμήματος, εὐρέθησιν δὲ μέλη τριῶν ὁμοίων εἰδωλίων. Συνολικῶς διεπιστώθη ἐπομένως ἐν τῷ ἱερῷ ἡ παρουσία ἑπτὰ εἰδωλίων τοῦ τύπου ἡμῶν. Οὗτος ἀπαντᾷ προσέτι ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος ἀναγλύφου πίνακος. Ἀκολουθεῖ περιγραφή τούτων⁵⁵.

1. Εἶδωλον θεᾶς ὕψ. 52 ἐκ. ὑψούσης τὰς χεῖρας κατ' ὀξείαν γωνίαν καὶ φερούσης ὀδοντωτὸν διάδημα, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλουσι πολλοὶ μικροὶ ὄφεις. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς σώζεται ἡ ἐναρξίς πλοκάμου ἢ πιθανώτερον βάσεως λοφίου. Τὸ στόμα δηλοῦται μόνον δι' ἐρυθροῦ χρώματος. Σώζονται ἔγχη ἐρυθρῶν ταινιῶν καὶ

⁵⁵) Αἱ τρεῖς ἀπεσπασμένα κεφαλαὶ ἀνήκουσιν ἄνευ ἀμφιβολίας εἰς εἶδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν δεδομένου ὅτι ὁμοῦ ἀνευρέθησαν μέλη ἰσαριθμῶν εἰδωλῶν τοῦ τύπου τούτου. Ἡ συγκόλλησις δὲν ἐγένετο ἀκόμη, μὴ ὄντος τελείως βεβαίου εἰς ποῖον ἐκ τῶν τριῶν εἰδωλίων δέον ν' ἀποδοθῆ ἑκάστη κεφαλὴ.

τριγωνιδίων, δι' ὧν ἐδηλοῦτο περικόρμιον κλειόμενον δι' ἱμάντων, ὧς τὸ φερόμενον ὑπὸ τοῦ εἰδώλου τοῦ Παγκαλοχωρίου καὶ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων. (Πίν. Γ', εἰκ. 2).

2. Εἶδωλον θεᾶς ὕψ. 34 ἐκ. ὑψούσης ἐμπρὸς καὶ ἄνω τὰς χεῖρας, ἐφ' ὧν ἐλίσσονται ὄφεις. Φέρει διάδημα ὀδοντωτόν, οὗ οἱ ὀδόντες ἦσαν ἐναλλάξ κεχρωσμένοι μέλινες, κυανοὶ καὶ ἐρυθροί, καὶ ἄνωθεν τούτου σειρὰν μικρῶν, ἐπαλλήλων ἐν μέρει, ὄφρων, ὑπεράνω τῶν ὁποίων προβάλλει μέγας ὄφης ἐλισσόμενος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Αὕτη ἔχει ἄνωθεν ἑπτὰ μικρὰς ὀπὰς διὰ τὴν ἔνθεσιν ἀντικειμένων μὴ εὐρεθέντων, ὁμοία δὲ σώζεται ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τῶν ὤμων. Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ κάτωθεν τοῦ δεξιοῦ ὠτὸς εἶναι προσκεκολλημένον πτηνόν. Διὰ μέλανος χρώματος ἐδηλοῦντο λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου καὶ ἡμικυκλικὸς βόστρυχος ἐπὶ τοῦ μετώπου. (Πίν. Ζ', εἰκ. 1 καὶ 2 κέντρον).

3. Εἶδωλον θεᾶς ὕψ. 22 ἐκ. μετὰ καθέτου λαβῆς ὀπισθεν. Αἱ χεῖρες ὑψοῦνται κατ' ὀρθὴν γωνίαν μετὰ τὰς παλάμας κατ' ἐνώπιον. Ἡ κεφαλὴ στέφεται δι' ὀδοντωτοῦ διαδήματος καὶ εἶναι ἀνοικτὴ ἄνωθεν μετὰ ἀνοίγμα διαμ. 4 ἐκ. ὥστε νὰ φαίνεται ἡ κοιλότης ἐξικνουμένη μέχρι τοῦ λαιμοῦ. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἀνοίγματος καὶ τῆς λαβῆς παρέχουσι τὴν ἐντύπωσιν πλαστικοῦ ἀγγείου (Πίν. Ζ', εἰκ. 1 καὶ 2 δεξιὰ).

4. Εἶδωλον θεᾶς ὕψ. 34 ἐκ. ὑψούσης τὰς χεῖρας ὡς τὸ προηγουμένον καὶ φερούσης τιάραν μεθ' ὀριζοντίων καὶ καθέτων ταινιῶν καὶ ὀδοντωτῶν διάδημα, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλει σειρὰ μικρῶν ὄφρων. Ὅπισθεν τῆς τιάρας καὶ ἐπὶ ἑκατέρου τῶν ὤμων ὀπή. (Πίν. Ζ', εἰκ. 1 καὶ 2 ἀριστερά).

5. Κεφαλὴ ὁμοίου εἰδώλου ὕψ. 13 ἐκ. ἑλλιπῆς τὸ πλεῖστον τοῦ προσώπου φέρουσα ὀδοντωτῶν διάδημα, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου δηλοῦται πλόκαμος τῆς κόμης. Κατὰ τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς ἔναρξις κυλινδρικής προεξοχῆς, πιθανῶς βάσεως λοφίου, καὶ περὶ αὐτὴν μικραὶ ὀπαί. Ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων προσφύονται φυλλοειδῆ ἔξαρτήματα τοῦ διαδήματος. (Πίν. Η', εἰκ. 1).

6. Κεφαλὴ εἰδώλου ἀναλόγου πρὸς τὰ ἄνωτέρω περιγραφέντα ὕψ. 19 ἐκ. ἑλλιπῆς τὸ πρόσωπον καὶ περιβαλλομένη ὑπὸ ὀδοντωτοῦ διαδήματος. Κατὰ τὴν κορυφὴν ἔχει κυλινδρικὸν κοῖλον στέλεχος διὰ τὴν ἔνθεσιν λοφίου, καὶ ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἓν φῶμα ὁμοίου σχήματος πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς προηγουμένης, ἀλλ' ὑψούμενα καθέτως. Ἐκ τούτων σώζεται τὸ ἕτερον καὶ ἡ πρόσφυσις τοῦ ἀντιστοίχου (Πίν. Η', εἰκ. 3).

7. Ἀκεραία κεφαλὴ ἀναλόγου εἰδώλου ὕψ. 19 ἐκ. μετὰ διαδήματος ὀδοντωτοῦ καὶ τριῶν ἔξαρτημάτων ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων. Ἄνωθεν τοῦ διαδήματος προβάλλουσι πολλοὶ μικροὶ ὄφεις.

Ἐπερᾶνω ὑψοῦται τιάρα ὡς ἡ τοῦ ὑπ' ἀρ. 4 μεθ' ὀριζοντίων ταινιῶν καὶ τεσσάρων καθέτων ραβδώσεων. Κατὰ τὴν κορυφὴν τῆς τιάρας δπῆ. Ὅπαι καὶ παρὰ τὴν βᾶσιν αὐτῆς. Τὸ οὖς ἦτο κεχρωσμένον ἐρυθρόν, τὸ δὲ διάδημα καὶ τὰ ἐξαρθήματά του μέλανα, ὡς καὶ οἱ ὀφθαλμοί. Τὸ λοιπὸν πρόσωπον ἦτο λευκόν. (Πίν. Η', εἰκ. 2).

8. Τμῆμα πίνακος μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως γυναικὸς ὑψούσης τὰς χεῖρας καὶ φερούσης περιδέριον ἐκ σταγονοειδῶν ψήφων, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀριστεροῦ καρποῦ ψέλιον. Διαστ. 8×18 ἐκ. Τὰ στήθη περιβάλλονται ὑπὸ κυκλίσκων. (Πίν. ΣΤ', εἰκ. 3).

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδώλων τῆς Γόρτυνος ὑφίσταται φαινομενικῶς ποιά τις δυσκολία λόγῳ τοῦ ὅτι πλὴν τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων πάντα τὰ λοιπὰ εἶδη κεραμεικῆς τὰ ἀνευρεθέντα ἐν τῇ ἐπαύλει εἶναι σαφῶς ΥΜ Ι α. Βάσει τῆς κεραμεικῆς ἡ ἐπαυλις φαίνεται σύγχρονος πρὸς τὰς τοῦ Νίρου καὶ Τυλίσου καὶ ἔνεκα τούτου ὁ D. Leví ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι καὶ τὰ εἶδωλα εἶναι τῶν αὐτῶν χρόνων. Τοῦτο θὰ ἐσήμαινεν ὅτι ἡ παλαιὰ μνημονευθεῖσα ἀνωτέρω χρονολογία τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν εἰς τοὺς ΥΜ Ι χρόνους καλῶς εἶχεν. Ἐν τούτοις ἄλλως ἔχουσι τὰ πράγματα. Διότι ἐντὸς τοῦ δωματίου μετὰ θρανίου, τοῦ ἀποτελοῦντος, ὡς ἐλέχθη, τὸ κυρίως ἱερόν, καὶ πλησίον τῆς θύρας, εὐρέθη μέγας ψευδόστομος ἀμφορεὺς μετ' ἐσχηματοποιημένων ὀκταπόδων σαφῶς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνων. Τοῦτο ἀρκεῖ ἵνα καταδειχθῇ ὅτι ἡ ἐπαυλις δὲν ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς ΥΜ Ι χρόνους, ἀλλ' ὑφίσταται καὶ ἐδῶ ὡς εἰς Κνωσὸν μερικὴ ἀνακατάληψις, εἰς τὴν ὁποίαν δέον νὰ ἀποδοθῶσι καὶ τὰ εἶδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Ὁ πλαστικὸς ρυθμὸς τούτων, χαρακτηριζόμενος ἐκ τῆς ἀκίνησις καὶ τοῦ τονισμοῦ ἑνὸς ἐκάστου στοιχείου τῆς φυσιολογίας (ὀφθαλμῶν, ρινός, ὠτων) καὶ γενικώτερον τοῦ ὀργανισμοῦ, εἶναι ὅλως ἀντίθετος πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ΥΜ Ι πλαστικῆς, τὸ ὁποῖον σμικρύνει καὶ συγγέει τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα, ἀναμιγνύει τὰς ἐπιφανείας, διέπεται δὲ ὑπὸ ζωηρᾶς κινητικότητος καὶ εὐλυγισίας.

Τὰ εἶδωλα δὲν εὐρέθησαν συγκεντρωμένα ἐντὸς ἑνὸς δωματίου ὡς εἰς Κνωσὸν καὶ Γουρνιά. Ἐν τούτοις δὲν εἶναι κατεσπαρμένα ἀνά τὴν ἐπαυλιν, ἀλλὰ προέρχονται ἐξ ὀλίγων παρακειμένων πρὸς ἀλλήλους χώρων, ἀποτελοῦντων ἄνευ ἀμφιβολίας ἑνιαῖον σύνολον, ἦτοι τὸ «ἀνακαταληφθὲν» τμῆμα τῆς ἐπαύλεως»⁵⁶.

Τινὰ τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων τῆς Γόρτυνος ἐμφανίζοντα χαρακτη-

⁵⁶) Ἐκ τούτων ὁ χαρακτηριζόμενος ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως VI παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὑπέστη μετασκευὴν καὶ ἀνήκει ἀρχιτεκτονικῶς εἰς πλείονας τῆς μιᾶς περιόδου.

ριστικά παλαιότερα τῶν ΥΜ ΙΙΙ χρόνων, ἦτοι τὰ μικρογραφικὰ «milk jugs» καὶ τινὰ ὁμοῦ εὐρεθέντα μικρὰ εἰδῶλια (βλ. ἄνωτ. σ. 196) τοῦ τύπου τῶν εἰδωλίων τῶν προερχομένων ἐκ τῶν τάφων τῆς Ἁγίας Τριάδος⁵⁷, ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς εἰς προγενέστερον στρωμα λατρείας, σύγχρονον πρὸς τὴν ἔπαυλιν ἦτοι ΥΜ Ι. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν πιθανῶς ἀνήκει καὶ ὁ πῶρινος, βαθμιδωτὸς βωμίσκος. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον τῆς ὑπάρξεως παλαιότερων ἱερῶν χώρων ὑπὸ ΥΜ ΙΙΙ ἱερά διεπιστάθη ἄλλως, ὡς θὰ λεχθῆ καὶ κατωτέρω, καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῶν Διπλῶν Πελέκεων καὶ τὸ Δωμάτιον τῆς Πηγῆς ἐν Κνωσῶ⁵⁸. Πάντα τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα τὰ προελθόντα ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Γόρτυνος, σωληνοειδῆ σκεύη, κάλαθοι κ.λ. φαίνονται κατὰ τὴν τεχνολογίαν καὶ τὴν τεχνικὴν σύγχρονα πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὰ εἰδῶλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, δυνάμενα νὰ χρονολογηθῶσι, βάσει τοῦ μνημονευθέντος ψευδοστόμου ἀποφωεύς μετὰ πολυπόδων, κατὰ τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους.

Τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Γόρτυνος ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι γνωστά, ἀπαντώντα καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἀνάλογα ἱερά, ὡς τὸ θρανίον, αἱ τράπεζαι προσφορῶν, τὰ σωληνοειδῆ σκεύη, οἱ κάλαθοι, ὁ συνδυασμὸς τῶν εἰδῶλων πρὸς πτηνὰ καὶ ὄφεις, ἀφ' ἑτέρου δὲ νέα, ὡς κυρίως αἱ φερόμεναι ὑπὸ τῶν εἰδῶλων μεγαλοπρεπεῖς τιάραι μετὰ ὀδοντωτῶν διαδημάτων, ἐξαρτημάτων φυλλοειδῶν καὶ διαίρεσεως εἰς ὀριζοντίας καὶ καθέτους ζώνας. Αἱ ὀδοντώσεις, ὀξεῖαι ἐπὶ τῶν ὑπ' ἄρ. 1 καὶ 6 καὶ ὀρθογώνιοι ἐπὶ τῶν λοιπῶν, περιβάλλουσιν ὅλην τὴν κεφαλὴν (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἡμιδιαδήματα τῶν εἰδῶλων ἐκ τοῦ Καρφίου καὶ Γάζι), καὶ παριστῶσι πιθανώτατα μεταλλικὰ διαδήματα. Ὅτι ἀποκλείεται νὰ πρόκειται περὶ σχηματικῆς δηλώσεως τῆς κόμης, πείθει ἡ κεφαλὴ τοῦ πίν. Η' εἰκ. 1, ἐνθα ἄνωθεν τοῦ διαδήματος δηλοῦται πράγματι ἡ κόμη διὰ πλοκάμου, ἐπίσης δὲ τὸ ὅτι ἐπὶ πάντων αἱ ὀδοντώσεις συνεχίζονται καὶ ἄνωθεν τοῦ αὐχένος⁵⁹.

⁵⁷) P. Paribeni Ricerche nel sepolcreto di H. Triada, Mon. Ant. XIV 1905 σ. 739 ἔξ. καὶ ἀνάτυπον σ. 67 ἔξ. Ταῦτα προέρχονται ἀκριβέστερον ἐκ τῶν tombe adattate entro un' antica casa αὐτ. σ. 719 ἀνάτ. σ. 47 εἰκ. 22. Καίτοι ὑπάρχει σχετικὴ διατάραξις, ἡ χρονολογία αὐτῶν κατὰ τοὺς ΥΜ Ι χρόνους φαίνεται βεβαία. Σύγχρονα εἶναι καὶ τινὰ ἀνάλογα ἐκ τῆς δυτικῆς πτέρυγος τῆς ἐπαύλεως τῆς Ἁγίας Τριάδος: Annuario 1941 - 3 σ. 19 ἔξ. εἰκ. 6 εἰκ. 7 καὶ Zervos L' art de la Crète εἰκ. 461 (τοῦτο φέρει τυπικὴν ΥΜ Ι διακόσμησιν) καὶ εἰκ. 579. Διὰ τὴν μελέτην τῆς ΥΜ Ι πλαστικῆς χαρακτηριστικὰ τὰ χαλκᾶ εἰδῶλια αὐτ. σ. 340 ἔξ. εἰκ. 496 ἔξ.

⁵⁸) Οὕτω δύναται νὰ ἐξηγηθῆ καὶ ἡ παρουσία δύο (μόνον) ΥΜ Ι ἀγγείων, μιᾶς πρόχου καὶ ἑνὸς γεφυροστόμου, ἐκ τῶν ἱερῶν χώρων τῆς ἐπαύλεως Ἱόρτυνος.

⁵⁹) Ὡς ὀδοντωτὸν διάδημα ἡρμηνεύθησαν ἤδη ὑπὸ τοῦ Ξανθοῦ δίδοου

Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ φυλλοειδῆ ἔξαρθήματα. Ἡ σχέσηις κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ διαδήματος θέσιν πρὸς τὰ σύμβολα τοῦ εἰδώλου ἀριθ. 11042 ἐκ Καρφίου καὶ τοῦ εἰδώλου 9308 ἐκ Γάζι εἶναι προφανής, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς Καρφί ταῦτα εἶναι τελείως στρογγύλα, εἰς δὲ Γάζι γλωσσοειδῆ, ἄνευ μειώσεως κατὰ τὴν πρόσφυσιν. Ταῦτα ἐπὶ τῶν εἰδώλων ἐκ Γόρτυνος ἄλλοτε μὲν ὑπερέχουσι τοῦ διαδήματος, ἄλλοτε δὲ φαίνονται ἔξηρημένα ἐξ αὐτοῦ. Ὁὕτω τὸ πεπλατυσμένον μέρος ἄλλοτε μὲν εὐρίσκεται ἄνω, ἄλλοτε δὲ κάτω. Ἡ ἀδιαφορία αὕτη ὡς πρὸς τὴν θέσιν πιθανῶς ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ ἔξαρθημάτων διακοσμητικῶν⁹⁰. Τὸ ὅτι ἐπὶ τοῦ εἰδώλου τοῦ πίν.

ΑΕ 1900 σ. 27 προεξοχαί δηλούμεναι ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μορφῆς τῆς μήτρας ἐκ Σητείας. Ἀνάλογον φέρεται ὑπὸ τοῦ κατωτέρω ἐξεταζομένου εἰδώλου τῆς Στυλοῦνης Γιαμαλάκη, ἐπίσης δὲ ὑπὸ εἰδωλίου θεᾶς ἐν Βοστώνῃ ΡΜ III σ. 438 εἰκ. 307 καὶ τοῦ λεγομένου Boy God αὐτ. εἰκ. 309, ἅτινα ὁμως εἶναι ἀβεβαίας γνησιότητος. Διάδημα ἐκ χρυσοῦ φύλλου φέρει τὸ ὑποπτον εἶδωλον ΡΜ IV Front. σ. 36. Ὀδόντωσιν παρουσιάζει καὶ τὸ διάδημα σφιγγὸς ἐπὶ ἐλεφαντίνης λαβῆς ἐκ Ζαφὲρ Παπούρας ΡΜ II σ. 778 εἰκ. 506 α. Ἡ ἀνατολικὴ προέλευσις ὑποδεικνύεται ἐκ θεᾶς φερουσῆς ὀδοντωτῶν διάδημα ἐπὶ βαβυλωνιακοῦ κυλίνδρου ἐκ Κνωσοῦ Demargne Crète - Égypte - Asie, «Annales de l'École des Hautes Études de Gand» II σ. 31 ἐξ. πίν. II, 1. Ἐκτὸς τῶν παραστάσεων ἔχομεν καὶ πραγματικὰ ὀδοντωτὰ διαδήματα. Πιθανῶς τὸ παλαιότερον γνωστὸν ἐν τῷ Αἰγαίῳ δεῖγμα εἶναι τὸ ἀργυροῦν διάδημα ἐκ πρωτοκυκλαδικοῦ τάφου τῆς Ἀμοργοῦ ΑΕ 1898 σ. 154 πίν. 8, 1, ὅπερ μοὶ ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ καθ. Μαρινάτοῦ. Ἐκ Κρήτης χρυσοῦν διάδημα μετὰ δύο ὀδοντώσεων καὶ φυλλοειδῶν ἔξαρθημάτων ἀνευρέθη ἐν ἀνασκαφέντῃ ἐσχάτως ὑπ' ἐμοῦ ΠΜ II τάφου τῆς Λεβῆνος. Ὡς ὀδοντωτὰ ἐθεωρήθησαν καὶ τὰ ἡμιδιαδήματα (Zackenkrone) τῶν καθέτων τάφων τῶν Μυκηνῶν, ὧν τμήματα βλ. εἰς Karo Schachtgräber von Mykenai πίν. XIV, XV, XXXV, πβ. σ. 184. Ταῦτα ἀνασυνετέθησαν πλήρως κατὰ τὴν νέαν ἔκθεσιν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἡ ποικίλη χρῶσις τῶν ὀδοντώσεων ἐνὸς τῶν εἰδώλων τῆς Γόρτυνος δύναται νὰ ὀφείληται εἰς συμβατικότητα ἢ εἰς τὸ ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ μιμήσεως τοῦ διαδήματος δι' ὑφάσματος. Ὡς πρὸς τὴν διὰ σειρᾶς μικρῶν ὄφρων ἐπίστεψιν τοῦ διαδήματος δύναται τις νὰ προσαγάγη παράλληλον ἐκ τῆς Αἰγύπτου: ἐπὶ τοῦ ἐρεισινώτου τοῦ θρόνου τοῦ Τουταγχαμών Κ. Lange-M. Hirmer Aegypten 1957 εἰκ. 191 ὁ βασιλεὺς ἀπεικονίζεται φέρων στέμμα μετὰ σειρᾶς μικρῶν οὐραίων. Σειρὰ μικρῶν οὐραίων ἐπιστέφει καὶ τὴν κεφαλὴν τῆς Ἴσιδος αὐτ. εἰκ. 224. Κάλυμμα μετ' ὀδοντώσεων ἐκ Tell Brak εἰς Bobsert Altsyrien 1951 σ. 195 εἰκ. 640.

⁹⁰) Κοσμήματα ἔχοντα τὸ σχῆμα τοῦτο εἶναι συνήθη ἐν τῇ μινωικῇ τέχνῃ. Seager Explorations in the Island of Mochlos 1912 εἰκ. 10 ἄνω. Ἀνάλογα πρὸς τὰ ἐκ Μόχλου ἀνατολικά παράλληλα ἀπαντῶσι μεταξὺ τῶν κοσμημάτων ἐξ Alaca Hoyuk, The Aegean and the Near East, Studies presented to H. Goldman σ. 36 ἐξ. ἀριθ. 4. Ταῦτα εἶναι συνήθως ἔξαρθήματα ἄλυσιδίων ἀναρτώμενα μὲ τὸ πεπλατυσμένον μέρος πρὸς τὰ κάτω. Ἡμιδιαδήματα ἐκ τῶν κα-

Εἰκ. 1.—Εἰδωλα ἐκ Πιρηνιά
καὶ Γουρνιῶν.

Εἰκ. 2.—Εἰδωλον ἐκ Παγκα-
λοχωρίου.

Εἰκ. 3. — Εἰδωλα ἐκ Γάζι.

Εικ. 1. — Εἰδωλα ἐκ Καρφίου.

Εικ. 3. — Πλακίδιον ἐκ Γόρτυνος.

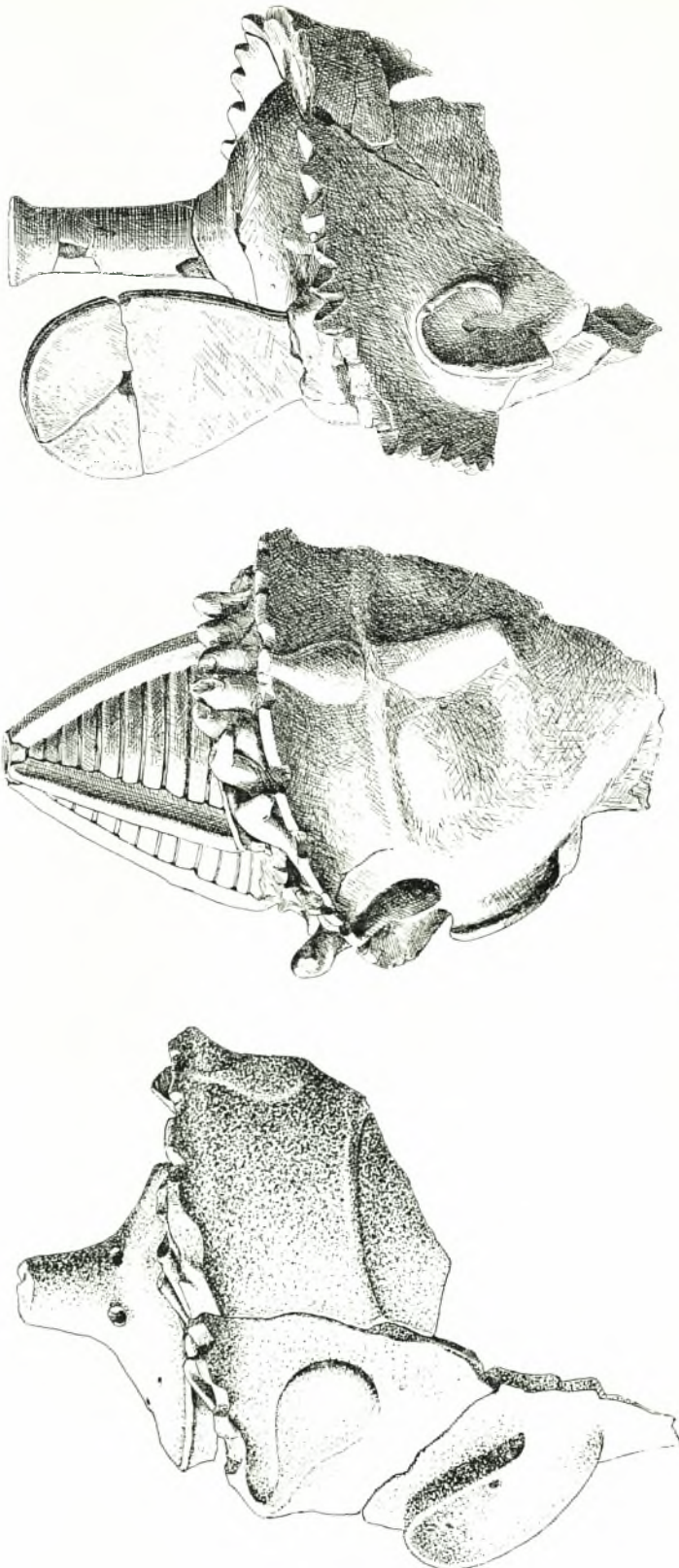
Εικ. 2 (ἀριστερά). — Εἰδωλον ἐκ Γόρτυνος.

Είχ. 1. — Ετζωλα εκ Γόρτυνος.

Είχ. 2. — Ετζωλα εκ Γόρτυνος.

Εικ. 1 - 3. — Κεφαλαία ειδώλων εκ Γόργωνος.

Ἡ εἰκ. 3 ἢ προεξοχὴ ἀποτελεῖται ἐκ δύο προσκεκολλημένων πρὸς ἀλληλα φυμάτων πηλοῦ ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ μιμήσεως κατασκευῶν ἐκ μεταλλικῶν ἔλασμάτων.

Ὑψηλαὶ τιάραι ἀνάλογοι ἐν μέρει πρὸς τὰς φερομένας ὑπὸ τῶν θεοτήτων τῆς Γόρτυνος, ἐνίοτε διαιρούμεναι εἰς ζώνας, ἀπαντῶσι καὶ ἀλαχοῦ ἐν Κρήτῃ⁹¹. Αἱ ζῶναι αὐταὶ δύνανται νὰ παριστῶσι δερματίνας

θέτων τάφων τῶν Μυκηναίων ἔχει ὁμοίως τρία χρυσοῦ πλακίδια ἐξηρητημένα ἐξ αὐτοῦ δι' ἀλυσιδίων Karo Schachtgräber πίν. XXXIX. Δύνανται αἱ δισκοειδεῖς προεξοχαὶ τῶν τιαρῶν νὰ ἔχωσι σχέσιν πρὸς τὰ κοσμοῦντα κατὰ παλαιὰν ἴσως ἀνατολικὴν παράδοσιν τὴν περσικὴν τιάραν «φάλαρα» (Αἰσχ. Πέρσ. 661 - 2); Πβ. Lorimer Homer and Monuments σ. 241. Ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου ὑπάρχει λίαν ἀνάλογον χαλκοῦν ἔλασμα ἐκ Δικταίου Ἄντρου σῶζον καὶ τὰς ὁπὰς διὰ τὴν προσήλωσιν κατὰ τὸ στενούμενον ἄκρον.

⁹¹) Ἐπὶ σφραγίσματος ἐκ Κνωσοῦ PM III σ. 318 εἰκ. 205 καὶ ἐπὶ σφραγίδος ἐκ Μαύρου Σπλήλιου ἀρ. 1315 Μουσείου Ἡρακλείου εἰκονίζονται μορφαὶ μετ' ἀναλόγων καλυμμάτων. Τιάρας μετὰ πλατειῶν ζωνῶν φέρουσι εἰδῶλα θεᾶς Wace A Cretan Statuette πίν. IV, PM IV σ. 37 εἰκ. 21, τὰ ὅποια θεωροῦνται κίβδηλα, ἐπίσης δὲ κεφαλὴ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Ν. Πλάτωνος εἰς Πισκοκέφαλο Zervos L' art de la Crète σ. 282 εἰκ. 406. Μικρὰν τιάραν μετὰ ὀριζοντίων ταινιῶν φέρει YM I εἰδῶλιον ἐξ Ἀγ. Τριάδος αὐτ. σ. 393 εἰκ. 579. Ἡ παλαιότης τῆς παραδόσεως τῶν κωνικῶν τιαρῶν μετὰ ὀριζοντίων ζωνῶν καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι αὐταὶ ἐμφανίζονται ἤδη ἐπὶ κυκλαδικῶν εἰδωλίων Zervos L' art des Cyclades εἰκ. 41 εἰκ. 43. Ἡ τιάρα τῆς ἐτέρας τῶν ἐκ φαγεντιανῆς θεοτήτων τῆς Κνωσοῦ παρουσιάζει ἐπίσης διαιρέσιν εἰς ζώνας, σχηματιζομένης ὅμως κατὰ διάφορον τρόπον. Ὀριζόντιαι ταινίαι ἐν συνδυασμῷ πρὸς καθέτους ἐπανερχοῦνται ἐπὶ τῆς κατατέρω δημοσιευομένης κεφαλῆς τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἐξ Ἀμαρίου. Κωνικὴν τιάραν μετὰ καθέτων ραβδώσεων φέρει καὶ μορφὴ μεταξὺ λεόντων ἐπὶ σφραγίδος Reusch Minoica (Sundwall Festschrift) 334 ἐξ πίν. 4 e. Ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος εἰδῶλου τοῦ Παγκαλοχωρίου δὲν εἶναι βέβαιον ἂν πρόκειται περὶ τιάρας διαιρουμένης εἰς ζῶνας ἢ πλοκάμων κόμης. Κωνικὰς τιάρας, ἀλλ' ἄνευ ζωνῶν, φέρουσι καὶ ὁ πότις καὶ ἡ πότινα θηρῶν ἐπὶ σφραγισμάτων τῶν Temple Repositories PM II σ. 831 εἰκ. 546, 547, μορφὴ ἐπὶ σφραγίσματος ἐξ Ἀ. Τριάδος D. Levi Le Cretule di H. Triada, Ann. VIII - IX 1929 εἰκ. 164 e, ὁ χαλκοῦς Boy God Zervos ἔ. ἀ. σ. 315 εἰκ. 457. Τὰς κωνικὰς τιάρας θεωρεῖ γενικῶς ὁ Evans ἀνατολικῆς προελεύσεως PM IV σ. 465. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τινῶν ἀνατολικῶν παραλλήλων, ἐπὶ στήλης τοῦ Ναράμ Σιν εἰκονίζεται τιάρα κολουροκωνικὴ μετὰ διαιρέσεως εἰς ὀριζοντίας ζώνας καὶ καθέτων ἔγκοπῶν G. Coñteanu Manuel d' archéol. orientale I 1927 σ. 132 εἰκ. 77. Θεὸς μεθ' ὑψηλῆς τιάρας μετὰ ζωνῶν καὶ ἐπὶ χιτιτικοῦ ἀναγλύφου ἐκ Yasilikaja ΙΔ' - ΙΓ' αἰ. Schäfer - Andrae Die Kunst des alten Orients, Propyläen - Verlag, 1925 πίν. XXXIV. Πβ. Hogarth Kings of the Hittites 1926 σ. 16 - 7. Χιτιτικὸν ἰδεόγραμμα σημαῖον «βασιλεὺς» ἀπεικονίζει ὑψηλὴν τιάραν μετὰ καθέτων καὶ ὀριζοντίων ταινιῶν, ἐπαρραλληλίσθη δὲ πρὸς ἀνάλογον κρητικὸν σύμβολον τοῦ συστήματος Α καὶ Β' πβ. Hrozný Les inscriptions

ταινίας ἢ πῖλον συνερραμένον κατὰ διαστήματα⁸². Ἡ ἐκ πιλιοῦ ἐρίου κατασκευὴ εἶναι ἢ πιθανώτερα, διότι αὕτη κυρίως θὰ καθίστα ἀναγκαίαν τὴν διὰ καθέτων, δερματίνων πιθανῶς ταινιῶν, στήριξιν, τοποθετουμένων συμμετρικῶς περὶ τὴν τιάναν.

ΕΙΔΩΛΟΝ ΕΚ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΩΝ ΔΙΠΛΩΝ ΠΕΛΕΚΕΩΝ ΕΝ ΚΝΩΣΩ

Τὸ Ἱερὸν τῶν Δ. Πελέκων ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Evans τὸ 1902⁸³. Τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ μικροῦ ὀρθογωνίου δωματίου. Κατὰ τὴν βορείαν στενὴν πλευρὰν αὐτοῦ εὐρίσκετο βᾶθρον ἐστρωμένον διὰ ποταμίων χαλκίων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴσταντο δύο ζεύγη κεράτων ἐκ κονιάματος ἔχοντα ὅπας διὰ τὴν προσήλωσιν διπλῶν πελέκων. Πλησίον τοῦ ἑνὸς ζεύγους κεράτων εὐρέθη μικρὸν ὁμοίωμα πελέκως ἐκ στεατίτου μετὰ διπλῶν ἀκμῶν. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν γωνίαν τοῦ βᾶθρου μετὰ τῶν κεράτων καὶ τοῦ τοίχου εὐρέθη ἰστάμενον κατὰ χώραν εἶδωλον θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (πίν. Θ', εἰκ. 1 μέσον), πλησίον δὲ αὐτῆς εἰδῶλιον θηλείας. Μεταξὺ τῶν δύο ζευγῶν κεράτων κατὰ τὸ μέσον τοῦ βᾶθρου ἴστατο ἕτερα θήλεια καὶ μικρὸν εἰδῶλιον μετὰ χαρακτῆς διακοσμήσεως⁸⁴. Κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν εὐρέθη εἰδῶλιον ἄρρενος λάτριος φέροντος περιστεράν. Πρὸ τοῦ βᾶθρου ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἦτο χαμηλὸς τριποδικὸς βωμός, ἀβαθῆ κύπελλα καὶ κύλικες μετὰ χαμηλοῦ ποδῶς καὶ μικρὰ προχοῖδια, μακρότερον δὲ παρὰ τὴν θύραν δύο ἀμφορεῖς, εἷς ψευδόστομος ἀμφορεὺς μετ' ἐσχηματοποιημένων πλοκάμων πολύποδος, δύο εὐρύστομα ἀγγεῖα καὶ κυλινδρικὸν σκεῦος ἐν εἶδει καλλάθου. Τὰ εἰδῶλα θεωροῦνται ὑπὸ τοῦ Evans ὡς μετακινήθεντα ἐκ τῆς ἀρχικῆς συνθέσεως, τὴν ὁποίαν ἀποκαθιστᾷ θέτων τὴν ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας μορφήν εἰς τὸ κέντρον καὶ τὰς δύο θηλείας ἑκατέρωθεν. Μία ἐκ τούτων στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὴν θεάν⁸⁵. Τὴν ὑπαρξίν

crétoises 1949 σ. 344. Εἰς Bossert Altsyrien 1951 σ. 195 εἰκ. 639 εἰκονίζεται πῆλινον εἰδῶλιον τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος ἐκ Βύβλου φέρον κωνικὴν τιάναν μετὰ γραπτῆς δηλώσεως λοξῶν καὶ καθέτων ταινιῶν.

⁸²) Τοῦτο ἔχει προταθῆ διὰ τὰς ἀναλόγους ταινίας τῶν κρανῶν. Βλ. τελευταίαν διαπραγματεύσιν τοῦ ζητήματος εἰς Ventris - Chadwick Documents σ. 377. Ἐκ τῶν αὐτόθι εἰκονιζομένων δειγμάτων ταινίας ἰσχυρῶς προεχούσας ὡς αἱ τῆς Γόρτυνος ἔχουσι τὰ ἐπὶ θραυσμάτων φαγεντιανῆς ἐκ τοῦ III καθέτου τάφου τῶν Μυκηνῶν αὐτ. εἰκ. 26, f, h. Περὶ τῶν ταινιῶν τῶν κρανῶν βλ. καὶ Antiquity XXVIII σ. 212 ἐνθα σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁸³) BSA VIII 1901 - 2 σ. 96 ἔξ., PM II σ. 335 ἔξ., Nilsson MMR σ. 78 ἔξ. Τὸ ἐντεῦθεν εἰδῶλον μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται καὶ εἰς Zervos ἔ. ἀ. εἰκ. 767.

⁸⁴) PM I σ. 52 εἰκ. 14.

⁸⁵) PM II σ. 340 εἰκ. 193.

παλαιότερας (MM III) λατρείας εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ ἀνακτόρου, τὸ ὁποῖον ἄλλως γειννιάζει πρὸς ἓνα καθαρτήριο γῶρον, διέγγωσεν ὁ Evans (PM II σ. 332 - 5), ἣ δὲ ὑπόθεσις αὕτη, παρὰ τὰς ἐκφρασθεῖσας ὑπὸ τοῦ Nilsson ἐπιφυλάξεις (MMR σ. 78 σημ. 2), ἐπεβεβαιώθη ἐν μέρει κατὰ τὰς προσφατέους ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τοῦ Ν. Πλάτωνος, καθ' ἃς ἦλθον εἰς φῶς ὑπὸ τὸ YM III ἱερὸν ἐνδείξεις λατρείας YM I χρόνων (κωνικὰ κύπελλα καὶ βόθρος σπονδῶν ἐκ κονιάματος).

Τὸ εἶδωλον ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας, τὴν μὲν δεξιὰν μετὰ τῆς παλάμης ἀνοικτῆς ἐστραμμένης πρὸς τὸν θεατὴν, τὴν δὲ ἀριστερὰν παρὰ τὸν ἄλληλον πρὸς τὸν κρόταφον⁶⁶ α. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει ὁμοίωμα περιστερᾶς. Φέρει περικόρμιον, τοῦ ὁποῖου τὸ ἄνοιγμα κλείεται κατὰ τὴν ῥάχιν δι' ἱμάντων. Ἐξ ὁμοίων ἱμάντων προέρχονται πιθανῶς τὰ ραβδωτὰ θέματα τοῦ στήθους. Ἐπὶ τοῦ μακροῦ αὐχένος πίπτουσι πλόκαμοι. Ἡ θεὰ, ὡς ἡ τοῦ Παγκαλοχωρίου, φέρει περιδέριον καὶ ψέλια, ἐπὶ δὲ τῶν καρπῶν γραπτὴν δήλωσιν ἀμυγδαλοειδοῦς σφραγιδολίθου. Ἡ κυλινδρική ἐσθῆς κοσμεῖται διὰ ταινιῶν.

Ὁ Evans⁶⁶ χρονολογεῖ ὀρθῶς τὸ ἱερὸν καὶ τὸ εἶδωλον κατὰ τοὺς YM III β χρόνους βάσει τοῦ εὐρεθέντος μετ' αὐτοῦ ψευδοστόμου ἀμφορέως καὶ τῶν ἀναλογιῶν πρὸς τὸ εἰδῶλιον τῆς κουροτρόφου τὸ ἀνευρεθὲν εἰς YM III β σύνολον τοῦ Μαύρου Σπήλιου. Ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως τὸ στυλινὸν χρῶμα καὶ ἡ ἀριτία ὀπτησις τοῦ εἰδῶλου ἐπιβεβαιούσι τὴν χρονολόγησιν ταύτην.

Τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τοῦ κατωτέρου μέρους τοῦ εἰδῶλου ἐθεώρησε κατ' ἀρχὰς ὁ Evans ἐπιβίωσιν τοῦ κιονοειδοῦς ἢ βαιτυλικοῦ τύπου⁶⁷. Αἱ ἀπόψεις αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου δὲν εἶναι σαφεῖς. «Βλέπομεν, λέγει⁶⁸, τὸν ἀγιαζόμενον ὑπὸ τῆς περιστερᾶς κίονα νὰ καθίσταται θεὰ τῶν περιστερῶν». Τοῦτο ἠμφισβήτησεν ὁ Dawkins⁶⁹. Εἰς PM II 339 ὁ Evans ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποκαλῆ τὰ εἶδωλα ἡμιανθρωπόμορφα, ἐνῶ αὐτ. 342 συνδέει τὸν τύπον πρὸς τὰς κωδωνο-

⁶⁶α) Ἄλλο εἰδῶλιον ἐν τῇ στάσει ταύτῃ ἀναφέρει ὁ Pendlebury Arch. of Crete σ. 255 σημ. 4. Κατὰ τὸν Val. Müller Frühe Plastik σ. 42 αἱ χεῖρες τοῦ εἰδῶλου τῆς Κνωσοῦ διεπλάσθησαν ὑπερβολικῶς μεγάλα λόγω τῆς σημασίας των.

⁶⁶β) PM II σ. 336 - 7.

⁶⁷) BSA VIII σ. 98. Κατὰ τῆς ἐρμηνείας ταύτης ἔχει ταχθῆ καὶ ἡ Banti Div. Femminili σ. 16, ἐνῶ τὴν ὑποστηρίζει εἰσέτι ὁ Picard Rel. Préhell. σ. 76 - 7.

⁶⁸) BSA VIII σ. 100.

⁶⁹) BSA X 1903 - 4 σ. 218.

ειδεῖς ἐσθῆτας τῶν MM I εἰδωλίων. Ἐν τέλει εἰς PM IV 161 - 2 ἀπορρίπτει τὴν ἀρχικὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἡμιανεικονικοῦ χαρακτῆρος τῶν εἰδώλων συνάπτων αὐτὰ πρὸς τὰς κωδωνοσχήμες ἐσθῆτας. Πράγματι ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐσθῆτος εἰς κύλινδρον, κατασκευαζόμενον ἐπὶ τοῦ τροχοῦ ὡς ἔδειξεν ὁ Μαρινᾶτος (AE 1937 σ. 286), εἶναι τελείως σύμφωνος πρὸς τὰς YM III τάσεις σχηματοποιήσεως, ἐνῶ ἀντιθέτως λείπουν οἱ συνδυαστικοὶ κρίκοι μεταξὺ τῶν εἰδώλων τούτων καὶ τῶν βαιτύλων. Ὡς ἀπεικόνισιν τῆς ἐσθῆτος ἐθεώρησεν ἤδη τὸν κύλινδρον τῶν εἰδώλων ἡ Williams (Gourنيا σ. 48).

Ὅτι γενικῶς τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τοῦ κατωτέρου τμήματος τῶν YM III καὶ ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων δὲν σχετίζεται πρὸς τὴν κιονολατρείαν ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τὴν φυσιοκρατικὴν περίοδον τῆς μινωϊκῆς τέχνης (MM III - YM I) τὸ τμήμα τοῦτο ἀποδίδεται σαφῶς ὡς ἐσθῆς, οὐδέποτε δὲ ὡς κίων. Ὁ χαρακτῆρ τῆς ἐσθῆτος διατηρεῖται ἔτι ἐπὶ τῶν εἰδώλων τοῦ Καρφίου, ἔνθα δηλοῦνται οἱ πόδες ἐξερχόμενοι ἐξ ἀνοιγμάτων τοῦ κυλίνδρου.

2. ΜΙΚΡΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ - ΕΙΔΩΛΙΑ ΕΠΙ ΣΚΕΥΩΝ - ΠΤΕΡΥΓΩΤΑ

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων δειγμάτων τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι καὶ πλαστικαὶ παραστάσεις μικρᾶς κλίμακος, ἄλλοτε μὲν ἀναπαράγουσαι τὸν μνημειώδη τύπον τῶν λατρευτικῶν εἰδώλων, ἄλλοτε δὲ ἀποδίδουσαι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον ἐλευθέρως τὴν ὑψωσιν τῶν χειρῶν. Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν μικρῶν δειγμάτων δέον νὰ εἶναι τις προσεκτικός, ἵνα μὴ συμπεριλάβῃ εἰς τὸν τύπον ἡμῶν εἰδωλία ἄρουθμα YM III καὶ ὑπομινωϊκῶν χρόνων, ὧν αἱ χεῖρες ἀδεξίως καὶ κατὰ παιδικὴν ἀντίληψιν δηλούμεναι παρέχουσι τὴν ἐντύπωσιν τῆς ὑψώσεως ἢ ἐκτάσεως χωρὶς νὰ καθιστῶσι βέβαιον ὅτι πρόθεσις τοῦ τεχνίτου ἦτο νὰ ἀπεικόνισῃ συγκεκριμένην χειρονομίαν. Τὰ μᾶλλον ἀσφαλῆ δείγματα ἐκ τῆς μικρᾶς πλαστικῆς εἶναι κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν τὰ ἀκόλουθα :

Μικρὸν μολύβδιον εἰδωλίον ὑφοῦν τὰς χεῖρας (Πίν. Θ', εἰκ. 1 δεξιά) ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ A. Evans ἐντὸς τοῦ N Δ διαμερίσματος μετὰ πεσσῶν τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου ἐν Κνωσῶ⁷⁰. Ἐν τῷ χώρῳ τούτῳ τοῦ ἀνακτόρου ὑποτίθεται ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως ὅτι εἶχεν ἰδρυθῆ μικρὸν ἱερὸν ὑπὸ τῶν καταλαβόντων τὸ οἶκημα κατὰ τοὺς ὑστάτους χρόνους τοῦ βίου αὐτοῦ, ἐκείνων, οἵτινες ἴδρυσαν καὶ τὸν «βωμὸν τῶν φετιχ» κατὰ τὸ ΒΔ ἄκρον αὐτοῦ. Τὸ διαμέρισμα τῶν πεσσ-

⁷⁰) PM II σ. 540 εἰκ. 344a, The Tomb of the D. Axes σ. 74 - 5 εἰκ. 84. Τὸ εἶδωλον τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου βλ. καὶ εἰς Zervos ἔ. ἀ. εἰκ. 769.

σῶν εἶχε πάντως καὶ πρότερον ἱερὸν χαρακτῆρα χρησιμεῦον ὡς βᾶσις τοῦ ἀνωτέρου χώρου μετὰ κιόνων, ὅπου ἐτελεῖτο λατρεία καὶ ἐκ τοῦ ὁποίου εἶχον καταπέσει ὄρισμένα ΥΜ ΙΙ β ἀντικείμενα (ρουτὸν πῆλινον βοοκεφαλῆς, ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον κλπ.) εὐρεθέντα παρὰ τὴν κλίμακα⁷¹. Κατὰ τὸν Ν. Πλάτωνα⁷² ἐγένετο χρησιμοποίησις τοῦ ἄνω δωματίου κατὰ τὴν περίοδον τῆς «ἀνακαταλήψεως» καὶ ἐκ τούτου προέρχεται καὶ τὸ μολύβδινον εἰδώλιον, ὅπερ εὐρέθη ἐπὶ τῶν λειψάνων τοῦ νοτίου τοίχου. Ἐντὸς παρακειμένης κρύπτης εὐρέθη βᾶσις διπλοῦ πελέκεως καὶ τὸ λαμπρὸν ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι ρουτὸν ἐκ στεαίτιου⁷³.

Τὸ εἰδώλιον, ἀναγόμενον ὑπὸ τοῦ Evans εἰς τὸν τύπον τῆς «δεομένης», ἔχει ὑψωμένας τὰς ὑποτυπώδεις χεῖρας. Ἡ ὄλη διάπλασις τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σώματος εἶναι ἄδρᾶ καὶ ἀμελής. Φέρει ἐσθῆτα κωδωνόσχημον μετὰ ζώνης καὶ περιλαιμίου ἐνθυμίζοντος εἰδῶλον ἐκ Γάζι. Ἡ ἐσθῆς καλύπτει τὰ στήθη, οἱ δὲ καρποὶ τῶν χειρῶν περιβάλλονται ὑπὸ ταινιῶν, αἵτινες βεβαίως δηλοῦσι ψέλια. Ταινία στέφει τὴν κεφαλὴν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐκτείνεται ἐπίμηκες φῦμα προβάλλον ἄνωθεν αὐτῆς. Ὁ Nilsson (MMR σ. 315) συμφωνῶν πρὸς τὸν Evans θεωρεῖ τοῦτο ὄφιν. Ὅτι πράγματι πρόκειται περὶ ὄφεως ἀποδεικνύεται ἐξ εἰδώλου ἐκ Γόρτυνος ἔχοντος ὄφιν εἰς ἀνάλογον θέσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Ἐκ τοῦ ρυθμοῦ ὁ Evans χρονολογεῖ τὸ εἰδώλιον κατὰ τὴν ἐσχάτην μινωϊκὴν ἐποχὴν καὶ παραβάλλον πρὸς τὴν θεὰν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων ἀποκαλεῖ αὐτὸ «τραχὺν ἐκφυλισμὸν τῆς θεᾶς τῶν ὄφρων». Ὁ Val. Müller (Frühe Plastik σ. 42) λέγει ὅτι λόγῳ τῆς διατηρουμένης εἰσέτι κυρτότητος τοῦ κατωτέρου τμήματος τοῦ σώματος θὰ ἐπρωτίμα χρονολογίαν οὐχὶ τόσον χαμηλὴν, οἷα ἡ προτεινομένη ὑπὸ τοῦ Evans. Ἄλλ' ἡ ἀμελής καὶ σχεδὸν ἄρρυθμος διάπλασις δυσκόλως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τοὺς παλαιότερους τῆς ὑπομινωϊκῆς περιόδου χρόνους.

Ἄλλο δεῖγμα ἀπεικονίζει τὴν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐντὸς ὁμοιώματος ναῖσκου (Πίν. Θ', εἰκ. 1 ἀριστερὰ) καὶ προέρχεται ἐκ τοῦ λεγομένου «Δωματίου τῆς Πηγῆς» παρὰ τὸν Ξενῶνα τῶν Κνωσιακῶν ἀνακτόρων⁷⁴. Ὁ ναῖσκος εἶναι στρογγύλος, θολωτός, ἔχει θύραν, ἥς λείπει τὸ θυροφύλλον, καὶ φέρει ἄνωθεν λαβᾶς. Ὑπετέθη ὅτι παριστᾷ μικρὸν ἀγροτικὸν ἱερὸν. Ἡ θεὰ δὲν εἰκονίζεται ὀλόσωμος. Ἐχει μόνον κορμὸν ἐκφυόμενον ἐκ τοῦ διαπέδου. Οὕτω δηλοῦται συμβατικῶς

⁷¹) Tomb of the D. Axes σ. 87 - 8.

⁷²) Κρητικὰ Χρονικὰ Η' 1954 σ. 438.

⁷³) T. of D. Axes σ. 79 ἐξ. καὶ PM II σ. 540.

⁷⁴) PM II σ. 128 ἐξ. εἰκ. 63. Πβ. Pendlebury Arch. of Crete σ. 312.

ὅτι κάθεται, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ἀναλόγου ναΐσκου τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη, ὅπου ἡ θεὰ εἰκονίζεται σαφῶς καθημένη. Ἡ θεὰ ὑποὶ τὰς χεῖρας, αἱ ὁποῖαι ἔχουσι στιχθῆ κατά τὸν καρπὸν καὶ τὴν παλάμην. Εἰς τὰ στίγματα τῶν παλαμῶν ἀποδίδει ἄνευ οὐδενὸς λόγου ὁ Evans ἱερὰν σημασίαν. Τὰ ἐπὶ τῶν καρπῶν θεωρεῖ σφραγιδολίθους καὶ τοῦτο εἶναι πιθανὸν βάσει τοῦ παραλλήλου τῆς θεᾶς τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων. Ὅτι πρόκειται περὶ παραστάσεως θεᾶς ἐν τῇ κατοικίᾳ αὐτῆς θεωρεῖ βέβαιον καὶ ὁ Val. Müller εἰς τὸ ἄρθρον Kultbild RE Suppl. 5, 1931 σ. 485.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Μετὰ τοῦ ναΐσκου εὐρέθη σειρὰ σαφῶς πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων καὶ δὴ χαρακτηριστικῶν κρατηριδίων. Ἐπειδὴ ὁ ναΐσκος φέρει γραπτῶς τὸ θέμα «octopus and pillar», ὅπερ θεωρεῖ ὁ ἀνακαλύψας μινωϊκὴν ἐπιβίωσιν, ἐχρονολογήθη ὑπ' αὐτοῦ ὑπερβολικῶς ὑψηλὰ μὲ κατώτατον ὄριον τὸ τέλος τοῦ IB' αἰῶνος. Καὶ ἐνταῦθα ἐβεβαιώθη ὅτι εἶχεν ἀσκηθῆ λατρεία καὶ πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου δεδομένου ὅτι ὁ ναΐσκος εὐρέθη ἄνωθεν YM I - II στρώματος περιλαμβάνοντος κύπελλα μετὰ τροφῶν καὶ θυμιατήρια (PM II σ. 128 εἰκ. 68).

Ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπανευρίσκεται ἐπὶ ὄρισμένων λατρευτικῶν ἀντικειμένων, συνδυαζομένου οὕτω τοῦ εἰδώλου τῆς θεότητος μετὰ τοῦ σκεύους τοῦ χρησιμεύοντος εἰς τὴν λατρείαν αὐτῆς. Χαρακτηριστικὸν δεῖγμα εἶναι ὁ κέρονος ἐκ Κουρτῶν (Πίν. Θ', εἰκ. 3 δεξιά)⁷⁵. Οὗτος κατὰ τὸν δημοσιεύοντα Ξανθοῦδίδην εὐρέθη ὁμοῦ μετ' ἀγγείων τῆς «ἐσχάτης μυκηναϊκῆς περιόδου YM III» καὶ προέρχεται ἐξ ἑνὸς τῶν πολλαριθμῶν μικρῶν τάφων τῶν Κουρτῶν. Τὸ σύνολον τῶν ἀγγείων εἶναι ἐν τούτοις πρωτογεωμετρικὸν καὶ σύγχρονος πρὸς αὐτὰ εἶναι ἄνευ ἀμφιβολίας ὁ κέρονος.

Τὸν κέρονον ἀποτελοῦσιν ἕξ μικρὰ ἀγγεῖα συγκοινωνοῦντα διὰ κοίλου δακτυλίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι προσκεκολλημένα. Ἐπὶ τοῦ δακτυλίου μετὰ τῶν ἀγγείων ἴστανται καὶ τρεῖς μικραὶ ἀνθρώπιναι μορφαὶ ἀδρῶς πεπλασμένα. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας, ἡ δευτέρα ἔχει τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐπὶ τοῦ στήθους, τὴν δὲ ἑτέραν, ἣτις νῦν ἐλλείπει, εἶχε πιθανῶς ὑψωμένην καὶ ἡ τρίτη ἦπτετο διὰ τῶν χειρῶν, ὧν σώζεται ἡ ἑτέρα, τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἀγγείων. Ὁ Nilsson⁷⁶ δέχεται ἐπίσης χρονολόγησιν κατὰ τοὺς ἐσχάτους μυκηναϊκοὺς χρόνους.

⁷⁵) BSA XII σ. 15 ἔξ. εἰκ. 3.

⁷⁶) MMR σ. 138. Ὁ Blinkenberg Lindos I σ. 331 χρονολογεῖ κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα.

Τὰς μορφὰς ἠρμήνευσεν ὁ Ξανθουδίδης βάσει ἑλληνικῶν παραλλήλων ὡς γυναικας μετεχούσας «κερνοφορίας» ἢ «κερνοφόρου ὀρχήματος» καὶ παραβάλλει πρὸς τὸν χορὸν τοῦ Παλαικάστρου, ἔνθα γυναῖκες βασιζόμεναι ἐπὶ ἀναλόγου δακτυλίου εἰκονίζονται χορεύουσαι.

ἽΟ Levī ἀναδημοσιεύων τὸν κέρνον τῶν Κουρτῶν⁷⁷ λέγει περὶ τῆς ὑψούσης τὸς χεῖρας ὅτι αὕτη ἀπεικονίζεται ἐν τῇ «μυκηναϊκῇ στάσει τῆς λατρείας». Ἐπειδὴ ὁ τύπος μάλιστα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ εὐρημάτος τῶν Κουρτῶν παριστᾷ ἄνευ ἀμφιβολίας θεάν, εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ ἔνταῦθα ἢ εἰκονιζομένη ἐν τῇ στάσει ταύτῃ εἶναι θεὰ. (Κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους ὁ κέρνος σχετίζεται πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Μεγάλῃς Μητρός)⁷⁸. Αἱ ἄλλαι δύο μορφαὶ αἱ ἰστάμεναι ἐπὶ τοῦ δακτυλίου εἶναι πιθανῶς λάτρεις, ὡς αἱ συνοδεύουσαι τὴν θεὰν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δ. Πελέκων⁷⁹. Ἀνάλογος εἶναι κέρνος μετὰ δύο κοτυλίσκων καὶ τεσσάρων εἰδωλίων προερχόμενος ἐκ τοῦ τάφου 5 τῆς νεκροπόλεως Πρασιῶν (Περατῆς), τῆς ἀνασκαπτομένης ὑπὸ τοῦ Σπ. Ἰακωβίδου (ΠΑΕ 1953 σ. 98 εἰκ. 10. Τὰ εἰδώλια τῆς εἰκ. 11 συνανήκουν, ὡς μὲ πληροφορεῖ ὁ κ. Ἰακωβίδης). Ἐπίσης ἀνάλογος εἶναι κέρνος ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Σπ. Μαρινάτου ἐν Δρήρφ (ΒΧΗ 1936 σ. 257 - 8 εἰκ. 22) δεικνύων τὴν κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ἐπιβίωσιν τοῦ τύπου.

Εἰδώλιον ἐν τῇ αὐτῇ στάσει ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ σκεύους ἐκ Καρφίου. Τὸ σκεῦος τοῦτο ἔχει δημοσιευθῆ εἰς BSA 1937 - 8 πίν. XXXV 6. (Πίν. Θ', εἰκ. 3 ἀριστερά). Προέρχεται ἐκ μικροῦ οἰκοδομήματος ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Μικρᾶς Κοπράνας, ὑπὸ δὲ τοῦ ἀνασκαφῆως περιγράφεται ὡς «κάλαθος μετὰ θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φερούσης κύπελλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς» (JHS 1938 σ. 236). Ἡ θεὰ εἶναι προσκεκολλημένη εἰς τὸ κέντρον καλάθου καὶ εἰκονίζεται ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω ὡς ἢ τοῦ ναῖσκου τῆς Κνωσοῦ. Τὸ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς πρᾶγμα φαίνεται ὅτι παριστᾷ μέγαν πόλον εὐρυνόμενον ἄνωθεν καὶ κοῖλον, πιθανώτατα διὰ τὴν ἔνθεσιν λαμπάδος. Ἀνάλογον εἶναι κηροπήγιον ἐκ Κνωσοῦ παραλληλισθὲν πρὸς Αἰγυπτιακά⁸⁰, ὡς καὶ μεσομινωϊκὸν δοχεῖον μετὰ κεντρικοῦ ἀνθοσχήμου ὑποδοχῆως τῆς λαμπάδος

⁷⁷) Arkades σ. 617 - 8 εἰκ. 651.

⁷⁸) MMR σ. 450, 452.

⁷⁹) Συνδυασμὸς δοχείων καὶ ζωδίων καὶ ἐπὶ λατρευτικοῦ σκεύους ἐκ Κύπρου *Dikaios A Guide to the Cyprus Museum* πίν. III 9. Πβ. καὶ τὸ ἐξ Ἰαλουσοῦ *Furtwängler - Löschke Myk. Vasen 1886 VI, 35 XII.*

⁸⁰) BSA VIII 1901 - 2 σ. 92 - 3 εἰκ. 52, 53. Πβ. καὶ BSA XXVIII σ. 293 εἰκ. 46, PM I σ. 578 εἰκ. 422 - 3.

ἐκ Σφουγγαρά⁸¹. Ὅτι ἡ εἰκονιζομένη μορφή εἶναι θεὰ ἐπιβεβαιούται ἐκ τῆς χειρονομίας καὶ τοῦ πόλου⁸². Τὸ σκεῦος ἀνήκει ὡς καὶ τὰ ἐκ Καρφίου εἰδῶλα εἰς τοὺς ὑπομινωϊκοὺς χρόνους.

Εἰς τὸν τύπον τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ὑπάγονται καὶ τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα ἀνήκοντα εἰς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους :

1. Εἰδῶλιον ἐκ Ζάκρου, ἄλλοτε ἐν τῇ Μονῇ Τοπλοῦ⁸³ μετὰ κυλινδρικοῦ κατατέρω τμήματος, δακτυλίου κατὰ τὴν ὀσφὺν καὶ ὑψωμένων βραχιόνων. Κεφαλὴ καὶ χεῖρες ἑλλείπουσι. 2. Εἰδῶλιον ἐκ Φαιστοῦ (Πίν. Θ', εἰκ. 2, ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 1803) μετὰ κυλινδρικῆς ἐσοθῆτος συγχεομένης πρὸς τὸν κορμὸν καὶ ὑψωμένων χειρῶν. Γραπτῶς δηλοῦνται ταινίαι καὶ ἐξάρτημα ἐπὶ τοῦ στήθους⁸⁴. 3. Εἰδῶλιον ἐκ τῆς δυτ. πτέρυγος τῆς Ἀγίας Τριάδος (Πίν. Θ', εἰκ. 2, ἀριθ. Μουσείου 1807) μετὰ κυλινδρικοῦ κορμοῦ, μαστῶν, ὑψωμένων χειρῶν καὶ πόλου⁸⁵. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν ἀνεδημοσιεύθη ὑπὸ τῆς Βαντί⁸⁶, ὑποστηρίζουσας, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὴν ἐν Ἀγία Τριάδι παρουσίαν τοῦ τύπου⁸⁷.

Προφανῆς εἶναι ἡ σχέσις τῶν κρητικῶν μικρῶν εἰδωλίων τούτων πρὸς τὰ πτερυγωτὰ εἰδῶλια τῆς κυρίας Ἑλλάδος. Ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου⁸⁸ ἀνεπτύχθη ἡ ἄποψις ὅτι τὰ εἰδῶλια ταῦτα τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος (τοῦ τύπου Ψ) προέρχονται ἐκ τῆς ΥΜ ΙΙΙ θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Τὴν στάσιν, λέγει⁸⁹, ἐπανευρίσκομεν «εἰς ὀλόκληρον τὴν σειρὰν

⁸¹) Hall Sphoungaras σ 57 εἰκ. 29.

⁸²) Ἀνάλογον ἐπίθημα μορφῆς εἰς Bossert Altkreta 1923 σ. 103.

⁸³) Milano in St. e Mat. σ. 115 εἰκ. 517. Mariani Antichità Cretesi Mon. Ant. VI σ. 170 εἰκ. 2 καὶ σ. 175. O V. Müller Frühe Plastik σ. 60 τὸ κατατάσσει εἰς τὴν παλαιότεραν βαθμίδα τῆς ἀρχαϊκῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς λόγῳ ὀρισμένων διαφορῶν ἀπὸ τοῦ μινωϊκοῦ τύπου, αἵτινες ὁμως εἶναι λίαν ἀμφίβολοι. Ὅτιω πιστεύει ὅτι τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ εἰδώλου ἀποτελεῖ πῶμα διὰ τὸ κατώτερον χρησιμοποιούμενον ὡς ἀγγεῖον. Πιστεύω ὅτι πρόκειται περὶ παρερμηνείας τοῦ τρόπου κατασκευῆς τοῦ εἰδώλου, λόγῳ ἀποκολλήσεως τῶν δύο τεμαχίων, ἐξ ὧν συνετίθητο. Ἡ μικρότης τῶν βραχιόνων ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι δὲν σώζονται πλήρως.

⁸⁴) Mon. Ant. XII 1902 σ. 123 εἰκ. 52, 5 καὶ σ. 121, ὅπου παρατηρεῖται ὅτι ἐπὶ τῆς ὁμάδος ταύτης εἰδωλίων ἐκ Φαιστοῦ συχνότερον ἢ θεὰ ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας.

⁸⁵) Αὐτ. XIII πίν. XI 2, Milano ἔ. ἀ. III σ. 115 εἰκ. 514, ὅπου ἀνακριβῶς ὡς τόπος προελεύσεως ἀναγράφεται ἡ Φαιστός.

⁸⁶) Annuario 1941 - 3 σ. 21 εἰκ. 8 c. Ἐν σ. 20 τοῦτο περιγράφεται μετὰ τὴν ΥΜ Ι εἰδωλίων τῶν εἰκ. 6, 7. Ἀλλὰ πιθανώτερον εἶναι ΥΜ ΙΙΙ β. Αἱ ἀκριβεῖς συνθήκαι εὐρέσεως δὲν εἶναι γνωσταί.

⁸⁷) Αὐτ. σ. 40, σ. 52.

⁸⁸) AE 1927 - 8 σ. 7 ἐξ.

⁸⁹) Αὐτ. σ. 20.

τῶν μυκηναϊκῶν πτερυγῶν εἰδωλίων, τὰ ὅποια ὅμως, νομίζω, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ περαιτέρω σχηματοποιήσις τοῦ τύπου τῆς μινωϊκῆς θεᾶς μετὰ τῶν ὑψωμένων χειρῶν». Ὁ αὐτὸς⁹⁰ παραθέτει πίνακα εἰκονογραφοῦντα τὴν πορείαν τῆς σχηματοποιήσεως. Τὰ προσαγόμενα παραδείγματα εἶναι τὸ εἶδωλον τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων ἐν Κνωσῶ, τὰ μνημονευθέντα εἰδώλια ἐκ Ζάκρου καὶ Φαιστοῦ καὶ πτερυγιοσχημον ἐκ Θηβῶν⁹¹.

Ἡ ἄποψις αὕτη εἶναι πιθανωτάτη, διαθέτομεν δὲ σήμερον ἐν ἐπὶ πλέον ἐπιχείρημα ὑπὲρ αὐτῆς: τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τύπου τῆς ἐφίππου θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, τοῦ ὁποίου δείγματα ἐκ Κρήτης καὶ Μιδέας μνημονεύονται κατωτέρω, εἰς τὸν τύπον τῆς ἐφίππου πτερυγιοσχήμου. Οὗτος ἀντιπροσωπεύεται δι' εἰδωλίου τῆς Συλλογῆς Σταθάτου⁹², ἀπεικονίζοντος γυναικεῖαν μορφήν γυμνὴν μετὰ πόλου καὶ ἰππεύουσσαν κατὰ γυναικεῖον τρόπον. Τὸ εἰδῶλιον χρονολογεῖται κατὰ τὸν δημοσιεύσαντα μεταξὺ τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΒ' αἰῶνος⁹³.

Ὁ Val. Müller (Frühe Plastik 1929 σ. 55 - 59) ἀνήγαγε τὸν τύπον τῶν πτερυγῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, τὸν ὅποιον χαρακτηρίζει ὡς μνηοειδῆ, εἰς τὸ νεῦμα τῶν ὑψωμένων χειρῶν. Παρατηρεῖ ὅτι τὰ μυκηναϊκὰ εἰδῶλια διαφέρουσι τῶν κρητικῶν κατὰ τὸ ὅτι εἰς αὐτὰ ὑπερισχύει τὸ ἀνώτερον μέρος καὶ οὐχὶ ἡ κυλινδρική βάσις, ἥτις πάντως ἐνθυμίζει ἐνίοτε τὰς κωδωνοειδεῖς βάσεις τῶν κρητικῶν εἰδωλίων, ἐπηρεασθεῖσα πιθανῶς ἐξ αὐτῶν. Διαφορὰς περαιτέρω εὐρίσκει καὶ εἰς τὴν γραπτὴν διακόσμησιν. Λόγω τῆς ἀπουσίας προδρομῶν τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων ἐν Ἑλλάδι ἀποκλίνει πρὸς τὴν ἐκ Βορρᾶ καὶ δὴ ἐκ τῆς «Vattina Kultur» τῆς χαλκῆς ἐποχῆς τῆς Σερβίας καταγωγὴν τούτων. Ἄλλ' ὡς αὐτὸς ὁ Val. Müller παρατηρεῖ ἡ παλαιότης τούτων ἔναντι τῶν μυκηναϊκῶν δὲν εἶναι ἀποδεδειγμένη. Σημειωτέον ὅτι κινήσις ἑλληνικῶν φυλῶν ἐκ Βορρᾶ, ἣν ὑπαινίσσεται ὁ V. Müller, δὲν παρατηρεῖται κατὰ τοὺς χρόνους ἐμφανίσεως τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων. Ἡ μείωσις ἀφ' ἑτέρου τοῦ ὄγκου τῆς κυλινδρικῆς βάσεως ἦτο φυσικὴ εἰς τὰ μικρᾶς κλίμακος εἰδῶλια καὶ ἐπομένως δὲν ἀποτελεῖ οὐσιώδη διαφορὰν.

Τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῶν πτερυγιοσχήμων ἐκ τῆς μινωϊκῆς θεᾶς συνδέεται καὶ πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦ θείου ἢ ἀνθρωπίνου χαρακτῆρος τούτων. Ἐναντίον τῆς τάσεως ἀρνήσεως τοῦ θείου χαρακτῆ-

⁹⁰) Αὐτ. εἰκ. 8 α·δ.

⁹¹) Ἀρχ. Δελτ. 1917 σ. 163 εἰκ. 121,2.

⁹²) Studies presented to D. M. Robinson σ. 108 ἐξ. πίν. 4 α, β.

⁹³) Αὐτ. σ. 116.

ρος τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων ἐτάχθη ὁ Μαρινάτος⁹⁴. Ὁ Nilsson⁹⁵ λέγει ὅτι τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια (ἅτινα προέρχονται κυρίως ἐκ τάφων) δέον νὰ θεωρῶνται ἁπλῶς ὡς δῶρα πρὸς τοὺς νεκρούς, ἀναφέρει δὲ παλαιὰν ἀποψιν τοῦ Max Mayer⁹⁶, καθ' ἣν ἡ ἰσχυρὰ ἐναλλαγὴ τῶν τύπων τῶν εἰδωλίων εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν ἐρμηνείαν αὐτῶν ὡς παραστάσεων θεᾶς. Ἀλλαχοῦ⁹⁷ λέγει ὅτι τὰ εἰδώλια τὰ εὐρισκόμενα ἐν ἱεροῖς εἶναι ἀναθηματικοῦ χαρακτῆρος, τὰ δὲ ἐν τάφοις σκοπὸν εἶχον τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ νεκροῦ⁹⁸. Ὁ Τσουντας⁹⁹ θεωρεῖ ἅπαντα τὰ εἰδώλια ἀπεικονίσεις θεότητος, ἀμφιβάλλει δὲ μόνον ἂν αὕτη εἶναι μία ἢ περισσότεραι, προτείνων ὡς διακριτικὸν τὴν ὕπαρξιν ἢ μὴ στεφάνης ἐπὶ τῆς κόμης, ἣτις πιθανῶς ὑποδεικνύει λατρείαν μείζονος θεᾶς, ἴσως Ἥρας, καὶ ἐτέρας νεωτέρας. Γῆν παρουσίαν τῶν εἰδωλίων ἐν τοῖς τάφοις ἐξηγεῖ ἐκ τῆς γενικῆς τάσεως ὅπως ὁ νεκρὸς παραλαμβάνη μεθ' ἑαυτοῦ πᾶν χρήσιμον. Ὁ Persson¹⁰⁰ θεωρεῖ τὰ εἰδώλια ὑποκατάστατα συζύγων, παλλακίδων καὶ ὑπηρετριῶν, συνεχίζοντα τρόπον τινὰ τὴν παράδοσιν τῆς ἰουσίας τῆς συζύγου ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀνδρὸς (ἣτις ὅμως εἶναι ἀβεβαία ἐν Ἑλλάδι), παραβάλλει δὲ πρὸς τὰ αἰγυπτιακὰ ushebtī. Ὁ Blegen¹⁰¹ ἐρμηνεύει τὰ εἰδώλια ὡς παιδικὰ ἀθύρματα ἢ τροφούς, βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ ὅτι, ὡς πιστεύει, ταῦτα εὐρίσκονται συνήθως μετὰ παιδικῶν ὀστέων. Ὁ Picard¹⁰² θεωρεῖ ἀναμφισβήτητον τὴν θείαν ἰδιότητα τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων βάσει κυρίως τῆς ἀνευρέσεως τοιούτων ἐντὸς ἱερῶν. Τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια ἐξήτασε καὶ ὁ Μυλωνᾶς¹⁰³. Παρατηρῶν ὅτι τὰ εἰδώλια εἶναι μόνον γυ-

⁹⁴) AE 1927 - 8 σ. 20 σημ. 5.

⁹⁵) GGR 1941 I σ. 266.

⁹⁶) Arch. Jahrb. VII 1892 σ. 196 ἐξ.

⁹⁷) MMR σ. 303 ἐξ.

⁹⁸) Αὐτ. σ. 307 - 8.

⁹⁹) AE 1888 σ. 168 ἐξ.

¹⁰⁰) Royal Tombs at Dendra σ. 89, New Tombs σ. 33.

¹⁰¹) Prosymna σ. 256.

¹⁰²) Religions préhelléniques σ. 246-7. Τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια θεωρεῖ ὁ Picard παραστάσεις τῆς θεᾶς μητρὸς, τὰς δὲ πτέρυγας αὐτῶν θεωρεῖ ἐμβρυώδεις χεῖρας καὶ παραλληλίζει πρὸς τὰ ἐκ Κνωσοῦ εἰδωλα AE 1937 σ. 69.

¹⁰³) Γέρας Κεραμοπούλλου 1953 σ. 47 · 8, Ἐπετ. Φιλ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 1954 · 5 σ. 139 ἐξ. Πβ. καὶ AJA 1937 σ. 237. Πβ. Mylonas εἰς The Aegean and the Near East, Studies presented to H. Goldman 1959 σ. 119-21: Τὰς ἰππευούσας καὶ ὑפוῦσας τὰς χεῖρας μορφᾶς ἐξ Ἁγίας Τριάδος, Δενδρῶν, Μυκηνῶν θεωρεῖ θεᾶς, ὡς καὶ γενικῶς τὰ εἰδώλια τοῦ τύπου Ψ, ἅτινα ἀνάγει εἰς τὴν ὑפוῦσαν τὰς χεῖρας μινωϊκῆν θεάν, παρατηρῶν μόνον ὅτι ἐλλειπουσιν οἱ συνδετικοὶ κρίκοι. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἐπὶ θρόνου εἰδώλιον τύπου Ψ αὐτ. πίν. XIII, παριστῶν ἀσφαλῶς θεάν.

ναικεῖα καὶ ὅτι οἱ Μυκηναῖοι δὲν ἐπίστευον εἰς διαρκῆ ἐπιβίωσιν τοῦ νεκροῦ, ἀρνεῖται τὴν ἐρμηνεῖαν αὐτῶν ὡς ushebtī καὶ θεωρεῖ τὰ μὲν εἰδώλια τοῦ τύπου Ψ ὡς θεᾶς εὐλογούσας, δεχόμενος καὶ τὴν καταγωγὴν τούτων ἐκ τῆς μινωϊκῆς θεᾶς, τὰ δὲ τοῦ τύπου Φ ὡς «θείας τροφούς», κουροτρόφους, συνοδευούσας τὰ παιδιά μέχρι τοῦ Ἄδου. Ὁ Kunze¹⁰⁴ λέγει ὅτι δὲν εἶναι βάσιμος ἡ ἄποψις τοῦ Nilsson ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν εἰδωλίων εἶναι θνηταί. Ὁ Levi¹⁰⁵ φρονεῖ ὅτι τὰ μνηνοειδῆ εἰδώλια παριστῶσι τὴν θεάν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐν τῇ στάσει τῆς ἀποδοχῆς λατρείας βάσει τοῦ ναῖσκου ἐκ Κνωσοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπεικονίζεται εἰδωλον στενωῶς συνδεδεμένον πρὸς τὸν τύπον τοῦτον.

Ἡ ἄποψις αὕτη, ἣτις συμπίπτει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου παλαιότερον ἀναπτυχθεῖσαν, εἶναι κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν ἡ ὀρθή. Ἡ ἄποψις τοῦ Nilsson ὅτι τὰ εἰδώλια εἶναι ἀπλῶς νεκρικὰ δῶρα δὲν ἀποτελεῖ ἐρμηνεῖαν τῆς σημασίας αὐτῶν, διότι δὲν ἐξηγεῖ διατὶ προσεφέροντο τοιαῦτα εἰδώλια. Καὶ ἡ ἄποψις περὶ ushebtī εἶναι ἀβάσιμος, ὅχι μόνον διότι τὰ εἰδώλια εἶναι συνήθως γυναικεῖα, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ δοξασία περὶ καλλιεργείας τῶν ἀγρῶν τοῦ Ὀσίριδος ὑπὸ τῶν νεκρῶν (οὗς ἀντικαθιστῶσι τὰ εἰδώλια) εἶναι καθαρῶς αἰγυπτιακή. Ἡ ἄποψις περὶ ἀθυρμάτων ἀποκλείεται λόγῳ τῆς παρουσίας ὁμοίων εἰδωλίων ἐντὸς ἱερῶν ἐν Δελφοῖς¹⁰⁶, Ἀσίγη¹⁰⁷, Μπερμπάτι¹⁰⁸. Διὰ δὲ τὴν θεωρίαν τῶν «θειῶν τροφῶν» δὲν ὑπάρχουσιν ἐνδείξεις. Διότι «κουροτρόφος» εἶναι ἡ θεὰ ἡ τρέφουσα τὸ θεῖον βρέφος. Οὐδὲν δεικνύει ὅτι αὕτη ἐθεωρεῖτο καὶ τροφὸς παντὸς βρέφους. Τὰ εἰδώλια τὰ προσαγόμενα ὑπὸ τοῦ Μυλωνᾶ ὡς παραστάσεις τροφῶν¹⁰⁹ μετὰ βρέφους, δημιουργοῦσι, ἐπειδὴ αἱ γυναῖκες εἶναι δύο, ὑπόνοιαν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τροφῶν. Ἡ παρατήρησις περὶ ἐναλλαγῆς τῶν τύπων τῶν εἰδωλίων δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα, ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ Μυλωνᾶς¹¹⁰. Τὸ γενικῶς θῆλυ φῦλον τῶν εἰδωλίων καὶ ὁ συγχὰ φερόμενος πόλος ἀποτελοῦσιν ἐνδείξεις ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς. Καὶ τὰ μὲν εἰδώλια τύπου Ψ προῆλθον ἐκ τῆς μινωϊκῆς θεᾶς μεθ'

¹⁰⁴) Antike und Abendland II 1946 σ 99 σημ. 8.

¹⁰⁵) Studies presented to D. M. Robinson σ. 115.

¹⁰⁶) De m a n g e l Fouilles de Delphes II : 3 Le sanctuaire d'Athéna Pronaia σ. 5 - 36.

¹⁰⁷) Frödén - Persson Asine σ. 308 - 310 εἰκ. 212, Nilsson MMR εἰκ. 32.

¹⁰⁸) Nilsson MMR σ. 115 - 6.

¹⁰⁹) Ἐπ. Φιλ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 1954 - 5 σ. 150.

¹¹⁰) Αὐτ. σ. 148. Εἰς συγγενῆ τύπον ἀνήκει τὸ ἐκ Σκοπέλου εἰδῶλιον Κρητ. Χρον. Γ' 1949 πίν. ΙΓ' εἰκ. 2.

ὑψωμένων χειρῶν, τὰ δὲ τύπου Φ ἐκ δειγμάτων, ἔνθα ἡ θεὰ ἔκαμπε τὰς χεῖρας πρὸ ἢ ἐπὶ τοῦ στήθους, ὡς τὰ εἰδώλια τῶν θηλειῶν ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκειων καὶ τὸ ἐκ Γάζι κατωτέρω ἔξεταζόμενον εἶδωλον τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη. Πράγματι τὰ εἰδώλια τοῦ τύπου τούτου ἔχουσιν ἐνίοτε τοὺς βραχίονας δεδηλωμένους γραπτῶς ἢ πλαστικῶς ὡς κεκλεισμένους πρὸ τοῦ στήθους¹¹¹. Ἡ παρουσία αὐτῶν ἐν τάφοις — οὐχὶ μόνον παιδικοῖς — ἔχει τὴν αὐτὴν σημασίαν, οἷαν ἢ ἀπεικονίσις θεότητος μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ κρητικῶν σαρκοφάγων, ὡς ἡ ἐκ Βάθειας καὶ Μιλάτου. Εἶναι ἰδιαιτέρως ἄξιον προσοχῆς ὅτι ἡ διάδοσις τῶν εἰδωλίων τοῦ τύπου Ψ ἄρχεται συγχρόνως περιῖπου πρὸς τὴν τῶν ὑστερομινωϊκῶν εἰδωλίων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἥτοι κατὰ τοὺς Μυκ. III β χρόνους¹¹².

Ἡ μόνη δυσκολία διὰ τὴν σύνδεσιν τῶν πτερυγιοσχήμεων πρὸς τὴν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι ἡ σπανιότης τούτων ἐν Κρῆτῃ καὶ ἀντιστοίχως ἡ σπανιότης εἰδωλίων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, ὡς τὰ κρητικά, ἐν τῇ μυκηναϊκῇ Ἑλλάδι. Ἐν Κρῆτῃ πτερυγιοσχημα προῆλθον ἐκ Φαιστοῦ¹¹³ θεωρηθέντα ὑπὸ τοῦ Nilsson¹¹⁴ ὡς μυκηναϊκὰ εἰσαγωγαί, ἐπίσης δὲ ἐκ Τυλίσου καὶ ἐκ τῶν νεκροπόλεων τοῦ Μεραμβέλλου¹¹⁵. Ταῦτα χρονολογοῦνται κατὰ τοὺς ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκοὺς χρόνους. Ἰδιαιτέρως ἀξιόλογος δέον νὰ θεωρηθῇ ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη γενομένη ἀνακάλυψις πτερυγιοσχήμεων εἰδωλίων ὑπομινωϊκῶν ἢ πρωτογεωμετρικῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Γόρτυνος. Ταῦτα χαρακτηρίζονται ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως ὡς ἀναθηματικά¹¹⁶. Εἶδωλα μεγάλης κλίμακος ἀπεικονίζοντα θεὰς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν δὲν ἔχουσιν εὑρεθῆναι μέχρι σήμερον ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' ὁ τύπος δὲν ἦτο ἄγνωστος^{116 α}, ὡς δεικνύουσι τὰ πλακίδια τῆς Μιδέας καὶ ὄρισμένοι σφραγιδόλιθοι, περὶ ὧν κατωτέρω. Ἐκ τῶν ΥΕ I - II δειγμάτων τούτων ἠδύνατο νὰ προέλθῃ κατὰ τοὺς ΥΕ III χρόνους ὁ πλαστικὸς σχηματικὸς τύπος τῶν πτερυγιοσχήμεων. Δυνάμεθα ἐπίσης νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι διεπλάσθη μὲν

¹¹¹) Furumark The Chronology of Myc. Pottery σ. 86. Κατὰ τὸν Matz Göttersch. und Kultbild σ. 14 - 5 τὰ τοῦ τύπου Φ προῆλθον ἐκ παραστάσεων μορφῶν ἔχουσῶν τὰς χεῖρας εἰς τὴν ὁσφύν.

¹¹²) Furumark ἔ. ἀ. σ. 88 - 9

¹¹³) Ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 1780, 1781, 1789, 3554.

¹¹⁴) Κρητικά Χρονικά Γ' σ. 13.

¹¹⁵) H. V. Effenterre Mirabello Nécropoles Ét. Crét. VIII πίν. XXXIX. Τὸ ἐκ Τυλίσου δεῖγμα φέρει ἀριθμὸν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου 7283.

¹¹⁶) D. Levi Scavi del 1954 sull' Acropoli di Gortyna Annuario XXXIII - IV 1955 - 6 εἰκ. 37.

^{116α}) Βλ. καὶ κατωτέρω σημ. 127.

ὁ τύπος τῶν περυγιοσχημῶν ἐν Κρήτῃ ἐκ τῶν ΥΜ ΙΙΙ εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, διεδόθη δὲ καὶ ἐπέδωσεν ἔκτος τῆς Κρήτης.

Ὡς παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐθεωρήθη ὑπὸ τῆς Βαντί¹¹⁷ μορφῇ δις εἰκονιζομένη ἐπὶ ΥΜ ΙΙΙ μητρῶν σχιστολίθου ἐκ Σητείας¹¹⁸. Αἱ δύο παραστάσεις τῆς θεᾶς εἶναι λίαν ὅμοιοι. Εἰς ἀμφοτέρας αὕτη φέρει κάλυμμα πλατυνόμενον ἄνω καὶ κοσμούμενον διὰ μικρῶν δίσκων. Κατὰ τὸν Ξανθοῦδίδην¹¹⁹ ἡ θεὰ φέρει ὀδοντωτὸν διάδημα. Τὰ διαδήματα τῶν εἰδώλων ἐκ Γόρτυνος καὶ τοῦ ἐκ Γάζι εἰδώλου τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἐπιβεβαιοῦσι κατὰ τινὰ τρόπον τὴν ἄποψιν ταύτην, καίτοι ἐπὶ τῆς μορφῆς τῆς Σητείας αἱ λεπτομέρειαι αὗται δηλοῦνται λίαν ἀσαφῶς. Πλουσίαν κόσμησιν φέρει τὸ κατώτερον τμήμα τῆς ἐσθῆτος, ὅπερ νοεῖται ἔχον τὴν συνήθη κυλινδρικήν διάπλασιν. Ἡ ἄποψις τοῦ Ξανθοῦδίδου ὅτι αἱ θεαὶ ἴστανται ἐπὶ βάθρων δὲν εἶναι ὀρθή. Πρόκειται ἀπλῶς περὶ τῆς χοάνης, διὰ τῆς ὁποίας ἐχύνετο τὸ μέταλλον ἢ ἡ ὑελόμαζα εἰς τὸν τύπον. Μία ἐκ τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν φέρει διὰ τῶν χειρῶν διπλοῦς πελέκεις, ἢ δὲ ἑτέρα πιθανῶς κωδίας μήκωνος. Εἶναι πιθανὸν ὅτι αἱ παραστάσεις ἀπεικονίζουσι πῆλινα εἰδῶλα ἢ ὅτι τοῦλάχιστον ὁ τεχνίτης ἐνεπνεύσθη ἕξ εἰδώλων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ δήλωσις τοῦ κυλινδρικοῦ καιωτέρου τμήματος καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς διακόσμησις, ἣτις μιμεῖται γραπτὴν διακόσμησιν, ὡς τὸ ΥΜ ΙΙΙ θέμα πλέγματος ἕξ ὁμάδων λοξῶν γραμμῶν. Ἡ διάπλασις τοῦ προσώπου, τοῦ κορμοῦ, τῶν ἀγκῶνων ὑπομνησκει τὰ γνωστὰ μεγάλα εἰδῶλα. Παρὰ τὰς ὁμοιότητας ταύτας δὲν δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν τὴν στάσιν τῶν μορφῶν τῆς Σητείας πρὸς τὴν χειρονομίαν τῶν ἄλλων εἰδώλων ὡς πιστεύει ἡ Βαντί. Αὗται ὑψοῦσι τὰς χεῖρας φέρουσαι σαφῶς δι' αὐτῶν τὰ σύμβολα καὶ ἐπομένως δὲν ποιοῦσι τὴν καθαρὰν χειρονομίαν, ἣν βλέπομεν ἐπὶ τῶν λοιπῶν δειγμάτων. Σύμβολα, συγκεκριμένως ὄφεις, ὑπάρχουσι καὶ ἐπὶ τῶν χειρῶν τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν καὶ τῆς Γόρτυνος, ἀλλὰ ταῦτα δὲν κρατοῦνται ὑπὸ τῶν χειρῶν, αἵτινες παραμένουσι τεταμένα καὶ ἐλεύθερα. Ἡ ἐλευθερία αὕτη τῶν ἄκρων χειρῶν ἀποτελεῖ βασικὸν γνώρισμα τῆς χειρονομίας. Ὁ Nilsson πραγματευόμενος τὰς μήτρας τῆς Σητείας¹²⁰ περὶ μὲν τῆς μορφῆς τῆς φερούσης μήκωνας λέγει ὅτι

¹¹⁷) Divinità Femminili σ. 11.

¹¹⁸) Ξανθοῦδίδης ΑΕ 1900 σ. 26 ἕξ. πίν. 3 - 4. Καλαὶ ὀπικονίσεις εἰς Ζερνὸς ἔ. ἀ. εἰκ. 744 - 5.

¹¹⁹) Ἔ. ἀ. σ. 27.

¹²⁰) MMR σ. 282.

εἶναι ἡ εἰκονιζομένη ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἣτις ὑποῖ μήκωνας, τὴν δὲ ἑτέραν θεωρεῖ ἰέρειαν ἢ θεάν¹²¹. Ὅτι ἀμφότεραι εἶναι θεαὶ βεβαιοῦται, νομίζω, ἐκ τῶν ἀναλογιῶν πρὸς τὰ μεγάλα εἶδωλα.

3. ΠΙΘΑΝΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Ὡρισμένα τμήματα εἰδωλίων προερχόμενα ἐκ τυχαίων εὐρημάτων ἀνήκουσι πιθανῶς εἰς τὸν τύπον τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Κεφαλὴ ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ (Πίν. Ι', εἰκ. 3)¹²²: Αὕτη ἀνήκει πιθανῶς εἰς μέγα εἶδωλον ὅμοιον πρὸς τὰ ἐκ Πριניᾶ, Καρφίου καὶ ἐκ Γάζι. Ἡ διάπλασις τοῦ προσώπου χαρακτηρίζεται κυρίως ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς καὶ πλατείας ρινός. Οἱ ὀφθαλμοὶ εὐρίσκονται κατώτερον ἢ ἐπὶ τῶν ἄλλων δειγμάτων. Ὁ δημοσιεύσας¹²³ ἐκφράζων ἀμφιβολίαν περὶ τῆς χρονολογίας λέγει ὅτι τὴν ἑλληνικότητα τοῦ ἔργου βεβαιοῖ ἡ ταυτότης πρὸς τὴν τεχνοτροπία τῶν εἰδώλων τοῦ Πριניᾶ, παραβάλλει δὲ καὶ πρὸς ἓν πρωτοελληνικὸν εἶδωλον¹²⁴ ἐκ δυτικῆς Κρήτης εὐρισκόμενον εἰς τὸ Ashmolean Museum. Ἀλλὰ τὰ εἶδωλα ἐκ Πριניᾶ ἀπεδείχθησαν, ὡς εἶδομεν, ὑπομινωϊκά, ἢ δὲ ὁμοιότης πρὸς τὸ εἶδωλον τῆς Ὁξφόρδης δὲν εἶναι μεγάλη. Εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν ἀνήγαγε τὴν κεφαλὴν ὁ Pendlebury¹²⁵.

Νῦν ἔχομεν διὰ τὴν ἀσφαλεστέραν χρονολόγησιν τῆς κεφαλῆς τὰ ἀποτελέσματα ἐρεῶνης ἐνεργηθείσης τὸ 1947 ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Ν. Πλάτωνος εἰς τὸν χώρον τοῦ εὐρήματος (Κρητ. Χρον. Ε' 1951 σ. 98-102) καὶ διὰ τῆς ὁποίας διεπιστώθη ἡ αὐτόθι ὑπαρξίς ἐκτεταμένου πρωτογεωμετρικοῦ συνοικισμοῦ ἐπιβιοῦντος καὶ εἰς τὴν παλαιότεραν γεωμετρικὴν φάσιν. Οὕτω, κατὰ τὸν Ν. Πλάτωνα, «δύναται νὰ θεωρηθῇ πλέον βεβαία ἡ χρονολόγησις τῆς κεφαλῆς εἰδώλου ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, εἰς ἣν ἀνήκουσι καὶ τὰ ἀναλόγου τύπου εἶδωλα ἐκ Πριניᾶ». (Τὴν περίοδον ταύτην θεωρεῖ ὁ ἐρευνητής, συμφώνως πρὸς τὸν Pendlebury, παράλληλον πρὸς τὸν ὑπομινωϊκὸν πολιτισμὸν τῶν μᾶλλον ἀπομεμονωμένων περιοχῶν, ὡς τὸ Καρφί). Ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ ἱεροῦ δὲν ἐταυτίσθη, μὴ ἐπεκταθείσης τῆς ἐρεύνης, ἣτις ἀπέβλεπε κυρίως εἰς τὴν μελέτην τοῦ αὐτόθι ΜΜ Ι Ἱεροῦ Κορυφῆς.

¹²¹) Αὐτ. σ. 225.

¹²²) L e v i Arkades εἰκ. 650 α.

¹²³) Αὐτ. σ. 619.

¹²⁴) A J A 1901 σ. 382 εἰκ. 9.

¹²⁵) Achaeol. of Crete σ. 312.

Μέλη εἰδωλίων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη: Ταῦτα ἀποτελοῦσι σύνολον ἀγορασθὲν ταυτοχρόνως ὑπὸ τοῦ συλλογέως καὶ προερχόμενον ἐξ Ἀμαρίου. Τοῦτο περιλαμβάνει τὰ κάτωθι:

1. Κεφαλὴ εἰδωλίου ὕψ. 0,13 μ. (Πίν. Γ', εἰκ. 1 δεξιά). Φέρει κωνικὴν τιάραν διαιρουμένην εἰς ὀριζοντίας ταινίας. Ἐπὶ τῆς ἔμπροσθεν καὶ ὀπισθεν ἐπιφανείας τῆς τιάρας δηλοῦται κάθετος ἔγκοπή δημιουργηθεῖσα ἐκ τῆς ἀποκολλήσεως ταινοειδοῦς φύματος. (Ἐναντιότους ταινίας ἔχουσι καὶ αἱ τιάραι τῶν ἐξετασθέντων εἰδώλων ἐκ Γ' ὄρτυνος). Ὅπισθεν καταπίπτουσιν ἡμικυκλικοὶ πλόκαμοι. Τὰ ὅτα εἶναι μεγάλα, ἡ ρις μικρά, τὰ δὲ χεῖλη ὡς ἐν Καρφίῳ σχηματίζουσιν ἡμικύκλιον. Ἰχνη φαιᾶς χρώσεως παρατηροῦνται ἐπὶ τοῦ προσώπου, ὡς ἐπὶ εἰδώλου ἐκ Πρινιαῖ καὶ ἑτέρου ἐκ Γάζι. Ἐπομένως δὲν τηρεῖται ἡ συμβατικὴ δῆλωσις τοῦ γυναικείου φύλου διὰ λευκοῦ χρώματος καὶ τοῦ ἀνδρικοῦ δι' ἐρυθροῦ.

2. Κεφαλὴ ὁμοίου εἰδώλου ὕψ. 0,11 μ. (Πίν. Γ', εἰκ. 1 ἀριστερά). Ἡ ρις εἶναι μεγάλη, τὸ δὲ στόμα δὲν δηλοῦται. Φέρει στεφάνην καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τέσσαρας πλοκάμους ἀνορθομένους, ὡς ἐπὶ τοῦ εἰδώλου ἐκ Γάζι ἀριθ. 9307. Πηλός, χρῶσις, ὀξειδωσις ὡς τοῦ προηγούμενου.

3. Περιστερὰ μήκους 0,85 μ. ἀνάλογος πρὸς τὰς ἐκ Γουρνιῶν καὶ Παλαικάστρου¹²⁶. Φαίνεται ὅτι ἦτο προσηλωμένη που, πιθανῶς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς εἰδώλου, διότι ἔχει μικρὰν ὀπὴν κάτωθεν.

4. Δύο ἄκραι χεῖρες μήκους 8 ἐκ. περίπου τεταμέναι καὶ τμήμα πῆχως μετὰ τεταμένης ἄκρας χειρός, ἐπὶ τῆς ὁποίας κάθηται περιστερὰ. (Πίν. Γ', εἰκ. 2). Χρῶσις μέλαινα. Τῆς περιστερᾶς λείπει ἡ κεφαλὴ. Ἡ χεὶρ αὕτη φαίνεται ὁμοία πρὸς τὰς κεφαλὰς τῶν εἰδωλίων κατὰ τὸν πηλὸν καὶ τὴν χρῶσιν. Αἱ ἄλλαι δύο εἶναι δυσανάλογοι πρὸς αὐτὰς καὶ ἐκ πηλοῦ μᾶλλον ἀκαθάρτου.

5. Δύο εἰδώλια γυναικεῖα μετὰ χειρῶν καμπτομένων πρὸ τοῦ στήθους καὶ κωδωνοσχήμων ἐσθῆτων, ὕψ. περίπου 10 ἐκ. Ἰχνη φαιᾶς χρώσεως.

Αἱ ἀναλογίαι πρὸς τὸ Ἱερὸν τῶν Διπλῶν Πελέκεων εἶναι προφανεῖς. Αἱ διαστάσεις τῶν εἰδώλων εἶναι περίπου αἱ αὐταί. Αἱ δύο τεταμέναι χεῖρες ἀνήκουσι πιθανώτατα εἰς θεὰς ἐχούσας ὑψωμένους βραχίονας. Ἀπαντᾷ ἐπίσης εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἱερὰ ἢ περιστερὰ καὶ ἡ προσφορὰ πτηνοῦ ὑπὸ λάτριος, ὡς καὶ αἱ θήλειαι λάτριες. Τὰ κοινὰ ταῦτα χαρακτηριστικά, ἐπίσης δὲ αἱ μνημονευθεῖσαι ὁμοιότητες πρὸς

¹²⁶) BSA X σ. 217 εἰκ. 6.

τὰ εἰδῶλα ἐκ Γάζι καὶ Γόρτυνος, ὑποδεικνύουσι τοὺς ΥΜ III β χρό-
νους¹¹¹.

Ἐν ἀκόμῃ εἰδῶλον τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη προερχόμενον κατὰ
τὸν συλλογέα ἐκ Γάζι πιθανῶς ἐκ παλαιᾶς συλήσεως τοῦ ἱεροῦ, ὄθεν
τὰ μεγάλα εἰδῶλα, ἀνήκει εἰς τύπον συγγενῆ πρὸς τὸν ἐνταῦθα ἔξετι-
ζόμενον. (Πίν. Γ', εἰκ. 1 μέσον). Εἶναι μεγαλύτερον τῶν εἰδωλίων ἐξ
Ἀμαρίου (ὑψ. 21 ἐκ.) καὶ σώζει μεγάλην κεφαλὴν στεφομένην δι' ὄδον-

¹¹¹) Ἡ κεφαλὴ εἰδῶλου ἐξ Ἀσίνης F r o d i n - P e r s s o n A s i n e σ. 308
εἰκ. 211, ἣτις προέρχεται ἐξ ἱεροῦ παραλληλισθέντος ἤδη ὑπὸ τοῦ Nilsson καὶ
E n a n s πρὸς τὸ τῶν Διπλῶν Πελέκειον, δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς εἰδῶλον τοῦ τύ-
που ἡμῶν. Ἡ ὁμοιότης πρὸς κεφαλὰς, γυναικείας κατὰ κανόνα, ἐξ ἀναλόγων
καὶ συγχρόνων ἱερῶν ἐν Κρήτῃ καθιστᾷ πολὺ πιθανώτερον διὰ καὶ ἐν προκει-
μένῳ ἡ κεφαλὴ εἶναι γυναικεία καὶ οὐχὶ ἀνδρική. Ὁ E n a n s P M I V σ. 756
τὴν θεωρεῖ γυναικείαν. Ἡ ἐπικρατήσασα ὄνομασία Lord of Asine βασιζέται
εἰς ἀπατηλὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἰσχυροῦ πηγουνίου ἐκκλησθέντος ὡς γενειάδος. Μετ'
ἐπιφυλάξεως προτείνεται ταύταις πρὸς τὸν Δία ὑπὸ τοῦ Nilsson M M R
1950 σ. 114. Ἄλλ' οὐδὲν ἀνδρικὸν εἰδῶλον τοιαύτης κλίμακος γνωρίζω ἐκ
Κρήτης καὶ μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος. Ὁ P e r s s o n, ὅστις ἐθέσπει τὴν κεφαλὴν
τῆς Ἀσίνης κατ' ἀρχὰς ἀνδρικήν, μετέβαλε γνώμην, καὶ συνέδεσεν αὐτὴν πρὸς
τὰ ἐκ Κρήτης εἰδῶλα παρατηρῶν «ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα» πρὸς τὴν θεῶν 1
ἐκ Γάζι (R G P T 1912 σ. 100 σημ. 1). Ἔτι μεγαλύτερα εἶναι ἡ ὁμοιότης πρὸς
τὴν κεφαλὴν ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ. (Σημειώσιον ὅτι καὶ τὸ Ἴερὸν τῆς Ἀσίνης εἶ-
ναι «ὑπομυκηναϊκόν» ὡς εἶδειξεν ὁ E n a n s ἔ. ἀ.). Αἱ ὁμοιότητες αὗται καὶ ἡ με-
γίστη ἀναλογία τοῦ ἱεροῦ πρὸς κρητικὰ ἱερά, ἐξ ὧν προήλθοσαν κατὰ κανόνα εἰ-
δῶλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, καθιστᾷσι πιθανὴν τὴν γνώμην ὅτι καὶ ἡ κεφα-
λὴ τῆς Ἀσίνης δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς ὅμοιον εἰδῶλον. Ἡ διαπίστωσις τῆς ὑ-
πάρξεως εἰδῶλων τοῦ τύπου τούτου ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι θά ἦτο σημαντικὴ
καὶ διὰ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν περυσυγῶτων εἰδωλίων πβ. ἄνωτ. σ.
212. Μεταξὺ τῶν πιθανῶν τμημάτων κυλινδρικῶν ΥΜ III εἰδῶλων δύναται
ἴσως νὰ συγκαταριθμηθῇ τὸ ἐκ Κνωσοῦ P M I V σ. 211 εἰκ. 163, ὅπερ πάντως
δὲν εἶναι ἀγγεῖον, διότι στερεῖται πυθμένους, συνεχίζεται δὲ ἄνω εἰς συμφοῦς
τμήμα θρησκευτῶν. Ὁ E n a n s τὸ χαρακτηρίζει ὡς vessel, ἀσφαλῶς δὲ τὸ ἐξε-
λάμβανει ὡς ἀγγεῖον, διότι τὴν πρὸς τὰ ἄνω προεξοχὴν ἀποκαλεῖ «λαιμόν»
(neck) καὶ διότι λέγει ὅτι τοῦτο ἐχρησίμευσε δι' ἑλασιον χρίσματος. Ὁ θεω-
ροῦμενος «λαιμός» δύναται, νομίζω, νὰ εἶναι ἡ ἑναρξίς κορμοῦ εἰδωλίου, ὅστις
καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις (εἰδῶλιον Ἱεροῦ Διπλῶν Πελέκειον) εἶναι λίαν στε-
νός. (Ἐπίσης ὁ ἐξέχων δεκτύλιος ὁ σχηματιζόμενος εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ
κυλίνδρου ἐπανευρίσκειται εἰς τοῦτο). Νομίζω ὅτι τὸ ἀντικείμενον δύναται νὰ
ἀνήκῃ εἰς εἰδῶλιον, δεδομένου ὅτι εὐρέθῃ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλπίας τοῦ
Ἀρχιερέως καὶ παρὰ τὸν βωμόν. Πιθανῶς κατέπεσεν ἐκ κόγχης τινὸς ὑπαρ-
χοῦσης εἰς τὸν παρρηκείμενον τοῖχον. Ὁ M a r i n d a t o s (A E 1939 - 41 σ. 87)
φαίνεται ὑποθέτειν ὅτι ὁ μικρὸς πούς ἐκ Σιλαβοκάμπου θὰ ἠδύνατο νὰ ἀνήκῃ
εἰς εἰδῶλον μετὰ προσθέτων ποδῶν ὡς τὰ τοῦ Καρφίου, παρατηρῶν πάντως
ὅτι ταῦτα εἶναι μεταγενέστερα. Μνημονεύει ἐντὸς ἀναλόγου ἐκ Γουρνιῶν καὶ δύο
ἐκ Μαλίων.

Εικ. 1. — Ναυκος και ειδώλια ἐκ Κνωσού.

Εικ. 2.—Ειδώλια ἐκ Φαιστού και Ἁγ. Τριάδος.

Εικ. 3. — Ἱερὰ σκεύη ἐκ Καρφίου και Κουρτιῶν.

Εικ. 1. — Τμήματα ειδωλίων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Εικ. 2. — Χεῖρες ειδωλίων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Εικ. 3 (ἀεξιά). — Κεφαλὴ ειδώλου ἐκ Καλοῦ Χωρίου.

Εἰκ. 1.—Παράστασις ἐπὶ
σαρκοφάγου ἐκ Μιλάτου.

Εἰκ. 2 (εἰς τὸ μέσον). — Παράστασις ἐπὶ σαρκοφάγου ἐκ Βαθειανοῦ Κάμπου.

Εἰκ. 3 (ἄνω δεξιὰ). — Σφραγὶς ἀγνώστου προελεύσεως.
Εἰκ. 4 (κάτω δεξιὰ). — Σφραγὶς ἐκ Γουρνιῶν.

Εἰκ. 5.—Σφραγὶς ἐκ Μαλίων.

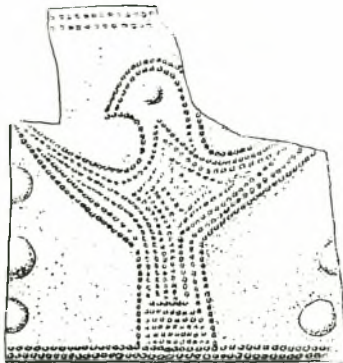
Εἰκ. 6.—Δακτύλιος ἐκ Σφουγγαρά.

Εἰκ. 7.—Σφράγισμα ἐκ Φαιστοῦ.

Εἰκ. 8 (ἀριστερά). — Παράστασις ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς.

Εἰκ. 9 (εἰς τὸ μέσον). — Παράστασις ἐπὶ διαδήματος ἐκ Σίφνου.

Εἰκ. 10 (δεξιὰ). — Σφραγὶς ἐκ Μόχλου.

Εἰκ. 1 (ἀριστερά). — Σφράγισμα ἐκ Κνωσοῦ. Εἰκ. 2 (μέσον). — Δακτύλιος ἐκ Φαιστοῦ.
Εἰκ. 3 (δεξιὰ). — Σφράγισμα ἐκ Ζάκρου.

Εἰκ. 4 (ἀριστερά). — Σφράγισμα ἐκ Ζάκρου. Εἰκ. 5 (μέσον). — Σφράγισμα ἐκ Κνωσοῦ.
Εἰκ. 6 (δεξιὰ). — Σφραγὶς ἀγνώστου προελεύσεως.

Εἰκ. 7 (ἀριστερά). — Σφραγὶς ἐκ Μυκηθῶν. Εἰκ. 8 (μέσον). — Σφρά-
γισμα ἐς Ἁγίας Τριάδος. Εἰκ. 9 (δεξιὰ). — Πλακίδιον ἐκ Μιδέας.

τωτοῦ διαδήματος ἀναλόγου πρὸς τὸ τῶν εἰδώλων τῆς Γόρτυνος, ἀλλὰ μὲ τοὺς ὀδόντας διευθυνομένους πλαγίως. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, δηλοῦνται ἑοὶ μαστοί. Οἱ βραχίονες ἐκτείνονται λοξῶς, ἐκ δὲ τῶν πήχεων ὁ εἰς ἑλλείπει, ὁ ἕτερος, οὗ σῶζεται ἢ ἔναρξις, ἐκάμπτετο πρὸ τοῦ στήθους. Αἱ ἀναλογίαι πρὸς τὰ εἶδωλα ἐκ Γόρτυνος καὶ ἡ πιθανὴ προέλευσις ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Γάζι δεικνύουσι τοὺς ΥΜ III β χρόνους.

Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν καὶ δύο ἀπεσπασμέναι χεῖρες, ἀνήκουσαι εἰς δύο διάφορα εἶδωλα καὶ προερχόμεναι ἐξ Ἀγίας Τριάδος, δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τῆς Banti εἰς *Annuario* 1941 - 3 σ. 51 εἰκ. 30, πβ. σ. 40, σ. 52 Βάσει τούτων ἡ ἰδία ὑπεστήριξεν ὅτι πιθανώτατα ὑπῆρξεν ἐν Ἀγία Τριάδι ἡ λατρεία τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ δὴ ἐν τῷ ἱερῷ μετὰ θρανίου, ἔνθα ἀνευρέθησαν σωληνοειδῆ σκεύη ὅμοια πρὸς τὰ ἐκ Πριναῖ, Γάζι καὶ Γουριῶν. Παρατηρεῖ πάντως ὅτι αἱ χεῖρες τῶν εἰδώλων δὲν ἀνευρέθησαν ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ, ἀλλὰ σποραδικῶς εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου. Τὴν μὴ ἀνεύρεσιν εἰδώλων ἐν τῷ ἱερῷ ἀποδίδει εἰς τὸ ὅτι ταῦτα ἀφηρέθησαν κατὰ τὴν ἐγκατάλειψιν ἢ καταστροφὴν τοῦ ἢ εἰς τὸ ὅτι ἦσαν ἐκ φθαρτοῦ ὕλικου. Ὅμοια εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ ἱεροῦ τῆς Κουμάσας, ἔνθεν ἔχομεν τὰ σωληνοειδῆ σκεύη, οὐχὶ δὲ καὶ τὰ πιθανῶς ὑπάρξαντα εἶδωλα. Αἱ ἐξ Ἀ. Τριάδος χεῖρες εὐρίσκονται ἐν τῷ Μ. Ἡρακλείου.

4. ΜΗ ΠΛΑΣΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ἡ θεὰ ἰμεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται κατὰ τοὺς ὑστέρους μινωϊκοὺς χρόνους οὐχὶ μόνον πλαστικῶς, ἀλλὰ καὶ γραπτῶς. Ἀπαντῶσιν ἐπίσης χαρακταὶ παραστάσεις αὐτῆς ἐπὶ σφραγιδολίθων.

Γραπτὴ παράστασις μορφῆς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 1) ἀπαντᾷ ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν στενῶν πλευρῶν σαρκοφάγου ἐκ θαλαμοειδοῦς τάφου τῆς Μιλιάτου¹²⁸. Ταύτης δηλοῦνται τὰ σκέλη, ὡς ἐὰν ἡ μορφὴ ἔφερε βραχὺ ἔνδυμα, ἐκατέρωθεν δὲ τῆς κεφαλῆς κυματοειδεῖς γραμμαί, κάτωθεν δὲ αὐτῆς ἰχθύς. Ὁ Evans πιθανῶς λόγῳ τῆς ἀπουσίας μακρᾶς ἐσθῆτος ἐξέλαβε τὴν μορφήν ὡς ἄρρενα θεόν. Τὰς γραμμάς ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς παραβάλλει πρὸς τὰς ἀκτῖνας τοῦ βαβυλωνιακοῦ ἠλιακοῦ θεοῦ Σαμάς, βάσει ὅμως τοιχογραφίας χορευτρίας ἐκ Κνωσοῦ ἀπέκλινε τελικῶς πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι πρόκειται περὶ κόμης κυματιζούσης λόγῳ τῆς καθόδου τῆς μορφῆς ἐκ τῶν οὐρανίων σφαιρῶν. Τὸ καμπύλον θέμα, ὅπερ εἰκονίζεται δεξιὰ τῆς μορφῆς, ἐρμηνεύει ὡς ἀσπίδα καὶ παραβάλλει πρὸς τὰς παραστάσεις θεότητος

¹²⁸ Evans *Myc. Tree and Pillar Cult* σ. 76 (174) ἐξ. εἰκ. 50. Πβ. Nilsson *MMR* σ. 344.

μετ' ἀσπίδος ἐπὶ μυκηναϊκοῦ δακτυλίου καὶ ἐπὶ πλακιδίου ἐκ Μυκηνῶν. Τὴν ἀποψιν ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς μετ' ἀσπίδος δέχεται καὶ ὁ Matz (Göttererscheinung und Kultbild 1958 σ. 26).

Ὁφείλω νὰ παρατηρήσω ὅτι τὰ καμπύλα θέματα, ἅτινα ὁ Evans ἐξέλαβεν ὡς ἀσπίδα βάσει σχεδίου περιλαμβανομένου ἐν τῇ ἀρχικῇ δημοσιεύσει, δὲν ἔχουσι σχῆμα ἀσπίδος. Τοῦτο καταφαίνεται ἐν ἐτέρῳ δημοσιεύσει, ἐνθα παρέχεται διάφορον σχεδιάσμα¹²⁹. Θεωρῶ πιθανὸν ὅτι τὰ ἑκατέρωθεν τῆς μορφῆς καμπυλόγραμμα θέματα παριστῶσι βράχους κατὰ τὸν συνήθη συμβατικὸν τρόπον δηλώσεως αὐτῶν. Ὡς πρὸς τὸ γένος τῆς μορφῆς δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἀπουσία τῆς μακρᾶς ἐσθῆτος δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν ὅτι πρόκειται περὶ ἄρρενος. Ὁ ἰχθύς καὶ οἱ βράχοι ὑποδηλοῦσι πιθανῶς ὅτι πρόκειται περὶ τῆς θαλασσίας ὑποστάσεως τῆς θεᾶς. (Σημειωτέον ὅτι μορφὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἰσταμένη μεταξὺ δύο ἰχθύων ἀπεικονίζεται καὶ ἐπὶ σφραγίδος τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου ἀριθ. 944, ἣτις περιγράφεται κατωτέρω, βλ. πίν. ΙΒ', εἰκ. 6). Ὁ ἀναδημοσιεύσας τὴν παράστασιν Leví παρατηρεῖ ἅπλῶς ὅτι πρόκειται περὶ λατρευτικῆς σκηνῆς¹³⁰. Ὁ H. R. Hall¹³¹ θεωρεῖ τὴν εἰκονιζομένην μορφήν Δία - Ποσειδῶνα καὶ Βελχανόν.

Μορφὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐπὶ ΥΜ ΙΙΙ β σαρκοφάγου ἐκ Βαθειανοῦ Κάμπου. (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 2). Ὁ δημοσιεύων Μαρινᾶτος¹³² παρατηρεῖ ὅτι «καὶ αἱ δύο χεῖρες εἶναι ἀνυψωμένοι εἰς τὴν συνήθη μινωϊκὴν χειρονομίαν τῆς προσευχῆς. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἀναγνωρίζεται πιθανῶς κράνος». Εἶναι προφανῶς θεία μορφὴ φέρουσα ἀνατολικὸν χιτῶνα καταλείποντα τὸν δεξιὸν ὄμων ἀκάλυπτον. Ὁ Πλάτων¹³³ ἐρμηνεύει τὴν μορφήν ὡς ἱερέα φέροντα μάσκαν μετὰ κερατοειδῶν ἀποφύσεων. Ἐσχάτως ὁ Bielefeld¹³⁴ θεωρεῖ ἄνδρα (;) τὴν μορφήν ταύτην.

Παρατηρῶ ὅτι τὸ παρέχον τὴν ἐντύπωσιν κράνους ἢ μάσκας εἶναι ἡ ὀπίσω φερομένη κόμη. (Λίαν ἀνάλογος εἶναι ἡ πλαστικὴ ἀπόδοσις ταύτης ἐπὶ τῶν συγχρόνων εἰδωλίων τοῦ χοροῦ τοῦ Παλαικάστρου)¹³⁵.

¹²⁹) Prehist. Tombs of Knossos εἰκ. 107 σ. 99 - 100.

¹³⁰) Arkades εἰκ. 657 σ. 639.

¹³¹) Aegean Archaeology σ. 151 εἰκ. 52.

¹³²) Arch. Anzeiger 1934 σ. 247 εἰκ. Ι καὶ σ. 250. Πβ. Zervos L'art de la Crète εἰκ. 778.

¹³³) Mélanges Picard σ. 842 - 3.

¹³⁴) Wiss. Zeitschrift Univ. Greifswald, Sprachwiss. Reihe, 4 - 5 IV 1954 - 5 σ. 390 σμμ. 57.

¹³⁵) Zervos L'art de la Crète 1956 εἰκ. 794. Πβ. ἀνάλογον ἀπόδοσις τῆς κόμης εἰς Brock Fortetsa πίν. 144 ἀρ. 339. Τὴν παρατήρησιν ὀφείλω εἰς τὸν κ. Müller-Karpe.

Λεπτομέρειαι δὲν δηλοῦνται. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πλαγίως φερομένη ταινιωτὴ ἐσθῆς, ἣτις ἀπαντᾷ ἤδη καὶ ἐπὶ μνημονευομένου κατωτέρω ΜΜ II σφραγίσματος ἐκ Φαιστοῦ. Ἀμφοτέρας τὰς μορφάς, τῆς Μιλάτου καὶ τοῦ Βαθειανοῦ Κάμπου, θεωρεῖ ὁ Matz (ξ. ἀ. σ. 26, σ. 37) λόγῳ τῆς χαρακτηριστικῆς χειρονομίας ὡς ἀπεικονίζουσας ἐπιφαινομένας θεότητας «in deren Schutz der Tote steht». Ἡ ἀποψις αὕτη εἶναι ἡ πιθανώτερα. Ἡ θεότης λόγῳ τοῦ κυρίως χθονίου χαρακτήρος αὐτῆς ἠδύνατο νὰ συνδέηται πρὸς τοὺς νεκρούς.

Ἐπὶ τῆς λαμπρᾶς ἀδημοσιεύτου σαρκοφάγου ἐξ Ἐπισκοπῆς Ἱεραπέτρας ἀνακαλυφθείσης ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἀπεικονίζονται μορφαι ὑψοῦσαι κύπελλα καὶ ἱερά σύμβολα καὶ μεταξὺ αὐτῶν μορφῆ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας. Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἀποφανθῇ τις ἂν πρόκειται περὶ θεᾶς ἐπιφαινομένης μεταξὺ τῶν πιστῶν αὐτῆς ἢ περὶ θνητοῦ ποιούντος λατρευτικὴν χειρονομίαν. Τὴν θεὰν δύναται νὰ παριστᾷ μικρὸν εἰδῶλιον μεθ' ὑψωμένων χειρῶν προσκεκολλημένον ἐπὶ τοῦ σώματος τῆς λάρνακος. Γενικῶς δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἀπεικόνισις τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ ΥΜ III σαρκοφάγων δὲν ξενίζει, ἀφοῦ καὶ ἄλλα σχετιζόμενα πρὸς τὴν λατρείαν θέματα ὡς διπλοὶ πελέκει, κέρατα, ταῦροι, γρῦπες ἐμφανίζονται συχνότατα ἐπ' αὐτῶν. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα συνεκέντρωσεν ὁ Fr. Matz εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν μελέτην σ. 26.

Ἐπὶ ΥΜ III σφραγιδολίθου ἐκ στεαίτιου ἀγνώστου προελεύσεως (ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 1294) νῦν τὸ πρῶτον δημοσιευομένου (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 3) ἀπεικονίζονται δύο μορφαι γυναικεῖαι ἔναντι ἀλλήλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀμελῶς δηλουμένων ἐν ἀποσπάσει ἀπὸ τοῦ σώματος, διὰ τῆς συνήθους τεχνοτροπίας τῶν χρόνων τούτων. Αἱ γυναῖκες φέρουσι μινωϊκὴν ἐσθῆτα στολιδωτήν. Σαφέστερον δηλοῦται ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ μορφῆ, ἣς διακρίνονται καὶ αἱ παλάμαι μετὰ διεσταλμένων δακτύλων. Οἱ χαρακτηριστικοὶ μακροὶ λαιμοί, ἡγωνιώδης θέσις τῶν πήχεων καὶ ἡ ξηρότης καθιστῶσι πιθανὸν ὅτι ὁ τεχνίτης εἶχεν ὑπ' ὄψει πραγματικὰ πῆλινα εἶδωλα τῆς θεᾶς.

Ὅμοια παράστασις ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ συγχρόνου σφραγιδολίθου ἐκ Γουρνιῶν ¹⁸⁸ (πίν. ΙΑ', εἰκ. 4), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀπεικονίζονται δύο μορφαι γυναικεῖαι. Ἐξ αὐτῶν ἡ ἐτέρα αἶρει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας, ἐνῶ τῆς ἄλλης δηλοῦται μόνον ἡ μία χεὶρ. Εἰς τὸ παρεχόμενον ἐν τῇ πρώτῃ δημοσιεύσει σχεδιάσμα ἀπεδόθη ἀνακριβῶς ἡ ἐτέρα τῶν μορφῶν ὡς φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἀντικείμενόν τι ὁμοιάζον πρὸς πτηνόν. Κατὰ τὴν γενομένην νέαν ἐξέτασιν ἀπεδείχθη ὅτι πιθανώτερον αἱ μορφαι

¹⁸⁸) Gournia σ. 54 εἰκ. 28, 8a.

ἀμφότεραι φέρουσι κωνικὰς τιάρας ἄνωθεν διαδημάτων, ὡς πλεῖστα τῶν ἐξετασθέντων εἰδώλων, καὶ οὕτω ἀποδίδονται εἰς τὸ δημοσιευόμενον νῦν ὑφ' ἡμῶν σχεδιάσμα. Αἱ μορφαὶ φέρουσι στολιδωτὰς ἐσθῆτας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Τὰ ἐξετασθέντα ἀνωτέρω δείγματα τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκῶν χρόνων ἀποτελοῦσι σύνολον ὁμοιογενὲς δυνάμενον νὰ ἐξετασθῇ αὐτοτελῶς. Ἐνεκα τοῦ λόγου τούτου προεβιάξαμεν καὶ ἡμεῖς τὴν μελέτην τῆς ομάδος ταύτης, ἥτις παρουσιάζει καὶ τὸ ὄντως μοναδικὸν φαινόμενον τῶν μεγάλης κλίμακος εἰδώλων. Ἐν τούτοις ὁ τύπος δὲν σπανίζει κατὰ τοὺς παλαιότερους τῆς ΥΜ III φάσεως χρόνους, ὡς ἐλέχθη ὑπὸ τῆς Βαπτι¹⁸⁷ θεωρούσης ὡς μόνον πιθανὸν πρῶτον δείγμα τὸν ἄλλως ὑποπτον δακτύλιον τῆς Κοπεγχάγης. Ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης προέκυψαν παραστάσεις τινὲς τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν παλαιότεραι τῶν χρόνων τούτων καὶ ἀναμφισβητήτως συνδεόμεναι πρὸς τὰ ὄψιμα δείγματα.

Ἡ τελετουργικὴ ἐπισημότης, τὸ μέγεθος καὶ ἡ ἀριθμητικὴ πυκνότης τῶν ὑστέρων δειγμάτων δὲν εἶναι στοιχεῖα ἱκανὰ ὅπως στηρίξωσι τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ ΥΜ III θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι τι τελείως νέον ἀπὸ θρησκευτικῆς ἀπόψεως. Ὡς οὐσιωδῶς συνεχῆς εἶναι ὁ μινωϊκὸς πολιτισμὸς μέχρι τῶν ὑπομινωϊκῶν χρόνων καὶ ὡς παλαιότερα ἱερὰ ὑπόκεινται τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων, τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου, τοῦ Δωματίου τῆς Πηγῆς ἐν Κνωσῶ καὶ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Γόρτυνος οὕτω καὶ ἡ ἐπιβιοῦσα λατρεία εἶναι κατ' οὐσίαν ἡ αὐτὴ¹⁸⁸. Προφανῶς πρόκειται περὶ τῶν αὐτῶν καὶ πρότερον θεοτήτων μετὰ τῶν αὐτῶν συμβόλων. Ἐπεκράτησεν ἄπλῶς ὁ μᾶλλον ἀνταποκρινόμενος πρὸς τὰς πλαστικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς τύπος τῆς ἱερατικῆς ἀκινήσιας ἀντὶ τοῦ παλαιότερου ἐλευθέρως κινουμένου τύπου τῶν ΜΜ III - ΥΜ I χρόνων. Ὁ λόγος αὐξήσεως τῆς κλίμακος καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λατρευτικῶν εἰδώλων ὀφείλεται οὐχὶ εἰς μεταβολὴν τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων, ἀλλὰ πιθανώτατα εἰς τὴν δημιουργίαν ἱερῶν δημοσίων, καὶ οὐχὶ οἰκιακῶν ὡς πρότερον. Τοῦτο ἀπεδείχθη εἰς Γουρνιὰ καὶ Καρφί, ἔνθα ἀνεσκάφησαν ὀλόκληροι οἱ συνοικισμοί. Ἐκαστος ἐκ τούτων, ἥτοι αἱ ΥΜ III οἰκίαι τῶν Γουρνιῶν καὶ τὸ ὑπομι-

¹⁸⁷) *Divinità Femminili* σ. 12. Πβ. αὐτ. σημ. 3.

¹⁸⁸) Βλ. ἄνωτ. σ. 199, σ. 203, σ. 205 - 6.

νωϊκὸν χωρίον τοῦ Καρφίου, εἶχε τὸ ἱερόν αὐτοῦ, ἔνθα συνεκεντροῦτο ἡ λατρεία¹³⁹.

Ἄφ' ἑτέρου τὸ κωδωνοειδὲς σχῆμα τοῦ κατωτέρου τμήματος τῶν ὑστέρων εἰδώλων καὶ ἡ γενικὴ σχηματικότης αὐτῶν δὲν πρέπει νὰ θεωρῶνται κατάλοιπα «παλαιότητος παραδόσεως ἐκ πρωτογόνου ἐποχῆς», ὡς ἐλέχθη ὑπὸ τοῦ Καρο¹⁴⁰, ἢ ὡς ἔνδειξις «θρησκευτικοῦ συντηρητισμοῦ»¹⁴¹, ἢ ὡς στοιχεῖον προϋπαρχούσης λαϊκῆς θρησκείας ἐπιβληθείσης μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων, ὡς εἶπεν ὁ Evans διὰ τὸ ἱερόν τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου¹⁴². Οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει ὅτι πρὸ τῆς καταστροφῆς τῶν ἀνακτόρων ὑφίστατο ἰδιαίτερα παράδοσις λαϊκῆς θρησκείας χρησιμοποιοῦσα εἰδῶλα χονδροειδοῦς τύπου, παραλλήλως πρὸς τὴν κομπὴν ἀνακτορικὴν τέχνην. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς MM III - YM I χρόνους ἔχομεν κομπὰ εἰδῶλια οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν ἀνακτόρων, ἀλλὰ καὶ ἐξ οἰκιῶν, ἐπίσης δὲ ἐξ ἱερῶν μὴ ἀνακτορικῶν, ἐκ Τυλίσου, Νίρου, Παλαικάστρου, Πισκοκεφάλου, Λιμενικῆς Πόλεως. Ἀντιθέτως κατὰ τοὺς YM III χρόνους εἰδῶλια τοῦ σχηματικοῦ καὶ δυσμόρφου τύπου χρησιμοποιοῦνται καὶ ἐν τῷ μυκηναϊκῷ μεγάρῳ τῆς Ἀγίας Τριάδος. Ἐνιαῖος δέον νὰ θεωρηθῇ ὁ τύπος τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν κατὰ τοὺς πρὸ καὶ μετὰ τὸ 1400 χρόνους, τῶν διαφερῶν ἀποδιδομένων κυρίως εἰς τὴν προσαρμογὴν πρὸς τὰς ἐκάστοτε τεχνολογικὰς ἀντιλήψεις.

Πολλοὶ τῶν μελετητῶν ἀντελήφθησαν τὴν οὐσιώδη αὐτότητα τῆς ὑστέρως θεᾶς πρὸς τὴν θεὰν τῶν χρόνων ἀκμῆς τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οὕτω ὁ Nilsson¹⁴³ ταυτίζει τὴν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ ὄφρων τῶν Γουρνιῶν πρὸς τὴν MM III θεὰν τῶν ὄφρων ἐκ Κνωσοῦ. Ἄλλ' ἢ ἀναζητήσις τῶν παλαιότερων προδρομῶν τοῦ τύπου ἄγει ἡμᾶς ἔτι ὑψηλότερον. Ἀκολουθεῖ ἐξέτασις τῶν πρωίμων δειγμάτων κατὰ χρονολογικὴν τάξιν.

¹³⁹) Πβ. Nilsson MMR σ. 77 σημ. 1, σ. 80 ἐξ. Picard Rel. Préhel. σ. 70.

¹⁴⁰) Haas Bilderatlas zur Religionsgeschichte, Religion des ägäischen Kreises σ. VIII καὶ Archiv für Religionswiss. VII 1904 σ. 131.

¹⁴¹) Nilsson MMR σ. 309 - 10. Ὁ Persson RGPT σ. 100 ἀμφισβητῶν τὴν χρονολόγησιν πάντων τῶν μεγάλων εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἰς τοὺς YM III χρόνους λέγει ὅτι τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τούτων ἀποτελεῖ περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ σχήματος τῶν ΠΜ III ἀνθρωπομόρφων ρυτῶν ὡς τὰ τοῦ Μόχλου καὶ Μαλίω. Ἀλλὰ ταῦτα δὲν εἶναι κυλινδρικά, ὡς λέγει ὁ Persson, καὶ οὐδόπως δύνανται νὰ συναφθῶσιν πρὸς τὰ νεώτερα εἰδῶλα.

¹⁴²) BSA XI σ. 14.

¹⁴³) Ἐ. ἀ. σ. 310 - 311.

ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ

Ἰσχυρῶς ὁ Evans περὶ τῆς θεᾶς ἐν ναΐσκῳ ἐκ τοῦ Δωματίου τῆς Πηγῆς ἐν Κνωσῶ λέγει ὅτι ἡ στάσις αὕτη φαίνεται νὰ ἀνήκη εἰς πολὺ παλαιότεραν θρησκευτικὴν παράδοσιν, ἀναφέρει δὲ τὴν εὔρεσιν τῶν ἀνοιχτῶν παλαμῶν ἐνὸς πληλίνου εἰδωλίου τοῦ τύπου τοῦτου ἐντὸς τῶν νεολιθικῶν κτισμάτων [τῆς κεντρικῆς αὐλῆς]¹⁴⁴. Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀμφίβολον καὶ λόγῳ τῆς ἑλλείψεως τοῦ υπολοίπου εἰδωλίου¹⁴⁵ καὶ λόγῳ τῆς γενικῆς ἀρρυθμίας τῶν νεολιθικῶν εἰδωλίων, περὶ τῆς ἀκριβοῦς στάσεως τῶν ὁποίων δὲν δυνάμεθα νὰ ὄμεν βέβαιοι¹⁴⁶.

¹⁴⁴) PM II σ. 129. Πβ. αὐτ. εἰκ. 3 α α καὶ σ. 13.

¹⁴⁵) Διὰ τὸ ζήτημα τῶν νεολιθικῶν ἀνθρωπομόρφων εἰδωλίων πβ. καὶ ἕνα πόδα μετὰ βάσεως Furness BSA 48 1953 πίν. 30 α 23. Πβ σ. 133.

¹⁴⁶) Ἄμεσος σχέσις δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχη μεταξὺ τῶν μορφῶν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν τῶν ὑστέρων μινωικῶν χρόνων καὶ τῶν λεγομένων «Kroten-darstellungen», αἰτινες, ὡς ἐσχάτως ἀπεδείχθη, ἀπεικονίζουσι ἀνθρωπίνης μορφᾶς λίαν ἐσχηματοποιημένας, μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ δισταλαμένων ποδῶν, ἐνίοτε ἐπιδεικνυούσας τὸ αἰδοῖον. Βλ. τὴν πρόσφατον συγκεντρωτικὴν ἐργασίαν τοῦ Quitta εἰς Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte Nr 2 Varia Praehistorica σ. 51 - 81. Αἱ μορφαὶ αὗται ἀπαντῶσιν ἐπὶ τῆς καλουμένης Bandkeramik, ἐπίσης ἐπὶ σφραγίδων τοῦ τέλους τῆς τρίτης χιλιετηρίδος καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας ἐν Μεσοποταμίᾳ καὶ Αἰγύπτῳ καὶ ἐπὶ ἀνατολικῶν ἀγγείων, τῶν ὁποίων τὰ παλαιότατα ἀνήκουσιν εἰς τὴν τετάρτην χιλιετηρίδα (Σοῦσα I, Tepe - Giyan V, Obeid, Djemdet Nasr). Τινὰ τούτων διατηροῦσι σαφέστερον τὸν ἀνθρωπόμορφον χαρακτῆρα: Πβ. τὸ ἐκ Στάρτσεβο αὐτ. πίν. 6. Ἡ πιθανώτερα ἐρμηνεία τῶν παραστάσεων τούτων, αἱ ὁποῖαι ἄνευ ἀμφιβολίας ἀποτελοῦσιν ὁμοιογενὲς σύνολον, εἶναι ἡ συσχετιζούσα αὐτὰς πρὸς τὰς μαγικὰς ἰδέας τῆς ἀναπαρωγῆς, αὐτ. σ. 76. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ παραστάσεως τοιούτων μορφῶν ἐν στάσει συνουσίας ἐκ Μουσιάν τῆς Περασίας τῆς περιόδου Djemdet Nasr, αὐτ. σ. 55 εἰκ. 16, 3, καὶ ἐκ τοῦ ὅτι αἱ μορφαὶ διακρίνονται εἰς ἀνδρικός (ἰθυφαλλικός) καὶ γυναικείας. Αἱ δευτέραι νοοῦνται πιθανῶς τίκτουςαι καὶ αἱ χεῖρες διστέλλονται κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὰ σκέλη διὰ λόγους συμμετρίας (αὕτη φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἄποψις τοῦ Quitta αὐτ. σ. 69) ἢ πιθανώτερον λόγῳ τῆς λίαν διαδομένης καὶ ἐπὶ τῆς συμπαθητικῆς μαγείας βσιζομένης πίστεως ὅτι κατὰ τὸν τοκετὸν τὰ πάντα δέον νὰ εἶναι ἀνοικτά, ἐπομένως καὶ αἱ χεῖρες. Τὸ θέμα διεπραγματεύθη ἤδη ὁ Wolters AE 1892 σ. 226 - 7 σ. 229. (Ἀντιθέτως τὸ συνέχειν τὰς χεῖρας ἐμποδίζει τὸν τοκετόν, πβ. Ἀντωνίνον Λιβεράλιν 29). Ἀνάλογοι εἶναι πλαστικαὶ μορφαὶ ἐπὶ ἀγγείων ἐκ Tordos καὶ Vinca, εἰδωλα ἐκ Mähren καὶ Butmir καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων Vinca: βλ. K. Grundmann εἰς Jahrbuch 68, 1953 σ. 29 ἐξ. Συγκριτικὸν πῖνακα ὁμοίων μορφῶν ὡς «Fruchtbarkeitsgöttinnen» ἐδημοσίευσεν ὁ Schachermeyer Die ältesten Kulturen Griechenlands 1955 σ. 90 εἰκ. 16. Μορφαὶ ἀνήκουσαι εἰς τὸν τύπον τοῦτον ἀπαντῶσι καὶ ἐν τῷ ἑλληνικῷ χώρῳ, ἤτοι ἐπὶ νεολιθικοῦ ὁστράκου εὔρεθέντος μεταξὺ Λαρίσης, καὶ Τυρνάβου Grundmann ἔ. ἀ. σ. 33' ἐπὶ ἀδημοσιεύτου, καθ'

Ἡ παλαιότερα βεβαία παράστασις θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντιᾶ ἐπὶ σφραγιδολίθου προερχομένου ἐκ τοῦ ἑσχάτως ἀνακαλυφθέν-

ἔσον γνωρίζω, ἀκαταγράφου ἀναγλύφου τεμαχίου πίθου τοῦ Ἐθν. Μουσείου πιθανῶς ἐκ Θεσσαλίας, τῆς Π νεολιθικῆς περιόδου· ἐπὶ ὄστρακου ἐκ Τσαγγιλίου Delvoye εἰς BCH LXX 1946 σ. 125 ἐπὶ εἰδωλίου ἐκ Δελφῶν Nilsson MMR σ. 305 εἰκ. 149· ἐπὶ μεσοκυκλαδικοῦ ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς Excav. at Phylakopi JHS Suppl. 4, 1904 πίν. XIII, 19 καὶ Zervos L' art des Cyclades σ. 143 εἰκ. 173· ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς μιμνημένου YM I πρότυπα αὐτ. εἰκ. 272. Ἐν Κρήτῃ οὗ τύπος ἀπαντᾷ ἐπὶ τριπλευροῦ σφραγίδος ἐκ Καστελλίου Πεδιάδος βλ. Evans Palace of Minos I σελ. 124 εἰκ. 93 Adl, καὶ Matz Frühkret. Siegel πίν. XIX 7· ἐπὶ MM II ἀμφορίσκου ἐκ τοῦ ἀνακτοῦ Φαιστοῦ Festos πίν. XXVIII, Ann. 1939 - 40 σ. 25 εἰκ. 32· ἐπὶ τοῦ ἐνεπιγράφου χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Μ. Σπῆλιου BSA XXVIII 1926 - 7 σ. 284 εἰκ. 37. Ὁ τύπος ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ ΠΜ I - II πυξίδος ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Λεβήνος, τοῦ ἀνασκαφέντος τελευταίως (1958) ὑπ' ἐμοῦ. Εἰς τὴν αὐτὴν πιθανότατα κατηγορίαν ἀνήκουσιν αἱ χαρακταὶ μορφαὶ ἐπὶ MM I πρόχου ἐκ Μαλίων Demargne Deux représentations de la déesse minoenne, Mélanges Glotz I σ. 305 ἔξ. πίν. III, πβ. καὶ Mallia, Necropoles I πίν. XXXVII, XIX (τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν κ. Πλάτωνα). Τούτων μία διαστέλλει τοὺς πόδας καὶ ἑτέρα τὰς χεῖρας. Τὴν ἱερότητα τῆς παραστάσεως ἀρνείται ὁ Nilsson MMR σ. 401 - 2 σημ. 29, ἀλλὰ πβ. Picard Rel. Prehell. σ. 111. Εἰς συγγενεῖς τύπους ἀνήκουσιν: μορφὴ ἐπὶ πλακιδίου φαγεντιανῆς PM I εἰκ. 228 Z, ἰθυφαλλικὸν εἰδῶλιον μετὰ διεσταλμένον σκελῶν ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 69, μορφαὶ τινὲς τῶν σφραγισμάτων ἐκ Ζάχρου JHS 1902 πίν. VII 44 - 46, ἀνάγλυφοι μορφαὶ ἐπὶ MM I προχοῦδιων ἐκ Κουμάσας Vaulted Tombs πίν. II 4116, καὶ πιθανῶς γραπτῆ δι' ἐρυθροῦ μορφὴ ἐπὶ καμαραϊκοῦ ἀμφορίσκου ἐκ Φαιστοῦ Boll. d' Arte 1956 σ. 254 εἰκ. 33, χαρακτηριζομένη ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος αὐτ. σ. 256 ὡς «πολεμιστῆς». Κρητικὰ δείγματα τοῦ τύπου, ὡς τὰ μνημονευθέντα ἐκ Καστελλίου καὶ Μαλίων, ἔχουσιν ἤδη παραλληλισθῆ πρὸς τὰς «Krötendarstellungen» ἐκ τῆς Ἀνατολῆς καὶ Κεντρ. Εὐρώπης Quitta ἔ. ἀ. εἰκ. 16, 7 σ. 56, Delvoye ἔ. ἀ. Τὸ ἐκ Καστελλίου εἶναι λίαν ὅμοιον πρὸς μορφὴν ἀπαντῶσαν ἐπὶ πρωτοαιγυπτιακῆς σφραγίδος PM IV σ. 501 εἰκ. 445 καὶ ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Τερε - Giyan Schachermeyr ἔ. ἀ. εἰκ. 16, 3. Περιέργως ὁ Schachermeyr ἔ. ἀ. σ. 216 χαρακτηρίζει τοῦτο ὡς Genreszene. Ἡ μορφὴ τοῦ μεσοκυκλαδικοῦ ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς εἶναι λίαν ἀνάλογος πρὸς μορφὴν ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Βοημίας Quitta ἔ. ἀ. εἰκ. 17, 5. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀκριβὲς τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Grundmann Jahrb. 68, 1953 σ. 30 ὅτι μόνον τὸ γραπτὸν νεολιθικὸν ὄστρακον ἐκ Λαρίσης - Τυρνάβου συνδέει τὸ Αἰγαῖον πρὸς τὰς ἀνάλογους παραστάσεις τῆς ζωῆς τοῦ Δουνάβεως. Ὑπὸ Valentine Müller Journal of Near Eastern Studies III 2 April 1944 σ. 88 ἐξετάζονται συγγενεῖς παραστάσεις ἐκ δυτικῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς αἰγυπτιακῆς ἐρήμου: παρατηρεῖται ὅτι ὁ τύπος φαίνεται παρουσιαζόμενος ἀπὸ τῶν παλαιολιθικῶν χρόνων, ἀνάγεται δὲ εἰς τελετὰς συνδεομένας πρὸς τὴν φυσικὴν καὶ ζωϊκὴν γονιμότητα. Ἡ χειρονομία οὕσα κατ' ἀρχὰς «instinctive gesture of excitement» ἀπέβη ἐν τέλει θρησκευτικῇ. Πιθανῶς ἡ σημασία αὐτῆς ἐποίκιλλε ἀναλόγως τοῦ ἄν ἑ-

τος ἐργαστηρίου σφραγιδολίθων τῶν Μαλίων, ὅπερ ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Dessenpe¹⁴⁷. Οἱ σφραγιδολίθοι ἀνεκαλύφθησαν μετὰ ΜΜ Ι β ἀγγείων. Ἐπὶ τοῦ λίθου (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 5) ἀπεικονίζεται μορφὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, τῆς ὁποίας τὸ κατώτερον τμήμα ἐμφανίζει τὴν τριγωνικὴν διαμόρφωσιν τῶν εἰδωλίων τύπου Nagada καὶ φέρει δύο καθέτους ραβδώσεις. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἡ μορφὴ νοεῖται γυνὴ ἢ ἐνδεδυμένη. Παρ' αὐτὴν εἰκονίζεται ἀκαθόριστον ἀντικείμενον, ἴσως πτηνόν, καὶ πέριξ κλάδος.

Ἐπὶ μολυβδίνου σφραγιστικοῦ δακτυλίου εὐρεθέντος ἐντὸς τα-

πρόκειτο περὶ παραστάσεως θνητῶν ἢ θεῶν. Μεταξὺ τῶν σχετικῶν δειγμάτων αὐτ. σημ. 12 συγκαταλέγει τὴν μορφὴν ἐπὶ ἀγγείου τῶν Μαλίων, παραβάλλει δὲ πρὸς τὴν ἐπιδεικνύουσαν τὸ αἰδοῖον Βαυβώ. Ὁ μελετήσας γενικῶς τὴν στάσιν Bielefeld Wissenschaftl. Zeitschrift der Univ. Grefswald IV 1954 - 5 σ. 392 - 3 καὶ σημ. 1 παρατηρεῖ ὅτι ἐν τῇ βορείᾳ Βαλκανικῇ αἱ μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι συνήθεις κατὰ τὴν νεολιθικὴν περίοδον, ἀλλὰ σπανίζουσι κατὰ τὴν χαλκῆν· περὶ τὸ τέλος ταύτης ἐμφανίζονται καὶ ἐν τῇ βορείᾳ Εὐρώπῃ. Αὗται ἀπαντῶσι κυρίως ἐν Αἰγύπτῳ, Παλαιστίνῃ καὶ λοιπῇ Μέσῃ Ἀνατολῇ, Ἀφρικῇ, Αἰγαίῳ, Ἑλλάδι, Ἰταλίᾳ, Καυκάσῳ. Πρόκειται συνήθως περὶ γυναικείων μορφῶν (εἰδώλια ἀρρένων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσιν ἐν Σκανδιναυγίᾳ, Κιέβῳ, Καυκάσῳ, πβ. Hoernes - Menghin Urgeschichte der Bild. Kunst in Europa 1925 σ. 53) καὶ τοῦτο συνηγορεῖ ὅπερ τῆς συμβολῆς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ τύπου. Ἀλλὰ τὴν ἐκείθεν διάδοσιν ὁμοῦ μετὰ τῆς καλλιτεχνίας τῆς γῆς ἀμφισβητεῖ ὁ μελετητής. Κατὰ τὸν Quitta ἑ. ἀ. σ. 58 σ. 63 - 4 σ. 66 σ. 76 ἢ κατὰ τοὺς νεολιθικούς χρόνους παρουσία εἰδωλίων καὶ ἀνθρωπομόρφου διακοσμήσεως τῶν ἀγγείων ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ Εὐρώπῃ ἐξηγεῖται μόνον ἐξ ἐπιδράσεων ἐκ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τοῦ προσωασιατικοῦ χώρου, ἐνθα ταῦτα ἀπαντῶσιν ἀπὸ τῆς Δ' χιλιετηρίδος. Ὁρισμένα εὐρήματα ἐκ Σέσκλου ὑποδεικνύουσι τὴν ὁδόν, δι' ἧς τὰ θέματα, μετ' ἄλλων ἐπιδράσεων, διήρχοντο πρὸς τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην. Αἱ ἀναλογίαι μεταξὺ κρητικῶν δειγμάτων καὶ τῶν Krötendarstellungen τῆς Bandkeramik ὀφείλονται εἰς κοινὴν καταγωγὴν ἐκ παλαιότερων προσωασιατικῶν προτύπων. Ὁ Grundmann τέλος Jahrb. 68, 1953 σ. 30 ἀμφιρρέπει μεταξὺ τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὁ τύπος ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν ἐκ τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς ὑποθέσεως ὅτι οὗτος ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τῆς Πρόσω Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου (ἐκ τοῦ Kā δηλούμενον ἡδὴ ἐν τῷ Ἀρχαίῳ Βασιλείῳ δι' ὑψωμένων χειρῶν). Οἱ δύο τελευταῖοι μελετηταὶ φαίνονται θεωροῦντες ἐνιαῖον τὸν τύπον τῶν μορφῶν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπὸ τῶν νεολιθικῶν μέχρι καὶ τῶν ὑστερομινωϊκῶν χρόνων. Ἄλλ' ὁ ἄσμενος χαρακτὴρ τῶν «Krötendarstellungen» καὶ τὸ γεγονός ὅτι αὗται ἀνήκουσιν εἰς ἀμφοτέρω τὰ φύλα, ἀπομακρύνει αὐτὰς ἀπὸ τῆς μινωϊκῆς θεσῆς. Ἄλλως δὲν εἶναι βέβαιον ἂν αὗται ἀπεικονίζουσι θεάς. Ἡ μαγικὴ καὶ σχετικὴ πρὸς τὴν λατρείαν τῆς γονιμότητος σημασία αὐτῶν δὲν ἐπιβάλλει τοῦτο. Ἐξ αὐτῶν αἱ γυναικεῖαι μορφαὶ δύνανται βασιμώτερον νὰ θεωρηθῶσιν ἐπίτοκοι ἢ τίκτουςαι γυναῖκες.

¹⁴⁷) BCH 81, 1957 σ. 696 εἰκ. 14.

φικοῦ πίθου εἰς Σφουγγαράν (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 6) εἰκονίζεται μορφή ὀρθία φέρουσα τὸ τυπικὸν ἔνδυμα μετὰ «στολίδων» καὶ ἔχουσα ὑψωμένας τὰς χεῖρας. Πέριξ δηλοῦνται μικρὰ δισκία παριστῶντα πιθανῶς ἀστέρας¹⁴⁸. Ἡ δημοσιεύουσα Hall χαρακτηρίζει τὴν παράστασιν ἀπλῶς ὡς γυναικείαν μορφήν. Ἡ Hall προτείνει χρονολογίαν MM III - YM I βασιζομένη ἐπὶ τοῦ ταφικοῦ πίθου, ὅστις ὡς τὰ λοιπὰ ἀγγεῖα τῆς νεκροπόλεως ἀνήκει εἰς τὴν περίοδον ταύτην, προσθέτει δὲ ὅτι ἡ συμβατικότης τῶν εὐρεθεισῶν σφραγίδων ἄγει μᾶλλον πρὸς τὴν ἐπομένην YM II - III περίοδον. Ἄλλ' ἀντιθέτως ἡ συμβατικὴ τεχνουργία τῆς παραστάσεως εἶναι σαφῶς MM I - II χρόνων καὶ εἰς τούτους ἀνήκει ὁ δακτύλιος, φθάσας πιθανῶς διὰ κληρονομίας ὡς κειμήλιον μέχρι τῆς ἀρχῆς τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων.

Μορφή μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται καὶ ἐπὶ σφραγίσματος (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 7) ἐκ τοῦ πλουσίου συνόλου σφραγισμάτων τοῦ εὐρεθέντος ὁμοῦ μετὰ MM II ἀγγείων κατὰ τὰς ἐρεῦνας τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων τῆς Φαιστοῦ ὑπὸ τοῦ Doro Leví. Ἡ μορφή δὲν σώζεται ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω, ἀλλ' εἶναι ἐνδεδυμένη, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν λοξῶν ταινιῶν τῶν ὀρωμένων ἐπὶ τοῦ στήθους, τὸν γνωστὸν πλαγίως φερόμενον ἀνατολικὸν χιτῶνα¹⁴⁹.

Σύγχρονοι καὶ ἀνάλογοι πρὸς τὰ δείγματα ταῦτα εἶναι καὶ ὠρισμένοι παραστάσεις ἐπὶ καμαραϊκῶν ὀστράκων. Οὕτω ὀστρακὸν ἐκ Καμαρῶν¹⁵⁰ παριστᾷ γυναῖκα ὑψοῦσαν τὴν χεῖρα. Ἡ ἑτέρα ἔλλειπει. Ἀνάλογος ἐπίσης μορφή ὑψοῦσα τὴν χεῖρα (ἡ ἑτέρα ἔλλειπει), εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ καμαραϊκοῦ ὀστράκου ἐκ Φυλακωπῆς¹⁵¹. Ἐπὶ ὀστράκου ὁμοίως ἐκ Φυλακωπῆς¹⁵² εἰκονίζεται μορφή ὑψοῦσα τὰς χεῖρας, ὧν ἔλλειπει ἡ ἑτέρα, φέρουσα περίζωμα ἢ ἔσθητα καὶ προεξοχὴν παρὰ τὴν ὀσφὺν ὁμοιάζουσαν πρὸς λαβὴν ξίφους. Αἱ μορφαὶ αὗται μὴ σώζουσαι ἀφοτέρας τὰς χεῖρας δὲν δύνανται νὰ ὑπαχθῶσι μετὰ βεβαιότητος εἰς τὸν τύπον ἡμῶν. Τὸ πληρέστερον δεῖγμα τῆς σειρᾶς ταύτης προερχόμενον ἐπίσης ἐκ Φυλακωπῆς (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 8), σώζει ἀφοτέρας τὰς χεῖρας

¹⁴⁸) Hall Sphoungaras σ. 69 εἰκ. 44. Τὸ δεῖγμα τοῦτο ὡς ἐνδιαφέρον διὰ τὴν καταγωγὴν τῶν YM εἰδώλων παρετήρησεν ὁ Μαρινᾶτος AE 1927 - 8 σ. 20 σημ. 5.

¹⁴⁹) Ὁ τύπος τῆς ὑψούσης σύμβολα (ἄνθη) θεᾶς εἰκονίζεται ἐπὶ MM II τραπέζης προσφορῶν ἐκ Φαιστοῦ Boll. d' Arte 1955 σ. 145 εἰκ. 7.

¹⁵⁰) Monum. Antichi VI πίν. IX 10 καὶ Bossert Altkreta 1923 εἰκ. 146.

¹⁵¹) Excav. at Phylakopi πίν. XIII 17, Bossert ἔ. ἀ. εἰκ. 262, Zervos L' art des Cycl. εἰκ. 172.

¹⁵²) Excav. at Phyl. πίν. XIII, 18. Αὐτ. σ. 168 ὑποτίθεται ὅτι ἡ μορφή φέρει ξίφος. Τὸ λευκὸν χρῶμα ὑποδηλοῖ πάντως γυναῖκα Zervos ἔ. ἀ. 171.

καὶ τὴν ἐσθῆτα πληρουμένην διὰ τεμνομένων γραμμῶν¹⁵³. Λίαν σχηματικὴ εἶναι ἢ παράστασις μορφῆς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ ἐπὶ ἄλλου τεμαχίου ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς μιμουμένου ΜΜ III - ΥΜ I μινωϊκὰ πρότυπα¹⁵⁴.

Μορφὴν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, ἀλλὰ λίαν σχηματικῶς δίκην πτηνοῦ, ἀπεικονίζει καὶ μορφὴ ἐπὶ ἀργυροῦ διαδήματος ἐκ Σίφνου (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 9), ἀναλόγου κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν τεχνικὴν πρὸς τὰ ΠΜ II - ΜΜ I διαδήματα ἐκ Μεσαράς καὶ πιθανῶς συγχρόνου πρὸς ταῦτα. Ὁ θεῖος χαρακτὴρ τῆς παραστάσεως ἐπιβεβαιούται ἐν προκειμένῳ ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου¹⁵⁵. Τὸ δεῖγμα τοῦτο ἐπιβεβαιοῖ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι αἱ χεῖρες σχηματοποιούμεναι τείνουσι νὰ ὁμοιάσῃσι πρὸς πτέρυγας καὶ καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ἐκφρασθεῖσαν γνώμην περὶ προελεύσεως τῶν πτερυγῶν μνηναϊκῶν εἰδώλων ἐκ τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Πρόδρομον τούτων ἐθεώρησε τὸ δεῖγμα ἡδη ὁ δημοσιεύσας Τσουντας.

Ἐν τῇ αὐτῇ στάσει ἀπεικονίζεται καὶ ἡ παραβληθεῖσα πρὸς τὸ ἑλληνικὸν Γοργόνειον εἰδεχθῆς μορφὴ ἐπὶ σφραγιδολίθου ἐκ Μόχλου (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 10). Ἐπὶ τοῦ Seager αὕτη χρονολογεῖται εἰς τοὺς ΜΜ III χρόνους, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Evans τάσσεται ὀρθότερον εἰς τὴν ΜΜ II περίοδον λόγῳ τοῦ πρωῖμου σχήματος τοῦ λίθου, περιγραφομένη ὡς «δαίμων μετὰ κεράτων καὶ ὑψωμένων χειρῶν»¹⁵⁶. Τὴν στάσιν τῆς δαιμονικῆς μορφῆς τοῦ Μόχλου συνῆψε πρὸς τὴν συνήθει χειρονομίαν τῶν ΥΜ εἰδώλων ὁ Μαρινᾶτος, ἐρμηνεύσας προσέτι τὰς ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς προεξοχάς, (τὰς ὁποίας ὁ Evans ἐθεώρει κέρατα), πειστικώτερον ὡς ὄφεις. Ἡ κεντρικὴ ἀπόφυσις σχηματίζει σαφῶς κεφαλὴν ὄφeos. Ὁ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ περαιτέρω καταδειχθεὶς σύνδεσμος τῆς ἑλληνικῆς Γοργοῦς πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεὰν καθιστᾷ πιθανώτατον ὅτι ἢ ἐπὶ τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Μόχλου εἰκονιζομένη μορφὴ εἶναι ἢ μινωϊκὴ θεὰ ἐν τῇ συνήθει αὐτῆς στάσει¹⁵⁷.

¹⁵³) Excav. at Phyl. πίν. XIII 14.

¹⁵⁴) Zervos ἔ. ἀ. εἰκ. 272. Τοῦτο ἰθυφαλλικὸν ὄν, ἀνάγεται πιθανώτερον εἰς τὸν τύπον τῶν ἀσέμων μορφῶν, περὶ ὧν βλ. σημ. 146. Αἱ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ καμπύλαι παριστῶσι πιθανῶς ὄφεις. Πβ. κατ. σημ. 193.

¹⁵⁵) AE 1899 πίν. 10, 1 στ. 124 Zervos ἔ. ἀ. σ. 258.

¹⁵⁶) Seager Mochlos σ. 58 εἰκ. 27, PM I σ. 703 εἰκ. 526.

¹⁵⁷) AE 1927 - 8 σ. 20 καὶ σ. 35 Τὸ Γοργόνειον παραδίδεται ὡς ἰδέα καὶ ὡς τεχνικῶς ἀπρητισμένη μορφὴ εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐκ τῆς κρητομνηναϊκῆς ἐπιχῆς. Εἰ.αι εἰδεχθῆς προσωπεῖον ἀποσπασθὲν ἐκ μίας τῶν ὑποστάσεων τῆς μεγάλης μινωϊκῆς θεᾶς καὶ δὴ τῆς χθονίας. Ὁ Μαρινᾶτος ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς σχέσεως τοῦ Γοργονείου πρὸς τοὺς ὄφεις (σ. 28) καὶ πρὸς τὴν κληρονόμον τῆς μινωϊκῆς θεᾶς Ἀθηνᾶν (σ. 31). Χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ

Σύγχρονοι πρὸς τὰ ἐξετασθέντα ΜΜ I - II δείγματα εἶναι καὶ ὠρι-
σμένοι πλαστικά παραστάσεις μορφῶν ὑψουσῶν τὰς χεῖρας ἐκ τῶν ἱε-
ρῶν κορυφῆς Πετσοφᾶ καὶ Γιούχτα¹⁵⁷ α. Ἄλλ' αὐταὶ παρέχουσι τὴν ἐν-
τύπωσιν, λόγῳ τοῦ ὅτι κατὰ τὰ λοιπὰ δὲν διαφέρουσιν ἀπὸ τῶν ἄλλων
δομῶν εὐρεθέντων εἰδωλίων τῶν ποιούντων λατρευτικὰς χειρονομίας,
ὅτι ἀνήκουσι μᾶλλον εἰς λάτρεις. Ἄλλως ἡ χειρονομία αὕτη δὲν ἐμφα-
νίζεται εἰς αὐτὰ μετὰ τῆς ἐντάσεως ἐκείνης, ἣτις χαρακτηρίζει τὰς θείας
παραστάσεις. Ἐνεκα τούτου προετίμησα νὰ μὴ λάβω ταῦτα ὑπ' ὄψιν
ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει περὶ τῶν ΜΜ I β κωδωνοσχί-
μων εἰδωλίων, τῶν ὁποίων αἱ κερατοειδεῖς προεξοχαὶ ἠρμηνεύοντο ἄλ-
λοτε ὡς χεῖρες. Ἡ ἀποψις αὕτη ἠμφισβητήθη τελευταίως ὑπὸ τοῦ Ν.
Πλάτωνος λίαν πειστικῶς¹⁵⁸.

πλὴν τοῦ ἐπιθέτου Γοργῶπις Ἀθήνη εἶναι καὶ χωρίον τοῦ μυθολόγου Παλαι-
φάτου 31 (παρὰ Pauly - Wissowa R. E VII 2 στήλη 1641): «Κλοῦσι
δὲ Κερναῖοι τὴν Ἀθηναῖαν Ἰοργῶ». Ὁ Μαρινᾶτος ΑΕ 1927 - 8 σ. 17
προσάγει καὶ ἄλλας μινωϊκὰς παραστάσεις τοῦ Γοργονεῖου, ὡς τὴν εἰς ΡΜ I
277 εἰκ. 207 c. Τὰς ἀπόψεις ταύτας ἐπεκύρωσεν ἡ ἐμφάνισις νέων σφραγίστων
δειγμάτων τοῦ τύπου ἐπὶ σφραγίδων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, Κρητικά Χρο-
νικά Γ' 1949 σ. 64 ἐξ. πίν. Α' 1, 2 ἀριθ. 3337 καὶ 3328, καὶ σ. 83 ἐξ. ἔνθα
ἡ δημοσιεύουσα Ξενάκη τάσσεται ὑπὲρ τῆς συνδέσεως πρὸς τὰ ἑλληνικά
Γοργόνεια. Τελευταίως (Les cachets minoens de la collection Giamalakis σ.
80 ἐξ. καὶ σ. 81 σημ. 2) ἡ Ξενάκη - Σακελλαρίου ἀρνεῖται τὴν ἄμε-
σον σχέσιν τοῦ μινωϊκοῦ γοργονεῖου πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεάν. Διὰ τὸ Γοργό-
νειον τοῦ Μόχλου λέγει ὅτι αἱ προεξοχαὶ τῆς κεφαλῆς δὲν εἶναι ὄψεις καὶ ὅτι
αἱ χεῖρες πιθανῶς δὲν ἀνήκουσι εἰς τὴν εἰκονιζομένην μορφήν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν
εἶναι δυνατόν. Τὰ Γοργόνεια τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη δημοσιεύονται αὐτ. πίν.
IV 109, 112. Πβ. καὶ H. Biesantz Die minoischen Bildnisgemmen,
Marburger Winckelmann Programm 1958 σ. 11 ἐξ Ὄτιος σημ. 26 ἀρνεῖται
τὴν ἀποψιν τῆς Ξενάκη. Εἰς σημ. 4α ἐκφράζει ἀμφιβολίαν διὰ τὸν χαρακτη-
ρισμὸν ὡς Γοργονεῖον. Τὴν σχέσιν Μεδοῦσης - προελληνικῆς θεᾶς ὑπεστήριξε
καὶ ὁ Fortingham AJA 1911 σ. 349 ἐξ. Ἐπίσης δὲ ὁ Chappouthier
Les dioscures au service d' une déesse σ. 195 καὶ Mel. Glotz I σ.
199 ἐξ. ἐδέχθη τὴν μινωϊκὴν καταγωγὴν τοῦ προσώπου. Κατὰ τὸν Levi
Parola del Passato 49 1956 σ. 305 τὸ Γοργόνειον προῆλθεν ἐκ τῆς σχέσεως
τῆς θεᾶς πρὸς τὰ τέρατα ὡς ποτνίας θηρῶν. Ὁ Bielefeld ἔ. ἄ. σ. 387
σημ. 48 παραλληλίζει παραστάσιν Μεδοῦσης μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ ἐτρου-
σικοῦ ἀγγείου πρὸς τὴν ἀρχαίαν αἰγαιακὴν μητρικὴν θεάν. Ὁ Μυλωνᾶς
τελευταίως «Ὁ πρωτοαἰτιακὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευστίνος» σ. 81 ἐξ. σ. 92, δὲν
φαίνεται νὰ δέχεται τὴν μινωϊκὴν προέλευσιν τοῦ Γοργονεῖου. Βλ. καὶ T. P.
Hawe The Origin and Function of the Gorgon Head AJA LVIII 1954
σ. 209 - 221.

¹⁵⁷ α) Πβ. BSA IX 1902 - 3 πίν. XI 20.

¹⁵⁸) Ὁ Picard ἀρνούμενος τὴν περὶ κωδωνίσκων ἀποψιν τοῦ Evans ὑ-
πεστήριξε ὅτι τὰ κωδωνόσχημα ΜΜ I εἰδώλια εἶναι παραστάσεις ἀνθρωπίνης

ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ

Ἐλέχθη ἀνωτέρω ὅτι αἱ θεαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐκ Γουρνιῶν καὶ Πριονιά συνήφθησαν πρὸς τὰ ΜΜ III εἰδῶλα τῶν θησαυροφυλακίων τῆς Κνωσοῦ ὑπὸ τοῦ Nilsson. Ὅτι ἀμφότερα τὰ ὄψασθαι πλήρη εἰδῶλα τῶν θησαυροφυλακίων παριστῶσι θεὰς εἶναι βέβαιοι λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς περιελίξεως τοῦ ἐνὸς ὑπὸ ὄψεων καὶ τῆς ἐπιστέψεως τοῦ ἑτέρου διὰ θηρίου. Διὰ τὴν ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας¹⁸⁹ ἐξέφρασεν ὁ Evans τὴν ἄποψιν ὅτι δύναται νὰ εἶναι λάτρις¹⁹⁰, ἀλλ' ὁ Nilsson θεωρεῖ πιθανώτερον ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς, προσθέτων ὅτι «between the snake-goddess and the other bell-shaped idols there is an indissoluble connexion»¹⁹¹. Ὁ Matz τελευταίως καίτοι θεωρῶν τὰ ἐκ φαγεντιανῆς εἰδῶλα τῆς Κνωσοῦ ἀπλῶς ἀναθηματικά, παριστῶντα τὴν ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς Βασιλίσσης Ἱερείας ἐπιφαινομένην θεότητα¹⁹², οὐχ ἤτιον ὑπογραμμίζει τὴν σχέσιν τούτων πρὸς τὰ ὑστερομινωικὰ εἰδῶλα. Τὸ νεῦμα τῆς ὑψούσης διὰ τῶν χειρῶν ὄψεις ΜΜ III θεᾶς τῆς Κνωσοῦ ταυτίζει πρὸς τὴν χειρονομίαν τῶν νεωτέρων εἰδώλων καὶ ἐπὶ τούτου κυρίως βασίζει τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ εἶδωλον παριστᾷ ἐπιφαινομένην θεάν. Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅ,τι καὶ διὰ τὴν θεὰν ἐπὶ τῆς μήτρας τῆς Σητείας: ἡ χειρονομία ἡμῶν φαίνεται προϋποθέτουσα τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἄκρων χειρῶν, αἵτινες πάντοτε ἐπὶ τῶν ΥΜ III εἰδώλων ἀπεικονίζονται τεταμένα καὶ μὴ φέρουσαι ἀντικείμενα. Εἶναι λοιπὸν ἡ χειρονομία τοῦ ἐκ φαγεντιανῆς εἰδώλου τούτου διάφορος τῆς τῶν ὑστέρων εἰδώλων, ὡς ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν ἐπίδειξιν τῶν συμβόλων. Ἐν τούτοις ὑφίστανται πράγματι ἱκαναὶ ἀναλογίαι μεταξὺ τῶν ὑστερομινωικῶν καὶ ὑπομινωικῶν δειγμάτων καὶ τῶν ἐκ φαγεντιανῆς εἰδώλων τῆς Κνωσοῦ.

μορφῆς, αἱ δὲ ἀποφύσεις τούτων «στοιχειώδεις χεῖρες ὑψωμέναι πρὸς τὸν οὐρανόν» AE 1937 σ. 86, συνδέει δὲ αὐτὰ πρὸς τὰ πτερυγίσχημα αὐτ. σ. 91. Ἀντιθέτως ὁ Πλάτων Mél. Picard 1949 σ. 838 ἐρμηνεύει βάσει νέου εὐρημάτων ἐκ Πόρου, πειστικώτερον, τὰ κωδωνόσχημα ὡς μάσκας καὶ οὐχὶ πλήρη σώματα, τὰς δὲ ἀποφύσεις ὡς κέρατα καὶ οὐχὶ χεῖρας.

¹⁸⁹) PM I σ. 502 εἰκ. 360 α β. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ ἔλλειπει, ἀλλ' ὑπάρχει ὁ βραχίον Περὶ τῆς στάσεως αὐτῆς αὐτ. σ. 501 - 3. Συμπληρωμένη εἰκὼν τῆς θεᾶς αὐτ. σ. 504 εἰκ. 362.

¹⁹⁰) Αὐτ. σ. 503.

¹⁹¹) MMR σ. 311 ἐξ. Ἡ ὀρθότης τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ εἰδώλου τούτου πρὸς τὸ ζῶον ἐλέγχεται ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν ἐπ' αὐτῶν ὄπων προσηλώσεως καὶ ἐκ τῶν ἱκανοποιητικῶν ἀναλογιῶν τοῦ συνόλου.

¹⁹²) Göttererscheinung und Kultbild, 1958 σ. 32 - 5. Ἡ ἄποψις τοῦ Matz αὐτ. σ. 34 - 5 ὅτι ἡ Βασίλισσα παρουσιάζεται μετ' ὄψεων πρὸ τῶν πιστῶν εἶναι συγγενῆς πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Thiersch Nilsson MMR σ. 312 σημ. 18 ὅτι τὰ εἰδῶλα ἐκ φαγεντιανῆς παριστῶσι γοήσασσας ὄψεις.

Ἐκτὸς τῆς κοινῆς παρουσίας τῶν ὄφρων ἐπὶ τούτων καὶ τῶν νεωτέρων ἐκ Πριναῖ, Γουρνιῶν, Γόρτυνος, αἱ περαιτέρω ἀναλογίαι μεταξὺ τῶν ΜΜ III εἰδώλων καὶ τῶν ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκῶν δειγμάτων, εἶναι ἡ κωδωνοειδῆς ἐσθῆς, σχηματοποιουμένη ἐπὶ τῶν ὀψίμων δειγμάτων εἰς κύλινδρον, παραλειπομένων τῶν ταινιῶν, τὸ μεθ' ἱμάντων περικόρμιον (πβ. τὰ εἴδωλα τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων καὶ τοῦ Παγκαλοχωρίου), τὰ περιδέραια καὶ ψέλια, ἡ τιάρα¹⁶³, οἱ δίσκοι οἱ διακοσμοῦντες τὴν περιφέρειαν τοῦ καλύμματος¹⁶⁴, (πβ. τὴν λεπτὴν στεφάνην τῶν εἰδώλων ἐκ Καρφίου κοσμουμένην ἐπίσης δ' ἄσειρᾶς δίσκων)¹⁶⁵, ἐπίσης ἡ ἐπίστεψις τῆς κεφαλῆς δι' Ἱεροῦ ζώου¹⁶⁶ καὶ ἡ μακρὰ κόμη ἡ πίπτουσα ἐπὶ τῶν νώτων¹⁶⁷ ὡς ἐπὶ πλείστων ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων. Ἐν ἀκόμῃ χαρακτηριστικὸν τούτων ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῆς θεᾶς ἐκ φαγεντιανῆς, καίτοι δὲν τὸ ἀνεμένομεν εἰς τὴν ΜΜ III περίοδον τῆς κομψότητος, τὸ μέγα οὖς. Ὁ Evans¹⁶⁸ χαρακτηρίζει τοῦτο ὡς «μὴ κανονικοῦ μεγέθους» ἀποδίδει δὲ τὴν ἐντύπωσιν ταύτην εἰς τὸν περιβάλλοντα αὐτὸ πλόκαμον τοῦ ὄφρους. Ἐν τούτοις τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ὄτους εἶναι σαφέστατα.

Ἡ μόνη διαφορὰ, παρατηρηθεῖσα ἤδη ὑπὸ τοῦ Evans¹⁶⁹, μεταξὺ τῶν ΜΜ III καὶ ΥΜ III εἰδώλων τῆς θεᾶς κατὰ τὴν ἀμφίεσιν εἶναι ἡ ἐπὶ τῶν τελευταίων δειγμάτων κάλυψις τοῦ στήθους διὰ χιτῶνος. Τοῦτο εἶναι, νομίζω, νέον στοιχεῖον, ὅπερ ἴσως ὀφείλεται εἰς βορείαν, ἀχαικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ μινωϊκοῦ ἐνδύματος. Ἡ κατὰ τὰ ἄλλα ἀναλογία τῆς ἀμφίεσεως τῶν ΜΜ III καὶ ΥΜ III εἰδώλων ἐξηγεῖται, ὡς νομίζω, ὅχι τόσον ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῶν ἐκάστοτε ἐπικρατούντων συρμῶν, ὅσον ἐκ τῆς ἐμμονῆς τῶν τεχνιτῶν τῆς ὑστερας περιόδου εἰς τὸν τύπον τὸν διαμορφωθέντα κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς τέχνης.

Ἡ ἀβεβαιότης, ἣτις ἐπικρατεῖ περὶ τῆς γνησιότητος τῆς χρυσελεφαντίνης θεᾶς τοῦ μουσείου τοῦ Toronto, τῆς καλουμένης «κυρίας τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων»¹⁷⁰ δὲν ἐπιτρέπει νὰ συγκαταλέξωμεν αὐτὴν με-

¹⁶³) ΡΜ I εἰκ. 359.

¹⁶⁴) Οὗτοι ὑπὸ τοῦ Evans αὐτ. εἰκ. 362 σ. 504 θεωροῦνται ὡς συμβατικὴ δῆλωσις στεφάνου ῥόδων.

¹⁶⁵) Ὁμοιον κάλυμμα φέρει καὶ ἡ θεὰ τοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος ΡΜ IV εἰκ. 329.

¹⁶⁶) ΡΜ I σ. 504 καὶ προμετωπίς.

¹⁶⁷) Αὐτ. εἰκ. 361.

¹⁶⁸) Αὐτ. σ. 500.

¹⁶⁹) Αὐτ. σ. 503.

¹⁷⁰) ΡΜ IV σ. 28 ἐξ. εἰκ. 14 εἰκ. 15.

ταξὺ τῶν MM III - YM I δειγμάτων τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Ὁ Evans¹⁷¹ καίτοι δεχόμενος σχέσιν τῆς μορφῆς ταύτης πρὸς τὰ ταυροκαθάψια (λόγω τῆς ἀνδρικήας ἀμφιέσεως), ἀρνείται ὅτι ἡ στάσις ἔχει τι κοινὸν πρὸς τὴν στάσιν τῶν ἀκροβατῶν καὶ υποστηρίζει ὅτι εἶναι ἡ παραδεδομένη στάσις τῆς μινωϊκῆς θεᾶς. Παραβάλλει δὲ αὐτὴν πρὸς τὴν στάσιν τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν, τὰ ὅποια ὡς εἴπομεν, ἐθεώρει YM I. Ἐν τῇ στάσει ταύτῃ, λέγει, παρουσιάζετο ἡ θεὰ εἰς τοὺς ἀκροβάτας καὶ ἐβοήθει αὐτούς. Ἡ στάσις τοῦ εἰδωλίου τούτου μετὰ τοὺς ὀριζοντίους βραχίονας, τοὺς ἐλαφροῦς ἔμπροσθεν κλίνοντας πήχεις καὶ τὰς ἐστραμμένας πρὸς τὸν θεατὴν παλάμας, ἐνθυμίζει βεβαίως τὴν χειρονομίαν τῶν YM III εἰδώλων. Ἄλλ' ἐκτὸς τῆς μνημονευθείσης ὑποψίας πλαστότητος, ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν καὶ ὅτι οὐδὲν δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς. Τὸ ἀνδρικὸν περιζῶμα ἐνισχύει τὴν ἄποψιν τῆς ἀγωνιστικῆς καὶ οὐχὶ ἱερατικῆς στάσεως. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ ἀγωνιστοῦ θνητοῦ καὶ οὐχὶ θεᾶς. Ἔχομεν ἄλλως καὶ ἑτέρας ἐλεφαντίνιας μορφᾶς ταυροκαθαπτῶν¹⁷².

¹⁷¹) Αὐτ. σ. 39 - 40.

¹⁷²) Πβ. PM III εἰκ. 144 σ. 217 εἰκ. 148. Εἰς ἀνάλογον στάσιν εἰκονίζεται καὶ ὁ κατὰ τὸν Evans «νεαρὸς θεὸς» χρυσελεφάντινος ὁμοίως καὶ ὀβεβαίως γνησιότητος PM III εἰκ. 309, 314, 318. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη ὑποπτος παραστάσις «νέου θεοῦ» ἐν τῇ αὐτῇ στάσει PM IV εἰκ. 394. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι ἐνῶ δειγμάτων τῆς καθαρῆς χειρονομίας σπανίζουσι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἶναι ἀντιθέτως συχναὶ αἱ παραστάσεις τῆς θεᾶς ὑψούσης διὰ τῶν χειρῶν ἱερὰ σύμβολα. Πλαστικά δειγμάτων τοῦ τύπου τούτου σύγχρονα τῶν MM III - YM I χρόνων προέρχονται καὶ ἐκ Μυκηνῶν. Ἐλεφάντινα ἀνάγλυφα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου προερχόμενα ἐκ λαβῶν κατόπτρων ἐκ τῶν λαξευτῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν (AE 1888 πίν. 8 ἀρ. 1, 3 σ. 162 - 3 ἢ ὑπ' ἀρ. 1 συμπληρωμένη εἰς Bossert *Alt-kreta* 1923 εἰκ. 225) ἀπεικονίζουν θηλείας ὑψούσας δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν σύμβολα. Μία τούτων μετὰ ψελίαν καὶ περιδεραίου ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ στήθους ὑποῖ κατὰ τὸν δημοσιεύοντα Τσουνταν ἄνθος λατοῦ. (Ἡ ἑτέρα χεὶρ ἔλλειπει). Ἐτέρα μορφή ἀντιθετικῶς ἐπαναλαμβανομένη ἐπὶ ἐλεφαντίνου πλακιδίου ἀπεικονίζεται καθημένη ἐπὶ μινωϊκοῦ θρόνου, φέρουσα μινωϊκὴν στολιδατὴν ἐσθῆτα καὶ ὑψούσα διὰ τῶν χειρῶν κλάδον καὶ ἱερὸν κόμβον. Ὁ θεῖος χαρακτὴρ τῆς παραστάσεως εἶναι σαφής. Ἔτερον ἀνάγλυφον ἐκ Μυκηνῶν παριστᾷ θήλειαν μετὰ μινωϊκῆς ἐπίσης ἐσθῆτος καταλειπούσης γυμνὰ τὰ στήθη καθημένη ἐπὶ βράχων, ὡς ἡ ἐκ Ψύρρας ἀνάγλυφος θεὰ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἡ κεφαλὴ ἔλλειπει. Σώζονται οἱ βραχίονες διεσταλμένοι καὶ τμήμα τοῦ ἑτέρου τῶν πήχεων ὑψουμένου. Ἀσφαλῶς καὶ ὁ ἕτερος πήχυς ὑψοῦτο ἀντιστοίχως. Αὐτ. εἰκ. 224. Πρὸς τὰ ἀνωτέρω συνάπτεται ἀνάγλυφος παρὰστάσις θηλείας ἐξ ἐλεφαντος ἐπὶ πώματος πυξίδος ἐκ Minet El Beida. Αὕτη, ἀσφαλῶς θεὰ, μετὰ αἰγάρων ὑποῖ διὰ τῶν χειρῶν στήχεις, φέρει δὲ μινωϊκὴν ἐσθῆτα καὶ ἔχει τὸ στήθος γυμνόν. Πιθανῶς τὸ ἔργον εἶναι ἀνατολικῆς παραγωγῆς, ἀλλ' ἄνευ ἀμφιβολίας συνδέεται πρὸς τὰς θρησκευτικὰς

Ὁ τύπος ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ σφραγίδων καὶ σφραγισμάτων τῆς αὐτῆς περιόδου. Ἰδιαίτερος σαφῆς εἶναι ἡ παράστασις σφραγίσματος ἐκ Κνωσοῦ (Πίν. IB', εἰκ. 1). Αὕτη περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Evans¹⁷³ ὡς ἐξῆς: «ἄρρην λάτρις πρὸ πλουσίως ἐνδεδυμένης θεᾶς, ἥτις ὑψοῦ ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας». Κατὰ τὸν δημοσιεύοντα τὸ σφράγισμα προέρχεται πιθανῶς ἐκ χρυσοῦ δακτυλίου. Ἀνήκει εἰς τοὺς ΥΜ I χρόνους. Ἡ θεὰ φέρει ἐσθῆτα στολιδωτὴν καὶ ὑπεράνω αὐτῆς περίζωμα κοσμούμενον διὰ δικτυωτοῦ, ὡς τὸ τῆς θεᾶς τῶν ὄψεων ἐκ Κνωσοῦ. Τὰ στήθη εἶναι γυμνά. Ὁ λάτρις ἴσταται ἀριστερὰ ὑψῶν τὴν ἐτέραν τῶν χειρῶν. Ἡ στάσις τῆς θεᾶς εἶναι ἐλευθέρη (ἡ δεξιὰ χεὶρ ἐκτείνεται περισσότερον), ἀλλ', ὡς εἴπομεν, τοῦτο δέον νὰ ἀποδοθῆ εἰς διαφορὰν τῆς τεχνοτροπίας καὶ οὐχὶ τοῦ τύπου, δεδομένου ὅτι τὸ σφράγισμα ἀνήκει εἰς τὴν περίοδον ἐλευθέρου ρυθμοῦ τῆς μινωϊκῆς τέχνης.

Ἐπὶ χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ τῆς νεκροπόλεως τῆς Φαιστοῦ (Πίν. IB' εἰκ. 2) εἰκονίζεται γυνὴ καθημένη καὶ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας. Πρὸ αὐτῆς ἐν λατρευτικῇ στάσει εἰκονίζεται κυνοκέφαλος καὶ γυνή. Ἡ παρουσία τῶν λάτρεων, ὁ ὀπισθεν τῆς θεᾶς κίων δηλῶν ἄνευ ἀμφιβολίας ἱερὸν¹⁷⁴ καὶ ἡ χειρονομία καθιστῶσι βέβαιον ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς.

Μορφὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται καὶ ἐπὶ τοῦ περιφύμου χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ τάφου τῶν Ἰσοπάτων¹⁷⁵. Τὸ θέμα περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Evans ὡς «ἱερὸς χορὸς ἐντὸς ἀγροῦ κρίνων». Μικρὰ (λόγῳ τῆς ἀποστάσεως) θεῖα μορφὴ κατέρχεται ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἐνῶ γυναῖκες τείνουσι τὰς χεῖρας ἐμπρὸς καὶ ἄνω, ἐστραμμέναι πρὸς γυναικείαν μορφήν ἔχουσαν ὑψωμένας τὰς χεῖρας. Ἄλλη γυνὴ κατὰ τὸ κέντρον τοῦ δακτυλίου καὶ ὑψηλότερον τῶν ἄλλων ἴσταμένη κατὰ συμβατικὴν ἀπόδοσιν τῆς προοπτικῆς βλέπει πρὸς τὴν ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας

ιδέας τοῦ Αἰγαίου. Schaeffer Ugaritica I 1939 προμετωπίς.

Συγγενῆς ἴσως εἶναι ὁ τύπος τῆς ἐκτεινούσης τὰς χεῖρας θεᾶς ἐπὶ χρυσοῦ ἀναγλύφου καρφίδος ἐκ τοῦ τρίτου καθέτου τάφου τῶν Μυκηνῶν. Ἡ μορφὴ φέρει ἐπίσης τὴν συνήθη μινωϊκὴν ἐσθῆτα Bossert ἔ. ἀ. εἰκ. 298. Ὑπὸ τοῦ V. Müller AM 43 1918 σ. 153 ἐξ. ἡρμηνεύθη ὡς ἀπομίμησις παραστάσεως τῆς μικρασιατικῆς Μεγάλης Μητρὸς γυμνουμένης. Ὁ Μαρινᾶτος AE 1927 - 8 σ. 37 ἐξ. συνῆψε τὴν παράστασιν πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεὰν μετὰ «πλαισίου ὄψεων» (snake frame), ἐσχάτως δὲ παρέσχε νέαν ἑρμηνείαν, περὶ ἧς κατωτέρω. Συγγενῆς εἶναι ὁ τύπος τῆς θεᾶς ἐχούσης ἐκατέρωθεν δι' ὑψωμένων χειρῶν πτηνὰ χρυσοῦ ἐξαερίματος ἐξ Αἰγίνης, περὶ οὗ ἐσχάτως Higgins εἰς Inst. of Clas. Studies Bull. 4, 1957 σ. 29 καὶ BSA 1957 σ. 42 ἐξ. πίν. 9α.

¹⁷³) PM IV σ. 602 εἰκ. 596. Πβ. καὶ σ. 607.

¹⁷⁴) MMR σ. 257 εἰκ. 125. Ὁ Biesantz Kretisch · Myk. Siegelbilder σ. 67 - 8 ὑποστηρίζει τὴν χρονολόγησιν κατὰ τοὺς ΥΜ III χρόνους.

¹⁷⁵) PM III σ. 68 εἰκ. 38.

ἔχουσα τὴν ἑτέραν τῶν χειρῶν ἐν λατρευτικῇ στάσει πρὸ τοῦ μετώπου. Ὁ Nilsson¹⁷⁶ θεωρεῖ θεὰς καὶ τὴν ἱσταμένην κατὰ τὸ κέντρον καὶ τὴν κατερχομένην ἄνωθεν, χορευτρίας δὲ πάσας τὰς ἄλλας. Ἡ ἄποψις ὅτι δύο θεαὶ μορφαὶ εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ δακτυλίου εἶναι πιθανή, ἀφοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν δύο θεαὶ μορφαὶ ἀπεικονίζονται, ἡ καθημένη μετὰ τῶν μηκόνων καὶ ἡ κατερχομένη ἄνωθεν, ἣτις φέρει τὴν ἀσπίδα. Ἀλλ' ἐκ τῶν ἱσταμένων μορφῶν θεὰ πιστεύω ὅτι εἶναι μᾶλλον ἢ κατ' ἐνώπιον ὑψοῦσα τὰς χεῖρας, διότι, πλὴν τοῦ θείου χαρακτήρος τῆς στάσεως, πρὸς αὐτὴν εἶναι ἐστραμμένοι αἱ ἄλλαι γυναῖκες. Αὗται ποιοῦσι λατρευτικὰς χειρονομίας διακρινομένας τῆς θείας στάσεως. Ὅτι ἡ καθ' ἡμᾶς θεὰ δὲν ἱσταται κατὰ τὸ κέντρον δὲν ἔχει σημασίαν, διότι, ὡς γνωστόν, αἱ συνθέσεις μετὰ κεντρικοῦ ἄξονος δὲν εἶναι προσφιλεῖς εἰς τὴν μινωϊκὴν τέχνην. Πιθανῶς διὰ τῆς μορφῆς ταύτης δηλοῦται αὐτὴ ἡ προσεγγίσασα πλέον θεά. Τὴν χειρονομίαν αὐτῆς ὡς πιθανῶς ἀποδίδουσιν τὴν θεῖαν ἐπιφάνειαν παρετήρησεν ἤδη ὁ Matz, ὅστις ὁμῶς κατέληξεν εἰς ἐρμηνεῖαν αὐτῆς ὡς χορευούσης: Γυναῖκες χειρονομοῦσαι ἐν πιθητικῷ χορῷ ἐπιτυγχάνουσι τὴν ἐκ τοῦ ὕψους ἐμφάνισιν τῆς θεᾶς. Μία ἐκ τῶν γυναικῶν (ἡ κεντρικὴ) «wendet sich wie geblendet ab»¹⁷⁷. Ἀλλ' ὡς ἐλέχθη, αὕτη ποιεῖ γνωστὴν λατρευτικὴν χειρονομίαν ἀπειθυνομένην πρὸς τὴν ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας. Ὁ θεῖος χαρακτήρ τῆς ὑψούσης ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ ὄψεως ἄνωθεν αὐτῆς. Ὡς ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς ἀπόψεως ἡμῶν δύναται νὰ προσαχθῇ ἡ παράστασις ἀντιστοίχου κεντρικῆς μορφῆς, πιθανῶς θείας, ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τῆς τέως Συλλογῆς Μητροτάκη, ὑψούσης τὴν ἑτέραν τῶν χειρῶν¹⁷⁸. Ἀλλ' ὁ δακτύλιος θεωρεῖται κίβδηλος ὑπὸ τοῦ Biesantz¹⁷⁹.

Ἐπὶ ΥΕ II δακτυλίου ἐκ θολωτοῦ τάφου τῆς Πύλου¹⁸⁰ ἀπεικονίζεται βραχῶδες ὕψωμα μετὰ ἱεροῦ, πρὸ τοῦ ὁποῦ ἱσταται μορφὴ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας. Ἀνὴρ ἱστάμενος χαμηλότερον ἀποτείνει πρὸς αὐτὴν λατρευτικὴν χειρονομίαν. Πλησίον αἴγαγρος.

Ἐπὶ ΜΜ III - ΥΜ I σφραγίσματος ἐξ Ἀγίας Τριάδος¹⁸¹ εἰκονί-

¹⁷⁶) MMR σ. 279 - 80.

¹⁷⁷) Göttererscheinung und Kultbild σ. 8 ἐξ.

¹⁷⁸) MMR σ. 267 εἰκ. 131. Πίνακα δειγμάτων τῆς λατρευτικῆς ὑψώσεως τῆς χειρὸς (χαλκῶν εἰδωλίων) παρέχει ὁ Biesantz ἔ. ἀ. σ. 169 ἐξ.

¹⁷⁹) Αὐτ. σ. 119 - 20.

¹⁸⁰) AJA 58 1954 σ. 31 ἐξ πίν. 9, 13. Κατὰ τὸν Matz Göttererscheinung und Kultbild σ. 12 - 3 ἡ ὑψοῦσα μορφὴ εἶναι θεότης ἐπιφανομένη μετέωρος. Αὕτη δὲν φέρει ἐσθῆτα καὶ ἔνεκα τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ εἰμεθα βέβαιοι περὶ τοῦ γένους αὐτῆς.

¹⁸¹) D. Levi Le Cretule di H. Tr., Annuario VIII - IX σ. 139, εἰκ.

ζεται δένδρον μεταξύ μορφῆς ὑψούσης τὰς χεῖρας καὶ γυναικὸς χορευούσης. Ἡ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας δύναται νὰ εἶναι ἡ θεὰ τοῦ δένδρου.

Θεῖται μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι καὶ ἐπὶ τῶν συγχρόνων σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου. Ἐπὶ σφραγίσματος (Πίν. IB', εἰκ. 3) εἰκονίζεται μορφή μετὰ κεφαλῆς ἐλάφου ἔχουσα ὑψωμένας τὰς χεῖρας¹⁵². Ἐπὶ ἐτέρου (Πίν. IB', εἰκ. 4) ἀπαντᾷ γυναικεία ἀετοκέφαλος μορφή μετὰ γυμνοῦ στήθους, περιδεραίου καὶ πλατείας κωδωνοειδοῦς ἐσθῆτος ἔχουσα ὑψωμένας τὰς χεῖρας¹⁵³. Ὁ Evans¹⁵⁴ ἀρνεῖται τὴν λατρευτικὴν σημασίαν τῶν τύπων τῶν σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου ἐκτὸς ὁρισμένων. Θεωρεῖ αὐτοὺς ἀπλῶς τερατώδη δημιουργήματα τῆς φαντασίας, προελθόντα ἐκ τοῦ ἐξελικτικοῦ πλουτισμοῦ τῶν θεμάτων ἀναλόγως τῆς διαθέσεως τοῦ τεχνίτου. Ἄλλ' ἡ παρουσία τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ τῶν σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου δὲν δύναται νὰ εἶναι τυχαία, ἀφοῦ καὶ ἄλλα σαφῶς λατρευτικὰ θέματα ἀπαντῶσιν ἐπ' αὐτῶν, ὡς αἱ κεφαλαὶ τῶν ταύρων¹⁵⁵. Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἡ ἀετοκέφαλος ἢ ἐλαφοκέφαλος θεὰ τῶν σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου ἀποτελοῦσιν ἐκφάνσεις αὐτῆς τῆς μινωϊκῆς θεᾶς ὡς «ποτινίας θηρῶν».

Μορφή μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρουσα ἐσθῆτα καὶ ἴσταμένη πλησίον κλάδου ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ σφραγίσματος νῦν τὸ πρῶτον δημοσιευμένου ἐκ τετραραγμένων στρωμάτων τῆς Κνωσοῦ, ἀριθ. τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου 669. (Πίν. IB', εἰκ. 5).

Πιθανῶς τῆς αὐτῆς περιόδου (YM I) εἶναι ἡ ἐπιμελοῦς λαξεύσεως σφραγὶς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀριθ. 944 ἀγνώστου προελεύσεως (Πίν. IB', εἰκ. 6). Ἐπ' αὐτῆς ἀπεικονίζεται μορφή μετ' ἐσθῆτος σιολιδωτῆς ὑψοῦσα τὸς χεῖρας. Ἡ μορφή ἴσταται μεταξύ δύο ἰχθύων καὶ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σειρὰν μικρῶν κύκλων, διὰ τῶν ὁποίων δηλοῦνται πιθανώτατα ἀλύμμα μετὰ δισκίων οἷα τὰ φερόμενα ὑπὸ τῆς θεᾶς τῶν ὄφρων ἐκ Κνωσοῦ. Οἱ ἰχθύες ἀποτελοῦσι πιθανῶς ἐνδειξιν θαλασσίας ὑποστάσεως τῆς θεᾶς. Ἀνάλογος παράστασις τῆς θεᾶς συνοδευομένης ὑπὸ ἰχθύος ἐπὶ YM III σαρκοφάγου ἐκ Μιλάτου ἐμνημονεύθη ἀνωτέρω (Πίν. IA', εἰκ. 1).

Ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπανευρίσκεται ἐπὶ ἀμυγδαλοειδοῦς σφραγιδολίθου ἐκ Μυκηνῶν (Πίν. IB', εἰκ. 7) παριστῶντος κατὰ τὸν

153, Matz ἔ. ἀ. σ. 9.

¹⁵²) Hogarth The Zakro Sealings JHS XXII 1902 πίν. IX 92 καὶ σ. 86 εἰκ. 26, PM I σ. 702 εἰκ. 525 e.

¹⁵³) Hogarth ἔ. ἀ. πίν. VI 23, PM I σ. 707 εἰκ. 531 e.

¹⁵⁴) Αὐτ. σ. 707.

¹⁵⁵) Αὐτ. εἰκ. 525 b, c, d.

Evans¹⁸⁸ θήλειαν θεότητα μεταξύ λέοντων. (Ἀκριβέστερον πρόκειται περὶ λέοντος καὶ λεαίνης). Ἡ θεὰ φέρει στολιδωτὴν ἐσθῆτα καὶ στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν λέοντα, κοσμεῖται δέ, ὡς συνήθως, διὰ περιδεραίου καὶ ψελίων. Σειρὰ δίσκων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς δηλοῖ πιθανῶς τὸ γνωστὸν κάλυμμα μετὰ δισκίων. Ὁ Nilsson¹⁸⁷ ὀμιλεῖ περὶ γυναικείας μορφῆς γονυπετοῦς, ἀλλ' ἡ ἐντύπωσις αὕτη εἶναι ἀπατηλή. Ἡ μορφὴ εἶναι ὀρθία. Πρόκειται προφανῶς περὶ «ποτνίας θηρῶν». Τὰ στοργγγύλα ἀντικείμενα ἐπὶ τῆς ὀσφύος αὐτῆς ἐνθυμιζοῦσι τὰ φερόμενα ὑπὸ τῆς μορφῆς τοῦ Ζάκρου (Πίν. IB', εἰκ. 4).

Εἰς παραλλαγὴν τοῦ τύπου ἀνάγεται ἕτερα παράστασις τῆς θεᾶς, ἱππευούσης φανταστικῶν ζῶων καὶ ὑψούσης τὰς χεῖρας, ἐπὶ σφραγίσματος ἕξ Ἀγίας Τριάδος (Πίν. IB', εἰκ. 8)¹⁸⁸ καὶ ἐν τῇ αὐτῇ στάσει ἐπὶ ὑελίων πλακιδίων ἐκ Μιδέας¹⁸⁹. Ἡ θεὰ τῶν πλακιδίων τῆς Μιδέας (Πίν. IB', εἰκ. 9) φέρει πόλον καὶ μινωϊκὴν ἐσθῆτα, ὑψοὶ τὰς χεῖρας καὶ ἱππεύει κατὰ γυναικεῖον τρόπον ἐπὶ ζώου. Ἡ μορφὴ ἐθεωρήθη Εὐρώπη ὑπὸ τοῦ Persson, ἢ τὸ τεχνάριον¹⁹⁰ ἢ «Μεγάλη Θεά». Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τοῦ τάφου, ἕξ οὗ τὰ πλακίδια, ὁ Persson¹⁹¹ προτείνει τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Ἐπομένως ἡ παράστασις εἶναι ὀπωσδήποτε παλαιότερα τῆς σειρᾶς τῶν μεγάλων εἰδῶλων. Παράστασις τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καθημένης ἐπὶ ζώου ἔχομεν καὶ ἐπὶ σφραγιδολίθου ἐκ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμῆστρας ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Παπαδημητρίου¹⁹² ἐν Μυκῆναις. Κατὰ τὸν Matz (Göttererscheinung und Kultbild σ. 36 - 7) αἱ μνημονευθεῖσαι ἱππεύουσαι μορφαὶ ἕξ Ἀγίας Τριάδος, Μιδέας καὶ

¹⁸⁸) Αὐτ. IV εἰκ. 598 b.

¹⁸⁷) MMR σ. 358 εἰκ. 169.

¹⁸⁸) Annuario VIII · IX σ. 137 εἰκ. 148.

¹⁸⁹) Εἰς τὴν πρώτην δημοσίευσιν Persson The Royal Tombs at Dendra 1931 σ. 65 εἰκ. 43 δὲν γίνεται λόγος περὶ τῆς στάσεως, ἣς δὲν εἶναι κἂν ὀρατὴ εἰς τὴν παρεχομένην εἰκόνα. Ἀλλὰ πβ τοῦ αὐτοῦ Rel. of Greece in Prehist. Times σ. 133 εἰκ. 24 α καὶ Nilsson MMR σ. 36 εἰκ. 2. Ἐπίσης Levi εἰς AJA 49 1945 σ. 275 ἕξ. καὶ Studies D. M. Robinson σ. 119.

¹⁹⁰) Arch. Jahrbuch 52 1937 σ. 97. Ὑπὸ τοῦ Levi AJA 1945 σ. 275 - 7, θεωρεῖται θεὰ τῆς φύσεως καὶ τῶν θηρίων ἱππεύουσα ἐπὶ τέματος. Οὗτος παραβάλλει πρὸς ἀνατολικά ἀνάλογα.

¹⁹¹) R. Tombs at Dendra σ. 67.

¹⁹²) ΠΑΕ 1954 σ. 266 εἰκ. 14. Ὁ Παπαδημητρίου αὐτ. σ. 267 ἐρμηνεύει τὴν θεὰν τοῦ σφραγιδολίθου ὡς τὴν Μεγάλην Θεάν. Πβ. καὶ G. Mylonas Ancient Mycenae 1957 εἰκ. 35. Ἡ E. Townsend - Vermeule The Classical Journal 1958 σ. 106 ἀρνεῖται τὴν σχέσιν τῆς παραστάσεως πρὸς τοὺς μύθους τῶν κλασικῶν χρόνων. Περὶ τῆς ἐφίππου μορφῆς τῆς Συλλογῆς Σταθᾶτου βλ. ἀνωτ. σ. 209.

Μυκηνῶν ἀπεικονίζουσι θεότητας ἐν τῇ συνήθει στάσει τῶν ὑψωμένων χειρῶν. Τὸ ζῶον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθεται ἡ μορφή τῶν πλακιδίων τῆς Μιδέας, θεωρεῖ λέοντα. Διὰ τὴν μορφήν τοῦ λίθου τῶν Μυκηνῶν λέγει ὅτι κάθεται ἐπὶ γρουπός. Ἡ ἀποψις αὕτη εἶναι, πιστεύω, ἡ δροθή. Μόνον διὰ τὴν χειρονομίαν τῆς τελευταίας δύναται, νομίζω, νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Πιθανῶς ἡ θεὰ ἐνταῦθα κρατεῖ τὸ ζῶον ἀπὸ τῆς οὐρᾶς καὶ τοῦ ὠτὸς κατὰ τρῶπον συνήθη εἰς τὰς ποινίας θηρῶν¹⁹³.

¹⁹³) Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν εἰς τὸν τύπον ἡμῶν δύναται νὰ ὑπαχθῶσι παραστάσεις τινὲς ἐπὶ σφραγίδων, ἐνθα ἡ θεὰ ὑποὶ τὰς χεῖρας, ἰσταμένη μεταξὺ γρουπῶν καὶ λεόντων ὡς πιστεύει ὁ Matz Götterscheinung und Kultbild σ. 37. Ἡ δυσκολία ἐγκρατεῖται εἰς τὸ ὅτι ἄνωθεν τῶν χειρῶν τῆς θεᾶς εἰκονίζεται καμπυλόγραμμον ἀντικείμενον, τὸ λεγόμενον «πλαίσιον ὄφρων». Αἱ σφραγίδες αὗται ἀνάγονται κυρίως εἰς τοὺς YM I - II καὶ YE I - II χρόνους. (Ὁ Nilsson MMR σ. 362 θεωρεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν YM I χρόνων τὴν μικρὰν κεφαλὴν τῆς θεᾶς ἐπὶ ὠρισμένον ἐκ τῶν δειγμάτων τούτων. Ἄλλα, ὡς ἡ ἐκ Σανατορίου τῆς Κνωσοῦ BSA 1952 σ. 275 εἰκ. 16 III 20 ἀνήκουσιν εἰς σαφῶς YM II σύνολα). Αὗται προέρχονται ἐκ Δικταίου, Κνωσοῦ, Ἰαλυσοῦ, Μενιδίου (νῦν ἐν Κάσσελ), Καλκανίου, Μυκηνῶν πβ. PM IV σ. 168 ἐξ. Εἰς τινα δείγματα τὸ «πλαίσιον ὄφρων» συνδυάζεται πρὸς τὸν διπλοῦν πέλεκυν. Ὁ Maiuri δημοσιεύων σφραγίδα ἐξ Ἰαλυσοῦ χαρακτηρίζει τὴν ἐπ' αὐτῆς μορφήν ὡς «γυναικείαν θεότητα προβαίνουσαν μετὰ τοῦ τελετουργικοῦ νεύματος τῶν ὑψωμένων χειρῶν» Annuario VI - VII σ. 138 εἰκ. 62, PM IV εἰκ. 131. Τὰς ἄνωθεν τῆς θεᾶς κυματοειδεῖς ταινίας δὲν ἐρμηνεύει, χαρακτηρίζων ἀπλῶς ὡς ὄφιοειδεῖς. Ὁ Wace ὁμιλῶν περὶ σφραγίδων ἐκ Μυκηνῶν Chamber Tombs σ. 200 περιγράφει τὸ ἄνωθεν τῆς θεᾶς ἀντικείμενον ὡς λατρευτικόν, μιμούμενον τὸ σχῆμα τῶν ὄφρων. Ὁ Evans PM IV σ. 168 σ. 171 ἐξ. παραβάλλει πρὸς τὸ σύγχρονον ἔθιμον τῆς ἀναρτήσεως δερμάτων ὄφρων ἐν Ἑλλάδι δι' ἀποτροπαικτοῦς λόγους, ἀλλ' ἀποκλίνει μᾶλλον πρὸς ὑπόθεσιν ἐκφρασθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Nilsson MMR σ. 364 - 5 ὅτι πρόκειται περὶ τόξων, παραβάλλει δὲ πρὸς τὸ ἔμβλημα τῆς λιβυκῆς θεᾶς Neith, ἧτοι δύο τόξα συνδεόμενα διὰ ταινιῶν. Ὁ Marinatos BSA 1951 σ. 113 θεωρεῖ τὸ θέμα ὡς ἀναστροφὴν τῶν καταπιπτόντων κλάδων μετ' ἀνθέων τοῦ ἐξαρτήματος τῶν Μυκηνῶν, τοὺς ὁποίους βάσει τοῦ ἀναλόγου αἰγυπτιακοῦ ἱερογλυφικοῦ συμβόλου τῆς «νοτίας Αἰγύπτου» ἐρμηνεύει ὡς δηλοῦντας τὴν «χόραν τῆς Κρήτης». Οἱ Hood - De Jong δὲν ἐκφράζουσι γνώμην, ἀλλ' ἀποκλίνουσιν πρὸς τὴν ἀποψιν περὶ δέρματος ὄφρων BSA 1952 σ. 272 - 3. Πρὸς τὴν «θεὸν τῶν ὄφρων» παραλληλίζει τὰς μορφὰς μετὰ «snake frame» ὁ Matz Zu den Springen von Jerkapu, Marburger Winckelmann - Programm 1957 ἀνάτυπον σ. 3. Ἡ H. Reusch εἰς Minoica, Sundwall - Festschrift 1958 σ. 354 ἐξετάζουσα τὰς ἐπὶ σφραγίδων σχετικὰς παραστάσεις λέγει ὅτι ἡ θεὰ φέρει τὸ ἀντικείμενον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὑποστηρίζουσα τοῦτο διὰ τῶν χειρῶν. Τοῦτο ἀποκαλεῖ «Schlangenkrone» πβ. καὶ αὐτ. σημ. 140. Θὰ ἦτο ἐνδιαφέρον νὰ ἐξακριβωθῆ ἂν ἡ μορφή ὑποβαστάξῃ πράγματι τὰ ὄφιοειδῆ θέματα, ὡς πιστεύει καὶ ὁ Nilsson MMR σ. 362, ἢ ὑποὶ ἀπλῶς τὰς χεῖρας ἀσχέτως πρὸς αὐτὴν, ὁπότε καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπαχθῆ εἰς τὸν τύπον ἡμῶν. Ἄλλ' ἐπὶ τῶν σφραγίδων τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι σαφές. Πβ. ἀνωτ. σημ. 154.

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΠΙ ΔΑΚΤΥΛΙΩΝ ΑΒΕΒΑΙΑΣ ΓΝΗΣΙΟΤΗΤΟΣ

Γυναικείαι μορφαι μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι καὶ ἐπὶ σειράς δακτυλίων οὐχὶ ἀσφαλῶς γνησίων. Ὅφειλομεν νὰ ἐξετάσωμεν καὶ τούτους δεδομένου ὅτι ἡ ἀμφισβήτησις τῆς γνησιότητος ὠρισμένων ἐξ αὐτῶν δὲν εἶναι ἀπολύτως πειστικὴ, οὔτε ἔχει τύχει γενικῆς ἐπιδοκιμασίας. Ἐκ τῶν ἀμφισβητουμένων δακτυλίων ὁ τῆς Κοπεγχάγης ΥΜ Ι χρόνων — εἴαν εἶναι γνήσιος — καὶ προερχόμενος «ἐξ ἀνατολικῆς Κρήτης» ἀπεικονίζει τὸ θέμα ἡμῶν μετ' ἰδιαιτέρας ἐναργείας¹⁹⁴. Ἡ θεὰ φέρουσα τὸ σύνθηρος μινωϊκὸν ἔνδυμα ἴσταται κατὰ τὸ μέσον ἄνωθεν φυτικῶν τινὸς θέματος καὶ ὑποῖ τὰς χεῖρας. Ἐκατέρωθεν δύο ἄνδρες γονυπετεῖς καὶ δύο γυναῖκες τρίνουσι πρὸς τὴν θεὰν τὰς χεῖρας. Εἰς τὸ ἄκρον δύο μικροὶ ὀκτώσχημοι ἀσπίδες. Ὁ Nilsson¹⁹⁵ δὲν φαίνεται νὰ θεωρῇ νόθον τὸν δακτύλιον. Παρατηρεῖ μόνον καὶ συζητεῖ διὰ μακρῶν τὴν μοναδικήν, ὧς λέγει, περίπτωσιν τῆς γονυπετοῦς θέσεως τῶν ἀνδρῶν, ἀναφέρων ἀνάλογα δείγματα ἐκ τῶν ἐλληνικῶν χρόνων. Ὁ Biesantz¹⁹⁶ περιλαμβάνει τὸν δακτύλιον τῆς Κοπεγχάγης μεταξὺ τῶν κιβδηλῶν. Οὗτος θεωρεῖ κατ' ἀρχὴν τὸ θέμα πιθανὸν διὰ τὴν μινωϊκὴν τέχνην, ἀλλὰ καταλήγει διὰ τεχνοτροπικοῦς λόγους, ὧς ἡ ξηρότης τῶν τεταμένων χειρῶν, εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι πρόκειται περὶ κιβδηλοῦ ἔχοντος πρότυπον τὸν δακτύλιον τῶν Ἰσοπάτων.

Ἐπιπλοῦς εἶναι καὶ δακτύλιος ἐκ Θίσβης¹⁹⁷. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται θεὰ καθήμενη ὑποῦσα ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας καὶ φέρουσα δι' αὐτῶν πιθανῶς κωδίας μήκωνος, ἐπαναλαμβάνουσα δηλαδὴ τὴν χειρονομίαν τῆς θεᾶς τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἐνθα ὁμοίως ὑποῦται ἡ ἑτέρα τῶν χειρῶν. Τὸ θέμα περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Evans ὡς προσφορὰ μηκώνων εἰς θεὰν ὑπὸ θεραπευνίδων. Ἀσφαλῶς κιβδηλὸς εἶναι ἕτερος δακτύλιος ἐκ Θίσβης παριστῶν τὴν λατρείαν τῆς «μητρὸς θεᾶς» ἐχούσης ἐκτεταμένας τὰς χεῖρας, καὶ τοῦ νεαροῦ θεοῦ. Ἡ ἀνάμειξις ὑπὸ τοῦ κιβδηλοποιῦ χριστιανικῶν ἰδεῶν εἶναι προφανής¹⁹⁸.

Ἡ στάσις τέλος τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἐπανέρχεται ἐπὶ τοῦ περιφήμου «δακτυλίου τοῦ Νέστορος» ἐκ Κακοβίτου, τοῦ ὁποῦ οὗ ἡ γνησιότης ἔχει ἐπίσης ἀμφισβητηθῆ¹⁹⁹. Ὁ Biesantz²⁰⁰ περιλαμβάνει αὐ-

¹⁹⁴) Blinkenberg Aarboger for nordisk oldkyndighed og historie 1920 σ. 309 εἰκ. 1 - 2.

¹⁹⁵) MMR σ. 280 - 1 σημ. 61 εἰκ. 140.

¹⁹⁶) Kretisch-myk. Siegelbilder σ. 120.

¹⁹⁷) PM II εἰκ. 194 d σ. 341 - 2.

¹⁹⁸) PM III σ. 471, εἰκ. 328.

¹⁹⁹) PM II σ. 482 εἰκ. 289, PM III σ. 148 εἰκ. 96, πίν. XX A. Ἀμφισβήτησις τῆς γνησιότητος Nilsson MMR σ. 43 ἐξ.

τὸν μεταξὺ τῶν κιβδήλων. Ὁ δακτύλιος ἠρμηνεύθη ὑπὸ τοῦ Evans ὡς παριστῶν τέσσαρας σκηνὰς τοῦ μετὰ θάνατον βίου παρὰ τὸ «δένδρον τοῦ κόσμου». Τὴν στάσιν τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἔχει γυναικεία μορφή εἰκονιζομένη ἐν μέσῳ χρυσαλλίδων²⁰¹. Ἡ στάσις τῶν κατὰ κρόταφον πτηνομόρφων γυναικῶν δὲν εἶναι σαφής: πιθανῶς ἔχουσι τὴν πυγμὴν πρὸ τοῦ μετώπου κατὰ λατρευτικὴν χειρονομίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐξήτασε διεξοδικῶς ἡ M. Swindler ἐν ἐργασίᾳ αὐτῆς περὶ τῶν ὑστερομινωϊκῶν καὶ ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων, ἣτις ἀνεκοινώθη εἰς τὴν 42αν Ἰνδικὴν Συνέλευσιν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀμερικῆς ἐν Baltimore - Maryland τὴν 26 - 28.12.1940. Ἡ ἐργασία δὲν ἐδημοσιεύθη ἀκόμη²⁰² καὶ ἡ κυκλοφορήσασα μόνον περιλήψις²⁰³ δὲν εἶναι δυστυχῶς τελείως σαφής.

Ἡ συγγραφεὺς παρατηρεῖ ὅτι γυμνὴ θεὰ τῆς γονιμότητος μετὰ τιάρας, περὺγων καὶ ὑψωμένων χειρῶν ἐμφανίζεται ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἰδιαιτέρως ἐν Μεσοποταμίᾳ περὶ τὸ 2200 π. Χ. Ἄν ἐκεῖθεν μετεδόθη ὁ τύπος εἰς Κρήτην, πάντως, λέγει, ἠλλοιώθη πολὺ, ἔλλειπousi δὲ οἱ διάμεσοι κρίκοι. Πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεὰν σχετίζεται ὁ τύπος τῶν μυκηναϊκῶν περυγωτῶν εἰδώλιων, ὅστις εἰσάγεται πιθανῶς ἐκ τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μυκηναϊκῆς ἐξαπλώσεως. Τὰ περυγωτὰ εἰδῶλια εἶναι ἐπομένως ἄσχετα πρὸς τὰ πρωτοχαλκᾶ δείγματα ὡς τὸ ἐκ Ζυγουριῶν καὶ ἡ πρώϊμος κυκλαδικὴ παράστασις τοῦ ἀργυροῦ διαδήματος τῆς Σίφνου²⁰⁴. Χίλια ἔτη χωρίζουσι τὰς ἀνατολικὰς καὶ ἑλλαδικὰς παραστάσεις ἀπὸ τῶν ὑστερομινωϊκῶν εἰδώλων, ἔλλειπousi δὲ μεσοελλαδικὰ εἰδῶλια. Τὸ μικρὸν μυκηναϊκὸν εἶδωλον, ὅπερ

²⁰⁰) Ἐ. ἀ. σ. 112.

²⁰¹) Ὁ Evans χαρακτηρίζει ὡς θεὰν τὴν καθημένην εἰς PM II εἰκ. 289, τὴν δὲ ὄρθαν μετὰ συνοδοῦ ζευγὸς ἀναστάντων.

²⁰²) Περὶ τούτου μετ' ἐβεβίωσεν ἡ συνάδελφος M. Mellink, τὴν ὁποίαν θερμῶς εὐχαριστῶ.

²⁰³) AJA 1941 σ. 87.

²⁰⁴) Διὰ τούτων νοεῖται ΠΕ εἰδῶλιον ἐκ Ζυγουριῶν Blegen Zygouries πίν. XXI 1. Πβ αὐτ. πίν. XXI, 9. Ταῦτα εἶναι ἀμφιβόλου σχέσεως πρὸς τὸ θέμα ἡμῶν. Τὸ ἐκ Σίφνου AE 1899 πίν. 10, 1 καὶ Zervos I, art des Cycl. σ. 258. Πβ. ἄνωτ. σ. 226.

παρουσιάζεται τὸ πρῶτον περὶ τὸ 1375, δὲν δύναται νὰ εἶναι τὸ πρότυπον τῶν ὑστερομινωϊκῶν εἰδώλων. Ἀντιθέτως ἡ συγγραφεὺς φαίνεται εὐνοοῦσα τὴν βορείαν προέλευσιν, βάσει δειγμάτων ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Δουνάβεως, ἅτινα ὅμως κατὰγονται ἀρχικῶς ἐκ τῆς Ἀνατολῆς. Πρὸς τὸν βορρᾶν ἄγει, λέγει, καὶ τὸ ὁμοίωμα ναῖσκου τοῦ Δωματίου τῆς Πηγῆς ἐν Κνωσῷ, καὶ οἱ τριποδικοὶ θρόνοι, οἱ ὅποιοι ἐνίστε φέρουσιν εἰδώλια, ὡς εἰς ἓν δεῖγμα τοῦ Metropolitan Museum. Τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως μένει τελικῶς ἀνοικτόν, προτιμωμένης πάντως τῆς βορείας τοιαύτης.

Οἱ Bielefeld καὶ Grundmann, οἵτινες ἔθιξαν τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν μελέτην εὐρυτέρου κύκλου ἀναλόγων παραστάσεων, ἀποκλίνουσιν ἀντιθέτως ὑπὲρ τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου ἐκ τῆς Πρῶσῳ Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου²⁰⁶. Ὁ Fr. Matz τέλος (Göttererscheinung und Kultbild σ. 35) προέτεινε τελευταίως ἐρμηνεῖαν τῆς χειρονομίας, ἣτις προϋποθέτει τὴν παραγωγὴν αὐτῆς ἐξ αὐτῶν τῶν συνθηκῶν τῆς κρητικῆς λατρείας ἀνεξένης ἐπιδράσεως. Ἡ ἄποψις αὕτη ἐξετάζεται διεξοδικῶς κατωτέρω εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς σημασίας τοῦ νεύματος.

Νομίζω ὅτι ὁ ἀνατολικὸς χαρακτὴρ τοῦ ἐν Κρήτῃ ἐμφανιζομένου τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου (MM I β - II) δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἀμφισβητηθῇ. Ἡ ἀνατολικὴ προέλευσις τοῦ τύπου καθίσταται πιθανὴ ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τὰς πρῶτας βεβαίας ἐν Κρήτῃ ἐμφανίσεις αὐτοῦ, ἦτοι ἐπὶ τοῦ σφραγίσματος ἐκ Φαιστοῦ καὶ τοῦ μολυβδίνου δακτυλίου τοῦ Σφουγγαρά ἀφ' ἑαυτῆς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρουσιν ἀνατολικὴν ἐνδυμασίαν²⁰⁶. Ἡ ἄποψις τῆς Swindler ὅτι παρεμβάλλεται διάστημα μιᾶς χιλιετίας μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν παραστάσεων τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ τῶν ὑπομινωϊκῶν μεγάλων εἰδώλων καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατὴ ἢ σύνδεσις αὐτῶν πρὸς τὰ ἀνατολικά πρότυπα, δὲν εἶναι ὀρθὴ ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τῆς καταβιάσεως τῆς μεσοποταμιακῆς χρονολογίας²⁰⁷, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἡ Swindler δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὰ ἐκ Κρήτης πρῶτα δείγματα, ἅτινα πληροῦσι τὸ χρονικὸν διάστημα μεταξὺ τῶν βαβυλωνιακῶν κυλίνδρων μετὰ θεᾶς ὑψούσης τὰς χεῖρας, οἵτινες εὐρέθησαν ἐν Κρήτῃ, καὶ τῶν μεγάλων ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων. Ἄλλως τὰ ἀνατολικά δείγματα συνεχίζονται μέχρι καὶ τῆς ἐποχῆς τούτων.

²⁰⁵) Βλ. σημ. 146

²⁰⁶) Περὶ τοῦ ἐνδύματος τῆς θεᾶς ἐν τῇ Ἀνατολῇ βλ. Przyluski La grande déesse σ. 54 ἐξ.

²⁰⁷) Πβ. διὰ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν Milojevic εἰς BSA 1949 σ. 300 ἐξ. καὶ Hutchinson εἰς Antiquity XXVIII σ. 155 - 6 σημ. 3.

Πολλὸ ἀπιθανωτέρα τῆς ἀποροριπτομένης συνδέσεως τῆς μινωϊκῆς θεᾶς πρὸς τὸν μεσοποταμικὸν τύπον εἶναι ἢ ὑπὸ τῆς αὐτῆς ἐπιστήμονος ἐπιχειρουμένη ἄμεσος σύνδεσις τῶν ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων πρὸς τὰ δείγματα τῆς περιοχῆς τοῦ Δουνάβεως. Ὁ συνδυασμὸς τῆς θεᾶς τοῦ Δωματίου τῆς Πηγῆς πρὸς τὸν ναῖσκον οὐδόλως σημαίνει βορείαν προέλευσιν καὶ τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Ἄλλως ναῖσκοι ἀναλόγου τύπου ἀπαντῶσιν ἐν Οὐγγαριῇ ἤδη κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα²⁰⁸. Ἀδικαιολόγητος φαίνεται καὶ ἡ ἀπ' εὐθείας ἐξ Ἀνατολῆς παραγωγὴ τῶν περυγιοσχίμων μετὰ τὴν σύνδεσιν τούτων πρὸς τὴν κρητικὴν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν.

Ἡ παράστασις θεᾶς ὡς δεομένης εἶναι συνήθης ἐν τῇ Μεσοποταμικῇ σφραγιδογλυφίᾳ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν δυναστειῶν τῆς Οὐρ, ἤδη ἀπὸ ἐποχῆς παλαιότερας τοῦ τέλους τῆς τρίτης χιλιετηρίδος²⁰⁹. Ἴδου πῶς περιγράφει τὸν ἀνατολικὸν τύπον τῆς δεήσεως ὁ Jean²¹⁰. «Ὁ θεὸς ἀπεικονίζεται καθήμενος ἢ ὄρθιος... Ὁ πιστὸς συνοδευόμενος ὑπὸ μιᾶς θεᾶς, ἣτις ὑψοῖ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας, ἵσταται πρὸ τοῦ θεοῦ». Καὶ περαιτέρω²¹¹: «ὁ λῆτρις ὄρθιος πρὸ τῆς καθημένης θεότητος εἰσάγεται ὑπὸ δευτερεύοντος θεοῦ, ὅστις ἄγει αὐτὸν ἐκ τῆς χειρὸς, ἐνῶ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἰς τὴν στάσιν τῆς δεομένης βλέπουσα πρὸς τὴν καθημένην θεότητα μεσολαβεῖ ὑπὲρ τοῦ πιστοῦ. Ἡ προσευχὴ εὐρίσκεται εἰς τὰ χεῖλη τῆς θεᾶς. Ὁ ἄνθρωπος ἀκούει ἐν σιωπῇ. Ἡ σκηνὴ εἶναι συνήθης ἐπὶ τῶν κυλίνδρων τῆς τρίτης δυναστείας τῆς Οὐρ»²¹². Ὑπάρχουσι καὶ δείγματα, ἐνθα ἡ θεὰ δέεται μόνη ἄνευ ἀπεικονίσεως θνητοῦ. Ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Λάρσας τοῦ τέλους τῆς τρίτης χιλιετηρίδος ἀπεικονίζεται ἐν ἀναγλύφῳ ἡ Ἴσταρ γυμνὴ, περρωτὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν²¹³. Ἀργότερον ἐπὶ κυλίνδρου τῶν χρόνων τοῦ Χαμουραμπὶ ὁ θεὸς Μαρτοῦ εἰκονίζεται δεχόμενος λατρείαν ἐκ μέρους θεᾶς μετὰ στολιδωτῆς ἐσθῆτος καὶ ὀδοντωτοῦ διαδήματος, ἣτις ὑψοῖ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Ὁ θνητὸς ὑπὲρ τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ δέησις δὲν παρίσταται²¹⁴.

²⁰⁸) Ugaritica II πίν. XXX εἰκ. 79.

²⁰⁹) Mél. Glotz I σ. 313.

²¹⁰) La religion sumérienne d'après les documents antérieurs à la dyn. d'Isin 1931 σ. 221.

²¹¹) Αὐτ σ. 249.

²¹²) Ἀναλόγους σουμεριακὰς παραστάσεις θεᾶς ὑψούσης τὰς χεῖρας βλ. αὐτ. πίν. X 34 σ. 54, πίν. XII 41 σ. 91, πίν. XIII εἰκ. 44 σ. 114, πίν. XVI εἰκ. 59 σ. 220 - 3, πίν. XXXI εἰκ. 98 σ. 223.

²¹³) Ἐν Λούβρω ἀριθ. AO 17 000, ἀνασκαφαὶ 1933.

²¹⁴) Parrot Ziqqurats et tour de Babel 1949 σ. 39 εἰκ. 4.

Εἶναι ἰδιαίτερος ἀξίον προσοχῆς ὅτι ἀνατολικά ἀντικείμενα φέροντα παραστάσεις τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι συνεπεία εἰσαγωγῆς ἐν Κρήτῃ καὶ γενικώτερον ἐν τῇ ἀνατολικῇ Μεσογείῳ. Κύλινδρος ἐξ αἱματίτου τῶν χρόνων τοῦ Χαμουραμπι ἀνακαλυφθεὶς ἐν θολωτῷ τάφῳ τοῦ Πλατάνου ²¹⁵ φέρει γυναικίαν μορφήν ἐνδεδυμένην καυνάκην καὶ δεομένην. Εἶναι ἡ Ἰστάρ, ἀντίστοιχος τῆς σουμεριακῆς Θεᾶς Μητρὸς Ἰννινί, ἣτις πρεσβεύει ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητος μεσολιβοῦσα πρὸς ἑτέρας θεότητας [ὑπὲρ τῶν κατόχων τῶν σφραγιδολίδων. Λίαν ἀνάλογος εἶναι καὶ ἕτερος κύλινδρος μετὰ παραστάσεως δεομένης φερούσης τὸ αὐτὸ ἔνδυμα ἐκ θέσεως Γιοφυράκια παρὰ τὸ Ἡράκλειον ²¹⁶.

Ὅμοιοι κύλινδροι ἀνευρέθησαν εἰς Κύπρον ὑποδεικνυομένης οὕτω τῆς ὁδοῦ τῆς πρὸς Κρήτην ἐλεύσεως. Εἰς βαβυλωνιακὸς κύλινδρος ἐξ Ἐγκωμῆς παριστᾷ τὴν θεὰν Νινκαρράκ Ἰσταμένην, φέρουσαν κέρατα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ μακρὰν ἐσθῆτα μετὰ στολίδων, ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας ἐν τῇ στάσει τῆς λατρείας πρὸ δύο θεῶν ²¹⁷. Ἄλλος κύλινδρος ἐκ Κύπρου τῆς πρώτης βαβυλωνιακῆς δυναστείας φέρει τὴν θεὰν μετὰ κερῶν καὶ τοῦ συνήθους ἐνδύματος δεομένην πρὸ τοῦ θεοῦ Ἀμουρρου ²¹⁸. Τὸ θέμα τῆς θηλείας θεότητος δεομένης πρὸ ἄρρενος ἐπανευρίσκεται καὶ ἀλλαχοῦ ἐν Κύπρῳ ²¹⁹. Εἰς ἄλλην παράστασιν ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρει οὐχὶ μόνον στολιδωτὴν ἐσθῆτα, ἀλλὰ καὶ κωνικὴν τιάραν ²²⁰. Τὴν στάσιν τῆς δεήσεως ἔχει ἡ θεὰ καὶ εἰς παράστασιν προσφορᾶς ζώου ὑπὸ πιστοῦ ²²¹. Ἐνταῦθα δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ μεσολαβήσεως, ἀλλὰ περὶ ἀπολύτου στάσεως ἢ χειρονομίας ἀπειθυνομένης πρὸς τὸν λάτριν. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι πλησιέστερος πρὸς τὰ κρητικὰ δείγματα ²²².

²¹⁵) PM I σ. 197 · 8 εἰκ. 146, *Εανθουδίδης Vaulted Tombs* σ. 117, ἀρ. 1098.

²¹⁶) PM II σ. 265 εἰκ. 158, *Demargne Crète - Egypte - Asie*, *Annales de l'École des Hautes Études de Gand* II σ. 31 ἐξ. πίν. II 2 καὶ αὐτ. σ. 57. Περὶ τῆς πρώτης εἰσαγωγῆς βαβυλωνιακῶν κυλίνδρων εἰς Κρήτην αὐτ. σ. 49 · 50.

²¹⁷) *Excavations in Cyprus* πίν. 4 ἀρ. 464 σ. 38, *Catal. of gems in the Br. Mus.* 1926 πίν. III 107. Περιγραφή σ. 14, 109 (ἀντι 107).

²¹⁸) Αὐτ. πίν. III 108 καὶ σ. 14, 108. *Excav. in Cyprus* πίν. 4, 695 σ. 39. *Conte n a u* *La glyptique syro - hittite* σ. 153.

²¹⁹) *Cat. of gems* πίν. III 112 σ. 15, 112.

²²⁰) Αὐτ. πίν. III 113 σ. 15, 113.

²²¹) Αὐτ. πίν. III 119 σ. 16, 119.

²²²) Συγγενὲς πρὸς τὰ ὑπομνησιακὰ δείγματα κατὰ τὸν πλαστικὸν τύπον φαίνεται τὸ ἐκ Κύπρου εἰδῶλιον *Bossert Altsyrien* σ. 51 εἰκ. 150.

Ἐπι ἀργότερον ἐπὶ τῶν kudurrū, λιθίνων ὄροσῆμων τῶν κασσιτικῶν χρόνων μεταξύ ΙΓ' - ΙΒ' αἰῶνος, ἦτοι εἰς ἐποχὴν παρὰλληλον πρὸς τὴν ὑστερομινωϊκὴν, ἀπαντᾷ ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἐπὶ ὄροσῆμου τοῦ Melishirak Β' (ΙΒ' αἰὼν) βλέπομεν τὸν βασιλέα παρουσιάζοντα τὴν θυγατέρα του εἰς τὴν θεὰν Νανά²²³. Ἡ θεὰ φέρουσα πόλον ἔχει ὑψωμένας τὰς χεῖρας. Ἐπὶ ἑτέρου ἡ θεὰ Gala ἀπεικονίζεται καθημένη μεθ' ὑψωμένων χειρῶν²²⁴.

Τὴν στάσιν ἔχουσιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἄρρηνες θεοί. Εἰς παραστάσιν τῆς τρίτης χιλιετηρίδος εἰκονίζεται ὁ Teshup, ὄρθιος μετὰ κερμάτων ταύρου καὶ ὑψωμένων χειρῶν. Παρ' αὐτὸν ἴσταται ἡ θεὰ Heret ἔχουσα τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ στήθους²²⁵.

Αἰγυπτιακὰ παράλληλα τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς χειρονομίας ὑπέδειξεν ἡ Williams²²⁶. Γονυπετῆς μετὰ χειρῶν ὑψωμένων καὶ παλαμῶν κατ' ἐνώπιον ἀπεικονίζεται ἡ Ἴσις²²⁷. Συνήθης εἶναι ἡ παράστασις τῆς Ἴσιδος καὶ τῆς Νέφθυος ἐπὶ τῶν αἰγυπτιακῶν σαρκοφάγων τοῦ Νέου Βασιλείου ἐν τῇ στάσει ταύτη, ὡς καὶ ἐπὶ σκαραβαίων. Τὴν στάσιν τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἔχουσιν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἄρρηνες θεοί. Ὁ Ἥλιος ἀπεικονίζεται ὄρθιος ἐν τῇ λέμβῳ αὐτοῦ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν²²⁸. Θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐμφανίζεται καὶ ἐπὶ πυραμιδίων, ἦτοι ἐπιστάσεων ἀστικῶν τάφων ραμφειδικῶν χρόνων²²⁹. Ἡ διάδοσις τῆς στάσεως ἐν Αἰγύπτῳ ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῆς ἀπεικονίσεως νεκρῶν ἐπὶ τῶν πυραμιδίων τοῦ Νέου Βασιλείου δεομένων πρὸ τοῦ

²²³) Conteneau Manuel d' archéol. orientale II 1931 σ. 899 - 900 εἰκ. 622. Τὸ νεῦμα τῆς θεᾶς χαρακτηρίζεται ὡς signe d' accueil.

²²⁴) Mémoires de la délégalion franc. en Perse VII 1905 εἰκ. 451 (κουνδουροῦ XIII) σ. 139 - 140. Θεὰς δεομένης μεθ' ὑψωμένων χειρῶν βλ. καὶ εἰς Frankfurt Cylinder Seals 1939 πίν. XXV c, j (Γ' δυναστείας Οὐρ), πίν. XXVII b, d, f, m (Α' Βαβυλωνιακῆς δυναστείας), πίν. XXXI a (μιτάνικῶν χρόνων).

²²⁵) Max Von Oppenheim Der Tell Halaf 1931 πίν. 57, 2 σ. 189.

²²⁶) Gournia σ. 48 σημ. 4. Ἀναφέρει μορφὴν τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης. Λέγει ὅτι ἡ χειρονομία ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῆς προδυναστικῆς κερραμεικῆς. Πβ. J. De Morgan Recherches sur les origines de l' Egypte I 1896 πίν. X Εἰς ἀναθηματικὴν στήλην ἐκ Μέρμηδος Persson The Rel. of Greece in Pr. Times 1912 εἰκ. 5 ἀπεικονίζονται ὑψωμένα χεῖρες κάτωθεν ἀριθμοῦ τινὸς ὧτων. Πβ. Petrie Memphis I πίν. IX πίν. XII, Πβ. καὶ τὰ προδυναστικά εἰδῶλια ἐκ Maamerieh «Kush» III 1955 πίν. X a.

²²⁷) A. Erman Die ägyptische Religion 1909 εἰκ. 17 σ. 17.

²²⁸) Αὐτ. σ. 8 εἰκ. 4. Ἄσχετος εἶναι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν τοῦ Schu ὑποβασιάζοντος τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Νούτ, προσωποποιήσιν τοῦ οὐρανοῦ αὐτ. σ. 35 εἰκ. 43.

²²⁹) Boreux Guide - Catalogue de la col. ég du Louvre σ. 117 ἔξ

ἡλίου²⁹⁰ καὶ κυνοκεφάλων λατρευόντων οὕτω τὸν ἥλιον καὶ τὸν σεληνιακὸν θεὸν Θώτ²⁹¹. Ἐκ τῆς παραστάσεως δύο χειρῶν ἐλήφθη καὶ τὸ αἴγυπτιακὸν σύμβολον τὸ δηλοῦν τὸ Κᾶ²⁹².

Ἐκ τῶν ἐκτεθέντων ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ἡ ὑπόθεσις τὰς χεῖρας θεᾶ τῆς μινωϊκῆς Κρήτης συνδέεται μᾶλλον πρὸς τὰς ἀναλόγους παραστάσεις τοῦ μεσοποταμικοῦ κύκλου. Ἡ σχέσις αὕτη δὲν εἶναι τυχαία. Ἡ Ἰστιά, τὴν ὁποίαν ἤδη συνητήσαμεν ἐν τῇ στάσει ταύτῃ, εἶναι κατὰ τὴν φράσιν διαπρεποῦς ἀνατολιστοῦ «τὸ μέγα θῆλυ στοιχεῖον ἀναπαραγωγῆς καὶ γονιμότητος δλοκλήρου τῆς δυτικῆς Ἀσίας»²⁹³. Βαθεῖα εἶναι λοιπὸν ἡ σχέσις πρὸς τὴν κρητικὴν θεάν. Ὁ Κρητὴς ταξειδιώτης, γνωρίζων ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὰς ἐπιτοπίους θηλείας θεότητος ἡδύνατο κάλλιστα νὰ πιστεύῃ ὅτι εὐρίσκειται πρὸ παραστάσεων τῆς ἰδίας αὐτοῦ θεᾶς. Σημαντικῶς ἠνύνησε τὴν διάδοσιν τοῦ τύπου καὶ ἡ μεταφορὰ εἰς Κρήτην ἀνατολικῶν σφραγιδολίθων, οὐχὶ ἄνευ πίστεως εἰς τὴν μαγικὴν δύναμιν τῆς ἐπ' αὐτῶν κεχαραγμένης θεᾶς, τῆς δεομένης διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ κατόχου. Οὕτω ἡ μεταξὺ Κρήτης καὶ Ἀνατολῆς ἐπικοινωνία καὶ ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος πληρεστέρα γνῶσις τῶν ἀνατολικῶν λατρειῶν καὶ ἐθίμων ὑπὸ τῶν Κρητῶν συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν ἐν Κρήτῃ τοῦ τύπου τῆς ὑπόθεσις τὰς χεῖρας θεᾶς. Αἱ ἀναλογίαι πρὸς τὰς ἀνατολικὰς παραστάσεις ἐπεκτεινόμεναι, ὡς ἐλέχθη ἤδη, καὶ πέραν τῆς ἀπλῆς χειρονομίας εἰς τὴν ἀμφίεσιν καὶ τὰ καλύμματα τῆς θεᾶς²⁹⁴, πείθουσιν ὅτι ἡ

²⁹⁰) *E r m a n* ἔ. ἀ. σ. 162 εἰκ. 89. Ἐπὶ νεκρικῶν παπύρων τοῦ Νέου Βασιλείου εἰκονίζεται ὁ νεκρὸς ἄνθρωπος τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ Ὀσίριδος.

²⁹¹) *Αὐτ.* σ. 12 εἰκ. 9. Οἱ τέσσαρες κυνοκέφαλοι τοῦ ὀβελίσκου τοῦ Λούξου νῦν ἐν τῷ Λούβρῳ Ἰσταντο ἀνατολικῶς καὶ δυτικῶς τοῦ ὀβελίσκου χαίρειζοντες τὴν ἀνατολὴν καὶ δύσιν τοῦ ἡλίου Ἐν Κρήτῃ ὁ κυνοκέφαλος ἀπαντᾷ ἐν τῇ αὐτῇ στάσει συχνάκις, *P M I* σ. 83 εἰκ. 51 (ἐκ Μόχλου), *P M II* σ. 763 - 4 εἰκ. 491 εἰκ. 492 (ἐκ Κνωσοῦ, Ἀγ. Τριάδος, Ζάκρου, Φαιστοῦ). Τὰ ἐκ Κρήτης παραδείγματα συνεκέντρωσεν ὁ *Μαρινᾶτος* *AE* 1939 - 41, σ. 86 σημ. 3 - 4.

²⁹²) Τοῦτο συμβολίζει τὴν «αἰωνίαν οὐσίαν» τοῦ νεκροῦ, πβ. *K. L a n g e - M. H i r m e r* *Ägypten* 1957 εἰκ. 112 - 3. Τοῦτο μετὰ διαφόρου ἐννοίας ἀπαντᾷ καὶ ὡς σύμβολον ἱερογλυφικὸν πβ. *P M I* σ. 280 εἰκ. 212. Περὶ τοῦ κρητικοῦ «*signe des bras levés*» βλ. *Études crétoises II* σ. 77 - 78, *Mon. Ant. XIV* σ. 432, *BSA* 51 σ. 77.

²⁹³) *C o n t e n a u* *La civilisation d' Assur et de Babylone* 1951 σ. 78.

²⁹⁴) Τυπικὸν γνῶρισμα ἀποτελεῖ ὁ καυνάκης *P r z i l u s k i* *La grande déesse* σ. 54 ἔξ. Οὕτως μετεδόθη εἰς Κρήτην ἀσφαλῶς οὐχὶ μόνον ὡς ἐνδυμα τῆς θεᾶς, ἀλλὰ καὶ ὡς καθημερινὸς συρμός. Χαρακτηρίζεται ἐκ τῶν «*volants striés disposés en couches étagées*» αὐτ. σ. 57. Κατὰ τὸν *D u s s a u d* *Iraq IV* 1939 σ. 58 ὁ χαλδαϊκὸς καυνάκης μετεδόθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κρήτην. Ἐπίσης ἀνατολικῶς χαρακτηρὸς φαίνεται ὁ κό-

παρουσία τοῦ τύπου ἐν Κρήτῃ ὀφείλεται εἰς τὴν συνεχῶς ἀνανεουμένην ἐπαφὴν πρὸς τὴν Ἀνατολὴν καὶ οὐχὶ εἰς κοινὴν ψυχολογικὴν βάσιν, δι' ἧς ἐξηγοῦνται αἱ ἀναλογίαι πρὸς ἀπομεμακρυσμένους κύκλους πολιτισμοῦ. Αἱ παλαιότεραι ἐν Κρήτῃ παραστάσεις τῆς θεᾶς ὑψούσης τὰς χεῖρας καὶ φερούσης ἀνατολικὴν ἐσθῆτα εἶναι ἢ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τοῦ Σφουγγαροῦ καὶ ἢ σύγχρονος ἐπὶ σφραγίσματος ἐκ Φαιστοῦ (ΜΜ I·II), συμπίπτουσαι ἢ ἀμέσως ἐπακολουθοῦσαι τὴν εἰσαγωγὴν τῶν μνημονευθέντων κυλίνδρων τῆς πρώτης βαβυλωνιακῆς δυναστείας. Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ὁ τύπος εἰσῆχθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἥτις καὶ ἄλλως σημειοὶ τὴν μεγίστην ἐπαφὴν μεταξὺ τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἀνατολῆς ²⁸⁵.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΧΕΙΡΟΝΟΜΙΑΣ

Ὡς παρετήρησεν ὁ Μαρινᾶτος ²⁸⁶ ἐν τῷ μινωϊκῷ κύκλῳ τὰ εἶδωλα τῆς θεᾶς ὑψοῦσαι τὰς χεῖρας κατὰ διαφόρους τρόπους. Εἰς τὰ δείγματα ἐκ Κνωσοῦ, Γουρνιῶν, Πριναῖ, οἱ βραχίονες τείνονται ὀριζοντίως πρὸς τὰ πλάγια καὶ καθέτως πρὸς αὐτοὺς ὑψοῦνται οἱ πήχεις. Οὕτω ἔχει τὰς χεῖρας καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 9307 εἶδωλον ἐκ Γάζι. Ἐκ τῶν λοιπῶν εἰδῶλων τοῦ Γάζι τὸ ὑπ' ἀριθ. 9305 ἔχει τοὺς βραχίονας λοξῶς, ὥστε νὰ σχηματίζωσιν ὀξεῖαν γωνίαν πρὸς τοὺς πήχεις (τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τὸ μέγα εἶδωλον τῆς Γόρτυνος), τὸ ὑπ' ἀριθ. 9306 ἐλαφρῶς ἔμπροσθεν καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 9308 καὶ 9309 ἰσχυρῶς ἔμπροσθεν. Τὰ ἐκ Καρφοῦ ὑπ' ἀριθ. 11042 καὶ 11043 εἶδωλα ἔχουσι τοὺς βραχίονας ἐλαφρῶς ἄνωθεν τῆς ὀριζοντίου. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 11044 τείνει τοὺς βραχίονας ἔμπροσ-

σμος καὶ ἡ τίερα τῆς θεᾶς, ἀνάλογα πρὸς τὰ τῆς Ἰστιάρ D h o r m e Les rel. de Bab. et d' Assyrie 1949 σ. 322.

²⁸⁵) Περὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐπιδράσεως τῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς χρόνους τούτους βλ. D e n i a r g n e εἰς Annales de l' École des Hautes Ét. de Gand II σ. 57 ἐξ. καὶ C h a r o u t h i e r εἰς BCH 52 1928 σ. 314 ἐξ. ἐνθα ὑποστηρίζεται ἡ εἰσαγωγή τῆς λατρείας τῆς Μ. Θεᾶς ἐξ Ἀνατολίας κατὰ τὴν δευτέραν χιλιετηρίδα. Ο C o n t e n a u Manuel d' archéologie orientale IV 1947 σ. 2066 φρονεῖ ὅτι ἡ ἐπαφὴ τῆς Κρήτης πρὸς τὴν Μεσοποταμίαν γίνεται κυρίως διὰ τῆς Μ. Ἀσίας, ἧς συνδέεται πρὸς τὴν Μεσοποταμίαν διὰ τῆς Λυδίας. Κατὰ τὸν P. Will Revue archéologique I 1947 σ. 60 ἐξ. οἱ ἀνατολικοὶ κύλινδροι διέδωσαν εἰς Κρήτην καὶ τὰς τερατώδεις κατ' ἐνώπιον μορφάς, ἐξ ὧν κατ' αὐτὸν προῆλθε τὸ Γοργόνειον. Ἐτέρα παράλληλος καὶ πιθανῶς σύγχρονος εἰσαγωγή ἐξ Ἀνατολῆς εἶναι καὶ ὁ «πότις θηρῶν».

²⁸⁶) AE 1937 σ. 286.

μὲ τὸς πῆχεις συγκλίνοντας. Αἱ παλάμαι εἰς ἀμφοτέρας τὰς δμάδας ἄλλοτε στρέφονται ἔμπρός, κατ' ἐνώπιον πρὸς τὸν θεατὴν, ἄλλοτε δὲ εἶναι παρὰλληλοι πρὸς τοὺς κροτάφους τοῦ εἰδώλου, ἄλλοτε δὲ κατέχουσιν ἐνδιάμεσον θέσιν. Τὰ εἶδωλα τῆς Γόρτυνος ἔχουσι τὰς παλάμας κατ' ἐνώπιον, πλὴν ἐνὸς (Πίν. Ζ', εἰκ. 1 μέσον), ὅπερ τείνει τοὺς πῆχεις ἔμπρός, ἔλαφρῶς ὑψομένους, μὲ τὰς παλάμας πλαγίως. Ἀναλόγους μικρὰς παραλλαγὰς δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ καὶ μεταξὺ τῶν λοιπῶν δειγμάτων. Εἰς τὰς παραστάσεις μικρᾶς κλίμακος ἢ ἀκριβῆς θέσις δὲν εἶναι συνήθως σαφής. Ἄλλ' ἡ ἀπόδοσις ἰδιαιτέρας ἐννοίας εἰς πάσας τὰς παραλλαγὰς τῆς χειρονομίας θὰ ἦτο παρακεκινδυνευμένη, δεδομένου ὅτι τότε θὰ ἔδει νὰ εὐρεθῆ ἰδιαιτέρα ἐρμηνεία καὶ διὰ τὴν ἐνδιάμεσον θέσιν τῶν παλαμῶν κ. ο. κ. Αἱ παρατηρούμεναι μικραὶ διαφοραὶ δύναται ἄλλως νὰ ὀφείλωνται εἰς τὴν βούλησιν τοῦ καλλιτέχου, ἥτις ἀσφαλῶς εἶχεν ὠρισμένον περιθώριον ἐλευθερίας. Ἐξαιρέσιν πιθανώτατα ἀποτελεῖ ἡ ἀνοικτὴ παλάμη τοῦ εἰδώλου τῆς Κνωσοῦ. Ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ ἀπλῆς ἐπαναλήψεως διὰ τῆς ἐτέρας τῶν χειρῶν τῆς κατ' ἐνώπιον στροφῆς τῶν παλαμῶν, ἣν ποιοῦσι καὶ ἄλλα εἶδωλα, ἀλλὰ περὶ διαφόρου χειρονομίας, καθ' ἣν ἐκτείνονται καὶ οἱ δάκτυλοι²⁸⁷. Τοῦτο εἶναι οὐσιώδης διαφορά, δεδομένου ὅτι οὐδὲν τῶν μεγάλων εἰδώλων ἐκτείνει τοὺς δακτύλους.

Τὰ παλαιότερον γνωστὰ εἶδωλια μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐκ Μυκηναίων, Τίρυνθος καὶ Κύπρου ἡρμηνεύοντο συνήθως ὡς θεότητες. Πρῶτος ὁ Max Mayer προέτεινεν ἐτέραν ἐρμηνείαν τούτων ὡς θρηνηδῶν,

²⁸⁷) Ἡ χειρονομία οὗτη ἔχει πιθανῶς μαγικὴν σημασίαν. Σημειωτέον ὅτι διεσταλμένοι εἰκονίζονται οἱ δάκτυλοι τῶν πλείστων προανακτορικῶν καὶ παλαιοανακτορικῶν δειγμάτων, ἐκ δὲ τῶν ὑστέρων ἔχουσι τὴν θέσιν ταύτην αἱ χεῖρες τῆς μορφῆς ἐπὶ λάρνακος ἐκ Βαθειανοῦ Κάμπου καὶ ἐπὶ τῆς σφραγίδος ἐκ Γουρνιῶν. Ἄλλ' εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας διαστέλλονται ἀμφοτέραι αἱ χεῖρες καὶ τοῦτο καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ συμβατικῆς δηλώσεως τῶν χειρῶν χάριν σαφηνείας. Ἡ ἐπὶ τῆς θεᾶς ἐκ Κνωσοῦ (Ἱεροῦ Δ. Πελέκειων) διαστολὴ τῶν δακτύλων τῆς δεξιᾶς μόνον χειρὸς ὑποδηλοῖ ἀντιθέτως ἐπιθυμίαν τοῦ τεχνίτου ὅπως ὑπογραμμίσῃ τὴν χειρονομίαν. Τοῦτο δὲν εἶναι τυχαίον. Ἡ ἀνοικτὴ χεὶρ ὁμοῦ μετ' ἀράχνης, σκορπίου καὶ κοχλίου ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ μικροῦ χρυσοῦ περιάπτου τῆς Ἁγίας Τριάδος, P a r i b e n i εἰς Mon. Ant. XIV 1905 εἰκ. 36 στήλαι 737 - 8, ἔνθα λέγεται ὅτι ἡ ἀνοικτὴ χεὶρ εἶναι τὸ μᾶλλον αὐθόρητον καὶ ἐκφραστικὸν νεῦμα τοῦ θέλοντος νὰ ἀπομακρύνῃ ἀφ' ἑαυτοῦ κίνδυνον ἢ κακὸν καὶ ὅτι δὲν ὀφείλεται εἰς ἰδιοτροπίαν ἢ ἀδεξιότητα τὸ εἶναι καὶ τὸ ἐκ Κνωσοῦ εἶδωλον ἔχει ἀνοικτὴν τὴν παλάμην. Ὡς ἀποτροπαϊκὴ χειρονομία ἀπαντᾷ ἐπὶ βαβυλωνιακῶν κυλίνδρων καὶ φοινικιακῶν καὶ λιθικῶν ἐπιθυμίων στηλῶν, ἐπίσης δὲ ἐν Αἰγύπτῳ H a s t i n g s Encycl. of Religion, Hand σ. 495. Πβ. καὶ N. Πολίτην Λαογραφικὰ Σύμμεικτα Β' σ. 317 ἐξ, ἔνθα ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. Τὸ νεῦμα εἶναι κοινὸν καὶ εἰς τοὺς Ἴου-

διότι κατ' αὐτὸν ἡ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἡγνόμεναι τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ²⁸⁸. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Reichel²⁸⁹ περιώρισε τὴν ἄποψιν ταύτην δεχόμενος ὅτι τινὰ τῶν ἀντικειμένων τούτων εἶναι πράγματι εἰδῶλα σχετιζόμενα πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν. Ὁ Collignon²⁹⁰ πρῶτος ὑπεστήριξε συστηματικῶς τὸν θεῖον χαρακτήρα πάντων τῶν εἰδῶλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, βάσει τῶν ἐν τῷ μεταξὺ γενομένων εὐρημάτων τῶν Γουρνιῶν, Κνωσοῦ καὶ Πριονιά καὶ κατεπολέμησε τὴν ἄποψιν τῶν Mayer-Reichel. Ἡ μεταγενεστέρα εὐρεσις τῶν εἰδῶλων Γάζι καὶ Καρφίου μετὰ συμβόλων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐπεβεβαίωσε καὶ κατέστησε γενικῶς παραδεκτὸν τὸν θεῖον χαρακτήρα τοῦ τύπου. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει διὰ τὰ νέα εἰδῶλα τῆς Γόρτυνος. Τὸ πρωτοφανὲς διὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους μέγεθος τῶν εἰδῶλων, ἡ μνημειώδης διάπλασις τούτων, τὰ μεγαλοπρεπῆ διαδήματα, οἱ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὄφεις νοούμενοι βεβαίως ὡς ζῶντες, ἀρμόζουσιν μόνον εἰς θεότητος.

Ὡς πρὸς τὴν ἀκριβεστέραν σημασίαν τῆς στάσεως ὁ Collignon²⁴¹ ἠρνήθη πᾶν ψυχολογικὸν περιεχόμενον καὶ ὑπεστήριξεν ὅτι αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν συμβατικότητα τῶν πρωτογόνων τεχνῶν. Συντάσσεται ὡς πρὸς τοῦτο μετὰ τοῦ S. Reipach²⁴² λέγοντος ὅτι ἐν τῇ πρωτογόνῳ τέχνῃ ἡ στάσις εἶναι ψυχολογικῶς ἀδιάφορος καὶ προέρχεται ἀπλῶς ἐκ τῆς τάσεως τοῦ τεχνίτου πρὸς τὴν συμμετρίαν. Ρυθμολογικὴν ἐρμηνείαν τῶν κινήσεων τῶν χειρῶν φαίνεται δεχόμενος διὰ τὰς μορφὰς ἐπὶ τῶν πρωίμων σφραγιδολίθων ὁ Matz²⁴³, ὅστις περαιτέρω δέχεται καὶ

δαίους, Μουσουλμάνους καὶ αὐτόχθονας τῆς Ἀμερικῆς αὐτ. 327 - 8. Ἀπαντᾷ ἐπίσης ἐπὶ ἀρχαίων ἑλληνικῶν μνημείων. Πβ. καὶ Sittl *Gebärden der Griechen und Römer* σ. 307. Ὁ W. Deonna *BCH* 1954 σ. 257 σημ. 10 ἐρμηνεύει τὸ νεῦμα τοῦ εἰδῶλου τούτου οὐχὶ τελείως σαφῶς ὡς σημαῖνον προστασίαν ἐκτεινομένην εἰς δύο διαφόρους κατευθύνσεις. Τὸ ἐπιχειρηματὸν λαμβανόμενον ἐξ οὐχὶ ἀναλόγου κύκλου παραστάσεων δὲν φαίνεται ἰσχυρόν. Σημειωτέον ὅτι εἰς πάντα τὰ εἰδῶλα ὁ ἀντίχειρ ἀπομακρύνεται τῶν λοιπῶν δακτύλων, ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν φυσικὴν στάσιν τῆς χειρὸς τοῦ δεομένου. Ὁ τονισμὸς τοῦ ἀντίχειρος ἦτο ἄλλως σύμφωνος πρὸς τὰς ρυθμολογικὰς τάσεις τῆς YM III πλαστικῆς. Πβ. καὶ σχετικὰ σύμβολα ἱερογλυφικὰ καὶ τῆς γραφῆς A καὶ B, *Evans Scripta Minoa* I σ. 183 - 4 (a gesture sign) καὶ II σ. 14. (Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν καθ. E. Grumach). Πβ. *Frankfort Cyl. Seals* 1939 σ. 173 εἰκ. 42, Κεραμοπούλλου Ὁ ἀποικτισμὸς σ. 81 ἐξ.

²⁸⁸) Myk. Beiträge, Jahrb VII 1892 σ. 189 ἐξ. Πβ. κοί σημ. 272.

²⁸⁹) Über vorhellenische Götterkulte 1897 σ. 68 ἐξ.

²⁹⁰) Revue des Études Grecques XVI 1903 σ. 305 ἐξ.

²⁴¹) Αὐτ. σ. 303.

²⁴²) La sculpture en Europe ἀνάτυπον ἐκ τῆς Anthropologie 1894 - 6 σ. 74 - 5.

²⁴³) Die frühkret. Siegel σ. 104.

πλήρη ἀπουσίαν θρησκευτικῶν θεμάτων ἐξ αὐτῶν ἀντιθέτως πρὸς τοὺς ἀνατολικούς σφραγιδολίθους²⁴⁴. Ἐπιπλέον τὰ βουκράνια, αἱ μετ' ἀγάλων σκηναὶ ἀναπαραγωγῆς, αἱ μορφαὶ τοῦ τύπου τῶν Krötendarstellungen (περὶ ὧν ἀνωτ. σημ. 146) δυσκόλως δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἄσχετοι πρὸς τὴν λατρείαν. Ὡς πρὸς τὴν ἀποψιν τοῦ Reinpach, νομίζω ὅτι ἂν ὁ τύπος τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶχε πλασθῆ ἀρχικῶς μόνον χάριν συμμετρίας, δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι θὰ διετηρεῖτο καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν μινωϊκῶν χρόνων, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς φυσιοκρατίας.

Τὸ ἀναμφισβήτητον ψυχολογικὸν περιεχόμενον τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν ἀντελήφθησαν οἱ ἐρευνηταὶ κατὰ διαφόρους τρόπους. Ὁ Schmidt²⁴⁵ ἐχαρακτήρισε τὰ τότε γνωστὰ εἰδώλια μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ὡς «Adorantinnen». Ἡ Williams δημοσιεύουσα τὰ εἰδῶλα τῶν Γουρνιῶν²⁴⁶, παρατηρεῖ ὅτι ἡ τελετουργικὴ ἔννοια τῆς χειρονομίας δὲν ἔχει ἐρμηνευθῆ ἱκανοποιητικῶς. Αὕτη, λέγει, ἐθεωρήθη ἔκφρασις λατρείας καὶ εὐλογίας. Εἰς τοῦτο παρατηρεῖ ὅτι ἡ λατρεία ἐξεφράζετο μᾶλλον διὰ τῆς θέσεως τῆς χειρὸς πρὸ τοῦ στήθους, ὡς πρὸς δὲ τὴν εὐλογίαν διερωτᾶται διατὶ «εἰς τὸσον πρῶϊμον περίοδον θὰ ἀνελαμβάνοντο τὴν θεότητα παρέχουσαν ἀγαθὰ διὰ τὸσον συμβολικοῦ τρόπου». Ὁμολογῶ ὅτι δὲν ἐννοῶ τί ἀσυμβίβαστον ὑπάρχει μεταξὺ τῆς «πρωΐμου περιόδου» καὶ τοῦ συμβολικοῦ τρόπου δηλώσεως τῆς εὐλογίας. Ἡ αὐτὴ ἐπιστήμων προτείνει ὅπως ἡ στάσις τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἐξηγηθῆ ἔκ τῆς ἀναμνήσεως τῆς Μεγάλης Μητρὸς λατρευομένης ὡς θείας ἀγέλαδος. Οἱ ὑψωμένοι πήχεις μιμοῦνται κατὰ τὴν ἀποψιν ταύτην κέρατα. Πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἰδέας ταύτης προσάγει ἀορίστως τὴν «αιγυπτιακὴν προδυναστικὴν μορφήν, ἐν τῇ ὁποίᾳ αἱ ὑψωμέναι χεῖρες ὁμοιάζουσι πρὸς κέρατα». Δέχεται πάντως ὅτι ἔλλειπει ὁ συνδετικὸς κρίκος καὶ δὲν ὑπάρχει ἐπαρκὴς ἐνδειξις. Νομίζω ὅτι ἡ εὐρεῖα διάδοσις τοῦ τύπου ἐν τῇ Ἐπιπέδῳ καθιστᾷ ἀπίθανον τὴν σύνδεσιν πρὸς τὰ «κέρατα καθοσιώσεως», ἅτινα χαρακτηρίζουσιν εἰδικῶς τὴν μινωϊκὴν θρησκείαν. Ἐπίσης δέον νὰ παρατηρηθῆ ὅτι πρὸς κέρατα ὁμοιάζουσιν αἱ χεῖρες κυρίως δειγμάτων τῶν ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκῶν χρόνων, λόγῳ τοῦ γενικῶς σχηματικοῦ ῥυθμοῦ τῆς φάσεως ταύτης. Τὰ ΜΜ III - ΥΜ I δείγματα δὲν παρουσιάζουσι τὴν γωνιώδη κερατόμορφον διάπλασιν. Τέλος δὲ σημειωτέον ὅτι καὶ τὰ ἐσχηματοποιημένα

²⁴⁴) Αὐτ. σ. 106, 108.

²⁴⁵) Πβ. περίληψιν ὁμιλίας του ἐν Jahrbuch XIII 1898, Arch. Anzeiger σ. 125.

²⁴⁶) Gournia σ. 48.

εἶδωλα τῶν ὑστέρων χρόνων ὑψοῦσι τὰς χεῖρας κατὰ ποικίλους τρόπους, ἐνίοτε π. χ. μετὰ τοὺς βραχίονας προτεταμένους, ὥστε οὐδόλως νὰ παρέχεται ἡ ἐντύπωσις τῶν κεράτων.

Ἐναντιοτρόπως τὰ κέρατα ἀνήγαγεν εἰς τὴν χειρονομίαν τῶν ὑψωμένων χειρῶν ὁ Zahn²⁴⁷, γράφων: «Ich sehe in den erhobenen Armen nicht eine Andeutung der Hörner sondern umgekehrt in den «Hörnern» das Zeichen der erhobenen Arme der Gottheit». Δέχεται δὲ ὅτι ἡ χειρονομία σημαίνει εὐλογίαν. Ἡ ἄποψις τοῦ Zahn ἀποτελεῖ ἐπομένως κυρίως ἀπόπειραν ἐρμηνείας τῆς σημασίας τῶν κεράτων.

Ὁ Milani²⁴⁸ διακρίνει δύο τύπους τοῦ νεύματος: ἓν νεῦμα, καθ' ὃ αἱ χεῖρες στρέφονται ἄνω, ἕπερ ἀποδίδει εἰς οὐρανίαν ἢ σεληνιακὴν θεότητα, καὶ ἕτερον στρεφόμενον πρὸς τὴν γῆν καὶ ἀνήκον εἰς χθονίαν ἢ καταχθονίαν θεότητα. Ἄλλ' ἢ τοιαύτη διάκρισις τῶν στάσεων εἶναι νοητὴ μόνον διὰ τοὺς ἐπικαλουμένους τὰς ἀντιστοίχους θεότητας λάτρεις, οὐχὶ δὲ καὶ δι' αὐτὰς τὰς θεότητας. Ἄλλως τὸ εἰδώλιον τὸ στρέφον δῆθεν τὰς χεῖρας κάτω²⁴⁹, ἐπὶ τοῦ ὁποίου βασιζέται ἡ ἄποψις τοῦ Milani, εἶναι ἑλλιπὲς τὰς χεῖρας, πιθανώτατα δὲ καὶ τοῦτο ἔστρεφεν αὐτὰς ἄνω.

Πλείονας ὁπαδοὺς ἀριθμεῖ ἡ περὶ εὐλογίας ἄποψις. Ὁ Dussaud²⁵⁰ δέχεται ὅτι αἱ ὑψωμέναι χεῖρες δηλοῦσιν εὐλογίαν, ἡ ὑψωσις δὲ τῆς ἐτέρας τῶν χειρῶν λατρείαν. Ὁ Evans²⁵¹ πιστεύει ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν ἔχει διπλὴν ἔννοιαν: εἶναι ἡ στάσις, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ θεὰ δέχεται τὴν λατρείαν τῶν πιστῶν καὶ ἐπίσης ἡ στάσις, δι' ἧς παρέχει εἰς αὐτοὺς εὐλογίαν. Ὁ Μαρινᾶτος²⁵² φρονεῖ ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν εἶναι «στάσις εὐλογίας πιθανώτατα». Ὁ Ricard²⁵³ δέχεται ἐπίσης τὴν ἄποψιν ταύτην. Ὁ Nilsson²⁵⁴ λέγει ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν ἐρμηνεύεται ὡς ἔκφρασις λατρείας (διὰ τὸν πιστὸν) ἢ εὐλογίας (διὰ τὴν θεότητα). Παραβάλλει πρὸς τὴν στάσιν τῆς θεότητος ὑψούσης τὴν ἐτέ-

²⁴⁷) Ἐν E. Kinch Vroulia 1914 σ. 34 σημ. 1.

²⁴⁸) Studi et Mat. III 1905 σ. 118.

²⁴⁹) Αὐτ. ἀριθ. 518.

²⁵⁰) Questions mycéniennes σ. 21, 22, Revue de l'histoire des religions 51 1905 σ. 43 - 4, Civilisations préhelléniques σ. 377 ἔξ.

²⁵¹) PM II σ. 128 ἔξ. καὶ IV σ. 39 - 40.

²⁵²) ΑΕ 1937 σ. 290. Ὁ Μαρινᾶτος ἀναφέρει BSA 1951 σ. 104 συμβολικὴν ἐρμηνείαν τῶν ἱερογλυφικῶν αἰγυπτιακῶν παραστάσεων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Καθημένη μορφῇ ἐν τῇ στάσει ταύτῃ σημαίνει ἄπειρον ἀριθμὸν, ὄρθια δὲ χαράν.

²⁵³) Religions préhell. σ. 77, σ. 113.

²⁵⁴) MMR σ. 310. Πβ. GGR I σ. 267.

ραν τῶν χειρῶν ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου²⁵⁵ καὶ χωρὶς νὰ αποκλείη τὴν εὐλογίαν, κλίνει πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς χειρονομίας ὡς χαιρετισμοῦ πρὸς τοὺς πιστοὺς. Ἡ Banti²⁵⁶ λέγει ὅτι τὸ νεῦμα θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς εὐλογία, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὕτη δυσχεραίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἡ θεὰ τῆς μήτρας τῆς Σητείας ἦτις κατὰ τὴν Banti εἶναι ἡ αὐτὴ θεότης, δὲν ἔχει τὰς χεῖρας κενὰς ἀλλὰ φέρει ἄνθη καὶ πελέκεις. Ἀλλ' ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω ἡ χειρονομία αὕτη εἶναι διάφορος καὶ ἐπομένως δὲν δύναται νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ καθαροῦ νεύματος τῆς θεότητος.

Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὸ εἶδωλον τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ὁ πεστήριξεν ὁ Wolters ὅτι διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς ἡ θεὰ δένει, διὰ δὲ τῆς ἐτέρας λύει²⁵⁷. Ἀλλ' ἡ ἀποψις αὕτη βασίζεται εἰς ἀνακριβῆ γνῶσιν τῆς θέσεως τῶν χειρῶν. Ἡ E. Porada²⁵⁸ ἐξετάζουσα τὴν χειρονομίαν ὡς νεῦμα λατρείας λέγει ὅτι ἡ ὑψωσις μιᾶς χειρὸς ἀποτελεῖ γενικὴν στάσιν προσευχῆς, ἐνῶ ἀμφοτέραι αἱ χεῖρες ὑψοῦνται, ὅταν εὔχεται τις διὰ τι συγκεκριμένον. Καὶ ἡ ἀποψις αὕτη εἶναι καθαρῶς ὑποθετικὴ μὴ ἐρμηνεύουσα ἄλλως πῶς αἱ στάσεις αὗται ἐγένοντο στάσεις τῆς θεότητος.

Ἡ χειρονομία ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον μελέτης καὶ ἐπὶ δειγμάτων ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων, ἐνθα ἀπαντᾷ κατ' ἐπιβίωσιν. Ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων ὁ Von Salis²⁵⁹ δέχεται τὴν ἀποψιν τῆς εὐλογίας. Ὁ Kunze²⁶⁰ πραγματευόμενος τὴν στάσιν τῶν χαλκῶν εἰδωλίων τῆς Ὀλυμπίας ἐξέφρασεν ἀντιθέτως νέαν ἐνδιαφέρουσαν ἀποψιν. Φρονεῖ ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν δὲν δηλοῖ εὐλογίαν οὔτε χαιρετισμόν, ἀλλὰ τὴν ἰσχυρὰν ἐμφάνισιν τοῦ θεοῦ, τὴν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου βαθέως βιουμένην ἐπιφάνειαν τῆς θεότητος.

Τὴν περὶ θεοφανείας ἀποψιν ἀνέπτυξε πληρέστερον καὶ ἐξήτησε νὰ συλλάβῃ γενετικῶς διὰ τῆς ἐξετάσεως σειρᾶς σχετικῶν παραστάσεων τελευταίως ὁ Fr. Matz²⁶¹. Ἡ ἀρχὴ τῆς χειρονομίας εὐρίσκεται κατ' αὐτὸν ἐν τῷ ἱερῷ χορῷ, εἰς παραστάσεις τοῦ ὁποῦ ἀπαντᾷ ὡς χειρονομία ἐπικλήσεως (Invocation Dance). Ἐν τῇ στάσει ταύτῃ παρου-

²⁵⁵) MMR σ. 267 εἰκ. 131.

²⁵⁶) Divinità Femminili σ. 17.

²⁵⁷) MMR σ. 310 σημ. 12, ΠΒ. K a r o Archiv für Religionswissenschaft 7 1904 σ. 132 σημ. 1.

²⁵⁸) Seal Impressions from Nuzi σ. III ἐξ.

²⁵⁹) Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wiss. 1935 - 6, 4 Abhandlung σ. 43 σημ. 1.

²⁶⁰) Antike und Abendland 2 1946 σ. 100 ἐξ.

²⁶¹) Göttererscheinung und Kultbild im min. Kreta σ. 34 - 5, σ. 87.

σιάζοντο πρὸ τῆς λατρευτικῆς κοινότητος αἱ λατρεύουσαι ἱέρειαι καὶ δὴ ἡ Βασίλισσα Ἰέρεια, ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ὁποίας ἐπιστεύετο ὅτι ἐπιφαίνεται ἡ θεότης. Οὕτω ἡ χειρονομία παραλαμβάνεται ὑπὸ τῆς τελευταίας καὶ καθίσταται χαρακτηριστικὴ τῆς ἐπιφαινομένης θεότητος. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ ἐμφάνισις τῆς θεᾶς ἐθεωρεῖτο πρόξενος ἀγαθῶν, δύνανται νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ νεῦμα αὐτῆς καὶ ὡς δηλωτικὸν εὐλογίας. Ἡ νέα ἄποψις στηρίζεται κυρίως ἐπὶ ἐρμηνείας τῆς ὑψούσης τοὺς ὄφεις MM III μορφῆς ἐκ Κνωσοῦ — ἣς τὴν στάσιν ὁ Matz δὲν διακρίνει τῆς χειρονομίας τῶν ὑψωμένων χειρῶν — ὡς παριστώσης ἐπιφάνειαν τῆς θεᾶς ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς Βασίλισσης Ἰερείας^{261α}. Ἡ ἀδυναμία τῆς ἀπόψεως ταύτης συνίσταται εἰς τὸ ὅτι βασίζεται ἐπὶ προϋποθέσεων, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔχουσι γίνεαι γενικῶς δεκταὶ οὔτε δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἐπαρκῶς ἀποδεικνύμεναι. Ἡ πίστις τῶν μινωϊτῶν εἰς παροδικὴν σωματοποίησιν τοῦ θεοῦ διὰ ζώντων προσώπων, ἡ ἀπουσία λατρευτικῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς τέχνης²⁶² καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν ἐκ φαγεντιανῆς μορφῶν τῆς Κνωσοῦ ὡς οὐσιωδῶς ἀνθρωπίνων εἶναι εἰσέτι λίαν ἀμφίβολοι. Αὗται, στεφόμεναι διὰ θηρίων ἢ περιελισσόμεναι ὑπὸ ὄφρων, μόνον ὡς θεαὶ εἶναι νοηταί. Αἱ παραστάσεις μορφῶν μετεώρων δεικνύουσιν ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν μινωϊτῶν βίωσις τῆς ἐπιφανείας ἦτο, ὡς εἰς ἄλλας θρησκείας, ὄραματικῶς χαρακτηῖρος. Δυσεξήγητος εἶναι ἄφ' ἑτέρου ἢ ἀπολίθωσις τοῦ λατρευτικοῦ χοροῦ εἰς μίαν ἀποκλειστικὴν στάσιν στερεοτύπως ἐπαναλαμβανομένην εἰς τὰς παραστάσεις τῆς θεότητος. Καὶ τὸ κυριώτερον, ἡ ἐρμηνεία τοῦ νεύματος τῶν ὑψωμένων χειρῶν ὡς δηλωτικῶς τῆς θεοφανείας δὲν ἐξηγεῖ διὰ τίνα λόγον ἐπεκράτησε τελικῶς ἀπο-

^{261 α)} Πβ. Glotz *La civilisation égéenne* 1923 σ. 309: «Dans le culte public le rôle de la déesse était joué par une femme».

^{262 β)} Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ ληθῆ ὑπ' ὄψιν τὸ μέγα εἶδωλον τῆς Ἁγ. Τριάδος *Zervos L'art de la Crète* σ. 205 σαφῶς διακρινόμενον τοῦ τύπου τῶν λάτρων, καὶ ὃν πιθανώτατα λατρευτικὸν εἶδωλον θεᾶς. Εἰς λατρευτικὸν εἶδωλον ἀνήκει ἀσφαλῶς καὶ τὸ τμήμα ἀσυνήθως μεγάλου προσώπου ἐκ Πετσοφᾶ ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 4841, BSA IX 1902 - 3 πίν. XII 34. Ἡ παρουσία εἰς τὰ Temple Repositories τῆς Κνωσοῦ ὁμοιωμάτων ἐσθῆτων (προσφερομένων, ὡς ὑπετέθη, εἰς τὴν παριστώσαν τὴν θεότητα ἱέρειαν Matz ἔ. ἀ. σ. 32 - 33) δὲν ἀποτελεῖ ἔνδειξιν κατὰ τῆς ὑπάρξεως λατρευτικῶν εἰδώλων, ἀφοῦ ὁμοιώματα τιαρῶν εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸ YM III ἱερὸν τῆς Γόρτυνος ὁμοῦ μετὰ λατρευτικῶν εἰδώλων. Ἐναντὶ τῆς ἀπόψεως ὅτι εἰς τὰς ἱερὰς παραστάσεις ἐπὶ δακτυλίων καὶ σφραγίδων ἔχομεν ἱερείας παριστώσας θεότητος, πιθανώτερον εἶναι ἡ ἄποψις τοῦ Nilsson *A History of Greek Religion* 1956 σ. 18 ὅτι πρόκειται περὶ θεοτήτων ἀπεικονιζομένων καθ' ὃν τρόπον οἱ μινωῖται τὰς ἐφαντάζοντο.

κλειστικῶς πρὸς δήλωσιν τῆς θεοφανείας τὸ νεῦμα τοῦτο ἐκ τῶν ποικίλων στάσεων, ἃς ἔχουσιν αἱ ἐπιφαινόμεναι μορφαὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς τέχνης, ὡς δεικνύουσιν αὐτὰ τὰ συλλεγέντα ὑπὸ τοῦ Matz παραδείγματα. (Τάσις τῆς χειρὸς ὀριζοντίας μετὰ ἢ ἄνευ τοῦ σκῆπτρου καὶ κάμψις τῆς ἐτέρας, χεῖρες εἰς τὴν ὄσφυν κ.ά.). Ἰδιαιτέρως δέον νὰ σημειωθῆ ὅτι αἱ ἄνωθεν κατερχόμεναι μορφαί, αἰτινες εἶναι αἱ πιθανώτεραι παραστάσεις θεοφανείας, ὑποῦσι σπανίως ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Ἀντίθετος πρὸς τὴν ἄποψιν περὶ προελεύσεως τῆς χειρονομίας ἐκ τοῦ λατρευτικοῦ χοροῦ εἶναι καὶ ἡ παρουσία αὐτῆς ἤδη κατὰ τοὺς MM I - II χρόνους εἰς μεμονωμένας μορφὰς ἐπὶ τῶν δειγμάτων ἐκ Σφουγγαρά, Μαλίων, Φαιστοῦ καὶ Μόχλου, ἄνευ ἐνδείξεως ἀπεικονίσεως χοροῦ ἢ λατρείας. Τὰ ἀνατολικά παράλληλα δὲν δύνανται ἄλλως νὰ ἀγνοηθῶσιν.

Ὁ ἐσχάτως ἐπίσης ἀσχοληθεὶς περὶ τὰ ἑλληνικὰ κυρίως, ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ δείγματα Bielefeld²⁶³ παρατηρῶν ὅτι τὰ νεύματα τῶν θεοτήτων ἔτυχον μικρᾶς μέτροι σήμερον προσοχῆς, λέγει ὅτι ἡ ἄποψις τῆς εὐλογίας εἶναι ἀφρημένη, προκειμένου περὶ τῶν πρώιμων χρόνων, καθ' οὓς ἡ χειρονομία ἐνεφανίσθη. (Παρομοίαν ὑπόθεσιν ἐξέφρασεν, ὡς εἶδουμεν, ἡ Williams). Περαιτέρω²⁶⁴ ἐκθέτει τὴν ἄποψιν ὅτι, εἴτε ἡ μία χεὶρ ὑποῦται εἴτε ἀμφοτέραι, πρόκειται περὶ τῆς αὐτῆς χειρονομίας. Ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ θεοῦ ἐκπέμπεται θεραπευτικὴ ἢ προστατευτικὴ δύναμις, «μανά». Ὁ λάτρις ἐμφανίζεται ἐν τῇ αὐτῇ στάσει, διότι διὰ τῆς ὑψωμένης χειρὸς ἢ χειρῶν δέχεται τὴν εὐεργετικὴν ἀπορροήν τῆς θεότητος. Οὕτω ἐρμηνεύει τὰς χειρονομίας θεᾶς καὶ λάτρων ἐπὶ τῶν δακτυλίων τῶν Ἰσοπάτων καὶ τῆς Φαιστοῦ²⁶⁵.

Καθ' ἡμᾶς ἡ σύνδεσις τῶν κρητικῶν δειγμάτων πρὸ τὰ ἐξ Ἀνατολῆς, ἐπιβάλλει ὅπως ἡ ἐρμηνεία τῆς χειρονομίας ἐπιχειρηθῆ οὐχὶ μόνον ἐπὶ τῶν κρητικῶν παραστάσεων, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς ἀνατολικὰς. Λογικῶς, νομίζω, θὰ ἠδύνατό τις νὰ υποθέσῃ ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν κατέστη στάσις τῆς θεότητος ἐκ τῶν περιπτώσεων, καθ' ἃς αὕτη ἀπεικονίζεται πρὸ ἄλλων θεῶν δεομένη, ὡς συχνότατα συμβαίνει ἐν Μεσοποταμίᾳ. Ἐμνημονεύθησαν ἀνωτέρω πλεῖστα σχετικὰ παραδείγματα. Ἐν Βαβυλωνίᾳ καὶ Ἀσσυρίᾳ ἡ ὑψωσις μιᾶς ἢ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν εἶναι συνήθης χειρονομία λατρείας καὶ προσευχῆς. Σειρὰ λειτουργικῶν προσευχῶν ἐκφωνοῦνται μὲ τὴν χεῖρα ὑψωμένην πρὸς τὸν οὐρανόν. Συνήθεις διὰ τὴν δήλωσιν τῆς προσευχῆς

²⁶³) Ἔ. ἀ. σ. 389 - 390.

²⁶⁴) Αὐτ. σ. 395 - 6 Ἡδη ὁ G l o t z ἔ ἀ. σ. 309 ἠρμήνευσε τὴν χειρονομίαν ὡς ἀποσκοποῦσαν εἰς τὴν μετάδοσιν τοῦ θεοῦ πνεύματος εἰς τοὺς θνητούς.

²⁶⁵) Nilsson MMR σ. 279 εἰκ. 139, σ. 257 εἰκ. 125.

εἶναι οἱ ὄροι «shu - il» (ὑψωμένη χεῖρ), «nish - qâti» (ἔψωσις τῆς χειρός), «ritâ - urnâ» (ἀνοίγειν τὰς παλάμας τεταμένας πρὸς τὴν θεότητα διὰ τὴν λῆψιν τῆς χάριτος)²⁶⁶. Ἐν αἰγυπτιακῶν κείμενον²⁶⁷ ἀπευθυνόμενον πρὸς θεότητα λέγει: «αἱ χεῖρες τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν ὑψοῦνται πρὸς σε, ζητοῦσαι σέ, ὡς αἱ χεῖρες τοῦ παιδὸς πρὸς τὴν μητέρα αὐτοῦ». Ἡ ἔκτασις τῶν χειρῶν τοῦ λατρεύοντος, ἐρμηνευομένη ὡς σημεῖον ἀφοσιώσεως προελθὼν ἐκ τῆς συμφωνίας πρὸς τὴν κίνησιν τοῦ ὀφθαλμοῦ στρεφομένου πρὸς ἄγαλμα ἢ πρὸς τὸν οὐρανόν, εἶναι κατὰ τὸν Sittl²⁶⁸ κοινὴ εἰς ἅπαντας τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαϊότητος²⁶⁹. Ἰδιαιτέρως ἐν τῇ πολυθεϊστικῇ Ἀνατολῇ καὶ Αἰγύπτῳ, ἔνθα λατρεύονται μεσολαβοῦσαι ἢ πρεσβεύουσαι θεότητες, ἢ συνήθως στάσις λατρείας κάλλιστα ἠδύνατο λοιπὸν νὰ ἀποβῇ καὶ τῆς θεότητος στάσις ἀπεικονιζομένης ἐν συνεχείᾳ καὶ ἀνεξαργτήτως μεθ' ὑψωμένων χειρῶν²⁷⁰. Ἀπολέσασα οὕτω τὴν ἀρχικὴν σημασίαν τῆς ἢ χειρονομία ἠδύνατο σὺν τῷ χρόνῳ νὰ προσλάβῃ νέας τοιαύτας, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτελειομένη πρὸς τοὺς λάτρεις καὶ νὰ καταστῇ τελικῶς δηλωτικὴ ὑποδοχῆς, χαιρετισμοῦ καὶ εὐλογίας. (Τὸ περιεχόμενον τοῦτο ἐκδηλοῦται κυρίως διὰ τῆς στροφῆς τῶν παλαμῶν πρὸς τὸν λάτρην)²⁷¹. Ἡ ἐξέλι-

²⁶⁶) Jean Religion Sumérienne 1931 σ. 249.

²⁶⁷) Hastings Encycl. of Religion, Hand - Gestures VI σ. 496 ἐξ.

²⁶⁸) Die Gebärden der Griechen und Römer σ. 174 - 5 σ. 187 ἐξ. ἔνθα παραδείγματα ἐκ τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων. Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τινὰ παραδείγματα: Ὁ Κύκλωψ (Ὀδ. ι 526 - 7): «Ποσειδάωνι ἀνακτι εὐχέτω χεῖρ' ὀρέγων εἰς οὐρανὸν ἀστερόεντα». «Πίναντ' ἐς αἰθέρα χεῖρας» (Πίνδ. Νεμ. 5, 11). «Θεοῖς εἰπ' ἀναπύξας χεῖρας» (Εὐριπ. Ἴππ. 1190).

²⁶⁹) Διὰ τὴν χειρονομίαν παρὰ τοῖς Ἑβραίοις πβ. Δαυεὶδ Ψαλμ. ξβ': «ἐν τῷ ὀνόματί σου ἄρῶ τὰς χεῖρας μου». Ὡς πρὸς τὴν ψυχολογικὴν ἐρμηνείαν τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν τοῦ πιστοῦ, ὁ Lehman δέχεται μαγικὴν αἰτίαν, ὡς καὶ τῆς θρησκευτικῆς χειρονομίας γενικῶς. Ἡ ὑψώσις τῶν χειρῶν σημαίνει κατ' αὐτὸν ἀπομάκρυνσιν κακῶν ἐπιδράσεων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ στήθους κάμψιν, ἣτις συμβολίζει τὴν εἰς τὸ θεῖον παράδοσιν. Ἀντιθέτως ὁ Heiler ἀνάγει τὴν χειρονομίαν εἰς τὸν χαιρετισμὸν καὶ ἐρμηνεύει αὐτὴν ὡς σημεῖον σεβασμοῦ. Ὡρισμέναί χειρονομίαι θέλουσιν ἅπλῶς νὰ ἀποκαταστήσωσι δεσμὸν τινὰ μετὰ τῆς θεότητος. Τοῦτου ἕνεκα ὑποί τις ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας ἢ τὴν ἑτέραν Religion in Geschichte und Gegenwart σ. 868 λ. Gebärde, Tüb. bingen 1928. Ἡ ἀποψις τοῦ Heiler ἐκτίθεται ἐν Das Gebet I 8 c. Πβ. ἄρ' θρον τοῦ αὐτοῦ περὶ τῶν στάσεων κατὰ τὴν προσευχὴν ἐν Orient Studien Hommel zum 60 Geburtstag gewidmet II 1918. Τὸ λεξικὸν Hastings ἐν Hand-gesture σ. 496 ἐξ. λέγει ὅτι ἡ ὑψώσις τῶν χειρῶν εἶναι «acted prayer».

²⁷⁰) Βλ. παραδείγματα ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἀνωτ. σ. 239 - 241. Οὕτω καὶ ἡ χριστιανικὴ Δεομένη εἰκονίζεται πρὸ τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ Τριμόρφῳ καὶ ἐν οὐν-χεῖρα ἀπολύτως.

²⁷¹) Ἡ ταυτότης τῶν στάσεων πιστοῦ καὶ θεότητος εἶναι ἐξηκριβωμένη διὰ

ξίς αὕτη εἶχε συντελεσθῆ ἤδη ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅταν ὁ τύπος εἰσήχθη εἰς Κρήτην. Ἐπομένως δὲν εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴν ἄποψιν ἡμῶν τὸ ὅτι ἐν Κρήτῃ δὲν ἠδύνατο ἡ θεὰ νὰ νοηθῆ ὡς θεομένη πρὸ ὑπερτέρου θεοῦ, μὴ ὑπαρχούσης ἱεραρχίας θεοτήτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΚΑΙ ΥΠΟΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΑΣ

Μετὰ τὴν μελέτην τῶν παραστάσεων τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπιβάλλεται, νομίζω, νὰ ἐξετασθῆ νῦν τίς ἢ εἰκονιζομένη θεότης. Ἡ ἐμμονὴ ἐν τῷ αὐτῷ τύπῳ ἐπὶ μακρὸν διάστημα ἄγει λογικῶς εἰς τὸ ἐρώτημα ἂν διὰ τοῦ τύπου τούτου δηλοῦται ἡ αὕτη θεὰ ἢ πλείονες εἰκονιζόμεναι ὁμοιομόρφως. Σημειωτέον ὅτι αἱ μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀποτελοῦσι τὰς κυριωτέρας καὶ σαφεστέρας παραστάσεις τῆς μινωϊκῆς θεᾶς, ὥστε ὁ ἐξετάζων ταύτας ὀφείλει νὰ ἀσχοληθῆ καὶ περὶ τὸ πρόβλημα τῆς φύσεως αὐτῆς.

Παραθέτομεν κατωτέρω τὰς γνώμας τῶν δημοσιευσάντων εἰδῶλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, ὡς καὶ τῶν ἐιδικώτερον ἀσχοληθέντων περὶ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὰς ὑποστάσεις τῆς θεότητος. Ὁρισμένοι ἐξ αὐτῶν βοήθοῦνται ἐκ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν τῆς ἑλληνικῆς περιόδου. Αἱ γνώμαι τῶν ἐρευνητῶν δίστανται συμφωνούντων πάντων μόνον περὶ τοῦ θείου χαρακτῆρος τῶν παραστάσεων²⁷². Ἡ διαίρεσις τῶν γνώμων

τὴν σουμεριακὴν θρησκείαν, Jean É. α. σ. 220. Ἡ ἄσσυριακὴ Ἰστὰρ εὐλογεῖ ὑψοῦσα τὴν δεξιὰν D h o r m e Religion de Babylonie et d' Assyrie σ. 70. Περὶ τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν τοῦ πιστοῦ ἐν Μεσοποταμίᾳ βλ. καὶ C o n t e n a u La civil. d' Assur et de Babylone σ. 90 - 91. Ἐν τῇ χριστιανικῇ εὐλογίᾳ αἱ χεῖρες ἐνίοτε ἀπλῶς ὑψοῦνται Μαρκ. 10, 16, Λουκ. 24, 50. Τοῦτο κυρίως γίνεται ὅταν εὐλογητῆται πλῆθος ἀνθρώπων. Πβ. Hastings ἔ. α. σ. 496 : αἱ χεῖρες ὑψοῦνται πρὸς ἐκπομπὴν τῆς εὐλογίας.

²⁷²⁾ Ἡ πρὸ τριακονταετίας ἐκφρασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Schweitzer Gnomon 4, 1928 σ. 178 ἐξ. γνώμη, καθ' ἣν τὰ μινωϊκὰ εἰδῶλα, συμπεριλαμβανομένων τῶν ὑστερομινωϊκῶν, εἶναι ἀναθήματα πρὸς ἀόρατον θεότητα λατρευομένην πνευματικῶς δὲν δύναται νὰ ἔχη σήμερον τὴν αὐτὴν ἰσχύν, καίτοι ἀνάλογοι ἀπόψεις ἐξεφράσθησαν καὶ ὑπ' ἄλλων (R o d e n w a l d t Zeitschrift für Missionskunde und Religionswissenschaft 36, 1921 σ. 248, καὶ Gnomon 5, 1929 σ. 178 ἐξ., Von Salis Neue Darstellungen Griech. Sagen 1935-6 σ. 43). Οἱ πλείστοι τῶν ἐρευνητῶν δέχονται σήμερον λατρείαν τοῦ εἰδώλου κατὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους πβ. Nilsson MMR σ. 77 ἐξ. σ. 295, Picard (μετὰ τινος ἀμφιβολίας), Religions Préhell. 1948 σ. 193, Deubner Gnomon 25, 1953 σ. 145 ἐξ. (ὅστις ἀμφισβητεῖ τὴν δυνατότητα διακρίσεως με-

τούτων εἰς κατηγορίας δὲν εἶναι δυστυχῶς δυνατὴ, διότι οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν ἐρευνητῶν κυμαίνονται μεταξύ διαφόρων ἀπόψεων. Ἐπίσης δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ παλαιότεροι ὀμιλοῦσιν οὐχὶ περὶ τοῦ συνόλου τῶν δειγμάτων, ἀλλὰ περὶ ὠρισμένων μόνον τούτων, ἅτινα ἦσαν τότε γνωστά.

Ὁμιλῶν περὶ τῶν δειγμάτων τοῦ Πριναῖ ὁ Wide λέγει ὅτι ἡ εἰκονιζομένη μορφή σχετίζεται πρὸς τὴν Ἑριννύν, παραβάλλει δὲ αὐτὴν πρὸς τὴν μεγάλην χθονίαν μητρικὴν θεάν, ἣτις κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ἄλλοτε μὲν προβάλλει ὡς Γαῖα, ἄλλοτε δέ, εἰς ποικίλας τμήσεις, ὡς Ἥρα, Ἄρτεμις, Δήμητρα καὶ Ἀθηνᾶ, δεδομένου ὅτι καὶ αὐτὴ συνδέονται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως πρὸς τὸν ὄψιν²⁷³.

Ὁ Milani εἶχεν ἐκφράσει ἀρκετὰ σκοτεινῶς τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ εἰδωλα τοῦ Πριναῖ καὶ Γουρνιῶν παριστῶσι τὰς τρεῖς κόρας τῆς Πέρας, Βριτόμαρτιν, Ἄρτεμιν καὶ Κορησίαν. Ἡ θεὰ τοῦ Ἰεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ Πέα, ἡ Μήτηρ τῶν Ἰδαίων Δακτύλων ἀπεικονιζομένη μετὰ δύο υἱῶν αὐτῆς²⁷⁴.

ταξὺ παραστάσεων «ἐπιφαινομένων» θεοτήτων καὶ εἰδώλων). Γενικὴ πάντως εἶναι ἡ παραδοχὴ τοῦ λατρευτικοῦ χαρακτήρος τῶν ὑστέρων εἰδώλων: τοῦτον δέχεται καὶ ὁ Matz *Göttererscheinung und Kultbild* 1958 σ. 30, καίτοι ἀρνούμενος τὴν ὑπαρξίν λατρευτικῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ δεύτερον αὐτοῦ δὲν ἀποτελεῖ ἀνικεϊμένον τῆς παρούσης μελέτης. Πάντως δέον νὰ σημειωθῇ ἡ γνώμη τοῦ Val Müller ἀρθρ. *Kultbild* ἐν *RE Suppl.* 5, 1931 σ. 487 ἑξ. θεωροῦντος «τολμηράν» τὴν παραδοχὴν πνευματικῆς λατρείας καὶ διὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς. Οὗτος καίτοι ἀρνούμενος διὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους τὴν ἔννοιαν τοῦ οἰκοῦντος ἐν τῷ νῶφ εἰδώλου, λέγει ὅτι τὸ νεῦμα καὶ τὸ μέγεθος τῶν ὑστέρων εἰδώλων εἶναι ἐνδείξεις παραστάσεως θεότητος. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπαντῶντων εἰς ἓν ἱερὸν εἶδωλον καὶ ἡ μικρότης τῶν παλαιότερων δειγμάτων ἐξηγοῦνται ἐκ τοῦ χαρακτήρος τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὁξεία εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ H. Biesantz εἰς *Marburger Winkelmann - Programm* 1958 σ. 24 σημ. 25: ἐναντίον ἀπόψεως ἐκφρασθείσης προφορικῶς ὑπὸ τοῦ Müller - Karpe ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν εἶναι νεῦμα λατρευτικὸν καὶ ἐπομένως τὰ εἰδωλα τὰ ποιοῦντα τοῦτο δὲν παριστῶσι θεότητος, παρατηρεῖ ὅτι ἐκ τῶν εἰδώλων τῶν ποιοῦντων λατρευτικῆς χειρονομίας μόνον τὰ ὑψοῦνται τὰς χεῖρας κοσμοῦνται διὰ συμβόλων. Τοῦτο ἀποχωρίζει ταῦτα ἀπὸ τῶν παραστάσεων λάτρων. Γενικῶς ἰσχύει ἡ παρατήρησις τοῦ Val Müller ἑ. ἀ. στ. 486 ὅτι ἐφ' ὅσον εἰς ἓνα πολιτισμὸν διαπιστοῦται παραστατικὴ πλαστικὴ ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀνθρωπόμορφος ἀντίληψις τοῦ θείου ἀφ' ἑτέρου, ἀποδείξεις ὀφείλει νὰ προσκομίσῃ μᾶλλον ὁ ἀρνούμενος τὴν ὑπαρξίν τῶν λατρευτικῶν εἰδώλων ἢ ὁ δεχόμενος αὐτήν. Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 249 καὶ σημ. 262 καὶ σ. 245.

²⁷³) *AM* XXVI 1901 σ. 250 - 1.

²⁷⁴) *Studi e Mater.* III 1905 σ. 119 ἑξ. καὶ *La Bibbia prebabelica* ἀνάτυπον ἐκ *Studi Religiosi* VI 1906 τευχ. 1 σ. 15.

Ὁ Pernier²⁷⁵ δέχεται ὅτι τὰ εἶδωλα ἀνήκουσιν εἰς παλαιστάτην παράδοσιν καλύπτουσαν τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τῶν MM χρόνων μέχρι «τοῦλάχιστον» τῆς πρωτοελληνικῆς καὶ ἀρχαϊκῆς ἑλληνικῆς ἐποχῆς καὶ ἀποδεικνύουσι τὸν στενὸν δεσμὸν μεταξὺ τοῦ μινωικοῦ καὶ τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν εἰκονιζομένην θεότητα ταυτίζει ὁ Pernier πρὸς τὴν Ρέα συνφωνῶν μετὰ τοῦ Milani²⁷⁶. Τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς ταυτίσεως ταύτης ἐνόμισεν ὁ Pernier ὅτι εὑρεν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τοῦ Πριναῖ²⁷⁷, ὅπου ἐλατρεύετο ἐπίσης ἡ Ρέα, ὡς συνάγει ὁ ἀνασκαφεὺς ἐκ τῶν σφινγγῶν, λεόντων, ἐλάφων καὶ ἰππων, πρὸς τοὺς ὁποίους σχετίζεται ἡ λατρευομένη ἐν τῷ ναῷ θεά. Συνοψίζων ὁ Pernier λέγει ὅτι τὰ εἶδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ ὄψεων παριστῶσι τὴν Ρέα ὡς θεὰν τῶν ὄψεων κατὰ μινωϊκὴν παράδοσιν, ὁ τύπος δὲ οὗτος ἐξεelίσσεται κατὰ τὴν κλασικὴν ἐποχὴν μέχρι καὶ τῆς ρωμαϊκῆς εἰς τὸν τύπον τῆς Κυβέλης, τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν καὶ τῆς «ποτνίας θηρῶν»²⁷⁸.

Εἰς τὴν εἰκονιζομένην ὑπὸ τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν θεὸν εἶδεν ἡ Williams «τὴν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους κυρία θεότητα τῶν Μινωϊκῶν», τὴν συνδεομένην πρὸς τοὺς ὄφεις χθονίαν θεάν²⁷⁹. Ὅμιλεῖ δὲ καὶ περὶ τῆς ἐν τῷ ἱερῷ λατρείας τῆς θεᾶς ὑπὸ διαφόρους ἐκφάνσεις. Πρὸς διάκρισιν αὐτῶν πιστεύει ἡ Williams ὅτι βοηθεῖται ὑπὸ τῶν εὐρεθέντων ἐν τῷ ἱερῷ σωλήνων, οἵτινες φέρουσι διάφορα σύμβολα, ἀφ' ἑνὸς ὄφεις καὶ ἀφ' ἑτέρου κέρατα καὶ δίσκους, οὓς ἡ δημοσιεύουσα παραλληλίζει πρὸς τὸ σύμβολον τῆς αἰγυπτιακῆς Ἀθῶρ. Ἐπὶ τῶν σωλήνων τούτων ἐτοποθέτουσαν κατ' αὐτὴν οἱ πιστοὶ τὰς προσφορὰς τῶν ἀναλόγως τῆς μορφῆς, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐπεθύμουσαν λατρεύουσαν τὴν θεάν. Τὴν γνώμην ὅτι οἱ σωλήνες εἶναι βάσεις προσφορῶν οὐδεὶς δέχεται, ἀλλ' εἶναι ἀξιοσημείωτος ἢ διὰ τῶν συμβόλων αὐτῶν ἐπιχειρουμένη διάκρισις τῶν θείων ὑποστάσεων. Περαιτέρω ἡ Williams δέχεται ταυτότητα τῆς θεᾶς ἀπὸ τῶν νεολιθικῶν στεατοπυγικῶν εἰδωλίων καὶ ἐντεῦθεν μὲ χωριστὰς ὑποστάσεις, ὡς χθονίας (μετ' ὄψεων), ποτνίας θηρῶν, Μητρὸς Γῆς²⁸⁰.

Τὴν ὁμοιότητα τῶν παραστάσεων τῆς μινωϊκῆς θεᾶς παρατηρεῖ ἡ Banti²⁸¹. Ἀντιθέτως λέγει πρὸς τὰς ἑλληνικὰς συνηθείας οἱ μινωϊκοὶ

²⁷⁵) Di una città arcaica ἀνάτ. ἐκ Boll. d' Arte II Δεκ. 1908 σ. 15 ἐξ.

²⁷⁶) Studi e Materiali III σ. 120.

²⁷⁷) Pernier ἔ. ἀ. ο. 17 - 20.

²⁷⁸) Αὐτ. σ. 20 ἐξ.

²⁷⁹) Gournia σ. 47 - 8.

²⁸⁰) Αὐτ. σ. 51.

²⁸¹) Div. Femmin. σ. 17 - 8.

Κρητες εἶχον, φαίνεται, εἰς τὰ ἱερά των πολλὰ εἰδῶλα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς θεᾶς, ἢ θεῶν κατ' οὐσίαν ὁμοίων. Τὸ φαινόμενον τοῦτο παραβάλλει μετ' ἐπιφυλάξεως πρὸς τὴν ἐπίσης πολλαπλῆν λατρείαν τῶν Μητέρων, ὁμάδος θεῶν λατρευομένων ταυτοχρόνως, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Διόδωρος (IV 79) καὶ ὁ Πλούταρχος (Μαρκ 20, 3 - 4) διὰ τὴν πόλιν Ἐγγυον τῆς Σικελίας²⁸². Ἡ Βαντί²⁸³ ἐκφράζει ἀμφιβολίαν ἃν ἡ εἰκονιζομένη θεὰ εἶναι μία μετὰ διαφορῶν ἐμβλημάτων ἢ πολλαὶ λατρευόμεναι ἐν τῷ αὐτῷ ἱερῷ. Παρατηρεῖ ὅτι ἴσως πρόκειται περὶ δύο θεοιῶτων, ἀφοῦ ὅπου εὐρέθησαν θεαὶ μετ' ὄφρων δὲν εὐρέθησαν θεαὶ μετὰ μηκώνων ἢ πτηνῶν καὶ ἀντιστρόφως. (Πιστεύει ὅτι τὰ εὐρέθητα ἐν τῷ ἱερῷ τῶν Γουρνιῶν ὁμοιώματα περιστερῶν δὲν εὐρίσκοντο ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς θεᾶς). Τὰ γνωστὰ σωληνοειδῆ σκευῆ ἀκολουθοῦσι κατὰ τὴν Βαντί τὴν διαφοροποίησιν ταύτην. (Οἱ σωλῆνες τοῦ Γάζι ὡς καὶ αἱ θεαὶ στεροῦνται ὄφρων). Κατὰ ταῦτα ἡ συγγραφεὺς δέχεται διαφοροποίησιν μεταξὺ μιᾶς θεᾶς μετ' ὄφρων καὶ μιᾶς ἢ περισσοτέρων ἐχουσῶν ἐμβλήματα μήκωνας καὶ πτηνά. Περαιτέρω²⁸⁴ ἀμφισβητεῖ ἃν ἡ θεὰ τῶν ὄφρων εἶναι ἀναγκαστικῶς καὶ χθονία. Τὰς ἐχούσας μήκωνας καὶ πτηνὰ θεωρεῖ θεὰς γονιμοποιούσας τῆς φύσεως καὶ τοῦ ζωϊκοῦ κόσμου. Τὸν διπλοῦν πέλεκυν καὶ τὰ κέρατα δέχεται ὡς γενικὰ σύμβολα ἱερότητος ἄνευ διακρίσεως. Ἐκφράζει ἐπιφύλαξιν διὰ πάσας τὰς συγκρίσεις πρὸς τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον καὶ ἀποκλείει τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ὡς «θεᾶς μητρὸς» ἢ «ποτνίας θηρῶν».

Ὁ Evans πιστεύει ὅτι ἡ ποικιλία τῶν συμβόλων δὲν σημαίνει πολλαπλότητα θείων προσώπων, ἀλλὰ διαφορῶς ὄψεις τῆς αὐτῆς θεᾶς²⁸⁵. Δὲν συναντῶμεν λέγει²⁸⁶ πολλαπλότητα θεῶν ὡς ἐν τῷ ἑλληνικῷ κύκλῳ, ἀλλ' ἀναγόμεθα συνεχῶς εἰς τὴν «μεγάλην μητέρα» τὴν συνοδευομένην ὑπὸ νέου συζύγου ἢ υἱοῦ, τῆς ὁποίας ἡ λατρεία ἦτο διαδεδομένη ἐν Μικρῇ Ἀσίᾳ καὶ Συρίᾳ. Τῆς θεᾶς ταύτης διακρίνει τὰς κάτωθι ὑποστάσεις: οὐρανίαν μετὰ περιστερῶν, ὑποχθονίαν καὶ σεισμικὴν μετ' ὄφρων, θεὰν μητέρα μετὰ χειρῶν ἐπὶ τῶν μαστῶν (πρόκειται περὶ τοῦ ἀμφισβητουμένου εἰδώλου τῆς Βοστώνης), φυτικὴν μετὰ σισχύων, μηκώνων καὶ κρίνων καὶ ἀναγεννωμένην ἐκ τοῦ ἐδάφους, «πότνιαν θηρῶν» συνοδευομένη ὑπὸ λεόντων ἢ αἰγῶν, μετὰ τόξου ὡς ἡ

²⁸²) Ἡ λατρευομένη ἐκεῖ θεοῖς ἀποκαλεῖται Mater Magna καὶ Mater Idaea ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος In Verrem IV 97, V 186.

²⁸³) Div. Femm. σ. 19 - 20.

²⁸⁴) Αὐτ. σ. 21 - 22.

²⁸⁵) PM III 457, IV σ. 24.

²⁸⁶) PM II σ. 277. Τινὲς τῶν σχετικῶν παραστάσεων εἶναι κίβδηλοι.

Ἄρτεμις ἢ ἡ Δίκτυννα, μετὰ ξίφους καὶ aspergillum, ἀμαζονοειδῆ μετὰ διπλοῦ πελέκεως, θαλασσίαν μετ' ἀγκύρας. Διὰ μέσου τῶν μορφῶν τούτων, λέγει ὁ Evans, αἰσθανόμεθα πάντοτε τὴν παρουσίαν μᾶλλον τῆς αὐτῆς οὐσιωδῶς θεᾶς, ἢ κευχωρισμένων ὄντοτήτων ὡς αἱ τῆς μεταγενεστέρης Ἑλλάδος. Ἡ θεὰ τῶν Θησαυροφυλακίων τῆς Κνωσοῦ εἶναι ἡ ὑποχθονία μορφή τῆς «μεγάλης μινωϊκῆς θεᾶς», ἣτις ἀργότερον ταυτίζεται πρὸς τὴν Ρέαν. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουσι περὶ τῆς μολυβδίνης θεᾶς τοῦ μικροῦ Ἀνακτόρου. Ἡ θεὰ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων²⁸⁷ εἶναι ἡ αὐτὴ μεγάλη θεὰ, ἀλλ' ἡ ἐπικαθημένη αὐτῆς περιστερὰ καὶ ἡ προσφερομένη ὑπὸ τῶν λάτρεων ὑποδηλοῖ τὴν οὐρανίαν πλευρὰν τῆς λατρείας. Αἱ περιστεραὶ καὶ οἱ ὄφεις τοῦ Ἱεροῦ τῶν Γουρνιῶν δεικνύουσι κατὰ τὸν Evans παράλληλον λατρείαν τῆς θεᾶς ὡς ὑποχθονίας καὶ οὐρανίας²⁸⁸. Αἱ ποικίλλουσαι αὗται «ὄψεις» τῆς θεᾶς τῆς μινωϊκῆς Κρήτης ταυτίζονται ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ παραδόσει πρὸς τὴν Ῥέαν, Ἄρτεμιν, Δίκτυνναν, Ἀφροδίτην, Ἀριάδην. Ὁ παρὰ τὸ πλευρὸν αὐτῆς συνοδὸς καθίσταται ἐν τῇ ἑλληνικῇ Κρῆτῃ ὁ Κρηταγενῆς Ζεὺς²⁸⁹.

Παρὰ ταῦτα ὁ Evans εἰς ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Nilsson²⁹⁰ ἐδέχθη τελικῶς ὅτι ἡ διαπραγμάτευσις τῆς «θεᾶς τῆς φύσεως» ὡς ἐνιαίας ὑπὸ διαφόρους ὄψεις εἶναι προσωρινή καὶ ὅτι δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ χωριστῶν θεοτήτων μὲ διάφορα ὀνόματα ἀντιστοιχῶν πρὸς τὴν Ἄρτεμιν, Ῥέαν, Ἀθηνᾶν, Ἀφροδίτην τῶν ἑλληνικῶν χρόνων.

Ἐπεὶ τῆς παλαιότερας ἀπόψεως τοῦ Evans ἐτάχθη καὶ ὁ Pendlebury²⁹¹. Ἡ φύσις λέγει ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τῶν MM χρόνων ὑπὸ μιᾶς μεγάλης μητρὸς - θεᾶς, κυρίας τῶν δένδρων καὶ τῶν ὀρέων ἐπίσης δὲ τῶν θηρίων. Ὡς ἐνσαρκοῦσα τὴν γονιμότητα ἀπεικονίζεται καὶ μετὰ υἱοῦ. Κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους τὰ ἐμβλήματα αὐτῆς κατανέμονται εἰς πλείονας θεότητας: ἡ Ἀθηνᾶ λαμβάνει τοὺς ὄφεις, ἡ Ἀφροδίτη τὰς περιστεράς καὶ τὸν νέον θεόν, ἢ Ἄρτεμιν τοὺς τράγους καὶ αἱ διάφοροι νύμφαι τὰ ὄρη, τὰ δάση καὶ τοὺς θύακας. Ἀλλὰ πάντοτε, παρατηρεῖ ὁ Pendlebury, ὑπῆρχεν ἐν Κρῆτῃ ἡ τάσις πρὸς μεῖξιν τῶν θεοτήτων τούτων. Ἡ Βριτόμαρτις ἢ Δίκτυννα ἦτο κυρία θεὰ τῆς

²⁸⁷) PM II σ. 339.

²⁸⁸) Τὰς δύο γυναίκας τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων θεωρεῖ ὁ Evans συνοδὸς τῆς θεᾶς καὶ ἀποκαλεῖ Διασχούρας παραβάλλει δὲ πρὸς παραστάσεις ἐπὶ σφραγίδων καὶ σφραγισμάτων ἐξ Ἀγίας Τριάδος, Πεδιάδος, Μυκηθῶν καὶ Θίσβης PM II σ. 340 - 2.

²⁸⁹) Tomb of D. Axes σ. 55.

²⁹⁰) MMR σ. 392 σημ. 3.

²⁹¹) Archaeol. of Crete σ. 273.

Κρήτης πολὺ μᾶλλον ἢ ἡ ἑξελληνισθεῖσα Ἄθηνᾶ καὶ ἡ Ἄρτεμις.

Ὁ Hogarth²⁹² ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς λεγομένης «δυναδικῆς μονοθεΐας». Ἡ ἀποψις αὐτοῦ ἔχει ἐν περιλήψει συμφώνως πρὸς βραχεῖαν ἔκθεσιν τοῦ ἰδίου ὡς ἀκολούθως: «Ἐπροσωποποίησαν (οἱ μινωϊκοὶ Κρήτες) τὸ ἀνώτατον ὄν ὡς μίαν γυναῖκα, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπετάσσετο εἰς νέος ἄρσεν, κατώτερος ὡς πρὸς τὴν τιμὴν καὶ πιθανῶς μεταγενέστερος ἐν χρόνῳ. Δὲν ὑπάρχει ἔνδειξις διὰ τὴν παραδοχὴν περισσοτέρων θεοτήτων πλὴν τούτων. Ἡ θρησκεία αὕτη θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκληθῆ δυναδικὸς μονοθεϊσμός». Τὸ ζεύγος τοῦτο ἀποτελεῖ παράλληλον τῶν ἀπαντῶντων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ζευγῶν τῆς Μεγάλῃς Μητρὸς (Κυβέλης) καὶ Ἄττιδος, ἐπίσης δὲ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἀδώνιδος, καὶ τοῦ σημιτικοῦ ζεύγους τῆς Ἰστάρ καὶ τοῦ Ταμμούζ. Τὸ ἐνδιαφέρον δι' ἡμᾶς εἶναι ὅτι ὁ Hogarth δέχεται ἐνιαίαν θήλειαν θεότητα.

Ὁ Persson²⁹³ δέχεται μίαν μητρικὴν θεάν, ἣτις εἶναι «γενικὴ θεότης», θεὰ τῆς φύσεως ἐν γένει, ὡς ἡ μεγάλη θεὰ τῆς Μικρᾷς Ἀσίας, τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου. Εἶναι μορφή ἀορίστου περιγράμματος μετὰ ποικίλων ἰδιοτήτων, ἐκδηλώσεων καὶ συμβόλων. Τὰς ὑπὲρ τῆς πολυθεϊστικῆς ἀπόψεως παρατηρήσεις τοῦ Nilsson ἀρνεῖται νὰ δεχθῆ. Ἡ ἐνιαία μορφή αὕτη διεσπᾶσθη κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους συνεπείᾳ τῶν διαφορῶν «ἐπικλήσεων» αὐτῆς.

Ὁ Farnell²⁹⁴ ἀρνεῖται τὴν περὶ μονοθεΐας ἀποψιν. Πιστεῖεῖ ὅτι τὰ τέσσαρα διάφορα ὀνόματα θηλείας θεᾶς (Ῥέι, Βριτόμαρτις, Δίκτυννα, Ἀφαία), ὑποδηλοῦσι τέσσαρας τοῦλάχιστον διαφοροὺς θεότητες. Τονίζει ὅτι καὶ ἂν ἀρχικῶς ἡ θεὰ ἐθεωρεῖτο μία, ἡ πολυωνυμία αὐτῆς ὠδήγησεν εἰς διάσπασιν. Πιστεῖεῖ ἐν τούτοις, βάσει τοῦ μνημονευθέντος σφραγιδολίθου τῶν Μυκηνῶν, ἔνθα ἀπαντᾷ ἡ θεὰ μετὰ διπλοῦ πελέκεως, λόντων καὶ «πλαισίου ὄφρων» ἐκλαμβανομένου ὑπὸ τοῦ Farnell ὡς παριστῶντος πράγματι ὄφεις, ὅτι ἡ θεὰ τῶν ὄφρων εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν λεόντων καὶ τοῦ διπλοῦ πελέκεως, ἔτι περαιτέρω δὲ πρὸς τὴν τῶν ὄρεων. Ἀντιθέτως ὑπόστασιν Παρθένου - Μητρὸς δὲν δέχεται διὰ τὴν προελληνικὴν θεὰν τῆς Κρήτης.

Ὁ Picard²⁹⁵ ὁμίλησε περὶ τῶν «ἐκφάνσεων καὶ μεταμορφώσεων τῆς μεγάλης θεᾶς». Ἡ θεὰ τῶν ὄφρων, λέγει²⁹⁶, δὲν διακρίνεται σα-

²⁹²) Hastings ἔ. ἀ. I σ. 143.

²⁹³) Rel. of Greece in Prehist. Times σ. 123.

²⁹⁴) Essays in Aegean Archaeology presented to sir A. Evans 1927 σ. 12 ἔξ.

²⁹⁵) Les origines du polythéisme hellénique σ. 75 ἔξ.

²⁹⁶) Ἀῦτ. 77.

²⁹⁷) Ἀῦτ. σ. 79.

φῶς τῆς θεᾶς τῶν περιστερῶν. Ἡ συνοδευομένη ὑπὸ λεόντων γυναικεία μορφή δὲν εἶναι ἑτέρα θεά²⁹⁷. Τὴν προσπάθειαν τοῦ Nilsson πρὸς διάκρισιν πλείονων θεοτήτων βάσει τῶν διαφόρων παραστάσεων ἀποκρούει²⁹⁸. Ἀργότερον²⁹⁹ ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς πολυθείας, δεχόμενος ὁμως τὴν ὑπεροχὴν τῆς μεγάλης θεᾶς³⁰⁰. Θὰ ἦτο ἀσύνητον, λέγει³⁰¹, νὰ διακρίνωμεν τύπους αὐτῆς ἀναλόγως τοῦ συνοδεύοντος τὴν θεὰν ζώου καὶ βάσει τῶν διαφοροποιήσεων, τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τὴν κλασικὴν Ἑλλάδα, (Μήτηρ Ὀρεία μετὰ λεόντων, Ἄρτεμις μετὰ θηρίων καὶ κερασφόρων ζώων, Ἀθηνα μετ' ὄφρων, Ἀφροδίτη μετὰ περιστερῶν) Δέχεται κατὰ ταῦτα μίαν κυρίαν θήλειαν θεότητα δεσπόζουσαν τῆς ζωῆς καὶ ἔχουσαν μυστικούς δεσμούς μεθ' ὀλοκλήρου τοῦ ζωϊκοῦ κόσμου, ὡς ἡ Ἰστάρ. Εἰδικῶς προσλαμβάνει τὸν ὄφιν ὡς προστατίτι τῶν νεκρῶν³⁰². Πρὸς τὴν θεὰν ταύτην ταυτίζεται καὶ ἡ Ὀρεία Μήτηρ τοῦ σφραγίσματος ἐκ Κνωσοῦ³⁰³. Δέχεται ἀφ' ἑτέρου σχέσιν τῆς θεᾶς πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἡ θεά, ἥτις εἶναι καὶ μήτηρ, εἶναι συγχρόνως πρόδρομος τῆς Ῥέας καὶ τῆς Δήμητρος, αἱ ὁποῖαι στενῶς σχετίζονται πρὸς ἀλλήλας³⁰⁴. Παρὰ ταῦτα περιέργως ὁ διαπρεπὴς ἐπιστήμων στρέφεται κατὰ τῆς μονοθεϊστικῆς ἀπόψεως³⁰⁵. Κατεδείχθη, λέγει, ὅτι ἡ φύσις τῆς κρητικῆς θρησκείας ἦτο πολυθεϊστικὴ καὶ (ἐνταῦθα ὑπάρχει ἀντίφασις) πολυσυμβολικὴ, ἥτοι ἐπέδωκε τὴν ἔκφρασιν μιᾶς μορφῆς διὰ πολλῶν συμβόλων. Ἦδη κατὰ τὴν μινωϊκὴν ἐποχὴν συλλαμβάνομεν κατὰ τὸν Picard τὴν ἐμβρυώδη γένεσιν τῆς ἐλληνικῆς πολυθείας.

Ὁ Nilsson³⁰⁶ λέγει ὅτι λαοὶ εὐρισκόμενοι εἰς τὸ στάδιον πολιτισμοῦ τῶν μινωϊκῶν Κρητῶν ἔχουσι πάντοτε πολλοὺς θεοὺς καὶ θεάς. Οἱ Μινωῖται, λέγει³⁰⁷, ἦσαν ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένοι τῶν Βαβυλωνίων καὶ Αἰγυπτίων καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἠδύναντο νὰ μὴ ἔχωσι πολυθεϊαν ὡς ἐκεῖνοι. Ὁ γενικὸς κανὼν ἐν τῇ θρησκευτικῇ ἐξελίξει εἶναι κατὰ τὸν Nilsson ἡ ἐνοποίηση καὶ οὐχὶ ἡ διάσπασις τῆς ἀρχικῶς ἐνιαίας θεότητος εἰς ἐπὶ μέρους τοιαύτας, ὡς ὑποστηρίζουσιν οἱ δεχόμενοι μι-

²⁹⁷) Αὐτ. σ. 76 σημ. 2.

²⁹⁸) Religions préhelléniques σ. 74.

²⁹⁹) Περί τοῦ ἄρρενος θεοῦ αὐτ. σ. 80 - 81.

³⁰⁰) Αὐτ. σ. 77 - 80.

³⁰¹) Αὐτ. σ. 113.

³⁰²) Αὐτ. σ. 80.

³⁰³) Αὐτ. σ. 75.

³⁰⁴) Αὐτ. σ. 56 σ. 108 - 9.

³⁰⁵) MMR σ. 393.

³⁰⁷) Αὐτ. σ. 396.

νωϊκὴν μονοθεΐαν. Πρὸς διάκρισιν τῶν διαφόρων θεοτήτων προσπαθεῖ ὁ Nilsson νὰ βουισθῇ ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῶν ἐμβλημάτων, τὰ ὁποῖα φέρουσιν αὐταί. Τὴν θεὰν μετὰ μηκώνων τῆς μήτρας ἐκ Σητείας ταυτίζει πρὸς τὴν τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἣτις ἐπίσης ὑποῖ διὰ τῆς χειρὸς μήκωνας. Ἡ θεὰ αὕτη εἶναι κατὰ τὸν Nilsson θεὰ τῆς φύσεως, τῶν δένδρων⁸⁰⁸. Ἀντιθέτως ὡς πρὸς τὴν περισσερὰν ἀρνεῖται ὅτι ἀποτελεῖ σύμβολον ὠρισμένης θεᾶς⁸⁰⁹. Μάλιστα ἀμφισβητεῖ ὅτι τὸ πτηνὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς θεᾶς τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέεων εἶναι περισσερά⁸¹⁰. Κατ' αὐτὸν τὸ πτηνὸν δὲν εἶναι ἐμβλημα ὠρισμένης θεᾶς, ἀλλὰ σύμβολον ἐπιφανείας τῆς θεότητος γενικῶς. Τὸν ὄφιν θεωρεῖ χαρακτηριστικὸν ἐμβλημα τῆς οἰκιακῆς θεᾶς⁸¹¹. ἀρνεῖται τὴν σχέσιν τοῦ ὄφεως πρὸς τοὺς νεκροὺς καὶ τὰς χθονίας δυνάμεις τῆς βλαστήσεως καὶ δέχεται ὅτι ὁ ὄφις συνοδεύει τὴν θεὰν ὡς μορφὴ ἐπιφανείας αὐτῆς⁸¹². Ἡ θεὰ αὕτη εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη μορφὴ τοῦ οἰκιακοῦ ὄφεως. Αἱ κεχωρισμένα θεῖαι μορφαὶ τοῦ μινωϊκοῦ πανθέου, τὰς ὁποίας δέχεται ὁ Nilsson⁸¹³ εἶναι: ἡ πότνια θηρῶν, ἡ γυμνὴ θεὰ ἐπὶ χρυσῶν φύλλων τῶν Μυκηνῶν⁸¹⁴, ἡ λόγῳ τῆς σπανιότητος τοῦ τύπου ἀνάγει εἰς ἐπίδρασιν ἀνατολικήν, ἡ ἔνοπλος θεὰ ἢ παλλάδιον ἐπὶ γραπιτοῦ πλακιδίου τῶν Μυκηνῶν, ἡ θεὰ ἐπὶ πλοίου τοῦ δακτυλίου τοῦ Μόχλου, ἣτις εἶναι θεὰ τῆς ναυσιπλοΐας (χαρακτηριστικὴ ἀντίθεσις μεταξὺ ναυτικῶν Κρητῶν καὶ πολεμικῶν Μυκηναίων κατὰ τὸν Nilsson), ὁ «πότις θηρῶν», εἰκονιζόμενος μεταξὺ θηρίων ἢ ὡς ἔνοπλος ἀκολουθούμενος ὑπὸ λέοντος, καὶ τέλος ἡ θεὰ τῶν δένδρων, ἡ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἣτις προέκυψεν ἀνθρωπομορφικῶς ἐκ τῆς δενδρολατρείας.

Ἐν τούτοις ὡς ὁ δεχόμενος ἐνιαίαν θεὰν Evans οὕτω καὶ ὁ ὑπέρομαχος τῆς πολυθεΐας Nilsson ἐπιστρέφει εἰς τὴν ἀντίθετον ἄποψιν λέγων⁸¹⁵ ὅτι ὑπάρχει στενὴ σχέσις μεταξὺ τῆς θεᾶς τοῦ δένδρου καὶ τῆς ποτνίας θηρῶν, αἵτινες ἀμφοτέραι εἶναι φυσικαὶ θεότητες, ὥστε δὲν θὰ ἦτο παράλογον νὰ τὰς θεωρήσωμεν μορφὰς τῆς αὐτῆς θεᾶς. Διὰ τὰς μινωϊκὰς θεότητας δέχεται γενικῶς ὅτι εὐρίσκονται εἰς ἐξελικτικὸν

⁸⁰⁸) Αὐτ. σ. 282.

⁸⁰⁹) Αὐτ. σ. 396.

⁸¹⁰) Αὐτ. σ. 310.

⁸¹¹) Αὐτ. σ. 397.

⁸¹²) Αὐτ. σ. 332: The bird as well as the snake is the embodiment of the deity, a form of its epiphany and is added to the anthropomorphic representation to make its significance clear.

⁸¹³) Αὐτ. σ. 397 ἔξ.

⁸¹⁴) M a t z Kreta, Mykene, Troja πίν. 90 ἄνω ἀριστερά.

⁸¹⁵) MMR σ. 399.

στάδιον ρευστότητας, ἀντιθέτως πρὸς τὴν μετέπειτα ἀποξήρανσιν καὶ τυποποίησιν. Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς μινωϊκῆς θεᾶς πρὸς τὴν μικρασιατικὴν λατρείαν τῆς Μεγάλης Μητρὸς κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἶναι ὁ Nilsson ἐπιφυλακτικὸς⁸¹⁶.

Ὁ Μαρινᾶτος⁸¹⁷ χαρακτηρίζει τὴν ἀπεικονιζομένην ὑπὸ τοῦ εἰδώλου ἐκ Παγκαλοχωρίου θεότητα ὡς τὴν «μινωϊκὴν μεγάλην θεάν». Ὑπογραμμίζει τὴν διὰ πρώτην φορὰν ἐμφάνισιν ἐπὶ εἰδώλου ἐκ Γάζι τῆς μήκωνος καὶ προσάγει ὡς παράλληλον τὴν προσφορὰν μηκώνων εἰς τὴν θεὰν ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηναίων. Ἡ θεὰ τῶν μηκώνων θὰ ἦτο κατὰ τὸν Μαρινᾶτον θεὰ τῶν λαμάτων, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν κατευναστικῶν καὶ θεραπευτικῶν ἰδιοτήτων τοῦ φυτοῦ, ἢ τῆς εὐφορίας⁸¹⁸. Γενικώτερον ἐκφράζει τὴν ἄποψιν⁸¹⁹ ὅτι ἡ μινωϊκὴ θεὰ εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ ὑπὸ ποικίλας ἰδιότητος: θεὰ τῶν ὄφρων (χθονία ἢ οἰκιακή), τῶν περιστερῶν (οὐρανοῦ ἢ ἔρωτος), τῆς μήκωνος (ὕγιαις ἢ εὐφορίας), τοῦ πολέμου (βάσει τῆς χειρὸς μετὰ ξίφους ἐκ Γουρνιῶν)⁸²⁰. Ὁ Μαρινᾶτος τάσσειται ἐπομένως ὑπὲρ τῆς ἐνιαίας θεᾶς ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν περίοδον τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Διὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι ἡ διαφορὰ τῶν ἀναθημάτων εἰς τὰ σπήλαια ἀποτελεῖ ἔνδειξιν λατρείας πλειόνων θεοτήτων. Οὕτω εἰς Ἀρχαλοχωρί, ὅπου εὐρέθησαν ξίφη, ἐλατρεύετο πιθανῶς πολεμικὴ θεὰ, ἐνῶ τὰ σπήλαια τῶν Καμαρῶν καὶ τῆς Ἀμνισοῦ, ὅπου εὐρέθησαν κυρίως ἀγγεῖα, ἦσαν ἔδραι εἰρηνικῆς θεότητος⁸²¹.

Αἱ ἀπόψεις τοῦ Μαρινᾶτου, ἔχουσι κατ' ἰδιωτικὴν ἀνακοίνωσιν ὡς ἀκολούθως: κατὰ τὴν ὑστάτην τοῦλάχιστον ἐποχὴν ΥΜ III, ὁπότε ἔχομεν παντοῦ τὸν τύπον τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ μὲ μόνον τὰ σύμβολα παραλλάσσοντα, πρόκειται περὶ μιᾶς μόνης θεᾶς ὑπὸ διαφοροῦς ἰδιότητος. Εἶναι δύσκολον νὰ εὐρεθῇ εἰς οἰονδήποτε ἄλλον πολιτισμὸν ἄλλη θρησκεία, ὅπου νὰ ὑπάρχη πολυθεία συγκειμένη ἀποκλειστικῶς ἀπὸ γυναικείας θεότητος, δεδομένου ὅτι ἐν Κρήτῃ πλὴν τοῦ νηπίου καὶ τοῦ ποτιπίου θηρῶν δὲν ἔχομεν ἄλλους ἄρρενας. Ὅτι ἡ ποικιλία τῶν τύπων δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς πολυθεϊάν ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἐπίσης ποικίλων τύπων τῆς Θεοτόκου, ὡς βρεφοκρατούσης, δεομένης, ὑπερμάχου, μεσοσπορίτισσας κλπ. ἀλλὰ δογματικῶς μιᾶς. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως μιᾶς κυρίας θεᾶς εἶναι ἀφ' ἐτέρου τὸ μι-

⁸¹⁶) Αὐτ. σ. 404.

⁸¹⁷) Ἀρχ. Δελτ. 15 1933 - 5 Παράρτ. σ. 55.

⁸¹⁸) Ἀρχ. Ἐφ. 1937 σ. 288 σημ. 1 - 2, σ. 290.

⁸¹⁹) Αὐτ. σ. 290.

⁸²⁰) Gournia Πίν. XI, 6.

⁸²¹) ΠΑΕ 1930 σ. 91.

κρασιατικὸν παράλληλον: οἱ μικρασιατικοὶ λαοὶ προφανῶς εἶχον τὴν ἰδέαν μιᾶς πανίσχυρου θηλείας θεότητος. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀληθὲς ὅτι μόνον ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ ἔφθασεν εἰς τὴν μονοθεΐαν, ὡς λέγει ὁ Nilsson. Εἰς τὴν ὑστάτην μινωϊκὴν ἐποχὴν ἔχομεν ἴσως μίαν ἢ δύο ἢ καὶ πλείονας δευτερευούσας θεότητας, μόνην δὲ πανίσχυρον τὴν Θεάν - Μητέρα. Τοῦτο ἀποκαλεῖ ὁ Μαρινᾶτος «ἀτελῆ μονοθεΐαν» καὶ παραβάλλει πρὸς τὴν χριστιανικὴν μονοθεΐαν συνδυαζομένην πρὸς τὴν κατὰ τόπους λατρείαν πρωτευόντων ἁγίων, ἐπίσης δὲ πρὸς τὴν μεγίστην ὑπεροχὴν ἐν Ἀθήναις τῆς Ἀθηνᾶς, ἀποκαλουμένης χαρακτηριστικῶς «ἡ θεός»⁸²².

Ὁ Schachermeyr⁸²³ δέχεται μίαν μεγάλην θεάν τῆς γῆς καὶ τῆς γονιμότητος ἐν γένει διὰ τὸν προελληνικὸν κύκλον, ὡς καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὰς μεταγενεστέρας λατρείας. Ἡ πίστις εἰς τὴν θεάν ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν βασικὴν μορφήν αὐτῆς φαίνεται, λέγει, γενικῆ, ἀλλ' ἔνωρις ἐγενήθησαν τοπικαὶ καὶ λειτουργικαὶ «ἀποκλίσεις». Παραβάλλει τὸ γεγονός τοῦτο πρὸς τὴν σημερινὴν κατὰ τόπους διάσπασιν τῆς Παναγίας. Ἐκαστος τόπος ἐπεθύμει νὰ ἔχη τὴν ἰδίαν θεάν, ἐταύτιζε δὲ αὐτὴν πρὸς τὸ εἶδωλον. Παράλληλως πρὸς τὴν λατρευτικὴν διαφοροποίησιν ἐγένετο καὶ ἡ διάσπασις τῶν θείων λειτουργιῶν. Οὕτω οἱ πιστοὶ ἤρχισαν ἐπικαλούμενοι κειχωρισμένως τὴν θεάν - προστάτιδα τοῦ οἴκου, τὴν θεάν τῶν γεννήσεων (Εἰλειθυϊαν), τὴν θεάν τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καὶ συγκομιδῆς (Δᾶ), τὴν θεάν - προστάτιδα τῆς πόλεως (Ἀθηνᾶ) κλπ. Ἡ Μεγάλῃ Θεᾷ παρουσιάζεται ἐπὶ τῶν μινωϊκῶν σφραγιδολίθων ὑπὸ ἀναλόγους διαφοροποιήσεις: ἐπὶ ὄρους, μετὰ θηρίων, μετὰ διπλοῦ πλέκεως. Διάφορα ὀνόματα προέκυψαν ἐκ πόλεων καὶ ὄρεων (πβ. τὰ Ἀθήνη, Σιτυλήνη, Κνακαλησία, Ἰδαία τῶν ἑλληνικῶν χρόνων). Τὴν μετὰ τῶν πρωίμων παραστάσεων παρουσιαζομένην ἰθυφαλλικὴν μορφήν (πβ. ἀνωτέρω σημ. 146) θεωρεῖ ἀπεικόνισιν τοῦ νεοροῦ θεοῦ, ἔραστοῦ τῆς Μεγάλῃ Θεᾷ⁸²⁴.

Ὁ Matz⁸²⁵ δέχεται ἐπίσης μίαν ἀρχικῶς κατ' οὐσίαν μητρικὴν καὶ χθονίαν θεότητα διασπλωμένην λατρευτικῶς εἰς πολυθεΐαν κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τελευταίως⁸²⁶ δέχεται ὡς πιθανὴν καὶ διὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον τὴν διάκρισιν χθονίας καὶ οὐρανίας ἐπιφανείας, διὰ δὲ τοὺς νεοανακτορικοὺς χρόνους ἀπα-

⁸²²) Μαρινᾶτος Ἡ Κρητομυκηναϊκὴ θρησκεία, πολυγραφημένα παραδόσεις, σ. 100 - 101.

⁸²³) Die ältesten Kulturen Griechenlands 1955 σ. 230 ἔξ.

⁸²⁴) Αὐτ. σ. 234.

⁸²⁵) Kreta Mykene Troia, σ. 85.

⁸²⁶) Göttererscheinung und Kultbild im min. Kreta σ. 39 - 40.

ριθμῆι τοὺς τύπους τῆς γυμνῆς θεᾶς μετὰ περιστερῶν, τῆς ἐπὶ ὄρους μεταξὺ λέοντων, τὰς ἀνδρικὰς καὶ γυναικείας θεότητας μετὰ λέοντος καὶ γρουπός, τὸν «πότιν» καὶ «πότιαν θηρῶν».

Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω παρατηροῦμεν τὰ ἀκόλουθα: εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ὠρισμένοι ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων ἐξέφρασαν γνώμας ἀντιθέτους πρὸς τὰς ἰδίας αὐτῶν ἀπόψεις, κυμαινόμενοι μεταξὺ τῶν ἀπόψεων τῆς ἐνιαίας καὶ τῆς πολλαπλῆς θεότητος. Ὁ Evans ἐκινήσας ἐκ τῆς παραδοχῆς μιᾶς θεᾶς ὑπὸ πολλὰς ἐκφάνσεις κατέληξεν, ὡς εἶδομεν, εἰς τὴν ἄποψιν πλείονων κεχωρισμένων θεοτήτων. Ἡ Banti παρατηροῦσα ὅτι ἡ ὁμοιότης τῶν εἰδώλων ὑποδεικνύει μίαν ἢ περισσοτέρας οὐσιωδῶς ὁμοίας θεάς, ἐκφράζει περαιτέρω τὴν ἄποψιν περὶ δύο ἢ περισσοτέρων διαφόρων θεοτήτων. Ὁ Nilsson δεχόμενος τόσας θεάς ὅσοι εἶναι οἱ τύποι παραστάσεως αὐτῆς δέχεται καὶ τοιαύτην σχέσιν μεταξὺ ὠρισμένων ἐκ τούτων, ὥστε νὰ δύνανται αὐταὶ νὰ θεωρηθῶσιν, ὡς λέγει, οὐσιωδῶς μία. Ὁ Picard παραδεχόμενος κυρίαν μητρικὴν θεότητα δεσπόζουσαν ὀλοκλήρου τοῦ ζωικοῦ κόσμου καὶ τῶν ὀρέων, δέχεται συγχρόνως ὅτι ἡ φύσις τῆς μινωϊκῆς θρησκείας ἦτο πολυθεϊστικὴ. Ἄλλ' ἂν ἡ κυρία θεὰ περιέκλειεν ἐν ἑαυτῇ τόσον ποικίλιας ἰδιότητος καὶ εἶχε τόσον εὐρεῖαν ἐξουσίαν, διερωτᾶται τις ποῖαι ἦσαν αἱ ἄλλαι θεαί.

Ὁ Nilsson⁸²⁷ ἀσχολούμενος περὶ τὸ πρόβλημα ἂν εἰς τὰ YM III ἱερὰ ἐλατρεύετο μία ἢ πλείονες θεότητες, παρατηρεῖ τὴν τάσιν διαφόρων πρωτογόνων λαῶν νὰ συλλέγῃσι πολλὰ εἴδωλα ἐν τῷ αὐτῷ ἱερῷ. Τὰ λατρευτικὰ εἴδωλα δύνανται νὰ εἶναι περισσότερα τοῦ ἐνὸς καὶ ἐπομένως ἡ παρουσία πολλῶν εἰδώλων εἰς τὰ μινωϊκὰ ἱερὰ δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην πίστιν εἰς πολλὰς θεότητας. Ἄλλ' ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐνιαίας θεᾶς εἶναι, νομίζω, πρωτίστως ἡ ταυτότης τοῦ τύπου τῶν εἰδώλων. Νεῦμα, στάσις, ἀμφίσεις εἶναι τὰ αὐτά. Εἶναι περαιτέρω ἀμφίβολον ἂν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν διαφορὰς θεότητος βάσει τῶν φερομένων συμβόλων, διότι δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ αὐστηρὰ κατανομὴ τούτων, ὡς συμβαίνει π. χ. ἐν τῇ κλασικῇ Ἑλλάδι καὶ ἐν Αἰγύπτῳ. Ἐκεῖ εἶναι προφανὴς ἡ ποιικιλία καὶ τὸ πλῆθος τῶν θείων μορφῶν. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ παρίδωμεν ὅτι πρὸς διάκρισιν μεταξὺ τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν ἢ αἰγυπτιακῶν θεοτήτων βοηθοῦσι τὰ μυθολογικὰ κείμενα, ἡ ἀπουσία δὲ τοιούτων ἐν Κρήτῃ εὐνοεῖ ἀντιθέτως τὴν θεώρησιν τῶν θείων μορφῶν ὡς ἐνιαίων. Ἐρωτᾶται ὅμως ἂν καὶ ἄνευ τῆς ἑλληνικῆς γραπτῆς παραδόσεως θὰ ἦτο ποτὲ δυνατόν νὰ ἐκλάβωμεν τὰς θεὰς τῶν ἑλληνικῶν χρόνων ὡς τὴν αὐτὴν θεότητα. Νο-

⁸²⁷) MMR σ. 309.

μίζω ὅτι καὶ μόνη ἡ βασικὴ διαφορὰ τῶν παραστάσεων θὰ ἀπέκλειε τοῦτο. Ἀντιθέτως ἐν Κρήτῃ ἔχει τις τὴν ἐντύπωσιν ὅτι αἱ παραστάσεις τῆς θηλείας θεότητος συνδέονται πρὸς ἀλλήλας, οἱ τύποι αὐτῶν μείγνυνται καὶ τὰ ἐμβλήματα ἐναλλάσσονται.

Κατεβλήθη διὰ τὰ μινωϊκὰ ἱερά — καὶ τὰ εἰδῶλα — προσπάθεια ἀνευρέσεως σταθερῶς διαφόρων χαρακτήρων δικαιολογούντων τὴν διάκρισιν ἰδιαιτέρων κύκλων λατρείας. Οὕτω παρετηρήθη ὑπὸ τῆς Βαντί ὅτι δὲν ἀνευρίσκονται ἐν τῷ αὐτῷ ἱερῷ τὰ σύμβολα τῶν πτηνῶν καὶ τοῦ ὄφεως. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἀναιρεῖ τὸ ἱερὸν τῆς Γόρτυνος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀνευρέθη εἰδῶλον φέρον ὁμοῦ ὄφεις καὶ πτηνῶν³²⁸.

Ἐπὶ τοῦ Nilsson τὰ πτηνὰ ἐθεωρήθησαν ὡς ἀπλῆ δῆλωσις τῆς θεοφανείας, καὶ οὐχὶ σύμβολα ὄρισμένης θεότητος. Ἄλλ' ἢ διὰ τοῦ εἰδώλου δηλουμένη ἀνθρωπόμορφος παρουσία τῆς θεᾶς εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ταυτόχρονον ἐμφάνισιν αὐτῆς ὡς πτηνοῦ καὶ ἀντιστρόφως ἢ θεότης ἀπεικονίζεται πτηνόμορφος μόνον ὅταν ἄλλως νοεῖται ἄόρατος. Τοῦτο καθίσταται σαφὲς ἐκ τῶν παρ' Ὀμήρῳ συχῶν περιγραφῶν τῆς θεοφανείας. Τὰ πτηνά, ἅτινα φαίνονται πάντοτε τὰ αὐτά, εἶναι λοιπὸν ἀναμφισβητήτως σύμβολα³²⁹ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρίδωμεν τὴν παρουσίαν αὐτῶν ἐπὶ σειρᾶς εἰδώλων. Ταῦτα δέον νὰ νοηθῶσιν ὡς ἀπεικονίζοντα τὴν αὐτὴν θεάν. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει διὰ τὴν ἐτέραν σειρὰν εἰδώλων τὴν χαρακτηριζομένην ὑπὸ τῶν ὄφεων. Τοὺς δύο δὲ τούτους κυρίους τύπους, τὸν μετὰ πτηνῶν καὶ τὸν μετ' ὄφεων συνδέει πρὸς ἀλλήλους τὸ περιγραφὸν ἀνωτέρω σ. 197 εἰδῶλον τῆς

³²⁸) Ἐπὶ σκεύους τοῦ αὐτοῦ ἱεροῦ ἀπεικονίζονται ἀνάγλυφοι αἰγαγροί, ἐπομένως καὶ «πότνια θηρῶν» λατρεύεται παρὰ τὴν θεάν τῶν πτηνῶν καὶ τῶν ὄφεων. Ἦδη ἐν τῷ MM III ἱερῷ τῆς Κνωσοῦ παρὰ τὴν θεάν τῶν ὄφεων καὶ τοῦ πάνθηρος ἡ παρουσία μικρῶν ὁμοιωμάτων βελῶν ὑποδηλοῖ πολεμικὴν ἢ θηρευτικὴν ἔκφανσιν τῆς θεᾶς, τὰ δὲ ὄστρεα, οἱ ναυτίλοι καὶ τὰ δακτυλόπιερα θαλασσίαν τοιαύτην, PM I σ. 518 εἰκ. 377.

³²⁹) Πτηνὰ ἐμφανίζονται καὶ ἐπὶ τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων τῶν Μυκηνῶν, ἥτοι ἐπὶ τῶν παραστάσεων τῆς γυμνῆς θεᾶς, ἣτις φέρει πτηνὰ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν βραχιόνων Bossert Altkreta 1923 εἰκ. 311 καὶ τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ μετὰ κεράτων αὐτ. εἰκ. 308. Ἐν Κρήτῃ πτηνὰ ἀπαντῶσιν ἐπὶ τῶν κιονίσκων — μικρογραφίας ἱεροῦ — ἐκ Κνωσοῦ Zervos ἔ. ἀ. σ. 269 εἰκ. 385 καὶ ἐπὶ τῶν πεσῶν τῆς σιῶρας ἐξ Ἀγίας Τριάδος αὐτ. σ. 392 εἰκ. 578 Περὶ τῆς διὰ πτηνῶν ἐπιφανείας βλ. καὶ Matz Göttererscheinung und Kultbild 1958 σ. 17 - 8 ἔνθα μνημονεύονται καὶ ἄλλα σχετικὰ δείγματα. Σύγχρονα (μετανακτορικά) καὶ ἀνάλογα πρὸς τὰ φερόμενα ὑπὸ τῶν εἰδώλων ἡμῶν εἶναι τὰ πτηνὰ ἐκ Παλαϊκάστρου Dawkins Excav. at Palaikastro BSA X 1903 4 σ. 217 εἰκ. 6. Διὰ τὰς περιπτώσεις ἐμφανίσεως ἱερῶν πτηνῶν βλ. καὶ Derooy Minos II 1 σ. 41 - 2. Ὁ Picard Rel. Préhelleniques σ. 79, 112 - 3, δὲν δέχεται ὅτι τὰ πτηνὰ εἶναι ἀπλῆ δῆλωσις τῆς θεοφανείας.

Γόρτυνος τὸ φέρον ὁμοῦ ὄφεις καὶ πτηνόν. Ἐκ πάντων τῶν εἰδώλων μόνον τὸ φέρον τὰς κωδίας μηκώνων δύναται νὰ διακριθῆ⁸⁹⁰.

Ἡ ἄποψις περὶ τοῦ ἐνιαίου τῆς κατὰ διαφόρους τρόπους ἀπεικονιζομένης θεᾶς ἐνισχύεται καὶ ἐξ ἄλλων συλλογισμῶν. Ὡς παρετηρήθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου, ἡ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τοῦ Μόχλου⁸⁹¹ παράστασις γυναικείας μορφῆς ἐπὶ πλοίου μετὰ ἱεροῦ δένδρου αἶρει τὴν ὑπὸ τοῦ Nilsson ἐπιχειρουμένην διάκρισιν θεᾶς τῆς ναυσιπλοΐας καὶ ἐτέρας τῶν δένδρων. Ἡ «ὄρεία μήτηρ» εἶναι αὐτὴ ἡ «πότινα θηρῶν» ὡς διδάσκει τὸ ἐκ Κνωσοῦ σφράγισμα, ἐνθα θεὰ βαίνουσα ἐπὶ ὄρους ἀμφοπολεῖται ὑπὸ λέοντων⁸⁹². Ἡ κατὰ τὸν Nilsson οἰκιακὴ θεὰ τῶν ὄφρων ταυτίζεται πρὸς τὴν «πότιναν θηρῶν», ἀφοῦ ἡ ἐκ φαγεντιανῆς θεὰ τῆς Κνωσοῦ, ἡ φέρουσα διὰ τῶν χειρῶν ὄφεις, ἐπιστέφεται ὑπὸ πάνθηρος. Διδακτικὸς ὡς πρὸς τὰς ποικίλας ιδιότητας τῆς θεᾶς εἶναι καὶ ὁ συνδυασμὸς τῶν ὄφρων πρὸς ξίφος ἐπὶ τῆς αὐτῆς χειρὸς ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῶν Γουρνιῶν⁸⁹³.

Ἐνδειξις περὶ τῆς ἀπόψεως ἰδιαιτέρων κύκλων λατρείας, ὑποχθονίας, ἐπιγείου καὶ οὐρανίας δὲν παρέχεται ἐκ τῶν πραγμάτων. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ παραλλήλων ἐκ τοῦ κύκλου ἀκτινοβολίας τοῦ αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ: πλακίδιον ἐκ Ρῶς Σάμρα τῆς περιόδου «Οὔγκαριτ

⁸⁹⁰) Ἐξαρτήματα ἐκ κοραλλίου ἐξ Ἐπισκοπῆς Ἱεραπέτρας ἀριθ. 734 ἔχουσι τὸ σχῆμα τοῦ συμβόλου τούτου. Ἡ παρουσία μηκώνων ἐπὶ τοῦ εἰδώλου τοῦ Γάζι ἡρμηνεύθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ΑΕ 1937 σ. 288 σημ. 1 ἐκ τῆς μητρικῆς ιδιότητος αὐτῆς, προσαγομένου παραλλήλου ἐκ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἐνθα αἱ μητέρες «ποτίζουν ὕπνο» τὰ νήπια αὐτῶν, προσφέρουσαι εἰς αὐτὰ ἀφέψημα σπόρων τοῦ ὁμώνμου φυτοῦ «μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου», ἵνα μὴ κλαυθμηρίζωσι. Ὁ Μαρινάτος αὐτ. σ. 258 παραβάλλει πρὸς τὴν θεάν τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἧς φέρει διὰ τῆς ἐτέρας τῶν χειρῶν τελείως ὁμοίας κωδίας μήκωνος. Ὁ Picard *Rel. préhelléniques* σ. 87 συσχετίζει τὴν ὑπνοφόρον μήκωνα πρὸς τὸ ὁμηρικὸν «νηπενθές» καὶ τὴν μήκωνα τῶν θεαινῶν τῆς Ἐλευσίνας, δεχόμενος ὅτι λόγῳ ἰσματικῶν καὶ καταπραῦντικῶν ἰδιοτήτων συνεδύσθη αὐτὴ πρὸς τὴν θεάν. Ὁ Nilsson *MMR* σ. 347 σημ. 22 ἔρμηνεύει τὴν σχέσιν τῆς μήκωνος πρὸς τὴν θεότητα τῶν σιτηρῶν ἐκ τοῦ ὅτι φύεται ἐν μέσῳ τούτων καὶ ἐκ τῆς συνηθείας νὰ ἐπιπάσσωνται σπόροι τῆς μήκωνος ὡς ἀρτύματα τοῦ ἄρτου. Ὁ Persson *RGPT* σ. 74 - 5 θεωρεῖ «στενήν» τὴν ἐκ τῶν ἰσματικῶν ἰδιοτήτων ἔρμηνειαν τοῦ συμβόλου καὶ παραβάλλει πρὸς τὰς μήκωνας τῆς Δήμητρος, σύμβολον εὐφορίας. Ἠβ. διὰ τὴν μήκωνα καὶ Reusch *Minoica (Festschrift Sundwall)* σ. 351 σημ. 140.

⁸⁹¹) Seager *Mochlos* εἰκ. 52.

⁸⁹²) *MMR* σ. 353 εἰκ. 162. Ὁ Val. Müller ἐν ἄρθρῳ *Kultbild RE Suppl.* 5, 1931 σ. 490 θεωρεῖ ἀτυχῆ καὶ τὸν χωρισμὸν ὑπὸ τοῦ Nilsson θεᾶς φυσικῆς καὶ θεᾶς τοῦ ἀνακτόρου.

⁸⁹³) Gournia πίν. XI 6.

ὑστέρως II» (1450 - 1365) ἀπεικονίζει θεὰν γυμνήν, μετ' ὄφρων κατὰ τὴν ὄσφυν, ὑψοῦσαν διὰ τῶν χειρῶν αἰγάγρους καὶ βαίνουσαν ἐπὶ λέοντος⁸⁸⁴. Οὕτω ἡ γυμνὴ θεὰ τῆς γονιμότητος ταυτίζεται πρὸς τὴν τῶν ὄφρων καὶ τὴν πότνιαν θηρῶν. Παράλληλα παρέχουσι καὶ αἱ μικρασιατικαὶ θρησκείαι: Ἡ χιτιτικὴ κυρία θεὰ (πιθανῶς ἡ Hebat) τῆς πόλεως Ἀρίννα⁸⁸⁵ ἔχει ὡς σύμβολα τὸν λέοντα, τὸν πάνθηρα καὶ ταυτοχρόνως τὴν περιστερὰν. Ἡ θεὰ Qadesh, πιθανῶς τῆς δμωνύμου χιτιτικῆς πόλεως ἐπὶ τοῦ Ὀρόντου, ἥτις ἀπαντᾷ ἐπὶ πολλῶν αἰγυπτιακῶν παραστάσεων ὀρθία, γυμνὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ μετ' ὄφρων, ἐπὶ λέοντος, εἶναι ταυτοχρόνως θεὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν ἀστρον, τῶν ὀρέων, τῶν ἀνθέων, τῶν λεόντων, καὶ τῶν ὄφρων, γενικὴ κυρία τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν⁸⁸⁶. Ἡ ἀναμφισβήτητος συγγένεια τῆς μινωϊκῆς θεᾶς πρὸς τὴν Μεγάλην Θεὰν τῆς Πρόσωφ Ἀσίας καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι καὶ ἐν Κρήτῃ δὲν ὑπῆρχον διάφοροι κύκλοι λατρείας⁸⁸⁷. Ἡ ἀλληλεξάρτησις τοῦ οὐρανοῦ καὶ φυτικοῦ κύκλου εἶναι ἄλλως νοητὴ ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῶν οὐρανίων φαινομένων ἐπὶ τῆς βλαστήσεως.

⁸⁸⁴) Ugaritica II σ. 36 εἰκ. 10. Ἐπὶ λατρευτικοῦ σκεύους ἐκ Beth - Shan PM IV σ. 167 εἰκ. 129 συνδυάζονται ὄφεις καὶ περιστερὰι.

⁸⁸⁵) O Contena u Manuel d' archéol. orientale IV 1947 σ. 1854 λέγει ὅτι ἡ θεὰ τῆς Ἀρίννα δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ κυριώτερα μορφή τοῦ χιτιτικοῦ πανθέου.

⁸⁸⁶) Gressman Die orient. Religionen im hellenistisch - römischen Zeitalter σ. 64 εἰκ. 24.

⁸⁸⁷) Πρὸς τὸ ζήτημα τῆς πολλαπλότητος τῆς μινωϊκῆς λατρείας συνδέονται τὰ λεγόμενα «τριμερῆ ἱερά». Ὑπὸ τοῦ Picard ταῦτα συσχετίζονται πρὸς λατρείαν τριάδος ἐκ θεᾶς καὶ δύο ἀκολούθων Les rel. préhell. σ. 104 (ἐνθα μνημονεύονται τὰ ἐκ Βύβλου καὶ Κύπρου παράλληλα) καὶ σ. 109. Βλ. καὶ D. Levi Annuario XXXIII - IV σ. 239 ἐξ., ὅστις δέχεται τρεῖς ὑποστάσεις τῆς μινωϊκῆς θεᾶς προδρόμους τῆς Ρέας, Εἰλειθυίας καὶ Βριτομάριδος αὐτ. σ. 244. Τὰ τριμερῆ ἱερά γνωρίζομεν κυρίως ἐκ τῆς τοιχογραφίας ἐκ Κνωσοῦ PM III πίν. XVI καὶ ἐκ τοῦ χρυσοῦ ἐλασματος τῶν Μυκηνῶν. Πβ. MMR σ. 173 ἐξ. Ἀλλὰ τὸ παραλληλισθὲν πρὸς ταῦτα ἱερὸν τῆς κεντρικῆς αὐλῆς ἐν Κνωσῷ εἶχε τριμερῆ διάταξιν μόνον κατὰ τὴν πρόσοψιν, ὃ δὲ ὀπισθεν αὐτῆς χώρος δὲν ἦτο τριπλοῦς, πβ. Matz Götterescheinung und Kultbild σ. 7. Τὰ τριμερῆ ἱερά τῶν παραστάσεων ὀφείλονται ἴσως εἰς καλλιτεχνικὴν συμβατικότητα καὶ δὲν παρέχουσιν ἐπαρκῆ ἔνδειξιν πρὸς στήριξιν τῆς ἀπόψεως τριπλοῦ κύκλου λατρείας. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει περὶ τῆς ὁμάδος ἐκ τριῶν κίωνων ἐκ Κνωσοῦ Nilsson MMR σ. 87 καὶ τῶν τριπλῶν κωδωνοσχημῶν. Ἀντιθέτως τριπλὴν πρᾶγματι διάταξιν καὶ ἐν κατόψει ἔχει ἐν ἱερῶν ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Βαθυπέτρου βλ. Μαρινάτον Πρακτικά 1952 σ. 608 - 610. Ἄλλ' ἡ διάταξις αὕτη δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς ἀντίστοιχον λατρείαν τριῶν διαφόρων θεοτήτων, διότι καὶ ἄλλαι ἀνάγκαι τυπικοῦ ἡδύναντο νὰ ἐπιβάλλωσι αὐτήν.

Ὁ Schachermeyr⁸⁸⁸ παρατηρεῖ ὅτι ἐν Συρίᾳ, Μεσοποταμίᾳ καὶ ἀνατολικῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ λατρεύονται ἰσχυραὶ γυναικεῖαι θεότητες. Παρὰ τοῦτο διαπιστοῦνται ὑπεροχὴ τῆς ἀνδρικῆς ἀρχῆς διὰ τῆς ἐμφανίσεως ἡλιακῶν ἄρρένων θεῶν ἢ θεῶν τῆς καταιγίδος. Ἐν τῇ δυτικῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἡ σχέσις αὕτη μεταβάλλεται. Ἐνταῦθα παρουσιάζεται ἡ μεγάλη θεὰ τῆς γῆς μετὰ προφανοῦς ἀξιώσεως ὑπεροχῆς, ὡς Κυβέλη, Ἰδαία Μήτηρ, Ἐφεσία Ἀρτεμις. Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρονσαι εἶναι μικρασιατικαὶ ἰδέαι περιληφθεῖσαι ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν Χιτιτῶν περὶ σημαντικῆς θηλείας θεότητος τῆς γονιμότητος. Ὁ Dussaud⁸⁸⁹ λέγει ὅτι ἀπὸ τῆς πρωτοχιτιτικῆς ἐποχῆς διαπιστοῦται ἡ ἐξέχουσα θέσις, ἣν καταλαμβάνει ἡ θεὰ τῆς Ἀρίννα, θεὰ πολύμορφος, ἡλιακὴ, σχετιζομένη, ὡς ἐλέχθη, πρὸς τὸν πάνθηρα, τὸν λέοντα καὶ τὴν περιστερὰν, ἐπίσης δὲ πολεμικὴ, βοηθοῦσα τὸν βασιλέα κατὰ τοὺς πολέμους⁸⁹⁰. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἀνατολιστὴν ἡ πρωτοκαθεδρία τῆς ἡλιακῆς θεᾶς ἀποτελεῖ ἰδιοτυπίαν τῶν παλαιῶν λατρειῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ λατρεία αὐτῆς συνεδυσάσθη πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ ἄρρενος ἔραστοῦ τῆς θεᾶς, θεοῦ τῶν θυελλῶν καὶ τοῦ ταύρου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῶν. Δύναται τις νὰ διερωτηθῆ, λέγει ὁ Dussaud, ἂν αἱ ἀνατολικαὶ λατρεῖαι τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων δὲν εἶναι ἡ ἀπόληξις τῶν παλαιῶν χιτιτικῶν λατρειῶν. Ἡ Κυβέλη τῆς Πεσσινοῦντος εἶναι πιθανῶς αὕτη ἡ θεὰ τῆς Ἀρίννα, ἣτις μνημονεύεται ὡς Kubaba (Κυβήβη) ἥδη ἀπὸ τοῦ ἸΔ' αἰῶνος εἰς Ρῶς - Σάμρα⁸⁹¹. Ἡ αὕτη ἀπαντᾷ ἐπίσης ἐν ταῖς ἱερογλυφικαῖς χιτιτικαῖς ἐπιγραφαῖς, ὡς ἔδειξεν ὁ Bossert, ἔτι δὲ παλαιότερον περὶ τὸ 2000 ἐπὶ τῶν καππαδοκικῶν πινακίδων⁸⁹².

Τοιαύτη γενικὴ θεὰ εἶναι πιθανῶς καὶ ἡ μινωϊκὴ, ἀφοῦ βάσει τῆς φυλετικῆς συγγενείας τῶν μινωϊκῶν Κρητῶν πρὸς τὰ μικρασιατικὰ φύλα, ὑπεστηρίχθη ὅτι «ἡ αὕτη μεγάλη θεὰ βασιλεύει ἐν Ἀνατολίᾳ καὶ Κρήτῃ»⁸⁹³. Ἀντιθέτως ὁ Nilsson⁸⁹⁴ ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ φυλετικὴ σχέσις τῶν μινωϊτῶν πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δὲν ἀποτελεῖ λόγον ταυτίσεως τῆς κρητικῆς θεᾶς πρὸς τὴν μικρασιατικὴν Μεγάλην Μητέρα. Ἄλλ' αἱ ἀναπτυχθεῖσαι ἄνωτέρω χιτιτικαὶ δοξασαὶ ἀπο-

⁸⁸⁸) Zur Rasse und Kultur im minoischen Kreta, Heidelberg 1939 σ. 41.

⁸⁸⁹) Religions des Hittites, Mana, 1949 σ. 835 - 6.

⁸⁹⁰) Αὐτ. σ. 338.

⁸⁹¹) Αὐτ. σ. 341.

⁸⁹²) De roy Minos II 1 σ. 34 - 5.

⁸⁹³) Revue archéologique VIII 1936 σ. 90.

⁸⁹⁴) MMR σ. 404.

δεικνύουσι τὴν παλαιότητα τῶν μικρασιατικῶν λατρειῶν. Τὰ μητριαρχικὰ στοιχεῖα τὰ διαφαινόμενα ἐν αὐταῖς ἀποτελοῦσιν ἐπίσης ἰσχυρὰν ἔνδειξιν μεγίστης παλαιότητος⁸⁴⁵. Οἱ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας ἔποικοι ἔφθασαν κατὰ ταῦτα εἰς Κρήτην μετὰ τινων θρησκευτικῶν ἰδεῶν, πιθανῶς δὲ ἀναλόγων πρὸς ἐκείνας, ἃς συναντῶμεν ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ Μικρᾷ Ἀσίᾳ⁸⁴⁶.

Δογματικὴ εἶναι καὶ ἡ ἑτέρα ἄποψις τοῦ αὐτοῦ⁸⁴⁷ ὅτι οἱ μινωῖται ἦσαν ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένοι τῶν πολυθεϊστῶν Βαβυλωνίων καὶ Αἰγυπτίων καὶ ὅτι λαοὶ ἐν τῷ πολιτιστικῷ τούτῳ σταδίῳ ἔχουσι πάντοτε πληθὸς θεῶν. Ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἡ αἵρεσις τοῦ Ἀκενατὸν ἐν Αἰγύπτῳ πείθουσιν ὅτι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν θρησκειῶν οὐδεὶς νόμος ὡς ὁ ἀνωτέρω ὑφίσταται. Τὰ δύο παραδείγματα ταῦτα χρησιμοποιοεῖ καὶ ὁ C. Gordon⁸⁴⁸ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ἡ Ἀνατολὴ δὲν ἦτο μόνον πολυθεϊστικὴ, ἀλλ' εἶχε καὶ ἰσχυρὰς μονοθεϊστικὰς τάσεις. Εἷς ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ἀνατολιστῶν⁸⁴⁹ ὁμιλῶν περὶ θεοτήτων ἐμφανιζομένων ἐπὶ κυλίνδρων τῶν σαργωνικῶν χρόνων, ὡς ἡ θεὰ τῆς γονιμότητος καὶ ἡ θεὰ τῆς βροχῆς, γράφει: «Some or all of these may be aspects of the great Mother Goddess». Καίτοι αἱ μορφαὶ αὗται ἔχουσιν ἴδια ὀνόματα ἢ ἐπίθετα εἰς τὰ κείμενα, ἐν τούτοις, λέγει, δὲν εἶναι οὐσιαστικῶς διάφοροι ἀλλήλων. Τὰ παραδείγματα ταῦτα εἶναι λίαν διδακτικὰ διὰ τὴν Κρήτην, ἀφοῦ μάλιστα ἡ θεὰ μήτηρ εἶναι ἐκ τῶν μεσοποταμιακῶν θεοτήτων ἢ περισσότερον συνδεομένη πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεότητα⁸⁵⁰.

Συγκεφαλαιοῦντες δυνάμεθα τώρα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ ταυτότης τοῦ τύπου τῶν ὑστέρων εἰδώλων, ὁ συνδυασμὸς διαφόρων συμβόλων ἐπὶ τῆς αὐτῆς μορφῆς, ἡ παρατήρησις⁸⁵¹ ὅτι ἐν τῇ μινωϊκῇ τέχνῃ οἱ ἄρρενες θεοὶ εἶναι ἐξαιρετικῶς σπάνιοι καὶ ὅτι ὄλως ἀπίθανος εἶναι ἡ πα-

⁸⁴⁵) Hoernes - Menghin ἔ. ἀ. σ. 54.

⁸⁴⁶) Ἀνάγνωσιν τῆς λ. Kubaba εἰς μινωϊκὰς ἐπιγραφάς, ὑπέθεσεν ὁ De-roy ἔ. ἀ. σ. 34 ἔξ. Περὶ τοῦ χιτιτικοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου ἐν Κρῆτῃ βλ. καὶ Μαρινά τον Arch. Anz. 1929 σ. 166 ἔξ.

⁸⁴⁷) MMR σ. 396.

⁸⁴⁸) Hebrew Union College Annual 26, 1955 σ. 95 παρ. 138 τοῦ ἀνατόπου.

⁸⁴⁹) Frankfort Cylinder Seals 1939 σ. 129 - 130.

⁸⁵⁰) Ὁ Palmer Transactions of the Philol. Society 1958 σ. 79 δέχεται «θρησκευτικὴν κοινὴν» περιλαμβάνουσαν τὴν Κρήτην, Μ. Ἀσίαν, Συρίαν, Βαβυλωνίαν καὶ Αἰγύπτον καὶ χαρακτηριζομένην ἐκ τῆς λατρείας τῆς Μητρὸς Θεᾶς καὶ τοῦ νέου θεοῦ. Φαίνεται ὅτι ἡ Κρήτη καὶ ἐν μέρει ἡ Μ. Ἀσία διετήρησαν καθαρὸν τὸν πρωταρχικὸν τοῦτον πυρῆνα, ἐνῶ ἡ Μεσοποταμία καὶ Αἰγύπτος ἠκολούθησαν πολυθεϊστικὴν ἐξέλιξιν.

⁸⁵¹) MMR σ. 400.

ραδοχή πολυθεΐας ἐκ θηλειῶν θεοτήτων, ἡ ἀντιστοιχία τέλος τῆς μινωϊκῆς θεᾶς πρὸς τὰς ἐπίσης πολυσυμβολικὰς καὶ κατ' οὐσίαν ὁμοίας θεᾶς τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Συρίας ὡς καὶ πρὸς τὰς μεσοποταμιακὰς μητρικὰς θεᾶς, ἄγουσι λογικῶς πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι ἐνιαία κατ' οὐσίαν δέον νὰ θεωρηθῆ ἡ μινωϊκὴ θεά. Ἐπὶ τὴν ἄποψιν αὐτήν ὁ Nilson⁸⁵³ ἀρνεῖται, ὡς ἐλέχθη, τὴν δυνατότητα διασπάσεως μιᾶς ἀρχικῆς θεότητος εἰς πλείονας θεᾶς, ἣν δέχονται οἱ πλεῖστοι τῶν ἐρευνητῶν, ἵνα συνάψωσι τὴν προελληνικὴν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν. Ὅτι ἡ διάσπασις εἶναι κατ' ἀρχὴν δυνατὴ, εἶναι, νομίζω, βέβαιον. Ἡ θεότης διασπᾶται ἐκ τῆς πολλαπλότητος τῶν εἰδώλων, ἐκ τῆς ποικιλίας τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων, ἐκ τοῦ τόπου τῆς λατρείας, ἐκ τοῦ ἱεροῦ, ἐνθα αὕτη τελεῖται, ἐκ τοῦ διαφορισμοῦ τῶν ἑορτῶν καὶ τέλος ἐκ τῆς ιδιότητος, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐπικαλοῦνται οἱ λάτρες τὴν θεότητα, ἥτοι ἐκ τοῦ ἐπιθέτου, ὅπερ ἐξελίσσεται εἰς ὄνομα⁸⁵⁴. Ἡ διάσπασις αὕτη παρατηρεῖται κυρίως ἐν τῇ λατρείᾳ. Δογματικῶς δύναται ἡ θεότης νὰ λογίζεται πάντοτε ἐνιαία. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μινωϊκῆς ἀκμῆς δογματικῶς ἡ θεά ἐθεωρεῖτο πιθανῶς μία, ἐνῶ λατρευτικῶς εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἡ διάσπασις. Ἡ τελικὴ καταστροφὴ τῶν ἀνακτόρων καὶ ἡ πιθανὴ διάλυσις τοῦ ἀνωτέρου μινωϊκοῦ ἱερατείου κατέστησεν ἴσως εὐκολωτέραν τὴν δογματικὴν σύγχυσιν καὶ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς διασπάσεως. Ἡ μινωϊκὴ καὶ εἶτα ἡ μυκηναϊκὴ ἐξάπλωσις, ἡ μετῆς πρὸς τὰ ἑλληνικὰ φύλα, ἡ διακοπὴ τῆς ἐπαφῆς τῶν κρητομυκηναϊκῶν κέντρων πρὸς ἄλλα κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνας», προεκάλεσαν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν τοπικῶν μύθων καὶ τὴν λήθην τῆς ἀρχικῆς ταυτότητος τῶν ὑποστάσεων τῆς θεᾶς.

Ἄλλὰ τὸ σημαντικὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι αἱ προελληνικοῦ χαρακτῆρος θεαὶ τῶν ἑλληνικῶν χρόνων συνδέονται πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεότητα οὐχὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι κληρονομοῦσι κεχωρισμένας ιδιότητας, ἀλλ' ὅτι ἐν ἐκάστη ἐξ αὐτῶν ἀπαντῶσι σχεδὸν πᾶσαι αἱ ιδιότητες ἐκείνης. Δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ διασπάσεως, ἀλλ' ἀκριβέστερον περὶ πολλαπλασιασμοῦ. Οὕτω ἡ Ἀθηνᾶ κληρονομεῖ παρὰ τῆς προελληνικῆς θεᾶς τοὺς ὄψεις, (ὡς διδάσκει ὁ συνήθης τύπος παραστάσεως αὐτῆς, καὶ τὰ περὶ «οἰκουροῦ ὄψεως» λεγόμενα τοῦ Ἡροδότου)⁸⁵⁴, τὸ κατ' ἐξοχὴν ἱερὸν δένδρον τῆς μινωϊκῆς θρησκείας τὴν ἐλαίαν⁸⁵⁵, ἐπίσης δὲ

⁸⁵³) MMR σ. 393.

⁸⁵⁴) Ἐν τῇ ἑλληνικῇ Κρήτῃ ἐπικαλεῖται τις ἐν ὄρκῳ ταυτοχρόνως ὡς διαφόρους θεότητας «Ἀθαναίαν Ὀλερίαν καὶ Ἀθαναίαν Πολιάδα καὶ Ἀθαναίαν Σαμωνίαν», ἐπίσης δὲ «τὸν Ζῆνα τὸν Κρηταγενία καὶ τὸν Ζῆνα τὸν Ταλλαῖον» Hoeck Kreta III σ. 140, Guarducci I. C. I σ. 119. Τὴν ἐκ τῶν διαφόρων ἐπιθέτων διάσπασιν ὑποστηρίζει ὁ Farnell βλ. ἄνωτ. σ. 257.

⁸⁵⁵) MMR σ. 496-8, Ἡρόδ. 8, 41.

τὴν σχέσιν πρὸς τὰ πτηνά. Συχνότατα ἐμφανίζεται ὡς πτηνὸν παρ' Ὀμήρω, ἀπαξ μάλιστα ὡς περιστέρα (ε 778)⁸⁵⁶. Συνδέεται περαιτέρω πρὸς τὴν βλάστησιν, ἀφοῦ κατὰ Σουΐδαν «ἀρχομένων καρπῶν φύεσθαι ἔθυσον τῇ Ἀθηνᾷ»⁸⁵⁷. Τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ μνεΐαν «ἀνόδου τῆς θεοῦ» ἐρμηνεύει ὁ Nilsson ὡς ἔνδειξιν ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ὑπεισηλθεν εἰς μίαν τῶν ἑορτῶν τῆς Κόρης, ἀλλὰ πιθανώτατα πρόκειται περὶ ἀρχικῶς βαθυτέρου συσχετισμοῦ πρὸς αὐτήν⁸⁵⁸. Ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἀναμφιβόλως σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ «πότνια θηρῶν», ἀπεικονιζομένη συχνότατα μετὰ λεόντιων, πανθήρων, ταύρων, γρουπῶν, ἔτι δὲ «πότνια ἵππων»⁸⁵⁹. Ἄλλ' ἢ ἐκπληκτικώτερα ἐκ τῶν κληρονομηθειῶν ἰδιοτήτων εἶναι ἡ φαινομενικῶς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸν παρθενικὸν χαρακτῆρα τῆς Ἀθηνᾶς μητρικὴ ἰδιότης. Ὑπεστηρίχθη ἤδη ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἀρχικῶς μητρικὴ θεὰ, μορφὴ τῆς Μητρὸς Γῆς, διαπλασθεῖσα παρθενικὴ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου⁸⁶⁰. Ἐν Ἡλιδι «Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἐπίκλησιν Μητρὸς ἰδρύσαντο» λέγει ὁ Πausanias (5, 3, 2). Κατὰ τὸν Farnell⁸⁶¹ τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἔθεωρεῖτο προστάτις τῶν νηπίων, ἀλλ' ὁ Nilsson⁸⁶² δὲν θεωρεῖ τὴν ἐξήγησιν ταύτην ἐπαρκῆ, καίτοι δὲ ἀρνούμενος τὸν μητρικὸν χαρακτῆρα τῆς Ἀθηνᾶς, λέγει ὅτι ἐπίκλησις αὐτῆς ὡς μητρὸς εἶναι ἐκπληκτικὴ, διότι μήτηρ καλεῖται συνήθως μόνον ἡ Δῆμητρα καὶ ἡ Γῆ. Ἄλλ' ὁ οὐχὶ ἀπολύτως παρθενικὸς χαρακτῆρ τῆς Ἀθηνᾶς ἐπιβεβαιούται καὶ ἐκ τοῦ πρὸς αὐτὴν ἔρωτος τοῦ Ἡφαίστου, ὅστις «ἀπεσπέρμηθεν εἰς τὸ σκέλος τῆς θεᾶς» (Ἀπολλόδωρος 3, 14, 6).

⁸⁵⁶) Nilsson GGR I σ. 415.

⁸⁵⁸) Κατὰ τὸν Nilsson (αὐτ.) μόνον βραδύτερον συνδέεται ἡ Ἀθηνᾶ εἰδικῶς πρὸς τὴν γλαυκὰ λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως γλαυκῶν.

⁸⁵⁷) Nilsson ἔ. ἀ. σ. 413 καὶ σημ. 3.

⁸⁵⁸) Ἡ πρὸς τὰς ἀκροπόλεις σχέσεις τῆς Ἀθηνᾶς (βλ. Farnell Cults I σ. 401 ἐξ. σημ. 50 ἐξ.) προέρχεται πιθανῶς ἐκ τῆς προελληνικῆς λατρίας τῶν κορυφῶν. Τοῦτο εἶναι πιθανώτερον οὐχὶ δὲ τὸ ἀντίστροφον, ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἐσχεῖσθη πρὸς τὰς κορυφὰς διότι ἀρχῆθεν ἦτο θεὰ τῶν ἀκροπόλεων (GGR I σ. 406 σημ. 2).

⁸⁵⁹) Yaluris Athena als Herrin der Pferde, Museum Helveticum 7, 1950 σ. 19 ἐξ. Διὰ τὴν σχέσιν πρὸς τὰ θηρία αὐτ. σ. 99 ἐξ. πβ. ἀγγειογραφίαν τῆς Ἀθηνᾶς μετὰ τῶν λεόντων αὐτ. εἰκ. 16.

⁸⁶⁰) Ὁ E. Kalinka, Ἐπιτύμβιον Swoboda 1927 σ. 114 ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Fehrle ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἀρχικῶς μητρικὴ θεὰ, πιστεύει δὲ ὅτι ταυτίζεται πρὸς τὴν προελληνικὴν θεὰν μητέρα. Τὰ αὐτὰ φρονεῖ περὶ τῆς Ἀρτέμιδος.

⁸⁶¹) Cults I σ. 303 ἐξ.

⁸⁶²) GGR I σ. 416. Κατὰ τὸν Στράβωνα κεφ. 472 οἱ Πιράσιοι ἔλεγον «ὡς εἶεν Κορύβαντες δαίμονες τινες Ἀθηνᾶς καὶ Ἡλίου παῖδες». Ἀλλαχοῦ ἡ Ἀθηνᾶ θεωρεῖται μήτηρ Ἀπόλλωνος Πατρῶου Nilsson ἔ. ἀ. σ. 416.

Τῆς γονῆς πεσοῦσης κατὰ γῆς γεννᾶται ὁ Ἐριχθόνιος τρεφόμενος ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Κατ' οὐσίαν πρόκειται περὶ «ιεροῦ γάμου» παρηλλαγμένου ἐκ τῶν ὑστέρων, ἵνα σωθῆ ἡ παρθενικὴ ιδιότης τῆς θεᾶς³⁶³. Ὁ Ἐριχθόνιος - Ἐρεχθεύς, ὁ καλούμενος ἐν Ἐλευσίνι «Πλοῦτος», εἶναι ἀναμφιβόλως ἐν θεῖον βρέφος³⁶⁴. Τὸ παρ' Ὀμήρω λεγόμενον (B 547), ὅτι ὁ Ἐρεχθεύς γεννᾶται ὑπὸ τῆς Ἀρουράς καὶ τρέφεται ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς³⁶⁵, ἀποσκοπεῖ ἐπίσης εἰς τὸν συμβιβασμὸν τῆς μητρικῆς πρὸς τὴν παρθενικὴν ιδιότητα τῆς δευτέρας. Αἱ ποικίλαι αὐταὶ ιδιότητες τῆς κατ' ἔξοχὴν κληρονόμου τῆς προελληνικῆς θεᾶς³⁶⁶ καθιστῶσι λίαν πιθανὸν ὅτι καὶ ἐκείνη συνήνου ἐν ἑαυτῇ πάσας τὰς ιδιότητας ταύτας, χωρὶς νὰ ὑπάρχωσι διακεκριμένα θεαί, μετ' ὄψεων, μετὰ πτηνῶν, θεὰ τοῦ δένδρου, κουροτρόφος, πολεμικὴ κ.λ. Πολύμορφοι φαίνονται καὶ αἱ λοιπὰ ἑλληνικὰ θεαί³⁶⁷.

³⁶³) Εἶναι ἀπίθανος ἡ ὑπόθεσις τοῦ Nilsson GGR, I σ. 415 ὅτι ἀπλῶς ἡ κοινὴ πρὸς τοὺς τεχνίτας σχέσις συνέδεσε τὰς δύο θεότητας.

³⁶⁴) MMR σ. 562. Ἡ Ἀθηνᾶ ἐμφανίζεται εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὡς κουροτρόφος. Ὁ Nilsson GGR I σ. 415 λέγει ὅτι ὁ Ἐρεχθεύς ἀντιπροσωπεύει τὸν παλαιὸν μυκηναϊκὸν βασιλεῖα, εἰς τοῦ ὁποῖου τὸ ἀνάκτορον διαμένει ἡ οἰκιακὴ θεά. Ἄλλ' ὅτι βασιλεὺς καὶ νέος θεὸς ἠδύναντο νὰ ταυτίζονται εἶναι πιθανόν.

³⁶⁵) Πιθανῶς ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ἡ Ἀρουρα ἦσαν ποτὲ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, ὅπερ τίθει τὸν νέον θεόν. Παράλληλος εἶναι ἰσως ἡ σχέση Γῆς - Πύθωνος. Σημειωτέον ὅτι καὶ τὸν Ἐρεχθεῖα εὐρίσκουσιν αἱ θυγατέρες τοῦ Κέκροπος ἐν τῷ καλάθῳ ὡς ὄφιν. (Ἡ παραλλαγή περὶ περιελίξεως τοῦ νηπίου ὑπὸ ὄψεων εἶναι προφανῶς νεωτέρα). Ἄλλαι μορφαὶ τοῦ νέου θεοῦ, ὁ Τριπέτολεμος, ὁ Σωσίπολις, συνδέονται ὁμοίως πρὸς τὸν ὄφιν. Ταῦτα καθιστῶσι πιθανόν ὅτι καὶ ἐν τῇ προελληνικῇ θρησκείᾳ μητρικὴ εἶναι ἡ σχέση τῆς θεᾶς πρὸς τὸν ὄφιν. Τοῦτο φαίνεται πιθανώτερον τῆς ὑποθέσεως τοῦ Nilsson MMR σ. 397 ὅτι ὄφις εἶναι αὐτὴ ἡ θεά. Ἡ ἀρχῆθεν ἀνθρωπίνῃ ιδιότητι τῆς θεᾶς ἐνισχύεται ἐκ τῆς μητριαρχικῆς βάσεως πβ. Hoernes - Mengin ἐ. ἀ. σ. 54.

³⁶⁶) Ἡ Ἀθηνᾶ διαδέχεται κανονικῶς τὴν προελληνικὴν λατρείαν εἰς Πριυιᾶν, ὁπόθεν ἔχον ἀρχαϊκὰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ ὀστράκων «Ἀθαναία» Pernier Di una città arcaica, Boll. d'Arte II, 12, 1903 σ. 8. Καὶ ὁ Technau Jahrb. 52 1937 σ. 97 ἀνάγει τὰς ἑλληνικὰς θεότητας εἰς τὴν κυρίαν μορφήν τῆς προελληνικῆς ἐνοθεϊστικῆς θρησκείας.

³⁶⁷) Ἡ Ἥρα εἶναι ἐπίσης παρθένος καὶ μήτηρ Nilsson GGR I σ. 402 χαρακτηριζομένη καὶ ὡς Εἰλείθυια αὐτ. σ. 450. Ἡ Ἥρα Ἀργολίς εἶχεν ἱεροὺς ὄφεις, Αἰλιανὸς Περί ζώων 11, 16. Αὕτη συνοδεύεται καὶ ὑπὸ λέοντων εἰς παραστάσεις τοῦ μελανομόρφου καὶ ἐρυθρομόρφου ρυθμοῦ. Εἶναι προσέτι πολεμικὴ, ὡς «Ἥρα ὀπλοσμία» καὶ «τροποία», Roscher Lex. der Myth. ἐν λ. Hera. Ἡ Ἀρτεμις εἶναι ἐπίσης ἡ θεὰ πλήρης, οὐχὶ τμήμα αὐτῆς. Εἰς τὸ τέμενος τῆς Ὀρθίας ἀπεικονίζεται συγχρόνως μετὰ πτηνοῦ καὶ ὄψεως ΑΟ πίν. XCIII 2, σ. 207. Ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Δεσποίνης παρὰ τὸ Ἀκακήσιον φέρει διὰ τῆς χειρὸς δράκοντας Πaus. 8. 37, 4. Ἄλλὰ σχετίζεται καὶ πρὸς τὸ ἱερὸν δέν-

Ὁ πολυσυμβολικὸς χαρακτήρ τῶν θηλειῶν θεοτήτων τῶν ἑλληνικῶν χρόνων καὶ ἡ πρὸς ἀλλήλας βασικὴ ὁμοιότης⁸⁸⁸, δεόν νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν ἔρευναν περὶ τοῦ χαρακτήρου τῆς μινωϊκῆς θεᾶς. Τὸ φαινόμενον τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἶναι τυχαῖον. Οὐχὶ τόσον διὰ τῶν ἀμοιβαίων δανείων καὶ μείξεων ἐρμηνεύεται τοῦτο, ὅσον διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς μίαν κυρίαν θεὰν συγκεντροῦσαν ἐν ἑαυτῇ πάσας τὰς ιδιότητας. Εἶναι βεβαίως πιθανὸν ὅτι ὑπῆρξεν ἤδη κατὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους ἐν Κρήτῃ λατρευτικὴ διάσπασις τῆς οὐσιωδῶς ἐνιαίας ταύτης γενικῆς θεᾶς, ἐξ ἧς προέκυψαν πλείονες, ἀνάλογοι πρὸς τὰς ὑποστάσεις τῆς χιτιτικῆς θεᾶς, ὡς αἱ μνημονευθεῖσαι, τῆς Ἄρινα, ἡ Hebat, ἡ Qadesh, ἔτι δὲ ἡ Sauska, ἡ Hatepuna, ἡ Ishashuriya⁸⁸⁹. Πρὸς τὴν ἀποψιν ταύτην συμφωνεῖ ἡ πληροφορία τοῦ Διοδώρου (4, 79 - 80) περὶ τῆς μνημονευθείσης ἤδη κρητικῆς λατρείας τῶν «Μητέρων». Αὗται ἠρμηνεύθησαν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ὡς διάφοροι ὑποστά-

δρον καὶ τὸν ἱερὸν κλάδον, ἐπικαλουμένη καὶ «Κεδραῖτις», «Καρουᾶτις», κλπ. προσέτι δὲ ὡς «ἀπαγομένη» Nilsson GGR I σ. 457 ἐξ. Κρίτοι παρθενικῆ συνοδεύεται ὑπὸ ἄρρενος AO πίν. XCIV, XCV, XCVIII 2 (πβ. περὶ τοῦ θείου ἢ ἡμιθέου συνοδοῦ αὐτ. σ. 402) καὶ προσφωνεῖται Λεχώ, Λοχεία, Εἰλείθια, Κουροτρόφος Nilsson ἔ. ἀ. σ. 464 - 5. Συνδέεται τέλος πρὸς τὰ ὕδατα ὡς «ἐλεία», «λιμναία» κ.λ. αὐτ. σ. 463. Ποικιλόμορφος εἶναι καὶ ἡ Ἄφροδιτη. Ἐν τῷ Ὁμ. ὕμνῳ στ 69 ἐξ. ἐμφανίζεται ἐπὶ τῆς Ἰδης ὡς «πότνια θηρῶν». Σχετίζεται πρὸς τὴν βλαστηιν ὡς «εὐκαρπος», «ἐν κήποις», «ἀνθεια», καὶ ὡς αἱ λοιπαὶ εἶναι καὶ αὕτη «κουροτρόφος» (Roscher Lex. der Myth. λ. Aphrodite). Εἶναι ταυτοχρόνως «θαλασσία» καὶ χθονία, (ὡς «Ἄφροδιτη ἐπιτυμβία», Πλουτάρχου Ρωμαϊκὰ 23) καὶ «σκοτία», καὶ θεὰ θνήσκουσα ἔχουσα τάφον ἐν Κύρῳ Farnell Essays presented to Sir A. Evans 1927 σ. 18 καὶ Cults II σ. 652 - 3. Ἐμφανίζεται καὶ ἐνοπλος, Ἡσύχιος «ἔγχειος Ἄφροδιτη» καὶ Παισανίας 3, 15, 10. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουσι περὶ τῶν θεοτήτων τῆς Ἐλευσίνος, ὧν ἡ προελληνικὴ καταγωγὴ ὑπεστηρίχθη βάσει τῆς προσαρμογῆς τῶν σχετικῶν μύθων εἰς τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος, τοῦ ὑπὸ τὸ τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνος μυκηναϊκοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῶν τύπων Περσεφόνη καὶ Φερσεφισσα Nilsson Archiv für Religionswiss. XXXII 1935 καὶ Opusc. Sel. II σ. 581. Εἶναι θεότητες κυρίως τῶν σιτηρῶν, συνδεόμεναι πρὸς τὸν ὄψιν, καὶ ταυτοχρόνως τὴν μήκωνα Picard Rel. préhell. σ. 87 διατηροῦσαι δὲ καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς «ποτνίας θηρῶν» ἐν Λυκοσοῦργ, ὅπου τὰ θυόμενα ζῶα διεμελίζοντο Nilsson GGR I σ. 450. Ἡ σχέσις πρὸς τὰ ὕδατα δὲν ἐλλείπει αὐτ. σ. 451. Ἡ μητρικὴ σχέσις πρὸς τὸν νέον θεὸν βεβαιοῦται ἐκ τῆς μνείας τοῦ «ἱεροῦ κούρου» εἰς τὰ Ἐλευσίνια.

⁸⁸⁸) Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἐνίοτε ἡ ὁμοιότης αὕτη ἐκδηλοῦται διὰ τῆς προσθήκης εἰς τὸ ὄνομα θεᾶς τοῦ ὀνόματος ἐτέρας ὡς ἐπιθέτου, πβ. Ἄφροδιτη - Ἥρα ἐν Σπάρτῃ, Παισ 3, 13, 6. Εἰλείθια προσφωνεῖται καὶ ἡ Ἄρτεμις καὶ ἡ Ἥρα, GGR I σ. 405.

⁸⁸⁹) Minos II, I 1952 σ. 48.

σεις τῆς θεᾶς δηλουμένης διὰ τῆς προσωνυμίας ταύτης⁸⁷⁰. Κατὰ νεωτέραν παρατήρησιν τοῦ αὐτοῦ αἱ Μητέρες δέον νὰ νοῶνται ὡς οὐχὶ πολλαί, ἀλλὰ δύο, βάσει τοῦ αὐτοῦ χωρίου, καθ' ὃ «μυθολογοῦσι αὐτὰς τὸ παλαιὸν θρέψαι τὸν Δία λάθρα τοῦ πατρὸς Κρόνου, ἀνθ' ὧν αὐτὰς εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβιβασθῆναι καὶ καταστειρωθεῖσας ἄρκτους προσαγορευθῆναι». Ὑπόκειται λοιπὸν ἐνταῦθα ἕτερον φαινόμενον, ὃ διπλασιασμός τῆς θεᾶς, ὅστις φαίνεται ἐπιβεβαιούμενος ὑπὸ τῶν ἐλεφαντίνων εἰδωλίων μετὰ νηπίου τῶν Μυκηναίων⁸⁷¹. Ὁ Demargne παρετήρησεν ἀνάλογον φαινόμενον κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ὅποτε προκύπτουσι ζεύγη θηλειῶν θεοτήτων⁸⁷². Ἡ διπλασιαζομένη μορφή εἶναι κατὰ τὸν αὐτὸν «θεὰ τῆς γονιμότητος, κληρονόμος τῆς μεγάλης θεᾶς τῶν μινωϊτῶν». Δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐξέλιξις αὕτη νὰ συνετελέσθη ἤδη κατὰ τοὺς μινωϊκούς χρόνους. Πόντως εἶτε δεχθῶμεν πολλὰς ὁμοίας ὑποστάσεις τῆς θεᾶς κατὰ τὸ μικρασιατικὸν παράλληλον, εἶτε διπλῆν ὑπόστασιν, οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει περὶ καταμερισμοῦ τῶν θεῶν λειτουργιῶν καὶ συμβόλων εἰς οὐσιωδῶς διαφόρους θεότητας. Ἡ περὶ «ἀτελοῦς μονοθεΐας» (ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐνιαΐας θεᾶς) ἀποψις τοῦ Μαρινάτου εἶναι κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν ἢ μᾶλλον ἀνταποκρινόμενη πρὸς τὰ πράγματα.

Ἡ ἀποψις περὶ τοῦ πολυθεϊκοῦ χαρακτῆρος τῆς λατρείας κατὰ τοὺς τελευταίους μινωϊκούς καὶ μυκηναίικους χρόνους εὔρε τελευταίως φαινομενικῶς ἰσχυρὸν ἐπιχείρημα εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν πινακίδων τοῦ

⁸⁷⁰) ΑΕ 1927 - 8 σ. 37 σημ. 1. Τὸ πρόβλημα τῶν ὀνομάτων τῆς θεᾶς εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸ τῆς ἐνότητος ἢ μὴ ταύτης, διότι ἡ αὐτὴ μορφή δύναται νὰ ἀποκαλεῖται διαφοροτρόπως. Οὕτω κατὰ τοὺς ἱστορικούς χρόνους ρητῶς μαρτυρεῖται ἡ ταυτότης τῆς Βριτομάριδος καὶ Δικτύνης Διοδ. 5, 76, Πaus. 2, 30, 3. Πβ. καὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ τὰς διαφόρους προσωνυμίας τῆς Μαρίας καὶ τοῦ Ἰησοῦ.

⁸⁷¹) Ὁ Wace Mycenae σ. 86 ἐρμηνεύει ταῦτα ὡς Δήμητρον, Περσεφόνην καὶ Ἰαχον. Πιθανώτερον θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ ἀποκληθῶσι Μητέρες καὶ νήπιος Ζεὺς. Πβ. καὶ τὰ διπλᾶ πτερυγίσχημα μετὰ νηπίου The Aegean and the Near East (Studies Goldman) σ. 110 ἐξ. πίν. XV, 9. Ἐνταῦθα δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐπὶ τοῦ συρομένου ὑπὸ γρυπῶν, ἄρματος τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγίας Τριάδος βαίνουσι δύο θήλειαι μορφαί, θεαὶ πιθανώτατα ὡς ἤδη ἀνεγνώρισεν ἐν τῇ νέᾳ ἐρμηνείᾳ τῆς σαρκοφάγου ὁ Fr. Matz Götterscheinung und Kultbild σ. 22 - 3. Δύο ἐκ τῶν εἰδώλων ἐκ Καρφίου, ἰσοῦψῃ καὶ λίαν ὁμοία πρὸς ἀλλήλα, διακρίνονται διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀπὸ τῶν λοιπῶν. Ἡ ὑπαρξίς δυάδος μητρὸς καὶ κόρης ἐν τῇ προελληνικῇ λατρείᾳ εἶναι εἰσέτι σκοτεινὴ παρὰ τὴν πιθανῶς προελληνικὴν καταγωγὴν τῶν ἑλλεσινιακῶν θεοτήτων πβ. ἄνωτ. σημ. 367.

⁸⁷²) BCH 1931 σ. 202 ἐξ. σ. 399 ἐξ. La Crète dédalique σ. 300 ἐξ.: Δαματέρες, Εἰλείθυιαι, κ. λ.

γραμματικοῦ συστήματος Β ἐκ Κνωσοῦ καὶ Πύλου⁸⁷⁸. Πράγματι ἐν αὐταῖς τὸ πάνθεον τῶν κλασικῶν χρόνων ἀνευρίσκεται πλήρως ἀνεπτυγμένον. Ἐπὶ τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ ἀπαντῶσι διακεκριμένα θήλειαι θεότητες, ὡς Ἡρα (E-ra), Ἀθηνᾶ (Ata-na Po-ti-ni-ja), Εἰλείθυια (E-re-u-ti-ja), Ἐρινῶς (E-rinu). Ἐν Πύλῳ ἀπαντᾷ ἡ ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν σχέσιν πρὸς τὰ εἰδῶλα μετὰ πτηνῶν θεὰ τῶν περιστερῶν Πέλεια (Pe-re)⁸⁷⁴. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν θεοτήτων ἀνήκει καὶ τὸ Pí-ri-tu-na ἀναγινωσκόμενον ἐν κειμένῳ τοῦ συστήματος Β ἐκ Κνωσοῦ. Ὄνόματα ἢ ἐπιθέτα θηλειῶν θεοτήτων ἀναγνωρίζονται ἤδη εἰς ἐπιγραφὰς τοῦ συστήματος Α ὑπὸ τοῦ Furumark. Οὕτω ἐπὶ λιθίνου ἀγγείου ἐξ Ἀποδοῦλου ἀναγινώσκεται τὸ ὄνομα Ku-ra-na-tu-na, θεωρούμενον ὡς ἐθνικόν, σχηματισθὲν ἐκ τοῦ ἀπαντῶντος εἰς τὰ κείμενα τοπωνυμίου Ku-ra-na-tu καὶ παραλληλιζόμενον πρὸς τὸ Pí-ri-tu-na καὶ πρὸς τὸ μόνον παραδιδομένον τῆς τάξεως ταύτης «Δίκτυνα», ἐκ τοπωνυμίου Dí-ka-tu⁸⁷⁵. Ἐπὶ πλεόν ἐν θεῖον ὄνομα, ὅπερ ἐμφανίζεται ἐπὶ τῆς τραπέζης τοῦ Ψυχροῦ καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ὅπερ ἐσχετίσθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου⁸⁷⁶ πρὸς τὴν παραδιδομένην ἐν Κρήτῃ «Ἀκακαλλίδα» ἀναγινώσκεται A-sa-sa-ra⁸⁷⁷. Τοῦτο συνοδεύεται ὑπὸ ἐπιθέτων ma-na καὶ πιθωνῶς da-wa-na ἢ da-wi-na.

⁸⁷⁸) Ventris - Chadwick Documents σ. 125 ἐξ., L. A. Stella La religione Greca nei testi micenei Numen V 1 1958 σ. 18 ἐξ.

⁸⁷⁴) Ὁ Pugliesse Carratelli Studi classici e orientali VII 1958 σ. 20 ἐξ. ἀναγινώσκει Peresa καὶ παραβάλλει πρὸς τὸ «Πέρση» καὶ «Περσεφόνη». Ἐν Πύλῳ ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω θεοτήτων ἀπαντᾷ ἐπίσης ἡ Ἄρτεμις (Ate-mi-to), Ventris - Chadwick ἔ. ἀ. σ. 127, ἐνῶ ἀμφίβολος εἶναι ἡ παρουσία τῆς Δήμητρος.

⁸⁷⁵) Linear A und die altkretische Sprache 1956 σ. 25, σ. 29.

⁸⁷⁶) Κρητ. Χρον. Α' 1947 σ. 389, Revue des ét. grecques 61, 1948, Bull. Arch. σ. 13.

⁸⁷⁷) Furumark ἔ. ἀ. σ. 28. Πβ. νέας ἐπιγραφὰς μετ' τὸ ὄνομα τοῦτο ἐκ Πρασᾶς καὶ ἀλλαχοῦ καὶ συγκέντρωσιν τῶν σχετικῶν δειγμάτων ὑπὸ Πλάτωνος Μίνοικα (τόμος Sundwall) σ. 312 - 3. Σημειωτέον ὅτι ἡ ὑποθετικὴ ἀνάγνωσις A-sa-sa-ra εἶχεν ἀπὸ τοῦ 1945 προταθῆ ὑπὸ τοῦ Κ. Κτιστοπούλου A Contribution to the Problem of Minoan Script σ. 13. Ὁ αὐτὸς εἰς «Παρατηρήσεις τινές ἐπὶ τῆς μινωϊκῆς γλώσσης» 1947 σ. 13 εἶχεν ἐκφράσει τὴν εἰκασίαν περὶ σχέσεως πρὸς τὸ ὄνομα τῆς σημιτικῆς θεᾶς Achéra. Ὁ Palmer Transactions of the Philol. Society 1958 σ. 75 ἐξ. σχετίζει τὸ Asasara πρὸς τὸ χιτιτικὸν Ishassaras, προσωνυμίαν θεᾶς σημαίνουσας «κυρία». Ὁ Furumark ἔ. ἀ. σ. 28 - 29 θεωρεῖ ἐπιθέτα θηλείας θεοτήτος καὶ τὰ ἐπὶ κειμένων τῆς γραφῆς Α ἐμφανιζόμενα A-ta-no καὶ No-na-ja, No-ri-na.

Τά ὄνόματα ταῦτα, μάλιστα τῶν κειμένων Α, ἐνθα ἀναγνωρίζονται μόνον θήλειοι θεότητες δύνανται νὰ θεωρηθῶσι προσωνυμιαί, ἐνίοτε τοπικαί, ὡς ἐλέχθη, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς θεᾶς συμφώνως πρὸς τὰ μνημονευθέντα ἀνατολικά παραδείγματα. Ἄλλ' εἰς τὰ κείμενα τοῦ συστήματος Β τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν, διότι ἐν αὐτοῖς (καὶ ἐν Κνωσῶ) ἐμφανίζεται σαφῶς πολυθεϊκὸν σύστημα καὶ δὴ σειρὰ ἀρρένων θεῶν, ὡς Ζεὺς (Di - Fe), Ποσειδῶν (Po - se - da - o), πιθανῶς Ἄρης (A - re), Παιήων (Pa - ja - wo), ἴσως Ἡφαιστος (A - pa - i - ti jo), Ἄνεμοι (A - ne mo). Ἡ ὑποδεικνύουσα πολυθεϊὰν ρῆσις «πᾶσι θεοῖς» (pa - si te - o - i) παρουσιάζεται περιέργως ὡς «ἰδιαιτέρως μινωϊκὸν γνώρισμα»⁸⁷⁸ (ικριβέστερον θὰ ἐλέγομεν «κνωσίον»), διότι δὲν ἀπαντᾷ ἐν Πύλῳ. Παραλλήλως ἐμφανίζεται ἡ Po - ti - ni - ja χαρακτηριζομένη ἄπαξ ἐκ τοῦ τόπου ὡς «Πότνια Λαβυρίνθιο»⁸⁷⁹. Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τούτου, καὶ ἐφ' ὅσον δεχόμεθα τὰς ἀναγνώσεις τῶν κρητομυκηναϊκῶν κειμένων ὡς ἀκριβεῖς, μία μόνη ἐξήγησις ὑπάρχει ὅτι ἤδη πρὸ τοῦ 1400 π. Χ. — καὶ οὐχὶ τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς χρόνους παρακμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὡς ἐδέχτο ὁ Nilsson⁸⁸⁰ — τὰ ἑλληνικὰ φύλα εἶχον ἀποτελέσει ἐκ τῶν ἰδίων θεῶν καὶ τῶν μορφῶν τῆς προελληνικῆς λατρείας, ὡς ἀντελήφθησαν αὐτάς, εἶδος τι πολυθεΐας, ὅπερ εἰσήγαγον εἰς Κρήτην.

Αἱ πινακίδες τῆς Κνωσοῦ ἀπεικονίζουσι τὴν πολυθεϊκὴν ταύτην θρησκείαν τῆς ἀρχούσης ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τῆς νήσου τάξεως, ἥτοι τῆς πολεμικῆς ἀχαϊκῆς ἀριστοκρατίας, ἣεις εἶναι κατὰ τὸν Nilsson ἡ διαμορφώσασα τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον: «We have a warlike upper class, which created a State of the Gods on the model of their own feudal organization»⁸⁸¹. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἱεραρχίας τῶν θεῶν εὐρίσκειται θεὸς ἄρρην, ὁ «πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε» Ζεὺς. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀριστοκρατικὴν ταύτην θρησκείαν τὸ ἐγχώριον λαϊ-

⁸⁷⁸) Ventris - Chadwick ἔ. ἀ. σ. 127. Ἐν Πύλῳ ἀπαντῶσιν ἐπίσης τὰ E - ma - a (Ἐρμῆς;) καὶ Di - wo - nu - so - jo (Διούσιοι). Αὐτ. σ. 126 - 7.

⁸⁷⁹) Ventris - Chadwick The Decipherment of Linear B σ. 124 ἔξ. Ἡ «Πότνια» ἀπαντᾷ καὶ ἐν Πύλῳ ὡς ὄνομα σηματικῆς θεᾶς· αὕτη εἶναι πιθανῶς μητρικὴ θεὰ προελληνικῆς καταγωγῆς, πβ. Chadwick Minos V 1957 σ. 117 ἔξ. σ. 123. Τοῦτο πιθανῶς ἰσχύει καὶ περὶ τῆς «Θείας Μητρὸς» (ma - te - re - te - i - ja) τῆς Πύλου αὐτ. σ. 124.

⁸⁸⁰) MMR σ. 26.

⁸⁸¹) MMR σ. 32. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἄποψιν ταύτην ὑποστηρίζεται αὐτ. σ. 26 βάσει τῶν μνημείων ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ ἀριστοκρατία εἶχε τελείως ἐκμινωισθῆ θρησκοετικῶς καὶ ὅτι τὴν λατρείαν τῶν ἑλληνικῶν θεοτήτων διετήρησε τὸ λαϊκὸν ἀχαϊκὸν στοιχεῖον, ἐκ τοῦ ὁποῖου αὐταὶ διεδόθησαν ἐκ νέου κατὰ τοὺς χρόνους καταπιώσεως τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

κὸν στοιχεῖον φαίνεται ὅτι παρέμεινε πιστὸν εἰς τὴν λατρείαν τῆς ὑπάτης θεᾶς, ἣτις καὶ ἐκραταιώθη ἔτι μᾶλλον κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν τὴν καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ περίοδον, καθ' ἣν μόνον δευτερεύοντες βασιλεῖς καὶ πρίγκιπες δεσπόζουσιν, ὡς φαίνεται, ἐν Κρήτῃ μὴ ἀπέχοντες πολὺ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ⁸⁸². Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγει ἡ πυκνὴ παρουσία ὁμοίων καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς γυναικείων⁸⁸³ εἰδώλων κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον ἐν Κρήτῃ καὶ δὴ ὄχι μόνον εἰς ἀπομεινωμένας περιοχάς, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Κνωσόν, ἀναμφιβόλως τελοῦσαν ὑπὸ ἀχαϊκὴν κυριαρχίαν, καὶ εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἡρακλείου (Γάζι) καὶ εἰς Ἀγίαν Τριάδα — παρὰ τὸ μέγαρον — καὶ εἰς Γόρτυνα. Τὸν λαϊκὸν τοῦτον χαρακτήρα τῶν ὑστέρων εἰδώλων ἐτόνισεν τελευταίως καὶ ὁ Fr. Matz, γράφων⁸⁸⁴: «Sie sind (die Idole) nicht mehr Erzeugnisse einer höfischen Kunst sondern einer volkstümlichen»⁸⁸⁵.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

ΕΠΙΒΙΩΣΙΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (ΚΥΡΙΩΣ ΕΝ ΚΡΗΤῃ)

Ὡς ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν τῆς ὑστάτης μινωϊκῆς περιόδου ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν τοῦ παλαιότερου τύπου, οὕτω καὶ ἡ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας γυναικεία μορφή ἢ ἀπαντῶσα κατὰ τοὺς πρώτους ἑλληνικοὺς χρόνους ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν τοῦ ὑπομινωϊκοῦ τύπου. Μόνη ἢ τεχντροπικὴ διαφορὰ, ἡ ὅποια ἄλλως παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ λοιπὰ θέμα-

⁸⁸²) Δέον νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα καὶ ἡ τελευταίως ἐκφρασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Blegen Minoica, Festschrift Sundwall σ. 61 - 66 ἄποψις, καθ' ἣν αἱ πινακίδες Β τῆς Κνωσοῦ προέρχονται ἐκ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου οἰκοδομηθέντος αὐτόθι κατὰ τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους. Ἀλλὰ τότε αἱ πινακίδες θὰ ἦσαν σύγχρονοι πρὸς τὸ Ἱερόν τῶν Διπλῶν Πελέκειων.

⁸⁸³) Ἐξαίρεσιν ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς ΥΜ ΙΙΙ χρόνους ἀποτελεῖ ἡ ἐμφάνισις εἰδώλου ἄρρηνος, πιθανῶς λατρευτικοῦ λόγῳ τοῦ μεγέθους, εἰς τὸ νέον ἱερόν τῆς Γόρτυνος. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι τοῦτο δὲν πρέπει νὰ συσχεισθῇ πρὸς τοὺς ἄρρηνος θεοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ - ἀχαϊκοῦ πανθέου. Πιθανώτερον πρόκειται περὶ τοῦ Νέου Θεοῦ, συνοδοῦ τῆς μινωϊκῆς θεᾶς. Ἐπίσης πβ. τοὺς πόδας μεγάλου εἰδώλου ἄρρηνος ἐξ Ἀγίας Τριάδος Annuario 1941 - 3 σ. 61 εἰκ. 53.

⁸⁸⁴) Göttererscheinung und Kultbild σ. 30.

⁸⁸⁵) Τὸ κατὰ τοὺς ὑτέρους χρόνους ἐν Κρήτῃ φαινόμενον τῆς πτώσεως τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου «Sinken in die Primitivität» ἀνέλυσε παλαιότερον καὶ ὁ Val. Müller Frühe Plastik σ. 41 ἐξ. Τὸν λαϊκὸν χαρακτήρα τῶν ὑψίμων εἰδώλων ἐτόνισεν ἡδη ὁ Sam Wide AM XXVI 1901 σ. 256 - 7.

τα, δὲν ἀρκεῖ ἵνα συναγάγωμεν ὅτι πρόκειται περὶ νέας θεότητας⁸⁸⁶. Ὁ τύπος ἀντιπροσωπεύεται νῦν δι' εἰδωλίων μικρᾶς συνήθως κλίματος καὶ γραπτῶν παραστάσεων ἐπὶ ἀγγείων, ἐμφανίζεται δὲ διαδεδομένος εἰς εὐρείαν περιοχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ἐνταῦθα γίνεται κυρίως λόγος περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου, διότι ἡ σχέσις τούτου πρὸς τὰ μινωϊκὰ δείγματα εἶναι ἐνταῦθα ἀσφαλεστέρα.

Τὸ πλησιέστερον πρὸς τὰ μεγάλα εἰδωλα τῶν ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκῶν χρόνων εἶναι πῆλινον ἀγγεῖον ὕψ. 35,8 ἐκ. εἰς σχῆμα κυλινδρικοῦ εἰδώλου ἐν τῷ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης προερχόμενον ἐκ Κισάμου⁸⁸⁷. Ὁ Payne⁸⁸⁸ θεωρεῖ πιθανὸν ὅτι αἱ νῦν ἐλλείπουσαι χεῖρες τοῦ εἰδώλου ἦσαν ὑψωμένοι καὶ συγκρίνει αὐτὸ πρὸς μινωϊκὰ καὶ κυπριακὰ ἀνάλογα κλίνων πρὸς τὴν ἄποψιν τοῦ Val. Müller⁸⁸⁹ ὅτι τοιαῦτα ἔργα συνάπτονται περισσότερον πρὸς κυπριακὰς καὶ ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις ἢ πρὸς παριδόμεναι μινωϊκὰς. Ἀλλὰ σήμερον, ὅποτε τὰ εἰδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἔχουσι τόσον πληθυνθῆ ἐν Κρήτῃ διὰ τῶν ἀνακαλύψεων Γάζι, Καρφίου, Παγκαλοχωρίου καὶ Γόρτυνος καθίσταται, νομίζω, βεβαία ἡ πρὸς τὸν μινωϊκὸν τύπον σύνδεσις, παρὰ διαφορὰς τινας, ὧν ἡ κυριώτερα εἶναι ὅτι εἰς τὰ ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκὰ εἰδωλα διακρίνεται τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ σώματος ἀπὸ τοῦ κατώτερου. Ἀντιθέτως εἰς τὰ δείγματα τῶν πρωίμων ἑλληνικῶν χρόνων ὁ κύλινδρος δὲν ἀποτελεῖ μόνον τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ εἰδώλου, ἀλλ' ὀλόκληρον τὴν μορφήν μέχρι τῶν ὠμων, ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ Val. Müller (Frühe Plastik σ. 60). Τὸ γνώρισμα τοῦτο προέρχεται πιθανῶς ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, αἵνα ἔχουσι τὴν αὐτὴν διαίπλασιν. Τὸ ἐκ Κισάμου εἶδωλον χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ Payne κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Η' αἰ. Ὡς πρὸς τὴν εἰκονιζομένην μορφήν ὁ Payne νομίζει ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ ἄρρενος⁸⁹⁰, διότι φέρει πρᾶγμα

⁸⁸⁶) Ὁ P. Demargne La Crète dédalique σ. 272 λέγει: «Ἡ λατρεία μιᾶς θηλείας θεότητας ὑπερισχύει σαφῶς εἰς ὅλους τοὺς κρητικούς χώρους. Εἶναι λίαν πιθανόν, οἰονδήποτε εἶναι τὸ ὄνομα αὐτῆς, νὰ ἀποτελῇ ἐν Κρήτῃ τὴν κληρονόμον τῆς μεγάλης μινωϊκῆς θεᾶς».

⁸⁸⁷) AJA V 1901 σ. 382 εἰκ. 9.

⁸⁸⁸) Beazley κ. ἄ. CVA, Oxford 2, 1931 πίν. II 1-3, σ. 54. Πβ. V. Müller Frühe Plastik σ. 61 πίν. XVII, 263.

⁸⁸⁹) Αὐτ. σ. 170.

⁸⁹⁰) Παραστάσεις ἀρρένων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι πάντως ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικούς καὶ γεωμετρικούς χρόνους. Μικρὸν χαλκοῦν πρωτογεωμετρικὸν εἶδωλον ἐκ τοῦ Σηλαίου τῆς Φανερωμένης ἀπεικονίζει πιθανώτατα ἄρρενα ἐν τῇ στάσει ταύτῃ Archäol. Anz 1937 σ. 222 ἐξ. εἰκ. 3. Μορφὴν ἄρρενος ὑποῦσαν τὰς χεῖρας παριστᾷ καὶ χαλκοῦν εἶδωλον ἐκ Βροκάστρου, γεωμετρικῶν χρόνων Hall Excav. at Vrokastro σ. 121 εἰκ. 7,

τι, ὅπερ οὗτος θεωρεῖ ξίφος ἀνηρτημένον κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν, ἐπίσης δὲ λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς δηλώσεως τοῦ ὀμφαλοῦ. Ἄλλὰ οὔτε τὸ ἐν οὔτε τὸ ἄλλο ἀποκλείουσιν ὅτι πρόκειται περὶ θηλείας. Βάσει τῆς σειρᾶς τῶν παλαιότερων εἰδώλων πιστεύω ὅτι καὶ τὸ παρὸν παριστᾷ θήλειαν θεότητα.

Ἀνάλογον κυλινδρικὸν ἐνιαῖον σχεδὸν καὶ πλατὺ σῶμα ἔχει μικρὸν εἶδωλον ἐκ πηλοῦ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Val. Müller (Frühe Plastik πίν. XII, 230 σ. 42). Εὐρίσκεται ἐν τῷ Μουσεῖῳ τοῦ Βερολίνου καὶ προέρχεται ἐκ Κρήτης. Φέρει διάδημα καὶ ἔχει καταλίπτοντας ὄπισθεν πλοκάμους, μακρὸν λαιμὸν καὶ ἄνω ἐστραμμένον πρόσωπον. Ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος ἔζητάσθη μετὰ τῶν εἰδώλων ἐκ Κνωσοῦ, Γουρνιῶν καὶ Πριγιᾶ, ἀλλ' ἢ διάπλασις τοῦ σώματος ὑποδεικνύει τοὺς χρόνους τοῦ εἰδώλου τῆς Ὁξφόρδης.

Δημοσιεύω ἐνταῦθα (Πίν. ΙΓ' εἰκ. 1 ἀριστερὰ) εἰδῶλιον μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 854) ὕψους 14,2 ἔκ., ὅπερ προέρχεται ἐκ Βασιλικῶν Ἀνωγείων. Τοῦτο ἔχει κυλινδρικὸν σῶμα πλατυνόμενον κάτω κωδωνοειδῶς, καὶ σῶζει τὸν ἕτερον τῶν μασιῶν. Ἡ κεφαλὴ εἶναι δύσμορφος, οἱ ὀφθαλμοὶ, ἀσύμμετροι, δηλοῦνται διὰ φυμάτων. Ὁμοίως δηλοῦνται τὰ μικρὰ ὄτια, τὸ δὲ στόμα δι' ἀβαθοῦς κοιλότητος ὑπὸ τὴν ρίνα. Αἱ ἄκραι χεῖρες εἶναι πεπλατυσμένα. Τὰ πλαστικὰ γνωρίσματα τοῦ εἰδώλου δεικνύουσι νομίζω τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Φέρει στεφάνην.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον δεῖγμα τοῦ ἐπιβιοῦντος τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι ὁ δημοσιευθεὶς τὸ πρῶτον ὑπ' ἐμοῦ πῆλινος ναῖσκος μετὰ θεᾶς τῆς Συλλογῆς Γεωμετρικῆς⁸⁹¹. Ἄς μοι ἐπιτραπῆ νὰ ἀναπτύξω ἐπὶ τῇ βάσει νέων τινῶν παρατηρήσεων τὸ θέμα. Ὁ ναῖσκος (Πίν. ΙΓ' εἰκ. 2) εἶναι κυλινδρικός, ἐντὸς δὲ αὐτοῦ ἀπεικονίζεται καθημένη γυναικεία μορφή μετὰ πόλου ὑψοῦσα τὰς

Pendlebury Arch. of Crete σ. 312. Τὴν αὐτὴν στάσιν ἔχει τέλος χαλκοῦν γεωμετρικὸν εἶδῶλιον ἄρρενος μετὰ κράνου ἐξ Ἁγίας Τριάδος ἐν τῷ Μουσεῖῳ Ἡρακλείου. Ἄλλὰ δὲν εἶναι βεβαίον ὅτι ταῦτα παριστᾶσι θεοὺς Ὁ Bielefeld ἔσχατως Wiss. Zeitschrift Univ. Greifswald IV 1954 - 5 σ. 390 σημ. 57 ἠμφεσβήτησε τοῦτο ὡς πρὸς τὸ εἰδῶλιον τῆς Φανερωμένης Ἄλλὰ δέον νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνάλογα καὶ περίπου σύγχρονα χαλκᾶ εἰδῶλια ἄρρένων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐξ Ὀλυμπίας, ἅτινα παρὰ τοῦ Kunze Antike und Abendland II 1946 σ. 95 ἐξ ἠρμηνεύθησαν πειστικώτατα ὡς Ζᾶνες, ἐπίσης δὲ ἡ εὐθὺς κατωτέρω ἐξεταζομένη παράστασις γυναικὸς καὶ ἀνδρός, ἀμφοτέρων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, ἐπὶ τεφροδόχου κάλπης ἐκ Κνωσοῦ, ἐρμηνευομένη ὡς θεοῦ ζευγους. (Ὁ συνοδὸς τῆς θεᾶς φέρει κράνος ὡς τὸ εἶδῶλιον ἐξ Ἁγίας Τριάδος).

⁸⁹¹) Κρητικὰ Χρονικὰ Δ' 1950 σ. 441 ἐξ.

χειρας και φέρουσα δια τῆς ἑτέρας τούτων μικρὸν ταινιοειδὲς ἀντικείμενον. Τὸ σῶμα καλύπτεται διὰ ραβδώσεων δηλουσῶν ἔσθῆτα. Ἐπὶ τῆς ἑλαφρῶς θολωτῆς στέγης ἑκατέρωθεν κεντρικοῦ ὀπαιίου ἢ καπνοδόχου κεῖνται πλαγίως δύο ἄρρενες ὑψοῦντες τὰς χειρας και βλέποντες διὰ τοῦ ὀπαιίου. Οὗτοι φέρουσι χαμηλὰ ταινιοειδῆ καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Ἄνωθεν τῆς θύρας ἐπὶ τῆς στέγης κάθεται μικρὸν ζῶον. Αἱ ἐπὶ τοῦ σώματος τούτου ραβδώσεις δηλοῦσι πιθανῶς αἰλουροειδές. Ὁ ναῖσκος διακοσμεῖται ἑξωτερικῶς διὰ γραπτῆς θεούσης σπείρας.

Ἡ χρονολογία τοῦ ἀντικειμένου και ἐκ τῆς διακοσμῆσεως και ἐκ τοῦ εὐρεθέντος μετ' αὐτοῦ ὁμοιογενοῦς συνόλου ἀγγείων εἶναι σαφῆς. Τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν προωδευμένην δευτέραν φάσιν τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, διότι ἀπουσιάζουσιν ἐξ αὐτοῦ οἱ ψευδόστομοι ἀφορισκοὶ και τὰ κρατηρίδια τοῦ «Spring Chamber» ἐν Κνωσῷ, ἀντιθέτως δὲ ἐμφανίζεται ἤδη ὁ πλοχμός. Τὸ ἀντικείμενον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἔλειπε τὸ ἔτερον τῶν ἐπὶ τῆς στέγης εἰδωλίων, ἀνευρέθη ὑπὸ χωρικῶν, οἵτινες τὸ ἐπώλησαν εἰς τὸν νῦν κάτοχον, τὸ δὲ σημεῖον εὐρέσεως παρέμενεν ἄγνωστον. Πρὸ τινος ἀνευρέθη τυχαίως τὸ ἑλλείπον εἰδῶλιον πλησίον τῶν Ἀρχαῶν και οὕτω ἐγένετο γνωστὸς ὁ τόπος προελεύσεως αὐτοῦ. Ταυτοχρόνως δὲ ἀπεδείχθη ἡ γνησιότης τοῦ ἀντικειμένου.

Ὁ συνδυασμὸς τῆς θεᾶς μετ' ὑψωμένων χειρῶν πρὸς ναῖσκον δὲν εἶναι τι νέον, διότι οὗτος ἄπαντᾷ ἤδη ἐπὶ τοῦ ἑξετασθέντος ἀνωτέρω ὑπομινωικοῦ δείγματος τοῦ Λωματίου τῆς Πηγῆς. Ἡ χειρονομία, ὁ πόλος εἶναι ὁμοίως παλαιὰ μινωικὰ γνωρίσματα. Ἀντιθέτως ἡ παρουσία ἄρρένων συνοδῶν και τὸ φερόμενον ὑπὸ τῆς θεᾶς σύμβολον εἶναι γνωρίσματα νέα συνάπτοντα τὸ δεῖγμα ἡμῶν πρὸς παραστάσεις τῶν ἑλληνικῶν χρόνων. Τὸ προβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ τύπου τοῦ στρογγύλου ναῖσκου συνεζητήθη κατὰ τὴν δημοσίευσιν, ἔνθα μνημονεύονται ἀνάλογα δείγματα⁸⁹².

⁸⁹²) Αὐτ. σ. 450 ἔξ. ἔνθα μνημονεύονται ἀνάλογα ἐκ Κρήτης, Ἑτρουρίας, Γερμανίας, Δανίας, Σουηδίας. Πβ. Hoernes - Menghin ἔ. ἄ. 1925 σ. 527, σ. 529. Βάσει τούτων ἐτάχθη τότε ὑπὲρ τῆς βορείας προελεύσεως τοῦ τύπου τοῦ οἰκίσκου. Ἄλλ' ὁμοίους, κυρίως κατὰ τὸ θῦρωμα, ἔχομεν πολὺ ἐνωρίτερον ἐξ Ἀνατολῆς πβ. Ugaritica II πίν. XXX εἰκ. 79 σ. 194. Τὰ ἐξ Ugarit δείγματα ἀνήκουσιν εἰς τοὺς χρόνους Ugarit Récent I και II (1600 - 1450 και 1450 - 1365) και παραλληλίζονται πρὸς τὰς καλύβας σχήματος «rain de sucre» τοῦ ἑσωτερικοῦ τῆς Συρίας. Τοῦτο καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι ὁ τύπος τοῦ ναῖσκου εἰσήχθη ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, δεδομένου ὅτι στρογγύλαι κατασκευαὶ δὲν ὑπάρχουσιν ἐν Κρήτῃ. Αἱ προσαχθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Evans PM II σ. 131 - 2 ἐνδείξεις στρογγύλων καλυβῶν ἐκ παραστάσεων ἐπὶ σφραγίδων δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς. Τὰ ὑστερομινωικὰ εἰδῶλα τῆς θεᾶς προῆλθον πάντοτε ἐκ κμιστῶν ὀρθογωνίων κατασκευῶν. Σημειωτέον ὅτι ἐν τῶν ἀντικειμένων τούτων ἐξ Ugarit κο-

Ἡ ἐρμηνεία τῆς παραστάσεως⁸⁹³ συνδέεται πρὸς τὴν φύσιν τοῦ φερομένου ὑπὸ τῆς θεᾶς στρογγύλου ἀντικειμένου. Ἐκ τῆς παρεχομένης ἐκ τῆς εἰκόνης ἐντυπώσεως θὰ ἠδύνατό τις νὰ συναγάγῃ ὅτι πρόκειται ἄπλῶς περὶ δηλώσεως αὐτῆς τῆς ἄκρας χειρὸς ἐστρογγυλευμένης ἵνα ἐν αὐτῇ ἐντεθῇ ὁμοίωμα δόρατος⁸⁹⁴. Προσεκτικὴ ἐξέτασις ἐν τού-

σμεῖται διὰ ἀναγλύφου σπείρας, ἐνθυμιζούσης τὴν διακόσμησιν τοῦ ναΐσκου Γιαμαλάκη, τὸ δὲ ἕτερον διὰ χαρακτῶν ταινιῶν γενομένων κατὰ τὴν περιστροφὴν τοῦ ἀγγείου, αἵτινες ἐπανευρίσκονται ἐπὶ τοῦ ἀναλόγου ἀντικειμένου ἐκ Καρφίου ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 11055. Τὰ ἐξ Ugarit δειγμάτων εἶναι σημαντικῶς παλαιότερα, ἀλλὰ τὸν συνδυασμὸν κρίκων μετὰ τούτων καὶ τῶν ὑπομινωϊκῶν καὶ πρωτογεωμετρικῶν δειγμάτων (ἐκ Καρφίου, Spring Chamber καὶ Συλλογῆς Γιαμαλάκη) δύναται νὰ ἀποτελῇ τὸ ἐκ Φαιστοῦ δειγμάτ. Μον. Ἀπ. XII 1902 σ. 127 εἰκ. 55, ὅπερ φαίνεται ἀνήκον εἰς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνον ὡς τὰ ὁμοῦ δημοσιευόμενα ἱερά ἀντικείμενα. Τοῦτο περατοῦται ἄνω εἰς κόμβον, ὡς τὰ ἐξ Ugarit. Ὑπὸ τοῦ Schaeffer ἑ.ἀ. μνημονεύεται καὶ ἐν αἰγυπτιακῶν δειγμάτων τῶν χρόνων μετὰ VI καὶ XI Δυναστείας. Διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ τύπου τῆς θεᾶς ἐν ναΐσκῳ πβ. τὸ τελευταίως εὑρεθὲν ἐν Γόρτυνι γλυπτὸν Ἀπυαγίῳ XXXIII - IV σ. 265 εἰκ. 60. Ὁ Levi αὐτ. σ. 255 παραβάλλει πρὸς τὸν τύπον τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν εἰκονιζομένης ὁμοίως ἐν ναΐσκῳ. Ἐκ Γόρτυνος ἔχομεν καὶ κέρνους συνδυαζομένους πρὸς ναΐσκους τοῦ τύπου τοῦ δειγματος Γιαμαλάκη, ἀλλ' ἄνευ θυροφύλλου αὐτ. σ. 236 - 7 εἰκ. 30, 31. Ἐν γεωμετρικῶν στρογγύλων ἱερῶν ἀνεκαλύφθη τελευταίως κατὰ τὰς ἀνοσκαφὰς τοῦ Γερμανικοῦ Ἰστιτουτοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν Μιλήτῳ.

⁸⁹³) Κατὰ τὴν πρώτην δημοσίευσιν συνέδεσα τὰς μορφὰς τοῦ ναΐσκου πρὸς παραστάσεις προελληνικῶν χρόνων, εἰς ἃς ἐμφανίζεται ἡ θεὰ μετὰ δύο παρῆδρων ἢ ἀκολουθῶν πβ. Picard Religions préhelléniques σ. 159 πβ. καὶ σ. 75 σημ. 1. Ὁ Σχολιαστὴς Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου I, 1126 μνημονεύει δύο παρῆδρων τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν, Κυλλήνου καὶ Τιτίου. Ἄλλ' ὁ Charouthier Les dioscures au service d' une déesse σ. 185 ἐξ. καὶ σ. 214 δέχεται, τὴν προελληνικὴν καταγωγὴν μόνον τῆς θηλείας τριάδος. Ὁ Nilsson, ὡς μοι ἐγνώρισεν δι' ἐπιστολῆς, θεωρεῖ ἀπίθανον τὴν σύνδεσιν τοῦ ναΐσκου ἡμῶν πρὸς τὰς τριάδας τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἐκ τούτων παντως μνημονεύεται ἢ ἐπὶ νομίματός τῆς Σαγαλασοῦ, ἐνθα θεὰ μετὰ πόλου εἰκονίζεται ἐντὸς στρογγύλου ναΐσκου, ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ ὁποίου ἴστανται δύο ἄρρενες δορυφοροῦντες, Charouthier ἑ. ἀ σ. 269 εἰκ. 45. Ἐὰν ἡ τριάς τοῦ ναΐσκου συνδέετο πρὸς τὰς τριάδας τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἃς διεπραγματεύθη ὁ Charouthier, τότε τὸ ἐπὶ τοῦ ναΐσκου ζῶον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς κύων, πβ. αὐτ. σ. 199 εἰκ. 23, καὶ σ. 201 ἀριθ. 8. Εἰς τὸ Ζήρυνθον Ἄντρον ἐθύοντο τῇ Πέφ κύνες αὐτ. σ. 171. Περὶ παραστάσεων κυνῶν ὡς φυλάκων οἰκοδομημάτων (κατ' αἰγυπτιακὴν ἐπίδρασιν) βλ. καὶ AM LV 1930 σ. 107 ἐξ. Ἡ μελέτη μοι ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ Καθηγ. M. P. Nilsson.

⁸⁹⁴) Εἰς τὴν περιπτῶσιν ταύτην θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ παρὸν ἔργον ὡς τὴν ἀπαγωγὴν τοῦ Παλλάδιου ὑπὸ τοῦ Διομήδους καὶ Ὀδυσσεῶς, καὶ τοι τόσον πρῶτος παραστάσις τοῦ μύθου δὲν φαίνεται πιθανή. Πρῶτον κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ἐπὶ τῶν πλακιδίων τοῦ ἀποθέτου τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Γόρτυνος

τοὺς μὲ ἔπεισεν ὅτι τὸ στρογγύλον ἀντικείμενον ἀποτελεῖ ἰδιαιτέρον φῦμα προσκεκολλημένον ἐπὶ τῆς χειρός, ἣτις δηλοῦται σαφῶς ὀπισθεν, φέρουσα τοῦτο. Διὰ τὴν στήριξιν δόρατος θὰ ἤρκει μικρὰ ὀπὴ ἐπὶ τῆς ἄκρας χειρός. Τὸ φερόμενον ὑπὸ τῆς θεᾶς ἀντικείμενον δέον, πιστεύω, νὰ θεωρηθῆ ἵστέφανος συμφώνως πρὸς παλαιότεραν ἐκφρασθεῖσαν πρὸς ἐμὲ γνώμην τοῦ καθ. κ. Μαρινάτου, διότι ἡ παρὰστασις θεῶν μορφῶν μετὰ στεφάνων ἀνὰ χεῖρας κατ' ἀνατολικά πρότυπα εἶναι συνηθεστάτη ἐν τῇ τέχνῃ τῶν πρωτοελληνικῶν χρόνων⁸⁹⁵.

Νέον λοιπὸν στοιχεῖον ἀποτελεῖ διὰ τὸν τύπον τῆς δεομένης ὁ εἰς χεῖρας τῆς θεᾶς ἵστέφανος, ἀλλ' ἡ προσθήκη τοῦ συμβόλου δὲν εἶναι δυσεξήγητος. Ὁ ἵστέφανος ἀνάγεται εἰς τὴν λατρείαν τῆς βλαστήσεως, τοῦ ἱεροῦ δένδρου καὶ εἰδικώτερον τοῦ ἱεροῦ κλάδου, ὅστις καμπτόμενος σχηματίζει τὸν ἵστέφανον. Ἡ ἐμφάνισις τῆς θεᾶς τῶν πρωτοελληνικῶν χρόνων μετὰ στεφάνου ἀνὰ χεῖρας ἐρμηνεύεται ἐκ τῆς συνδέσεως πρὸς τὴν προελληνικὴν θεάν, μία τῶν ὑποστάσεων τῆς ὁποίας σχετίζεται πρὸς τὸ ἱερὸν δένδρον. Οἱ ἐπὶ τῆς στέγης ἄρρητες δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἀπαγωγὴν τῆς θεᾶς δεδομένου ὅτι θεαὶ συνδεόμεναι πρὸς τὴν βλάστησιν, ὡς ἡ Ἐλένη, ἡ Περσεφόνη,

ἔχομεν καὶ παραστάσεις μύθων ἀσχετῶν πρὸς τὴν Κρήτην ὡς τῆς Αἰγισθοφονίας καὶ τοῦ Βελλεροφόντου, βλ. D o r o L e v i εἰς *Annuario XXXIII - IV 1955 - 6* σ. 260 - 1, εἰκ. 56 - 7. Ταῦτα εἶναι διὰ τὴν περίοδον ταύτην νοητὰ λόγῳ τῆς διαδόσεως τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν.

⁸⁹⁵) Ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ὁρθίας ἐν Σπάρτῃ ἀπαντῶσι ἵστέφανοι φερόμενοι ἀνὰ χεῖρας ὑπὸ τῆς θεᾶς ἢ τῶν ἀκολουθῶν αὐτῆς ἢ μεμονωμένοι ὡς ἀναθήματα *AO 1929* πίν. *CXCIV 51 - 52* καὶ σ. 269 ἐξ., πίν. *CLXXXIX 1 - 5*. Ἐπὶ μετόπῃ τοῦ Σελινοῦντος ἡ Λητώ φέρει διὰ τῆς δεξιᾶς ἵστέφανον *Richter Archaic Greek Art* εἰκ. 201. Πβ. καὶ *Payne Perachora* πίν. 95, ἀρ. 96. Ἐπὶ μαρμαρίνου ἀναγλύφου ἐκ Θάσου νύμφαι φέρουσι ἀνὰ χεῖρας ἵστέφανους *Richter* ἔ. ἀ. εἰκ. 253. Μορφαι μετὰ στεφάνων ἀπαντῶσι καὶ ἐν Κρήτῃ, ἐπὶ τμήματος ἀναγλύφου πίθου ἐκ Λύττου (ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ δένδρον τῆς ζωῆς) *Levi Early Hellenic Pottery* πίν. XXXI, *Arkades* σ. 77 εἰκ. 53, καὶ ἐπὶ χαλκῆς μήτρας ἐκ Ρεθύμνου *Annuario XIII - XIV* σ. 43 ἐξ., εἰκ. 35 - 6. Ἐπὶ τῶν πηλίνων πλακιδίων τῆς Γόρτυνος ἀπεικονίζεται θεὰ ἢ γυνὴ ἵστέφανομένη *Annuario XXXIII - IV* σ. 268 εἰκ. 65. Τὰ πρότυπα εἶναι ἀνατολικά: ἡ Ἰστάρ εἰκονίζεται ἐπὶ κυλίνδρου τῶν ἀρχῶν τοῦ *H' αἰ.* Ἰσταμένη πρὸ τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς καὶ φέρουσα ἵστέφανον *Frankfort Cylinder Seals 1939* πίν. XXXIII c. Θεὰ καθήμενη ἐπὶ θρόνου φέρει ἵστέφανον αὐτ. πίν. XXXIII g. Ὁ ἵστέφανος ὡς προσφορὰ εἰς θεότητα εἶναι συνήθης ἐν τῇ μεσοποταμικῇ τέχνῃ ἐν γένει· κατὰ τὰς ἀσσυριακὰς ἐορτὰς τοῦ Νέου ἔτους μετὰλλιναι ταῖναι ἀνηρτῶντο ἐκ γυμνῶν κλάδων ὡς σύμβολον ἀνανεώσεως τῆς φύσεως *AJA 1915* σ. 328. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀπαντᾷ καὶ ὁ κύκλος ὡς σύμβολον τῆς βασιλείας φερόμενος καὶ ὑπὸ θεῶν *D h o r m e Les religions de Babylonie* σ. 62.

ἡ Ἀριάδνη, εἶναι κατὰ κανόνα θεαὶ ἀπυγόμεναι⁹⁹⁶. Σημειωτέον ὅτι αἱ δύο πρῶται ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθειῶν θεοτήτων ἀπάγονται ὑπὸ δύο ἀρρένων, τοῦ Θησεῦς καὶ τοῦ Πειρίθου⁹⁹⁷. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφανθῇ τις ἄν ὁ ναῖσκος Γιαμαλάκη ἀπεικονίζει ἓνα τῶν μύθων τούτων: τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ ἐντοπίου ἀγνώστου μύθου. Πάντως δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὠρισμένοι παραστάσεις ἀπαγωγῶν πρωτοελληνικῶν χρόνων ἔχουσι κοινὰ σημεῖα πρὸς τὸν ναῖσκος Γιαμαλάκη⁹⁹⁸. Πιστεύω ὅτι καὶ ἂν ἡ ἐντὸς τοῦ ναῖσκου μορφὴ ἐρμηνευθῇ ὡς ξόανον καὶ οὐχὶ ζῶσα θεά, τοῦτο δὲν αἴρει τὴν δυνατότητα ἐρμηνείας αὐτῆς ὡς ἀπαγομένης δεδομένου ὅτι ἀρρηκτικῶς συνδεδεμένοι εἶναι αἱ ἔννοιαι τοῦ εἰδώλου καὶ τῆς θεότητος⁹⁹⁹.

Ἐπὶ χυτῶν χαλκῶν τεμαχίων διακοσμούμενων ἀρχικῶς τρίποδας ἐκ

⁹⁹⁶) MMR σ. 528 - 531. Περὶ τῆς σημασίας τῶν ἀπαγομένων μορφῶν, τῶν μεταξὺ αὐτῶν σχέσεων καὶ τῆς συνδέσεως πρὸς τὴν βλάστησιν βλ. L. G h a l i - K a h i l Les enlèvements et le retour d' Héléne 1955 σ. 321 μὲ σχετικὴν βιβλιογραφίαν εἰς σημ. 1 καὶ σ. 323. Περὶ τῆς δυσχερείας ἀκριβοῦς ἐρμηνείας τῶν σχετικῶν πρωίων παραστάσεων αὐτ. σ. 324.

⁹⁹⁷) Πλούταρχος Θησ. 31. Περὶ τῆς παλαιότητος τοῦ σχετικοῦ μύθου βλ. L. G h a l i - K a h i l ἔ. ἀ. σ. 305 ἔξ. Κατ' αὐτὴν ὁ μῦθος ἦτο πιθανῶς ἤδη γνωστὸς εἰς τὸν Ὅμηρον αὐτ. σ. 306. Ὁ Σχολ. Ἰλ. Γ 144 ἀνάγει τὸν σχετικὸν μῦθον εἰς τὸν Ἑλλάνικον, ἀλλ' ὁ Πausanias I 41, 5 καὶ 9, 31, 4 βασιίεται ἐπὶ τοῦ Ἡσιόδου. ΠB. Ὁδ. λ. 631. Αἱ παλαιότεραι βέβαιαι παραστάσεις τοῦ μύθου ἐν τῇ τέχνῃ εἶναι κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἢ ἐπὶ τοῦ Ἀμυκλαίου θρόου καὶ τῆς Λάρακος τοῦ Κυψέλου, L. G h a l i ἔ. ἀ. σ. 309.

⁹⁹⁸) Ἀπαγομένη ἐπὶ γεωμετρικοῦ ἀττικοῦ ἀγγείου ἐκ Θηβῶν ὑפוὶ τὰς χειρας φέρουσα διὰ τῆς ἐτέρας τούτων στέφανον P f u h l Mal. und Zeichnung III εἰκ. 15, M a t z Gesch. der Griech. Kunst. I εἰκ. 14. Στέφανον φέρει θήλεια, ἣν κρατεῖ ἄρρην ἀπὸ τοῦ καρποῦ, ἐπὶ πλακιδίου ἐκ τῆς Ὁρθίας AO πίν. XCIV. Ἀπαγομένη ἐπὶ πλοιαρίου τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου ὑפוὶ τὰς χειρας H a l b h e r r - O r s i Antichità del Antro di Zeus ἀνάτυπον ἐκ Museo di Antichità Classica II πίν. 2, ὡς καὶ ἡ ὑπὸ δύο ἀρρένων ἀπαγομένη ἐπὶ πρωτοκορινθιακοῦ ἀρυβάλλου τοῦ Λούβρου L. G h a l i - K a h i l ἔ. ἀ. πίν. C σ. 309: «Elle lève les deux bras dans un geste encore hiératique». Ἡ πυράστασις ἐρμηνεύεται ὡς ἀπαγωγὴ τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Θησεῦς καὶ Πειρίθου. Περὶ παραστάσεως ἀπαγωγῆς τῆς Ἑλένης ἔξ ἱεροῦ αὐτ. σ. 311 καὶ σημ. 6 πB. πίν. CIV 1, 2. Τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Πλουτ. Θησ. 31 ὅτι ἡ Ἑλένη ἀπήχθη χορεύουσα ὀφείλεται πιθανῶς εἰς παραστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἀπαγομένη ἀπεικονίζετο ὑψουσα τὰς χειρας.

⁹⁹⁹) M a t z Götterscheinung und Kultbild σ. 56 ἔξ. Ἡ H a r r i s s o n Prolegomena 1922 σ. 323 πραγματευομένη τὴν μνημονευθεῖσαν παράστασιν τοῦ πρωτοκορινθιακοῦ ἀρυβάλλου - ἔνθα ἡ θήλεια ὑפוὶ τὰς χειρας - θεωρεῖ τὴν στάσιν αὐτῆς μυκηναϊκὴν ἐπιβίωσιν καὶ λέγει ὅτι ἀρχικῶς ἡ ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης εἶναι ἀρπαγὴ ξοάνου, καὶ ἐκ τούτου προέρχεται ἡ στάσις αὐτῆ τῶν ἀπαγομένων μορφῶν.

τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου ἀπεικονίζεται πλοῖον μετὰ γυναικείας μορφῆς ἐχούσης ὑψωμένας τὰς χεῖρας (Πίν. ΙΔ' εἰκ. 1)⁴⁰⁰. Ἡ γυναικεία μορφή, ἥτις ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ πρώτου δημοσιεύσαντος ὡς ξόανον, ἴσται ἐπὶ τῆς πρόρας πλησίον ἀνδρὸς μετ' ἀσπίδος καὶ κράνους, ὅστις κατὰ τὴν δημοσίευσιν εἶναι ὁ κυβερνήτης. Τὸ πλοῖον ἔχει πέντε κωπηλάτας, ὧν εἷς ἀρπάζεται ὑπὸ πτηνοῦ. Ὁ Karo⁴⁰¹ ἀρνεῖται ὅτι πρόκειται περὶ ξοάνου καὶ ἐρμηνεύει τὴν παράστασιν ὡς ἀπαγωγὴν γυναικὸς ὑπὸ πειρατῶν. Ὁ Von Salis⁴⁰² βλέπει παράστασιν τῆς ἀπαγωγῆς τῆς Ἀριάδνης ὑπὸ τοῦ Θησέως, ὡς καὶ ἡ Benton⁴⁰³, ἥτις δὲν ἀποκλείει νὰ πρόκειται περὶ τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Μενελάου κατὰ τὸν πλοῦν μέσῳ Κρήτης πρὸς Αἴγυπτον. Ὁ Kunze⁴⁰⁴ ὁμιλεῖ περὶ Ἑλένης καὶ Πάριδος. Ἐτερον χαλκοῦν τμήμα ἐκ τοῦ Ἰδαίου παριστᾷ γυναῖκα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρουσαν διὰ τῆς ἐτέρας τούτων ξίφος.

Λίαν ἀνάλογος εἶναι παράστασις γεωμετρικοῦ ἀγγείου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, προερχομένου ἐκ Θηβῶν καὶ ἀνήκοντος εἰς τὸν ρυθμὸν τοῦ Διπύλου. Ἀπεικονίζεται ἀνὴρ κρατῶν ἀπὸ τοῦ καρποῦ γυναῖκα καὶ ἄγων αὐτὴν πρὸς πλοῖον. Ἡ γυνὴ ὑψοῖ τὰς χεῖρας καὶ φέρει διὰ τῆς ἐτέρας στέφανον⁴⁰⁵. Ὁ δημοσιεύων Murray πιστεύει ὅτι πρόκειται περὶ παραστάσεως «ἀμίλλης νεῶν», ναυτικῶν ἀγῶνων ἐπὶ τοῖς τεθνεῶσι, εἰς οὓς θέλει συμμετάσχει ὁ ἀνὴρ, ἵνα κερδίσῃ τὸν στέφανον, ὃν φέρει ἡ γυνή. Ὁ Kirk⁴⁰⁶ ἐπίσης ἀρνεῖται τὴν μυθολογικὴν σημασίαν τῆς σκηπῆς θεωρῶν αὐτὴν ὡς εἰλημμένην ἐκ τοῦ καθημερινοῦ βίου. Ὁ Buschor⁴⁰⁷ δέχεται μόνον μυθολογικὴν ἐρμηνείαν: ἀπαγωγὴν τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Πάριδος ἢ τῆς Ἀριάδνης ὑπὸ τοῦ Θησέως. Τὴν τελευταίαν ἄποψιν δέχεται καὶ ὁ V. Salis⁴⁰⁸. Ὁ Matz⁴⁰⁹ ἀμφιβάλει δι' ἐρμηνείαν τῆς σκηπῆς ὡς ἀπαγωγῆς τῆς Ἑλένης. Ἡ Ghali - Kahil ἀρνεῖται ὅτι πρόκειται περὶ τῆς Ἀριάδνης προτιμῶσα τὴν ἐρμηνείαν τῆς παραστάσεως ὡς ἀπαγωγῆς τῆς Ἑλένης⁴¹⁰ ὑπὸ τοῦ

⁴⁰⁰) Halbherr - Orsi ἔ. ἀ. σ. 42 Πβ. Alexiou ἐν Minoica, Sundwall Festschrift 1957 σ. 1 ἐξ.

⁴⁰¹) Archiv. für Religionswiss. VIII 1905 Beiheft σ. 63 σημ. 1 σ. 65.

⁴⁰²) S. Berichte Ak. Heidelberg 26, 4, 1935 σ. 29.

⁴⁰³) BSA XXXV σ. 98 σημ. 7.

⁴⁰⁴) Götting. Gel. Anz. 1937 σ. 296.

⁴⁰⁵) JHS 1899 πίν. 8 σ. 198 ἐξ.

⁴⁰⁶) BSA XLIV 1949 σ. 149 - 150. Πβ. σ. 114 εἰκ. 4.

⁴⁰⁷) Gr. Vasenmalerei σ. 34 σ. 37 εἰκ. 21.

⁴⁰⁸) Theseus und Ariadne 1930 σ. 13.

⁴⁰⁹) Geschichte der Griech. Kunst I εἰκ. 14 σ. 65.

⁴¹⁰) Les enlèvements d' Helène σ. 318. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἄποψις τοῦ R. Hampe Frühe griechische Sagenbilder σ. 78 - 9.

Πάριδος. Ἀνάλογοι ἀρχαῖκαὶ παραστάσεις πλοίου καὶ ζεύγους ἀνθρωπίνων μορφῶν εἶναι γνωσταὶ καὶ ἄλλοθεν⁴¹¹. Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ θέμα ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν ἐκ τῶν προελληνικῶν χρόνων, ἔνθα ὁμοίως ἀπαντᾷ ἐπὶ χρυσῶν δακτυλίων ἐκ Τίρυνθος καὶ Κρήτης. Διὰ τὰ δεῖγματα ταῦτα προετάρθησαν διάφοροι ἐρμηνεῖαι⁴¹². Ὁ Evans⁴¹³ ὑπενθυμίζει τὴν θαλασσίαν ὑπόστασιν τῆς μινωϊκῆς θεᾶς, διατηρηθεῖσαν καὶ εἰς τὰς ἐπιβιώσεις αὐτῆς, Βριτόμαρτιν, Δίκτυναν καὶ Ἄρτεμιν Δελφινίαν. Τὸν θεῖον χαρακτῆρα τῶν σχετικῶν παραστάσεων δέχεται καὶ ὁ Levi⁴¹⁴ παραβάλλων πρὸς ἀνατολικὰς παραστάσεις πλοίων ἐνίοτε συνδυαζομένας πρὸς ζεύγος, αἵτινες ἐρμηνεύονται ὡς ἀπεικονίσεις ταξιδίων ἡλιακῶν ἢ σεληνιακῶν θεοτήτων⁴¹⁵. Ἀνατολικά καὶ αἰγυπτιακά δεῖγματα θεῖου πλοῦ ἐμνημόνευσε καὶ ὁ Μαρινᾶτος⁴¹⁶. Ἐν ἐκ τῶν δειγμάτων τούτων παριστᾷ πλοῖον μετὰ μορφῶν, ὧν ἡ ἑτέρα θηοὶ τὰς χεῖρας⁴¹⁷.

Δυνάμεθα, νομίζω, νὰ ὑποστηρίξωμεν τὸν θεῖον χαρακτῆρα τῶν

⁴¹¹) Πβ. ἑλεφάντινον ὁμοίωμα μίτρας μετὰ ζεύγους ἀναχωροῦντος διὰ πλοίου προερχόμενον ἐκ τοῦ τεμένουσ τῆς Ὁρθίας ΑΟ πίν. CIX CX, BSA XIII πίν. 4 σ. 100. Τοῦτο χρονολογεῖται κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ζ' αἰῶνος. Κατὰ τὴν L. Ghali-Kahil Les enlèvements d' Helène 1955 σ. 320, πιθανῶς πρόκειται περὶ τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Πάριδος, λόγῳ τοῦ τόπου προελεύσεως τοῦ ἀντικειμένου.

⁴¹²) Ἐπὶ χρυσοῦ δακτυλίου ἐξ Ἡρακλείου PM II σ. 250 ἐξ. εἰκ. 147 β, ἀπεικονίζεται ὁμοίως ζεύγος καὶ πλοῖον. Ὁ Evans παραβάλλει πρὸς τὴν πλέουσαν θεᾶν τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Μόχλου. Χρυσσοῦς δακτύλιος ἐκ Τίρυνθος φέρει παράστασιν ζεύγους ἐπὶ τῆς ξηρᾶς καὶ ἐπὶ τοῦ πλοίου, ἧτις ἠρμηνεύθη ὡς ἀπαγωγή τῆς Ἀριάδνης, ἀνσχώρησις τοῦ Μενελάου καὶ τῆς Ἑλένης διὰ τὰ Ἡλύσια (BCH 1933 σ. 227 ἐξ), ὡς ἀπλὴ παράστασις ἀναχωρήσεως ἢ ἀφίξεως AM 1930 σ. 124, ὡς πειρατικὴ ἐπιδρομὴ καὶ ἀπαγωγή γυναικῶν ἢ ἐπιστροφή τῶν ἐστρατευσάντων Nilsson MMR σ. 39. Περὶ τοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος βλ. καὶ L. Ghali-Kahil ἔ. ἀ. σ. 317, ἄνευ ταυτίσεως πρὸς ὠρισμένον μῦθον.

⁴¹³) PM II σ. 250.

⁴¹⁴) AJA 1945 σ. 278 9.

⁴¹⁵) Ἐν Αἰγύπτῳ πιστεύεται ὅτι ἡ ἡλιακὴ θεότης διέρχεται ἀνὰ πᾶσαν ἡμέραν τὸν οὐράνιον ὠκεανὸν Erman Aegyptische Rel σ. 11. Τὸ τοξίδιον τοῦ ἡλιακοῦ θεοῦ, ὅπερ ἀπεικονίζεται ἐπὶ ἀνατολικῶν κυλίνδρων σχετίζεται πρὸς τὰς λατρείας τῆς βλαστήσεως, ἧς ἡ θεὰ παρίσταται ἐνίοτε παρὰ τὸ πλοῖον Frankfurt Cyl. Seals σ. 109.

⁴¹⁶) BCH 1933 σ. 226 ἐξ.

⁴¹⁷) Ἀδτ. εἰκ. 12 κατὰ Weber Altorientalische Siegelbilder 1920 εἰκ. 406, εἰκ. 409, εἰκ. 410. Αἱ παραστάσεις αὗται ἐρμηνεύονται ὑπὸ τῶν ἀνατολιστῶν ὡς ταξείδιον τοῦ Γιλγαμές καὶ Οὐτ Ναπιστί εἰς τὰς νήσους τῶν Μακάρων.

παραστάσεων πλοίων μετὰ ζεύγους. Ἀσφαλῶς πρόκειται πάντοτε περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος. Ἐὰν τοῦτο δὲν ἦτο θρησκευτικόν, ἢ ἐπὶ μακρὸν ἐπανάληψις τοῦ θὰ ἦτο ἀνεξήγητος. Ἡ δις ἐπαναλαμβανομένη χειρονομία τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν καὶ ἡ παρουσία τοῦ στεφάνου δὲν δύνανται νὰ εἶναι τυχαῖαι. Ἡ ὑποδειχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Demargne⁴¹⁸ ἐρμηνεία, δι' ἧς συνδυάζεται ἡ μυθολογικὴ ἄποψις πρὸς τὴν θρησκευτικὴν, ἐπιβάλλεται καὶ ἐν προκειμένῳ. Αἱ ἀπαγόμεναι ἡρωίδες Ἑλένη καὶ Ἀριάδνη εἶναι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, παλαιαὶ θεαὶ τῆς βλαστησεως. Εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ Ἰδαίου καὶ τοῦ ἐκ Θηβῶν ἀγγελίου δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν θεὰν ἀπαγομένην ὑπὸ τοῦ παρέδρου αὐτῆς.

Γυναικεία μορφή μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται ἐν ἀναγλύφῳ ἐπὶ πηλίνῳ ὀρθογωνίου πίνακος μετὰ πλαισίου, ὑπ' ἀριθ. 6347 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου (Πίν. ΙΓ' εἰκ. 3) προερχομένου ἐκ θέσεως Χαράκια παρὰ τὴν Μαθιὰν Πεδιάδος⁴¹⁹. Κατὰ τὸν κατάλογον τοῦ Μουσείου ὁ πίναξ εὐρέθη ἐντὸς πίθου (πιθανώτατα ταφικοῦ). Τὸ εὔρημα δὲν περιλαμβάνει ἄλλα ἀντικείμενα. Ἡ μορφή περιγράφεται ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος Leví ὡς «γυναικεία ἴσταμένη μορφή ὑποῦσα τὰς χεῖρας εἴτε ἐν τῇ στάσει τῆς λατρείας εἴτε ἵνα βαστάσῃ ἀντικείμενόν τι» καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «ἱερατικὴ». Νομίζω, ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ τύπος ἀπεδείχθη διὰ τῶν νεωτέρων εὐρημάτων τόσον συνήθης, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι διὰ τῶν χειρῶν ἡ μορφή στηρίζει ἀντικείμενον μὴ εἰκονιζόμενον. Ἡ γυνὴ φέρει μακρὸν πέπλον καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χαμηλὸν κάλυμμα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἡ ταινία μετὰ μικρῶν δίσκων, συνήθης, ὡς εἶδομεν, εἰς τὰς παλαιότερας παραστάσεις τῆς θεᾶς. Ἡ ἔνταξις τοῦ προσώπου ἐν τῇ κόμῃ, τὸ ἐπίμηκες πρόσωπον, ἡ μεγάλη ρίς, τὸ δὲ πηγούνιον ὑποδεικνύουσι τοὺς τελευταίους ἀνατολίζοντας ἢ τὴν ἀρχὴν τῶν δαιδαλικῶν χρόνων. Οἱ ἄκροι πόδες προβάλλουσι γυμνοὶ κάτωθεν τῆς ἐσθῆτος.

Ἐξαιρετικῶς σημαντικὸν εἶναι τὸ δημοσιευόμενον νῦν τὸ πρῶτον (Πίν. ΙΓ' εἰκ. 4) πηλίνον εἰδώλιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ὑπ' ἀριθμ. 9470 ἐκ Λαγοῦ Λασιθίου. Τοῦτο ἔχει ὕψος 19 ἐκ. Ἀπεικονίζει γυναῖκα ὀρθίαν ἔχουσαν ὑψωμένους τοὺς βραχίονας. Μικρὸν τμήμα τῶν πήχεων ἐλλείπει. Ἡ γυνὴ φέρει στεφάνην ἐπὶ τοῦ μετώπου. Δύο πλόκαμοι κατέρχονται ἑκατέρωθεν τοῦ προσώπου μέχρι τῶν μαστῶν. Ὅπισθεν ἢ λοιπὴ κόμη καταπίπτει πλουσία κυματοειδῆς μέχρι τῆς ὀσφύος. Οἱ ἄκροι πόδες εἶναι ὀγκώδεις. Φέρει πέπλον, τοῦ ὁ-

⁴¹⁸) La Crète dédalique σ. 282 ξέ.

⁴¹⁹) Arkades σ. 621 - 2 εἰκ. 654.

ποίου ἢ παρυφῆ δηλοῦται κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι ἀμυγδαλωτοί, χαρακτοὶ καὶ ἐξέχουσι πλαστικῶς. Τὸ πρόσωπον στενοῦται ἐλαφρῶς πρὸς τὸ πηγούνιον, τὸ δὲ στόμα δηλοῦται δι' ἄλλης χαρακτῆς γραμμῆς. Χρονολογεῖται πιθανῶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΣΤ' αἰῶνος.

Δημοσιεύω ἐπίσης πλακίδιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ὑπ' ἀριθμ. 1309 (Πίν. II' εἰκ. 1 δεξιὰ). Τοῦτο προέρχεται ἐκ θέσεως Παποῦρα ἐπὶ τῶν συνόρων Λασιθίου - Πεδιάδος. (Ὄνομα χωρίου δὲν μνημονεύεται ἐν τῷ καταλόγῳ). Ἔχει ὕψος 14,3 ἐκ. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται ἀνάγλυφος ἰσταμένη γυνὴ ἐπὶ βάθρου ἔχουσα ὑψωμένας τὰς χεῖρας (ἐλλείπει ἢ μία ἄκρα χεῖρ) καὶ φέρουσα πόλον. Τὸ βάθρον καὶ ὁ πόλος δεικνύουσιν ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου εἶναι ἐφθαρμένα. Πλαστικῶς δηλοῦνται δύο πλόκαμοι. Ἡ γυνὴ φέρει στενὸν πτυχωτὸν πέπλον καὶ τετράγωνον ἱμάτιον καταπίπτον ὀπισθεν. Ἀνήκει, ὡς πιστεύω, εἰς τὸν ΣΤ' αἰῶνα.

Μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζονται ἐν τῇ δωρικῇ Κρήτῃ ὄχι μόνον πλαστικῶς, ἀλλὰ καὶ γραπτῶς. Ἐπὶ πολυχρῶμου γεωμετρικῆς κάλλης ἐκ Κνωσοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ζ' αἰῶνος⁴²⁰ εἰκονίζεται ζεῦγος μορφῶν ἰσταμένων ἐπὶ βάθρων καὶ ὑψουσῶν τὰς χεῖρας (Πίν. ΙΔ' εἰκ. 2). Ἀριστερὰ ἴσταται ἢ γυνὴ καὶ δεξιὰ ὁ ἀνὴρ φέρων κράνος. Κατὰ τὸν δημοσιεύοντα Payne ἢ γυνὴ φέρει χαμηλὸν στρογγύλον κάλυμμα ἢ πόλον καὶ τοῦτο θὰ καθίστα «ἐκ τῶν προτέρων» πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς. Ἄλλ' ὁ Payne δὲν ἀποκλείει νὰ εἶναι τοῦτο ἀπλῶς δίκτυον ἢ «ταινία κοσμουμένη διὰ ροδάκων». Περαιτέρω ὁ Payne παρατηρεῖ ὅτι ἢ γυνὴ φαίνεται γυμνὴ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω καὶ ὑπενθυμίζει τὴν ἀνάλογον γυμνότητα τῆς μινωϊκῆς θεᾶς, ὡς καὶ τὸν προελληνικὸν χαρακτῆρα τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν. Ὡς πρὸς τὸ θέμα ὁ Payne πιστεύει ὅτι τοῦτο εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ οἰνοχόης ἐξ Ἀρκάδων, ἀμφισβητεῖ δὲ καὶ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Θησέως καὶ τῆς Ἀριάδνης, ὡς ὑπεστηρίχθη⁴²¹. Ὑποθέτει ὅτι ἴσως πρόκειται περὶ στρατιώτου πλησιάζοντος θεᾶν, πιθανώτερον ὅμως θεωρεῖ ὅτι πρόκειται περὶ μυθολογικῆς σκηνῆς, ἴσως Ἐλένης ψαυούσης τὴν γένυν τοῦ Μενελάου ἱκετευτικῶς, ἢ πιθανώτερον ἀπαγωγῆς (τῆς Ἐλένης ὑπὸ τοῦ Πάριδος ἢ ἄλλης). Καὶ ἄλλαι ταυτίσεις

⁴²⁰) BSA XXIX 1927 · 8 σ. 240 σ. 287 καὶ σημ. 1 πίν. XI 10 · 11 πίν. XII.

⁴²¹) A. Von Salis Sitz. Ber. Heidelberg XXVI 1935 · 6 4, σ. 8 ἐξ. Οὗτος σ. 33 · 4 ἐρμηνεύει ὡς μίτον τῆς Ἀριάδνης δίσκον εὐρισκόμενον μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν. Ἄλλ' οὗτος δύναται νὰ εἶναι ἀπλῶς παραπληρωματικός.

προετάθησαν ὑπὸ ἄλλων ὡς Ζεὺς Τέλειος - Ἦρα Τελεία⁴²², Ἄρης - Ἄφροδίτη⁴²³. Ὁ Matz⁴²⁴ χρονολογῶν τὸν πίθον κατὰ τὰ τέλη τοῦ Η' αἰῶνος μέχρι καὶ τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ Ζ' παρατηρεῖ ὅτι τὸ θέμα εἶναι αἰνιγματικόν, μὴ λυθὲν ἀκόμη. Πιστεύει ὅτι ἐμβλήματα θείας φύσεως ἀπουσιάζουσι καὶ προσωρινῶς προτιμᾷ νὰ δεχθῆ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Θησεῦς καὶ τῆς Ἀριάδνης. Ὁ Demargne⁴²⁵ ἐρμηνεύει τὴν παράστασιν βάσει ἀναλόγων ζευγῶν ἐξ Ἀναυλόχου καὶ ἄλλοθεν, ὡς ἀπεικόνισιν τῆς Μεγάλης Θεᾶς τῆς γονιμότητος μετὰ τοῦ παρέδρου αὐτῆς θεοῦ ἢ ἡμιθέου. Πιστεύει περαιτέρω ὅτι ἡ μυθολογικὴ ἐρμηνυία (Θησεὺς καὶ Ἀριάδνη, Μενέλαος καὶ Ἑλένη κλπ.) δύναται νὰ συμβιβασθῆ πρὸς τὴν θρησκευτικὴν περὶ θείου ζεύγους. Τὴν ἄποψιν περὶ θείου ζεύγους ἀναπτύσσει καὶ ἄλλαχού⁴²⁶, ἀνάγων εἰς τὴν προελληνικὴν θεὰν πάσας τὰς προταθείσας γυναικείας μορφάς, Ἦραν, Ἄφροδίτην, Ἀριάδνην, Ἑλένην. Ἡ L. Ghali - Kahil (Les enlèvements et le retour d' Helène 1955 σ. 318), χρονολογεῖ τὴν κάλπην κατὰ τὰ τέλη τοῦ Η' ἢ ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος. Δέχεται ὅτι ἡ γυνὴ ψαύει τὴν γένυν τοῦ ἀνδρός. Παραλληλίζει πρὸς παράστασιν ἀπαγωγῆς τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Θησεῦς ἐπὶ πρωτοκορινθιακοῦ ἀρβύλλου τοῦ Λούβρου, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι ὁ Θησεὺς συνήθως δὲν ἀπεικονίζεται ὡς πολεμιστῆς. Διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ ἀνδρός πρὸς τὸν Μενέλαον ἢ Πάριον ἐκφράζει δισταγμόν. Ἀμφισβητεῖ ἐπίσης τὴν ταύτισιν τῆς γυναικὸς πρὸς τὴν Ἀριάδνην. Τελικῶς παρατηρεῖ, ὡς ὁ Payne, ὅτι ἡ γυνότης τοῦ στήθους ἐνθυμίζει τὴν μινωϊκὴν θεάν.

Νομίζω ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ συσχετίσωμεν τὴν φαινομενικὴν γυνότητα τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τῆς μορφῆς πρὸς τὸν παλαιὸν μινωϊκὸν συρμόν, δεδομένου ὅτι οὗτος δὲν ἐμφανίζεται ἐπὶ τῶν ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων, ἅτινα εἶναι οἱ ἄμεσοι πρόδρομοι τῶν πρωτοελληνικῶν δειγμάτων τοῦ τύπου. Ἀντιθέτως σημαντικὴν ἐνδειξὴν παρέχει ἡ χειρονομία τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν. Πιστεύω ὅτι ἡ γυνὴ πράγματι ὑψοῖ τὰς χεῖρας καὶ μόνον ἢ συμπτωματικῶς πλησιάζουσα τὸ πρόσωπον τοῦ πολεμιστοῦ χεῖρ αὐτῆς παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ψαύει τὴν γένυν αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τῶν Ἀρχαδῶν αἱ μορφαὶ ἔχουσι τελείως διάφορον στάσιν. Ἡ συνεχὴς ἀπὸ τῶν τελευταίων μινωϊκῶν χρόνων ἐμφάνισις τῆς θεᾶς ὑψώσεως τὰς χεῖρας καὶ ὁ παραλληλισμὸς

⁴²²) Elderkin AJA 1937 σ. 424 ἐξ. Οὗτος συνδέει τὴν παράστασιν τοῦ πίθου τῆς Κνωσοῦ πρὸς χιταϊκὰ παράλληλα αὐτ. σ. 434.

⁴²³) Καροῦζος Jahrbuch 52 1937 σ. 181 σημ 4.

⁴²⁴) Gesch. Gr. Kunst I 1950 σ. 256 πίν. 163.

⁴²⁵) BCH 1931 σ. 409 - 11.

⁴²⁶) La Crète dédal. σ. 282 - 3.

πρὸς ἄλλα πρωτοελληνικὰ δείγματα σαφῶς θείου χαρακτήρος, ὡς αἱ μορφαὶ τοῦ νοίσκου Γιαμαλάκη καὶ τῆς κατωτέρω ἐξεταζομένης στάμνου τῆς Φορτέτσας, πείθουσι ὅτι καὶ ἐπὶ τῆς κάλπης τῆς Κνωσοῦ ἀπεικονίζεται θεὰ καὶ οὐχὶ θνητὴ ἢ ἀφηρωϊσθεῖσα νεκρά. Καίτοι ἔχει ἀμφισβητηθῆ (ὑπὸ τοῦ Payne καὶ τῆς L. Ghali) ἡ ἐρμηνεία τοῦ καλύμματος αὐτῆς ὡς πόλου, οὐχ ἦιτον ἢ ταινία μετὰ δισκίων, ἦν πιθανῶς φέρει, ἀποτελεῖ σύνηθες γνώρισμα τῶν ὑπομινωϊκῶν παραστάσεων τῆς θεᾶς (πβ. μήτρας Σητείας, εἰδῶλα ἐκ Καρφίου, πίνακα ἐκ Μαθιάς). Βασικὴν σημασίαν προσέτι ἔχει τὸ γεγονός ὅτι ἡ γυναικεία μορφή βαίνει ἐπὶ βάθρου ἀποκλειομένου οὕτω νὰ πρόκειται περὶ παραστάσεως θνητῆς. Ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα ἄποψις τοῦ Demargne, καθ' ἣν ἐπὶ τῆς κάλπης τῆς Κνωσοῦ ἀπεικονίζεται ἡ μεγάλη θεὰ μετὰ τοῦ παρέδρου αὐτῆς, εἶναι κατὰ ταῦτα πιθανωτάτη. Ὁ θεῖος χαρακτήρ τοῦ παρέδρου ἐνισχύεται ἐκ τοῦ ὅτι καὶ οὗτος βαίνει ἐπὶ βάθρου. Περὶ τοῦτου ἐβεβαιώθην διὰ νέας προσφάτου ἐξετάσεως τῆς κάλπης. Ὅτι οὗτος ἀπεικονίζεται ὡσεὶ ἐπιχειρῶν ἐναγκαλισμὸν τῆς θεᾶς δὲν ξενίζει τὸν γινώσκοντα τὸν σύνδεσμον θεότητος καὶ εἰδώλου καὶ γενικώτερον τὴν σημασίαν τῆς εἰκόνης κατὰ τοὺς πρωίμους ἑλληνικοὺς χρόνους, ἦν λαμπρῶς ἀνέπτυξε τελευταίως ὁ Matz (*Göttererscheinung und Kultbild*, σ. 56 ἐξ.). Σημειωτέον ὅτι καὶ ὁ Öhly⁴²⁷ ὁμιλῶν περὶ ξυλίνης παραστάσεως ζεύγους Διὸς καὶ Ἥρας ἐκ Σάμου λέγει ὅτι ὁ πίθος τῆς Κνωσοῦ εἶναι τὸ πρῶτον δεῖγμα τοῦ «ἱεροῦ γάμου», ἀποτελοῦντος παλαιὰν ἀνατολικὴν παράδοσιν.

Ἐπὶ στάμνου ἐκ τῶν γεωμετρικῶν τάφων τῆς Φορτέτσας παρὰ τὴν Κνωσὸν⁴²⁸ παρουσιάζεται δις μετὰ μικρῶν μεταβολῶν γυναικεία μορφή ἔχουσα σπείρας εἰς τὴν ὀσφὺν καὶ πόλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ὑψοῦσα τὰς χεῖρας (Πίν. ΙΔ' εἰκ. 3). Προφανῶς, λέγει ὁ Μαρινᾶτος⁴²⁹, εἶναι θεὰ, ἐκφυλιστικὴ ἐξέλιξις τῶν ὑστερομινωϊκῶν καὶ ὑπομινωϊκῶν θεῶν τῶν ὄψεων ἐκ Πρινιαῖ καὶ Γουρνιῶν. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν ὑποστηρίζει καὶ ὁ Brock ἐν τῇ ὀριστικῇ δημοσιεύσει⁴³⁰ συνδέων πρὸς τὰ δείγματα ἐκ Καρφίου, Γάζι καὶ Παγκαλοχωρίου. Πράγματι ὁ σαφῆς ἐν προκειμένῳ πόλος, οἱ ὄφεις καὶ ἡ στάσις πείθουσι ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς παρὰ τὴν γνώμην τῆς Banti⁴³¹. Τυπολογικῶς ὁ μα-

⁴²⁷) AM 68 1953 σ. 80

⁴²⁸) Μαρινᾶτος *Archaeol. Anzeiger* 1933 σ. 307 εἰκ. 19, Brock *Fortetsa* 1957 πίν. 77 πίν. 163, Cook *Zeus III* 1940 πίν. XXV. (The Snake-goddess repeated as a protogeometric motif).

⁴²⁹) Ἔ. ἀ. σ. 310 - 311.

⁴³⁰) Ἔ. ἀ. σ. 125 - 6.

⁴³¹) *Div. Fem.* σ. 12 - 13.

κρός λαιμὸς καὶ ὁ τριγωνικὸς κορμὸς προέρχονται κατ' εὐθείαν ἐκ τοῦ τύπου τοῦ Καρφίου. Ὅτι αἱ σπεῖραι εἶναι ὄφεις εἰλιγμένοι περὶ τὴν ὄσφυν τῆς θεᾶς πείθει ἡ ἀνάλογος δήλωσις αὐτῶν εἰς ἀρχαϊκὴν παράστασιν Γοργόνος⁴⁸².

Ἐλέχθη ἤδη ὅτι κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ὁ τύπος τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντᾷ συνηθέστατα καὶ ἔξω τῆς Κρήτης. Ὁ Evans ἠπαρηγόρησε τὴν ἰσχυρότητα τούτου ἐν Κύπρῳ καὶ ἀλλαγῶν κατὰ τὴν πρωτοσιδηρᾶν ἐποχὴν. Ὡς μὲ πληροφοροεῖ φιλοφρόνως ὁ συνάδελφος κ. Καραγιώργης τοῦ Κυπριακοῦ Μουσείου ὁ τύπος εἶναι συνηθῆς ἐπὶ τῶν πηλίνων εἰδωλίων τοῦ Η' αἰῶνος⁴⁸³. Ἡ προέλευσις ἐκ τῶν Μυκηναϊκῶν περυγιοσχήμων, ἅτινα ἀπαντῶσιν ἐπίσης ἐν Κύπρῳ, εἶναι πιθανή, ἀσχέτως τοῦ ἂν τὰ περυγιοσχήματα κατεσκευάζοντο ἐν Κύπρῳ ἢ εἰσήγοντο ἔξωθεν. Χρυσῆ πλάξ ἐκ Λαπίθου τῆς Κύπρου ἀπεικονίζει ἐπίσης τὴν θεὰν γυμνὴν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν⁴⁸⁴. Ὁ τύπος ἀπαντᾷ καὶ ἐν Ρόδῳ⁴⁸⁵.

Σπουδαιοτάτη εἶναι ἡ διαπίστωσις ἐπιβίωσης τοῦ ζεύγους θηλείας καὶ ἄρρενος ἐν τῇ αὐτῇ στάσει ἐν Ὀλυμπίᾳ⁴⁸⁶. Τὰ δείγματα προέρχονται ἐκ τῶν στρωμάτων εὐθὺς ἄνωθεν τοῦ ἀρχαίου Πελοπίου καὶ περιλαμβάνουσι χαλκὰ καὶ πηλίνα εἰδώλια ἰθυφαλλικοῦ ἄρρενος μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ θηλείας θεᾶς. Ὁ ἄρρην, ὡς ἔδειξεν ὁ Kunze,

⁴⁸²) AE 1927 - 8 σ. 21 εἰκ. 8 ζ. Πβ. διὰ τὴν θέσιν τῶν ὄφρων κατὰ τὴν ὄσφυν παραστάσιν θεᾶς ΙΔ' αἰῶνος ἐκ Ρᾶς Σάμρα Ugaritica II εἰκ. 10. Μορφῆ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀνά ζεύγη εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ γεωμετρικοῦ ἀμορφέως ἐκ Φοριέσσας ἐρμηνιζόμεναι ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος ὡς θρηνοδοὶ Вгоск ἔ. ἀ. πίν. 144, 339 σ. 36. Ὁ τύπος τῆς ὑψούσης διὰ τῶν χειρῶν σύμβολα θεᾶς ἀντιπροσωπεύεται διὰ τῆς καλπῆς τῶν Ἀρκάδων, ἐνθα θεὰ μεταξὺ πτηνῶν ὑφοῖ «δένδρα τῆς ζωῆς» Arkades σ. 331 εἰκ. 431. Ὁ V. Müller παραλληλίζει πρὸς ἀνατολικά δείγματα τῆς θεᾶς τῆς ὑψούσης διὰ τῶν χειρῶν φυτικά θέματα AM 50 1925 σ. 60 ἔξ. Δείγματα ἐκ Γεζέρ αὐτ. εἰκ. 5.

⁴⁸³) M. Ohnefalsch - Richter Kypros the Bible and Homer πίν. LI 6 = V. Müller, Frühe Plastik πίν. XLVII, 437 = Bossert Altsyrien εἰκ. 150. Swedish Cyprus Expedition II pl. CCXXVII 1690, CCXXIX 1716, CCXXXI 2385, CCXXXVI 2316. Μορφὴ ἐπὶ θρόνου ὑψούσα τὰς χεῖρας πιθανῶς μυκηναϊκῶν χρόνων Milani Studi e Materiali III 1906 σ. 133 εἰκ. 547.

⁴⁸⁴) Demargne La Crète déd. σ. 276.

⁴⁸⁵) Chr. Blinkenberg Lindos 1931 πίν. 80, ἀριθ. 1860, πίν. 83 ἀριθ. 1879, πίν. 87 ἀριθ. 1958.

⁴⁸⁶) Kunze Antike und Abendland II 1946 σ. 95 ἔξ. σ. 98 σ. 100 - 101 εἰκ. 1 - 4. Δείγματα ἄρρενων καὶ θηλέων μετ' ἐκτεταμένων ἢ ὑψωμένων χειρῶν καὶ Olympia IV πίν. XVI 240 - 1, πίν. XVII 280, 281, 290 (θῆλυ). Πβ. AM 36 1911 πίν. 6, 3.

Είκ. 1. — Ειδώλιον ἐκ Βασιλικῶν Ἀνωγείων
καὶ πινᾶξ ἐκ Παπύρας Λασιθίου.

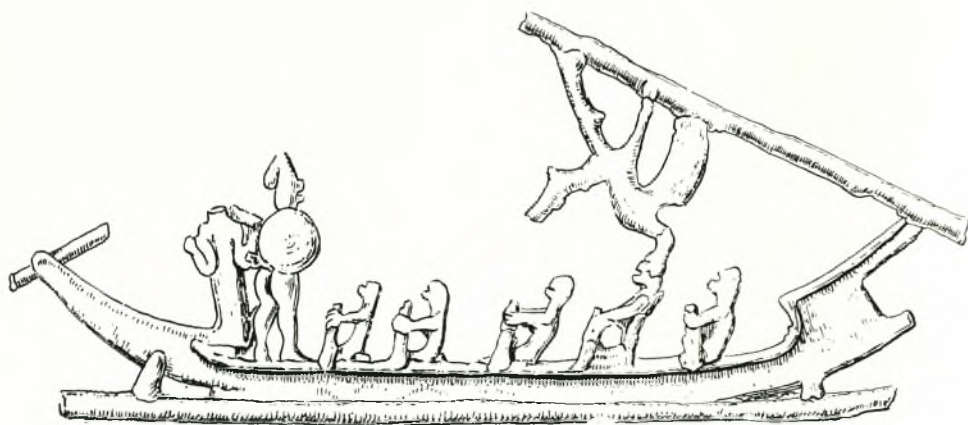
Είκ. 2. — Ναϊσκος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

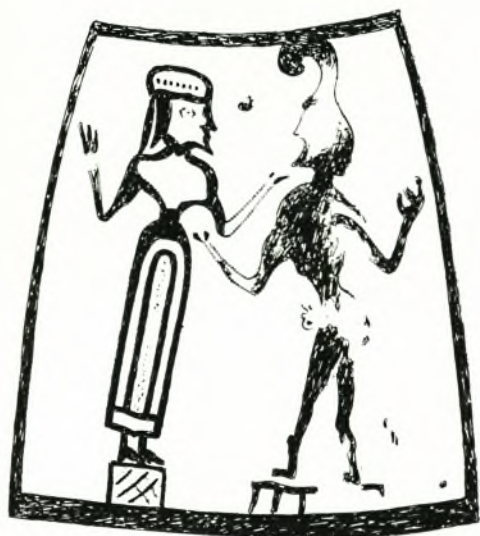
Είκ. 3. — Πινᾶξ ἐκ Μαθιάς.

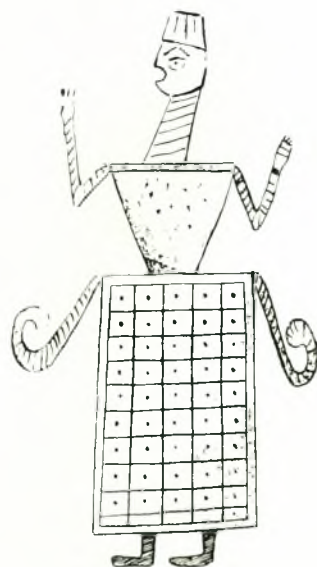
Είκ. 4. — Ειδώλιον ἐκ Λαγοῦ Λασιθίου.

Εἰκ. 1. — Χαλκαῦν πλοιάριον ἐκ τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ.

Εἰκ. 2. — Παράστασις ἐπὶ κάλπης ἐκ Κνωσοῦ.

Εἰκ. 3. — Παράστασις ἐπὶ κάλπης ἐκ Φορτέτσας.

εἶναι αὐτὸς ὁ Ζεὺς. Ὡς πρὸς τὴν θήλειαν δέχεται ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ «μιας τῶν παλαιῶν μητρικῶν θεοτήτων» ἢ τῆς Ἥρας. Ἄλλ' ἢ Ἥρα εἶναι ἀναμφιβόλως παλαιὰ μητρικὴ θεότης καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν εἰδωλίων ὡς Ἥρας δὲν θὰ ἦτο ἀδικαιολόγητος. Τὰ πλεῖστα τῶν ἀναθημάτων τούτων ἀνήκουσιν εἰς τὸν Θ' αἰῶνα, ἀλλ' ὁ τύπος διατηρεῖται καὶ κατὰ τὸν Η'. Πλὴν τῆς στάσεως τῶν ὑψωμένων χειρῶν, προελληνικῆς προελεύσεως εἶναι ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ ἡ λατρεία Γῆς, Εἰλειθυίας καὶ τοῦ ὄφραος Σωσιπόλιδος παρὰ τὸ Κρόνιον.

Ἀρκούντως πυκνὰ εἶναι τὰ δείγματα τοῦ τύπου καὶ ἐν Περαχώρᾳ⁴³⁷. Ὁ Payne πραγματευόμενος ταῦτα⁴³⁸ γράφει: «The arms are raised in the gesture regular for standing figures of terracotta in this series until almost the end of the seventh century».

Τὸ θέμα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου γενικῶς ἐν τῷ ἑλληνικῷ χώρῳ ἐπραγματεύθη τελευταίως ὁ Bielefeld⁴³⁹ ὅστις, παρὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Payne, λέγει ὅτι τὸ νεῦμα καθίσταται σπάνιον μετὰ τὸ τέλος τῆς γεωμετρικῆς περιόδου⁴⁴⁰. Ὁ Bielefeld πραγματεύεται κυρίως παραστάσεις εἰδώλων ἐπὶ ἀττικῶν ἀγγείων τοῦ Ε' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος. Ὡρισμένα τούτων φέρουσι παραστάσεις ἀρχαϊκῶν εἰδώλων τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν⁴⁴¹. Εἰς παράστασιν τοῦ Φιλοκτήτου ἐν Λήμνῳ καὶ τῆς αὐτοῦ θυσίας τοῦ Ἡρακλέους τὸ εἰκονιζόμενον εἶδωλον χαρακτηρίζεται δι' ἐπιγραφῆς ὡς «Χρῦση», ἡ ἐπώνυμος θεὰ τῆς Λήμνου, ἣτις συνδέεται πρὸς τὴν Ταυρικὴν Ἄρτεμιν καὶ τὴν Βένδιν τῶν Θρακῶν⁴⁴². Ὁ Bielefeld⁴⁴³ θεωρεῖ τὴν θεὰν ὡς τοπικὴν τμησιν τῆς κοινῆς αἰγαιακῆς θεᾶς καὶ παραλληλίζει πρὸς πῆλινα εἶδωλα ἐκ Λήμνου χρονολογούμενα περὶ τὸ 650 π. Χ, ὧν ἐν ἐδημοσίευσεν ὁ Della Seta.

⁴³⁷) Η. Payne Perachora πιν 87 ἀριθ. 4, πιν. 88 ἀριθ. 5, 15, 16α, πιν. 99 ἀριθ. 140, 152. Τὸ πρῶτον ἐκ τούτων διακοσμεῖται διὰ ζωνῶν ζῶων πιθανῶς οὐχὶ ἀσχετῶς πρὸς τὸν χαρακτήρα τῆς μορφῆς ὡς «πορνείας θηρῶν». Ἐπὶ δειγμάτων ὡς τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως σαφῆς ἢ ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων καταγωγῆ.

⁴³⁸) Αὐτ. σ. 198.

⁴³⁹) Ἐ. ἀ. σ. 379 ἐξ

⁴⁴⁰) Ἐ. ἀ. σ. 881.

⁴⁴¹) Αὐτ. εἰκ. I ἀγγεῖον τοῦ ζωγράφου τῆς Ἄλταμούρας ἐν Λούβρῳ μετὰ παραστάσεως τοῦ Φιλοκτήτου ἐν Λήμνῳ πρὸ εἰδώλου θεᾶς, εἰκ. 2 κρατὴρ ἐξ Ἀρμέντου ἐν Βιέννῃ μετὰ παραστάσεως τῆς θυσίας τοῦ Ἡρακλέους πρὸ εἰδώλου τῆς θεᾶς Χρῦσης.

⁴⁴²) Ἡ ἐν Θράκῃ ὑπαρξίς τοῦ τύπου τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἀποδεικνύεται ἐκ μολυβδίνου εἰδωλίου προερχομένου ἐκεῖθεν V. Müller Frühe Plastik πιν. XIII 236.

⁴⁴³) Ἐ. ἀ. σ. 386.

Τὸ εἶδωλον τῆς Λήμνου χρονολογεῖ ὁ τελευταῖος⁴⁴⁴ κατὰ τὸν Η' αἰῶνα. Τὸν τύπον ἀνάγει εἰς παράδοσιν μινωϊκὴν, τὸ δὲ κυλινδρικὸν σχῆμα θεωρεῖ ἐπιβίωσιν παλαιᾶς ἀνεικονικῆς λατρείας⁴⁴⁵. Τὰ περιδέραια καὶ ψέλια ἐνθυμίζουσι τὰ μινωϊκὰ εἶδωλα. Ὁ Della Seta ἀμφιβάλλει ἂν τὸ εἶδωλον ἀπεικονίζει θεότητα ἢ λάτριον. Σήμερον ὁπότε τὰ ἐκ Κρήτης δείγματα θεοτήτων ἔχουσι πληθυνθῆ, δὲν δύναται νὰ ὑπόξῃ ἀμφιβολία. Ὁ θεὸς δὲ χαρακτῆρ βεβαιοῦται ἕξ εἰέρου ἀναλόγου εἰδώλου ἐκ Λήμνου σώζοντος καὶ τμήμα τοῦ πόλου. Ὁ αὐτὸς προτείνει ταύτισιν πρὸς τὴν «Μεγάλην Θεάν», ἣτις κατὰ Στέφανον τὸν Βυζάντιον ἐλατρεύετο ἐν Λήμνῳ καὶ πρὸς τὴν Ἄρτεμιν - Βένδιον. Τὴν χειρονομίαν ἐρμηνεύει ὡς δηλωτικὴν «χαιρετισμοῦ, ὑποδοχῆς, προστασίας».

Δείγματα τοῦ τύπου ἀρχαϊκῶν χρόνων παραθέτει ὁ Kunze⁴⁴⁶ παρατηρῶν ὅτι «πῆλινα καὶ χαλκᾶ εἶδῶλια ἕξ ἀπάσης τῆς Ἑλλάδος βεβαιοῦσι τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ τύπου βαθέως ἐντὸς τῆς πρώτης χιλιετηρίδος».

Ὁ Bielefeld⁴⁴⁷ μνημονεύει ἐπίσης πλεῖστα δείγματα τοῦ τύπου μεταγεωμετρικῶν χρόνων ἐκ τοῦ χώρου τοῦ κλασικοῦ κόσμου περιλαμβάνοντα ἀνδρικός καὶ γυναικείας μορφάς. Διὰ τὰς δευτέρας, εἰδικῶς δὲ τὰς παριστωμένας ἐπὶ ἀναγλύφων πίθων τοῦ Ζ' αἰῶνος λέγει: «ὅτι εἰς πάντα τὰ δείγματα ταῦτα ἀπεικονίζεται μία μεγάλη θεὰ εἶναι τελείως βέβαιον».

Χαρακτηριστικὸν δείγμα τῆς ἐπὶ πίθων ἐπιβίωσης τοῦ τύπου εἶναι ἡ θεὰ βοιωτικοῦ πίθου⁴⁴⁸, ἣτις φέρουσα πόλον, ἕξ οὗ ἐκφύονται κλάδοι, καὶ ἴσταμένα μεταξὺ δύο ἀνορθουμένων βρουχωμένων λεόντων, ὑποῖ τὰς χεῖρας. Τὴν θεὰν ἐναγκαλίζονται ἢ ὑποβαστάζουσι δύο πολὺ μικρότεροι ἀνθρώπινοι μορφαί. Τὴν θεὰν ἠρμήνευσεν ὁ Wolters⁴⁴⁹ ὡς Ἄρτεμιν Εἰλείθυιαν τίκτουςαν καὶ ὑποβοηθουμένην πρὸς τοῦτο ὑπὸ τῶν δύο γυναικείων μορφῶν. Ὁ αὐτὸς θεωρεῖ τὴν ὕψωσιν τῶν χειρῶν τῆς θεᾶς ὡς ὑποβοηθητικὴν τοῦ τοκετοῦ. Ἀσχέτως τούτου εἶναι

⁴⁴⁴) *Arte Tirrenica di Ienno* AE 1937 σ. 651 ἐξ.

⁴⁴⁵) Πβ. ἀνωτ. σ. 203 ἐξ.

⁴⁴⁶) *Ε. ἀ.* σ. 99.

⁴⁴⁷) *Ε. ἀ.* σ. 387 σημ. 48. Πβ. *Banti Div. Fem.* σ. 13 - 14 ἣτις ἀναφέρει καὶ τὰς παραστάσεις τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ ἀττικῶν ἀγγείων. Εἰς τὰ δείγματα τοῦ τύπου γενικῶς δύναται τις νὰ προσθέσῃ τὰς δύο μορφάς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀρχαϊκοῦ ἀναγλύφου ἐκ Κορίνθου *AJA* 35 1931 σ. 25 εἰς 23. Δείγματα μορφῶν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φερουσῶν οὐμβόλο, ἀρχαϊκῶν χρόνων, βλ. καὶ εἰς *Tech n a u Jahrb.* 1937 σ. 97 ἐξ. εἰκ. 4, 9, 10.

⁴⁴⁸) AE 1892 πίν. 8 - 9.

⁴⁴⁹) *Αὐτ.* σ. 229 - 230.

πιθανὸν ὅτι ἡ θεὰ ἀπεικονίζεται τίκτουσα, λόγῳ τῶν παρισταμένων γυναικῶν, αἵτινες πιέζουσι τὴν κοιλίαν αὐτῆς. Ἡ ἔρμηνεῖα αὐτῶν ὡς χορευτριῶν⁴⁵⁰ εἶναι ἀπίθανος.

Ἐπὶ ἐτέρου βοιωτικοῦ ἀγγείου ἀπεικονίζεται γραπτῶς θεὰ ἰσταμένη καὶ ἐκτείνουσα τὰς χεῖρας μεταξὺ δύο λεόντων καὶ δύο πτηνῶν. Ὑπὸ τὰς χεῖρας τῆς θεᾶς εἰκονίζεται κεφαλὴ καὶ σκέλος βοός, ἐπὶ δὲ τῆς ἐσθῆτος αὐτῆς ἰχθύς. Ὁ δημοσιεύων⁴⁵¹ θεωρεῖ τὴν μορφήν ταύτην Ἄρτεμιν, πότνιαν θηρῶν. Τὴν παρουσίαν τῶν μελῶν τοῦ βοός ὑπὸ τὰς χεῖρας τῆς θεᾶς συσχετίζει πρὸς τὸν χαρακτῆρα ταύτης ὡς «ἀραταμίδος», σφαγέως, τὸν δὲ ἰχθὺν θεωρεῖ ὡς ὑποδηλοῦντα τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὴν θάλασσαν. Αἱ παραστάσεις αὗται εἶναι σπουδαιόταται, διότι σώζουσι οὐχὶ μόνον τὴν χαρακτηριστικὴν στάσιν τῆς προελληνικῆς θεότητος, ἀλλὰ καὶ τὴν ιδιότητα αὐτῆς ὡς γενικῆς κυρίας τῆς φύσεως. Τὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν τοῦ ἀναγλύφου πίθου διατηροῦσιν ἐπὶ πλέον ἀναλλοίωτον τὸν πλαστικὸν τύπον τῶν μεγάλων εἰδώλων τῆς ὑστάτης μινωϊκῆς περιόδου.

Θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν μεταξὺ θηρῶν καὶ δύο συνοδῶν ἀπαντιᾶ καὶ ἐπὶ συγχρόνον πίθου ἐκ Τήνου⁴⁵², ἔτι δὲ ἐπὶ τελευταίως ἀνακαλυφθέντος ὑπὸ τοῦ Ν. Κοντολέοντιος ἀναγλύφου ἀμφορέως τοῦ Ζ' αἰῶνος ἐκ τῆς αὐτῆς νήσου⁴⁵³. Ὁ ἀμφορεὺς προέρχεται ἐξ ἱεροῦ καὶ φέρει πυρσάστασιν θεᾶς πτερωτῆς, καθημένης, ἐχούσης τεταμένης τὰς χεῖρας. Ἐκ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς ἔξέρχεται θεὸς φέρων κεραυνόν. Ὁ ἀνασκαφεὺς ἐρμηνεύει τὸ θέμα ὡς γέννησιν τοῦ Διὸς κατὰ παραδόσιν ἄγνωστον μέχρι τοῦδε.

Χαρακτηριστικώτατος εἶναι ἐπίσης γραπτὸς πῆλινος πίναξ ἐκ τῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, παριστιῶν γυναῖκα ὀρθίαν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν μεταξὺ ὄφεων⁴⁵⁴. Ἡ δημοσιεύουσα Burr⁴⁵⁵ λέγει ὅτι ἡ μορφή δὲν ἀπεικονίζει θνητὴν, διότι φέρει διάδημα, ἐρμηνεύει δὲ τὴν στάσιν ὡς προελληνικὴν ἐπιβίωσιν ἐπανερχομένην μέσῳ Κύπρου καὶ Ἀνατολῆς. Ἄλλ' ἡ συχνότης τοῦ τύπου ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους καθιστᾷ λίαν πιθανὸν ὅτι ἐκεῖθεν διεδόθη οὗτος καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Ἄλλως αὐτὴ ἡ Burr παραβάλλει πρὸς τὸν ἀνάλογον

⁴⁵⁰) Nilsson GGR I σ. 437 σημ. 1.

⁴⁵¹) AE 1892 πίν. 10, 1 σ. 222 - 3. Πβ. R. Hampe Frühe griechische Sagenbilder πίν. 17 σ. 21.

⁴⁵²) Arch. Anz 1939 σ. 259 εἰκ. 16.

⁴⁵³) ΠΑΕ 1953 σ. 264 ἔς. εἰκ. 9.

⁴⁵⁴) Cook Zeus III πίν. XXVI: «The snake-goddess (Athena?)», Burr Hesperia 2, 1933 σ. 604 ἔς. εἰκ. 72 ἔς., Matz GGK I πίν. 283 α.

⁴⁵⁵) E. á. σ. 608.

κρητικὸν πίνακα τῆς Μαθιᾶς, ἐπίσης δὲ πρὸς τὴν κάλπην τῆς Κνωσοῦ καὶ τὸ ἀγγεῖον ἐξ Ἀρχαδῶν μετὰ θεᾶς φερούσης τὸ ἱερὸν δένδρον. Ἡ ἄποψις αὐτῆς περὶ ἀνατολικῆς προελεύσεως τοῦ τύπου εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν γνώμην τῆς ἰδίας περὶ μινωϊκῆς προελεύσεως τῶν ἀρχαϊκῶν κρητικῶν δειγμάτων, ἐπίσης δὲ πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτῆς ὅτι τὸ ἱερὸν, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχεται ἡ πλάξ, ἀνῆκεν εἰς «μορφὴν τινὰ τῆς κρητικῆς λατρείας τῆς Μητροῦς Γῆς, ἣτις εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὴν Ἀττικὴν». Εἶναι φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ ἡ χειρονομία εἰσήχθη ἐκ τοῦ τόπου προελεύσεως τῆς λατρείας. Ἡ παρουσία τῶν ὄψεων εἶναι ἐπίσης διδακτικὴ περὶ τούτου⁴⁵⁶. Διὰ τὴν ἐκ Κρήτης διάδοσιν τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ παράστασις τεμαχίου γεωμετρικοῦ ἀγγείου ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους, ἐνθα πλησίον μορφῶν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται διπλοῦς πέλεκυς⁴⁵⁷. Ἐρευνῶσα περαιτέρω περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς τοῦ ἀττικοῦ πίνακος ἡ Βιργί λέγει ὅτι εἶναι ἀμφίβολον ἂν αὕτη ἐλέγετο Ἀθηνᾶ, Δήμητρα, Ἄρτεμις ἢ Γοργώ, καταλήγει δὲ εἰς τὴν γνώμην ὅτι πρόκειται περὶ σκοτεινῆς θεότητος, ἣν παραβάλλει πρὸς τὰς Σεμνάς⁴⁵⁸, αἵτινες εἶναι πιθανῶς πολλαπλασιασμὸς καὶ ἐπιβίωσις τῆς προελληνικῆς θεᾶς.

Ὁ Matz ἀσχολεῖται ἐκτενέστερον περὶ τὸ θέμα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους θεωρῶν τοῦτον προελληνικῆς προελεύσεως⁴⁵⁹. Πιστεύει ὅτι ὁ τύπος ἐμφανίσθη ἄνευ διακοπῆς ἀπὸ τῆς χαλκῆς περιόδου καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ τῶν εἰδώλων τῶν ἱερῶν τῆς Κνωσοῦ, διὰ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν προδαιδαλικῶν χρόνων τοῦ Ζ' αἰῶνος. Τὴν χειρονομίαν θεωρεῖ ὡς ἔκφρασιν τῆς ἐπιφανείας τῆς θεότητος⁴⁶⁰, σύμφωνον πρὸς τὸν ἐκστατικὸν χαρακτήρα τῆς προελληνικῆς θρησκείας. Ἀπὸ τῆς δαιδαλικῆς ἐποχῆς, ὁ τύπος καθίσταται ἐξαιρετικῶς σπάνιος⁴⁶¹.

⁴⁵⁶) Πρὸς ὄψεις συνδυάζονται γυναῖκες ὑψοῦσαι τὰς χεῖρας καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου ἀγγείου ἐκ Κεραμεικοῦ AJA 1932 σ. 199 εἰκ. 6 ἐξ. 1934 σ. 216, Matz ἔ. ἀ. I πίν. 218 - 9

⁴⁵⁷) Αὐτ. πίν. 27 β.

⁴⁵⁸) Ἐ. ἀ. σ. 638.

⁴⁵⁹) Ἐ. ἀ. σ. 483.

⁴⁶⁰) Αὐτόθι.

⁴⁶¹) Φαίνεται ὅτι ὁ τύπος δὲν ἐλησμονήθη τελείως, πβ. τὰ ἐξ Ἄργους εἰδώλια τοῦ Ε' αἰῶνος. Ἀρχ. Δελτ. 15 σ. 23 σ. 25 εἰκ. 7 - 8 εἰκ. 11 καὶ παρὲνθ. πίναξ I. Κατὰ τὴν δημοσιεύουσαν Σ. Καρὰ ζ ο υ ἢ στάσις ἔχει θρησκευτικὴν σημασίαν. Ὁ τύπος ἀποτελεῖ πιθανῶς μυκηναϊκὴν ἐπιβίωσιν. Πβ. τὰς μυκηναϊκὰς «ἀρρηφόρους» ἐκ τάφου τῆς Σκοπέλου Πλάτων Κρητικά Χρονικά Γ' 1919 σ. 532 ἐξ. πίν. ΙΓ' εἰκ. 2. Εἰς τὰ δειγμάτα ταῦτα δύναται πάν-

Π Ρ Ο Σ Θ Η Κ Α Ι

Ἡ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκτυπώσεως τῆς ἐργασίας περατωθεῖσα ἀνασυγκρότησις τῆς θραυσθείσης κατὰ τὸν πόλεμον πηλίνης λάρνακος τῆς Μιλάτου ἐπέτρεψε τὴν ἐκ νέου μελέτην τῆς ἐξετασθείσης ἀνωτέρω σ. 218 παραστάσεως μορφῆς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει παρατηρήσεως τοῦ Ἐφόρου κ. Ν. Πλάτωνος ἐβεβαιώθη τελείως ὅτι τὸ δεξιὰ τῆς μορφῆς εἰκονιζόμενον ἀντικείμενον δὲν εἶναι ἀσπίς οὔτε ἐπανάληψις τοῦ «rock pattern», ἀλλὰ μέγα ἀγγεῖον. Τοῦτο εἶχεν ἀγνωρισθῆ ἤδη ὑπὸ τοῦ καταγράψαντος τὴν λάρνακα ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Μουσείου Ξανθουδίδου, ἐνθα ὑπ' ἀριθ. 1216 (καὶ ἐν δευτέρῳ καταγραφῇ 1617) περιγράφεται τὸ ἀντικείμενον ὡς «μέγα ἀγγεῖον» καὶ «ἀμφορεύς». Ἡ ἀνωτέρα καμπύλη εἶναι βεβαίως λαβή: αὕτη κάμπτεται ἀποτόμως πρὸς τὰ κάτω ὥστε νὰ ἀποκλείηται νὰ εἶναι λοβὸς ἀσπίδος καὶ (ἀντιθέτως πρὸς τὴν γάστραν) δὲν πληροῦται ἐσωτερικῶς. Σαφῶς δηλοῦται ἡ βάσις τοῦ ἀγγείου, ἀνεγνωρίσθησαν δὲ τώρα καὶ σαφῆ ἴχνη τοῦ λαιμοῦ. Σημειωτέον ὅτι ὁ Evans (Prehist. Tombs of Knossos σ. 99 σημ. α) εἶχεν ἀντιληφθῆ τὴν δυσκολίαν πρὸς παραδοχὴν τοῦ σχήματος ὡς ἀπεικονίζοντος ἀσπίδα. Ἡ πυράστασις ἀγγείων ἐπὶ τῆς λάρνακος τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀποτελεῖ πειστικὸν παράλληλον. Προσφορὰ πρὸς θεῖαν μορφήν κατερχομένην ἄνωθεν εἶναι τὸ θέμα τῆς παραστάσεως. Ἡ σύνδεσις πρὸς τὰς μετεώρους μορφὰς τῶν χρόνων ἀκμῆς (πβ. RGPT σ. 176, 15) εἶναι βεβαία.

Νέα ἐξέτασις τοῦ δακτυλίου τῶν Ἰσοπάτων παρέσχε νέας ἐνδείξεις ὑπὲρ τῆς ὑποστηρικθείσης ἀνωτέρω σ. 232 ἀπόψεως ὅτι ἡ θεὰ εἶναι ἢ παρὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον (ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου) ἰσταμένη μορφή: Ἐκ τῶν ἀπεικονιζομένων μορφῶν μόνον αὕτη φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σύμβολον: τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως σαφὲς ἐν τῇ φωτογραφικῇ μεγεθύνσει, ἀλλ' ἀποδίδεται καίτοι οὐχὶ τελείως ἀκριβῶς καὶ διὰ τοῦ παρεχομένου ἐν PM III εἰκ. 38 σχεδιάσματος. Ὁ πλησίον τῆς μορφῆς εἰκονιζόμενος ὀφθαλμός, ἀναμφιβόλως σύμβολον παρουσίας τῆς θεότητος, βλέπει πρὸς τὰ ἀριστερά· ἀλλ' οὕτω βλέπει καὶ ἡ μορφὴ⁴⁹², ὡς δηλοῦσιν οἱ ἄνω τοῦ μετώπου βόστρυχοι, ἐνῶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι γυναῖκες εἶναι ἐστραμ-

τως νὰ μὴ εἶναι ἄσχετος ἡ στάσις πρὸς τὸ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς βασταζόμενον. Πβ. καὶ Winter Typen II 1903 σ. 61, 4, σ. 126, 8. Ἡ εὐλογητικὴ ὑψωσις τῆς ἐτέρας τῶν χειρῶν θεοῦ ἢ ἥρωος ἐπανευρίσκεται κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἐπὶ ἀτικοῦ ἀναγλύφου ἐν Δρέσδη Bielefeld ἔ. ἀ. εἰκ. 7.

⁴⁹² Πβ. διὰ τὴν θέσιν τοῦ ὀφθαλμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν θεότητα τὸν δακτύλιον τοῦ Ashmolean Museum Persson RGPT σ. 171, ἀριθ. 1.

μέναι πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν ⁴⁸³. Δὲν νομίζω ὅτι δύνатаί τις νὰ θεωρήσῃ τὰ ἀνωτέρω τυχαῖα, ἀφοῦ συμπίπτει ἡ οὕτω ἐξαιρεμένη μορφή νὰ ποιῇ καὶ τὴν τυπικὴν χειρονομίαν τῆς θεότητας.

Μεταξὺ τῶν σφραγιδολίδων καὶ σφραγισμάτων τῶν χρόνων ἀκμῆς, τῶν μνημονευθέντων ἐν σελ. 231 ἔξ. δέον νὰ συγκαταλεγῇ καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 774 κυλινδρική σφραγὶς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου προερχομένη ἐκ τοῦ XVIII τάφου τοῦ Μόχλου, ἣτις ἐπὶ τῆς μιᾶς ἐπιφανείας φέρει μορφήν καθημένην ὑποῦσαν ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Τὴν αὐτὴν στάσιν ἔχει μορφή ἐπὶ χαλκοῦ δακτυλίου ἐκ Γουρνιῶν (ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 970) φέρουσα ἐσθῆτα καὶ καθημένη δεξιὰ ἱεροῦ δένδρου ἐκφυομένου ἐκ βράχων, ὅπερ ἀπεικονίζεται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δακτυλίου. Ἀριστερὰ τοῦ δένδρου (ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου) μικρὰ γυναικεία μορφή κατερχομένη ἀνωθεν. Ἐπίσης ἡ ὑπ' ἀριθ. 226 σφραγὶς ἐκ τῶν γεωμετρικῶν τάφων Κνωσοῦ ἀπεικονίζει θεῖαν ἐκτείνουσαν καὶ ἐλαφρῶς ὑποῦσαν τὰς χεῖρας, ἴσταμένην μεταξὺ διαφόρων δυσδιακρίτων συμβόλων, πιθανῶς τρίτωνος, κεράτων, πτηνοῦ καὶ βουκρανίου. Μορφήν μετὰ «snake frame» ἔχομεν τώρα καὶ ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀρ. 1753 σφραγίδος ἐκ Σητείας.

Ἡ ἀποψὶς τοῦ Nilsson, περὶ ἧς ἀνωτέρω σ. 258 - 9 ὅτι δὲν εἶναι πιθανὴ ἢ διὰ διασπάσεως πορεία ἐκ τῆς ἐνιαίας θεότητας εἰς τὴν πολυθεΐαν, εὐρίσκει ἰσχυρὸν ἐμπόδιον εἰς τὸ ὅτι τὸ αὐτὸ φαινόμενον διαπιστοῦται ἐν Μεσοποταμίᾳ. Τοῦτο ἀνέπτυξεν ἀποδεικτικῶς ὁ Frankfort (Cylinder Seals σ. 112 - 3). Κατ' αὐτὸν τὰ ἀπαντῶντα εἰς ἐπιγραφὰς τῆς τρίτης χιλιετηρίδος ὀνόματα θεοτήτων «are in many cases designations of one male and one female deity». Εἰς τὴν πρωτοδυναστικὴν καὶ ἀκκαδικὴν πόλιν εἰς Tell Asmar ὑπῆρχεν «one single shrine dedicated to the Mother - Goddess and a male god of fertility». Ἐπομένως ἐν Μεσοποταμίᾳ ἡ ἀρχικὴ κατάστασις δὲν εἶναι ἡ πολυθεΐα, ὡς πιστεύει ὁ Nilsson. Ἡ διάσπασις ἐπέρχεται κατὰ τὸν Frankfort ἐκ τοῦ τονισμοῦ ὄρισμένης ιδιότητος καὶ ἐκ τοῦ τόπου. Εἰς τὸ τέλος τῆς τρίτης χιλιετηρίδος ἔχομεν ἤδη πάνθεον: τὸ σημιτικὸν στοιχεῖον μὴ κατανοοῦν ἐπαρκῶς τὴν σουμεριακὴν θρησκείαν ἐβοήθησεν εἰς τὴν ἐξέλιξιν ταύτην. Ἀνάλογος ὑπῆρξεν, ὡς εἶδομεν, ἐν Κρήτῃ ὁ ὄλος τῶν Ἀχαιῶν.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

⁴⁸³) Διὰ τὴν εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον θέσιν μιᾶς ἐκ τούτων, πβ. τὰς χειρονομίας τοῦ ἱεροῦ ἄλλοις PM III πίν. XVIII. Ἡ θέσις αὕτη σημαίνει ἐπομένως ἀπλῶς ὅτι ἡ μορφή ἴσταιται κατὰ τι μακρότερον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Σημειοῦνται τὰ μᾶλλον συνδεόμενα πρὸς τὰ ἐξετασθέντα ζητήματα βιβλία καὶ ἄρθρα. Τὰ λοιπὰ χρησιμοποιηθέντα δημοσιεύματα μνημονεύονται ἐν ταῖς σημειώσεσιν).

- Ἀλεξίου Στυλ. Πρωτογεωμετρικὸς ναῖσχος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, Κρητικὰ Χρονικὰ Δ' 1950 σ. 441 ἐξ.
- Banti L. I culti minoici e greci di Haghia Triadha. Annuario III - V nuova serie 1941 - 3 σ. 9 ἐξ.
- » Divinità Femminili a Creta nel Tardo Minoico III, ἀνάτυπον ἐκ Studi e Materiali di Storia delle Religioni XVII 1941.
- Beazley J. D. - Payne H. - Price E. Corpus Vasorum antiquorum, Great Britain fasc. 9, Oxford fasc. 2, σ. 54.
- Bielefeld E. Götterstatuen auf Vasenbildern, Wissenschaftliche Zeitschrift der E. Moritz Arndt Universität Greifswald IV 1954 - 5 Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe Nr 4 - 5.
- Biesantz H. Kretisch - Mykenische Siegelbilder 1954.
- » Die minoischen Bildnisgemmen, Marburger Winkelmann Programm 1958 σ. 11 ἐξ.
- Blegen C. Prosymna I - II 1937.
- Blinkenberg Lindos 1931.
- Bossert H. Altkreta 1923.
- » Altsyrien 1951.
- Brock J. K. Fortetsa 1957.
- Burr D. A geometric house and protoattic votive deposit, Hesperia 2 1933 σ. 604 ἐξ.
- Chadwick J. The Decipherment of Linear B 1957.
- » Πόντια, Minos V 1957 σ. 117 ἐξ.
- Chapouthier F. Les dioscures au service d' une déesse 1935.
- Collignon M. De l' origine du type des pleureuses, Revue des Études Grecques 16 1903 σ. 305 ἐξ.
- Contenau G. Manuel d' archéologie orientale I - IV.
- » La glyptique syro - hittite 1922.
 - » La civilisation d' Assur et de Babylone 1951.
- Della Seta Arte tirennica di Lenno, Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς 1937 σ. 629 ἐξ.
- Demargne P. La Crète dédalique 1947.
- » Crète - Égypte - Asie, Annales de l' École des Hautes Études de Gand II 1938 σ. 31 ἐξ.
 - » Deux représentations de la déesse minoenne, Mélanges Glotz I σ. 305 ἐξ.
- Dhorme E. Les religions de Babylonie et d' Assyrie, Mana, 1949.
- Dussaud R. Les civilisations préhelléniques σ. 377 ἐξ.
- » Les religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens, Mana, 1949.
- Erman A. Die ägyptische Religion 1909.
- Evans A. The Palace of Minos I - IV.
- » Mycenaean Tree and Pillar Cult JHS XXI 1901 σ. 99 ἐξ.

- Evans A. The Tomb of the Double Axes, *Archaeologia* LXV 1914.
- > The Prehistoric Tombs of Knossos, *Archaeologia* LIX 1906.
 - > Knossos Excavations, *BSA* VIII 1901 - 2 σ 93 ἐξ.
- Farnell L. R. Cretan Influence in Greek Religion, *Essays in Aegean Archaeology* presented to Sir A. Evans 1927.
- Frankfort H. *Cylinder Seals* 1959.
- Frödin - Persson *Asine* 1938.
- Furumark Arne *The Mycenaean Pottery* 1941.
- > *The Chronology of Mycenaean Pottery* 1941.
 - > *Linear A und die altkretische Sprache* 1956.
- Ghali-Kahil L. *Les enlèvements et le retour d' Hélène* 1955.
- Gressmann H. *Die orientalischen Religionen im hellenistisch - römischen Zeitalter* 1930.
- Grundmann K. *Figürliche Darstellungen in der neolithischen Keramik*, *Jahrbuch des Deutschen Arch. Instituts* 68 1953 σ. 29 ἐξ.
- Halbherr F. *Researches at Praesos* *AJA* 1901 σ. 382.
- Halbherr F. - Orsi P. *Antichità dell' Antro di Zeus Ideo, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Museo di antichità classica* II 1888.
- Hall H. R. *Aegean Archaeology* 1915.
- Hall E. H. *Excavations in Eastern Crete, Sphoungaras*, *University of Pennsylvania, The Museum Anthropological Publications* III 2, 1912.
- > *Excavations in Eastern Crete, Vrokastro*, *University of Pennsylvania, The Museum Anthr. Publications* III 3, 1914.
- Hampe R. *Frühe griechische Sagenbilder* 1936
- Hastings *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. Ἄρθρ. *Hand-gesture*.
- Hoernes - Menghin *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa* 1925.
- Hogarth D. G. *Aegean Religion*, *Hastings Encycl. of Religion and Ethics* I 143.
- > *The Zakro Sealings*, *Journal of Hellenic Studies* XXII 1902 σ. 76 ἐξ.
- Hood S. - De Jong P. *Warrior Graves*, *Annual of the British School at Athens* 1952 σ 272 - 3.
- Jean Ch. *La religion sumérienne d' après les documents sumériens antérieurs à la dynastie d' Isin* 1931.
- Karo G. *Religion des ägäischen Kreises*, *Haas M. Bilderatlas zur Religionsgeschichte* 1925.
- > *Die Schachtgräber von Mykenai* 1930 - 33.
- Kinch K. F. *Vroulia* 1914 σ. 32
- Κοντολέων Ν. Ἀνασκαφή ἐν Τήνῳ, *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας* 1953 σ. 264 ἐξ.
- Κτιστόπουλος Κ. *A Contribution to the Problem of Minoan Script* 1945.
- Kunze E. *Zeusbilder in Olympia*, *Antike und Abendland* II 1946 σ. 95 ἐξ.
- Levi D. *Arkades*, *Annuario* X - XII 1927 - 9.
- > *Le cretule di H. Triada*, *Annuario* VIII - IX 1925 - 6 σ. 71.

- Levi D. Gleanings from Crete, American Journal of Archaeology 1945 σ 275.
- > La dea micenea a cavallo, Studies presented to D. M. Robinson σ. 108 ἐξ.
 - > Attività della Scuola Archeologica Italiana di Atene nell' anno 1954, Bolletino d' Arte II Aprile - Jugno 1955 σ. 145.
 - > Attività della Scuola Arch. Italiana di Atene nell' anno 1955, Boll. d' Arte III Luglio - Settembre 1956 σ. 254.
 - < Una gemma cretese micenea 'Αρχ. Ἐφημερίς τόμος εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου Γ' σ. 7 ἐξ.
- Mariani L. Antichità cretesi, Monumenti antichi VI 1896 σ. 22.
- Μαρινᾶτος Σ π. Γοργόνες καὶ Ἰοργόνεια, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1927-8 σ. 7 ἐξ.
- > Αἱ μινωϊκαὶ θεαὶ τοῦ Γάζι, Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς 1937 σ. 278 ἐξ.
 - > Ausgrabungen und Funde auf Kreta, Archäol. Anzeiger 1934 σ. 246 ἐξ.
 - > Παγκαλοχώρι, Παράρτημα 15 τόμου Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 1933 - 5 σ. 55 ἐξ.
 - > Numerous Years of Joyful Life from Mycenae, Annual of the British School XLVI 1951 σ. 102 ἐξ.
 - > Ἡ κρητομυκηναϊκὴ θρησκεία, πολυγραφημένοι παραδόσεις 1948.
- Matz Fr. Die frühkretischen Siegel 1928.
- > Geschichte der griechischen Kunst I 1950.
 - > Kreta, Mykene, Troia (Grosse Kulturen der Frühzeit) 1956.
 - > Aegeis, Handbuch der Archäologie IV 1950 σ. 273.
 - > Zu den Sphingen von Yerkapu, ἀνάτυπον ἐκ Marburger Winkelmann Programm 1957 σ.
 - > Götterscheinung und Kultbild im minoischen Kreta, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1958 Nr 7, Akademie der Wiss. in Mainz σ. 385 ἐξ. *.
- Milani L. A. L' arte e la religione preellenica, Studi e Materiali di Archeologia e Numismatica III 1905 σ. 114 ἐξ.
- Μυλωνᾶς Γ. Μυκηναϊκὰ εἰδώλια, Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1954 - 5 σ. 139 ἐξ.
- > Seated and Multiple Mycenaean Figurines The Aegean and the Near East (Studies H. Goldman) σ. 119 ἐξ.
 - > Ancient Mycenae 1957.
- Müller Val. Frühe Plastik in Griechenland und Kleinasien 1929.
- > Kultbild, ἄρθρον ἐν Pauly - Wissowa Real - Encyclopädie suppl. 5, 1931.
- Nilsson M. The Minoan Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion 1950.
- > Geschichte der griechischen Religion I - II 1941 - 1950.
 - > A History of Greek Religion 1956.
 - > Die Eleusinische Gottheiten, Opuscula Selecta II 1952 σ. 542 ἐξ.

*) Διὰ τὰς παραπομπὰς ἡμῶν ἐχρησιμοποιήθησαν οἱ ἀριθμοὶ σελίδων τοῦ ἀνατύπου.

- Palmer Linear A und Luwian, Transactions of the Philological Society 1958 σ. 75 ἔξ.
- Παπαδημητρίου 'Ι. 'Ανασκαφή ἐν Μυκῆναις, Πρακτικά τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας 1954 σ. 267.
- Παπασπυρίδη Καρούζου Σ. 'Ανασκαφή τάφων τοῦ "Αργους, 'Αρχ. Δελτίον 15 1933 - 5 σ. 16 ἔξ.
- Payne H. Early Greek Vases from Cnossos, Annual of the British School XXIX 1927 - 8 σ. 287.
- » Perachora
- Pendlebury J. D. Archaeology of Crete 1939.
- » - Money Couatts M. B. Excavations in the plain of Lasithi II, Annual of the British School XXXVIII 1937 - 8.
- Pernier L. Di una città ellenica arcaica scoperta a Creta, ἀνάτυπον ἐκ Bolletino d' Arte II 12, 1908.
- » Scavi e scoperte, Ausonia I 1906 σ. 119 - 120.
- Persson A. The Religion of Greece in Prehistoric Times 1942.
- » The Royal Tombs at Dendrà near Midea 1931.
 - » New Tombs at Dendrà 1942.
- Picard Ch. Les religions préhelléniques, Crète et Mycènes, Mana 1948
- » Sur un signe de l' écriture minoenne, 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1937 σ. 83 ἔξ.
 - » Les origines du polythéisme hellénique.
- Πλάτων Ν. Nouvelle interprétation des idoles · cloches du MM I, Mélanges Picard 1949 σ. 833 ἔξ.
- » Τὸ ἱερὸν Μαζᾶ, Κρητικά Χρονικά Η' 1954 σ. 96 ἔξ.
 - » Inscribed libation vessel, Minoica 1957 σ. 305 ἔξ σ. 438.
 - » Τὰ μινωϊκὰ οἰκιακὰ ἱερά, Κρητικά Χρονικά Η' 1954 σ. 428 ἔξ.
- Przyluski J. La grande déesse 1950.
- Quitta Krötendarstellungen in der Bandkeramik. Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte No 2, Varia Praehistorica σ. 51 ἔξ
- Reusch H. Minoica (Festschrift Sundwall) 1958 σ. 354.
- Schachermeyr Fr. Die ältesten Kulturen Griechenlands 1955
- Schaeffer Cl. Ugaritica I 1939, II 1949.
- Schäfer-Andrae Die Kunst des alten Orients, Probylāen-Verlag 1926
- Schweitzer Gnomon 4 1928 σ. 178 ἔξ. (ἀνάλυσις τῆς MMR τοῦ Nilsson)
- Seager R. Explorations in the island of Mochlos 1912 σ. 58.
- Sittl Die Gebärden der Griechen und Römer.
- Stella L. A. La religione greca nei testi micenei, Numen V 1958 σ. 18 ἔξ.
- Swindler M. The Goddess with upraised hands, περίληψις εἰς American Journal of Archaeology 1941 σ. 87.
- Townsend-Vermeule E. Mythology in Mycenaean Art E. The Classical Journal 1958 σ. 106.
- Τσοῦντας Χρ. 'Ανασκαφαὶ τάφων ἐν Μυκῆναις, 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1888 σ. 121 ἔξ.
- » Κυκλαδικὰ II, 'Αρχ. 'Εφημερίς 1899 σ. 123 - 4.
- Technau W. Die Göttin auf dem Stier, Jahrbuch 52, 1937 σ. 76 ἔξ.
- Ventris M. - Chadwick J. Documents in Mycenaean Greek 1956.

- Wace A. Chamber Tombs at Mycenae, *Archaeologia* LXXXII 1932 σ. 200
 » Mycenae 1949.
 Wide S. Mykenische Götterbilder und Idole, *Athenische Mitteilungen*
 XXVI 1901 σ. 247 ἐξ.
 Williams B. The Cult Objects ἐν Boyd-Hawes H. Gournia 1908 σ. 47 ἐξ.
 Wolters P. Βοιωτικαὶ ἀρχαιοτήτες, *Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς* 1892 στ. 213 ἐξ.
 Ξανθοῦδίδης Στ. Μητραι ἀρχαῖαι ἐκ Σητείας, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*
 1900 σ. 26 ἐξ.
 » Cretan Kernoī, *Annual of the British - School* XII σ. 16 ἐξ.
 Xenaki - Sakellariou A. Les cachets minoens de la collection
 Giamalakis 1957 σ. 81.
 Yaluris N. Athena als Herrin der Pferde, *Museum Helveticum* 7,
 1950 σ. 19 ἐξ.
 Zervos Chr. L' art de la Crète néolithique et minoenne 1956.
 » L' art des Cyclades 1957.

Σ Υ Ν Τ Ο Μ Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α Ι

- AE : Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.
 AJA : American Journal of Archaeology.
 AM : Athenische Mitteilungen.
 Ann. : Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene.
 Ἀρχ. Δελτ. Παρ. : Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, Παράρτημα.
 Arch. Anz : Archäologischer Anzeiger.
 Arch. of Crete : Pendlebury, Archaeology of Crete.
 BCH : Bulletin de Correspondence Hellénique.
 BSA : Annual of the British School at Athens.
 Cyl. Seals : Frankfort, Cylinder Seals.
 CVA : Corpus vasorum antiquorum.
 Div. Fem : Banti, Divinità Femminili nel Tardo Miceneo a Creta.
 Ἐπ. Φιλ. Σχ Πανεπ. Ἀθηνῶν : Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 GGR : Nilsson, Geschichte der griechischen Religion.
 Jahrb. : Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts.
 JHS : Journal of Hellenic Studies.
 MMR : Nilsson, The Minoan Mycenaean Religion.
 Mon Ant : Monumenti antichi.
 ΠΑΕ : Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.
 PM : Evans, The Palace of Minos.
 RE : Pauly - Wissowa, Real - Encyklopädie der klassischen Altertums-
 wissenschaft
 Rel. Préhell. : Picard, Les religions préhelléniques.
 RGPT : Persson, The Religion of Greece in Prehistoric Times.
 Scr Min : Evans, Scripta Minoa.
 St. e Mat : Milani, Studi e materiali di archeologia e numismatica.
 V. Tombs. : Ξανθοῦδίδου, The Vaulted Tombs of Mesarà.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΚΡΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Η ΑΠΑΡΝΗΜΕΝΗ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

Πρώτος, όσο ξέρω, ο Κρουμπάχερ επέστησε την προσοχή σ' ένα σύντομο κρητικό ποίημα (18 όμοιοκατάληκτοι 15σύλλαβοι) στον κώδ. Baroccianus 216 της Βοδληϊανής Βιβλιοθήκης¹, που είναι το παράπονο μιας απαρνημένης κόρης από τα Χανιά. Το ποίημα εξέδωσε ύστερα, από αντίγραφο καμωμένο από τον Σίμ. Μενάρδο, ο Ν. Γ. Πολίτης σ' ένα βραχύβιο και σπάνιο σήμερα να βρεθῆ περιοδικό². Ἡ ἔκδοση, ἀπὸ λάθη προφανῶς τοῦ ἀντιγράφου, δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ καὶ εἶναι καὶ δυσπρόσιτη στοὺς μελετητές. Γι' αὐτὸ πολὺ καλὰ ἔκαμε ὁ Gareth Morgan στὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη του Three Cretan Manuscripts³ νὰ ξαναδημοσιεύσῃ τὸ ποίημα, συνοδεύοντάς το μὲ λίγες παρατηρήσεις. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ ἀποδίδει τὸ κείμενο πολὺ πιστότερα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ, ὥστόσο κι' αὐτὴ, νομίζω, ὑστερεῖ σὲ μερικὰ σημεῖα. Γι' αὐτό, κι' ἐπειδὴ τὸ κείμενο μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες διαγραφές, κυρίως στοὺς στ. 11 - 14, εἶναι ἀρκετὰ μπλεγμένο, προτίμησα νὰ δώσω ἐδῶ ξανά ὅλο τὸ ποίημα σὲ καινούργια ἔκδοση, καὶ μάλιστα σὲ διπλὴ μορφή, πρῶτα σὲ μιὰ πιστὴ μεταγραφὴ τοῦ χειρογράφου, κι' ὕστερα σὲ φιλολογικὴ ἔκδοση τοῦ ὀριστικοῦ κειμένου, μετὰ τὶς διαγραφές.

Στὴ μεταγραφὴ οἱ διαγραφές δηλώνονται μὲ διπλὲς ἀγκύλες [], οἱ προσθήκες πάνω ἀπὸ τὴ γραμμὴ μπαίνουν εἴτε ἀνάμεσα σὲ δυὸ τόνους ` ` , εἴτε τυπώνονται κι' ἐδῶ πάνω ἀπὸ τὴ γραμμὴ μὲ μικρότερα στοιχεῖα. Τὸ χφ γράφει τὸ κάθε δί-στιχο σὲ μιὰ ἀράδα πέρα ὡς πέρα· χῶρισα κανονικὰ τοὺς στίχους. Στὸ ὑπόμνημα τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ κειμένου: m¹, m² σημαίνει πρῶτο χέρι, δεῦτερο χέρι, δηλ. πρώτη γραφὴ καὶ μεταγενέστερη διόρθωση ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ, del (delevit) = διέγραψε, s. l. (super lineam) = πάνω ἀπὸ τὴν ἀράδα.

Σημειῶν ἐδῶ τὰ σημεῖα ὅπου τὸ κείμενό μου διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Morgan: στ. 4 τούτιφ: τίνων 5 νά 'ν': νά 'ναι 8 ἀλλίμονον: ἀλίμονο 10 πόνον: πόνο 11 ὁ νέος: νέος 12 ὁπού 'χα: ὁπού 'χε || πάντ', ἐθάλλον: πάντως *...* || m¹ ὁπέ: ἄψε 15 νά βρω: νά σύρω 16 καὶ καλὰ: τὸ καλόν.

Οἱ ἀναγνώσεις μου στηρίζονται σὲ φωτογραφικὸ ἀντίτυπο ποὺ εἶχα ζητήσει πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια ἀπὸ τὴν Βοδληϊανὴ Βιβλιοθήκη.

¹) Gesch. Byz. Literatur, München 1897, σελ. 814 (341, 8). Ἑλλην. μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Γ' σελ. 60 - 61.

²) Ν. Γ. Πολίτου, Ἀνέκδοτον κρητικὸν ποίημα, περ. Κρητικὸς Λαὸς 1 (1909) 97 - 99.

³) Κρητικὰ Χρονικὰ Η' (1954) 67 καὶ 71.

ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ

f Ἄλλέμωνον ἢ τάλαινα, πῶς ἄρξωμαι τοῦ λόγου·
 τῆς τύχης μου τῆς πονηροῦς τὸ πᾶν εἰπεῖν καθόλου·
 τίς μου τὴν θλίψιν ἐξελεῖ, τίνος αὐτὸ θαρρόεσω·
 καὶ τίς ἀκοῦσαι δύναται· καὶ τούτῳ μὲν ἀρέσω·
 τὴν φλόγα τὴν πολλὴν πυρᾶν, τὴν ἔχει ἢ καρδιά μου· 5
 τίς γὰρ τὴν σβέσει δυνηθεῖ· καὶ γὰρ νάν[ε] παρηγορία μου·
 τίς γὰρ γαιτρεύσει τὴν πληγὴν, τὴν ἔχω ἀπατός μου·
 τὴν μῶδωκεν ἀλίμονον, καὶ σφαξε τὰ ἐντός μου·
 οὐ[κοῖ] δὲν ἤξεύρω ἢ καὶ ζῶ ἢ ζωντανῆ [οὐ] δὲν ἤμαι·
 ἀπὸ τὸν πόνον τὸν πολὺν δὲ ξεύρω πόθεν κεῖμαι· 10
 πληγὴν μεγάλην μ[.] ὄδωκεν, νέος [τινὰς ὀποῦδα]
 ὀποῦχα πάντα μετ' ἐμοῦ, καὶ τοῦτον πάντ' ἐθάλλον
 [ὄψε καὶ σφάζομαι] λοιπόν, εἰς τῶν χανίων τὴν σούδα
 δώδεκα μέρες [γίνονται] ἀφ' οὗ [πληγώθη] ὄλη·
 ἀριθμῶ κείνος οὐκ ἤλθεν·
 καὶ φαίνεται
 εἰς τὸ [οἶκον] ἠοπίειν τὸ ἐμόν· [οὐκ ἔρημον] καὶ ἀπῆλθεν
 [καρδίαν καὶ τὴν κεφαλὴν καὶ τὰ νεφρᾶ]
 πορεύσομαι λοιπόν ἐγὼ· ἐκείνον γὰρ [ε]υρῶ τῶρα, 15
 καὶ
 νάρθη σὸ σπήτη [τὸ] καλά· εἰς τῶν χανίων τὴν χῶραν·
 καὶ [δ] γὰρ δω τοῦτον γὰρ μεμφθῶ· καὶ γὰρ κατηγορήσω·
 εἰς ἃ μοι κάμνει ὁ ἄθλιος· καὶ γὰρ τὸν ὄνειδύσω·

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Ἄλέμονον ἢ τάλαινα, πῶς ἄρξωμαι τοῦ λόγου,
 τῆς τύχης μου τῆς πονηροῦς τὸ πᾶν εἰπεῖν καθ' ὅλου·
 Τίς μου τὴν θλίψιν ἐξελεῖ, τίνος αὐτὸ θαρρόεσω,
 καὶ τίς ἀκοῦσαι δύναται, καὶ τούτῳ μὲν ἀρέσω·
 Τὴν φλόγα, τὴν πολλὴν πυρᾶν, τὴν ἔχει ἢ καρδιά μου, 5
 τίς γὰρ τὴν σβέσει δυνηθεῖ καὶ γὰρ ν' παρηγορία μου·
 Τίς γὰρ γαιτρεύσει τὴν πληγὴν, τὴν ἔχω ἀπατός μου,
 τὴν μῶδωκεν, ἀλίμονον, καὶ ἔσφαξε τὰ ἐντός μου·
 Οὐδὲν ἤξεύρω ἢ καὶ ζῶ ἢ ζωντανῆ δὲν εἶμαι·
 ἀπὸ τὸν πόνον τὸν πολὺν δὲν ξεύρω πόθεν κεῖμαι. 10
 Πληγὴν μεγάλην μῶδωκεν ὁ νέος ὀποῦ ἡγάπων,
 ὀποῦ χα πάντα μετ' ἐμοῦ, καὶ τοῦτον πάντ' ἐθάλλον.
 Δώδεκα μέρες ἀριθμῶ, ἀφ' οὗ κείνος οὐκ ἤλθεν
 εἰς τὸ ἠοπίειν τὸ ἐμόν, καὶ φαίνεται καὶ ἀπῆλθεν.

Πορεύσομαι λοιπόν ἐγὼ ἐκείνον νὰ βρῶ τῶρα, 15
 νὰ ῥθῃ στὸ σπίτι καὶ καλὰ, εἰς τῶν Χανίων τὴν χῶρα,
 καὶ νὰ ἴδω τοῦτον νὰ μεμφθῶ καὶ νὰ κατηγορήσω
 εἰς ἃ μοὶ κάμνει ὁ ἄθλιος, καὶ νὰ τὸν δνειδίσω.

5 καρδιά 6 m¹ νάνε, m² καὶ s. 1., del ε || παρηγορία 7 ἔχω : ἔχ' ὁ
 Σπαννάκης 8 καὶ σφαῖς 9 m¹ οὐκ οἴ<βα>, m² del. κοῖ || m¹ οὐδὲν ἤμαι,
 m² del. οὐ 11 m¹ ἴσως μοῦδωκεν || m² νέος ἰνας ὀποῦδα 12 ἐθάλλον ἐξα:-
 ρετικὰ δυσανάγνωστο καὶ ἀμφίβολο· ἀνέγνωσε Κεψωμένος m¹ ὄψε καὶ σφάζομαι
 λοιπόν, εἰς τῶν χανίων τὴν σοῦδα (del. ὄψε καὶ σφάζομαι) 13 - 14 m¹ δώ-
 δεκα μέρες γίνονται ἀφοῦ πληγῶθην ὀλη | καρδίαν καὶ τὴν κεφαλὴν καὶ τὰ νεφρά
 14 m² ἔγραψε ἀρχικὰ εἰς τὸ οἶκον, del. οἶκον || m² ἔγραψε ἀρχικὰ στὴν ἔρημον
 ἀπῆλθεν, del. στὴν ἔρημον, s. 1. καὶ φαίνεται καὶ 15 m¹ ευρῶ, del ε 16
 m¹ σπήτη τὸ <ἐμὸν?>, del. τὸ || χῶραν 17 m¹ καὶ δ<ῶ>, del. δ 18 καὶ s.
 1. m².

Ὅπως σωστά παρατήρησαν καὶ οἱ δύο ἐκδότες, τὸ ποίημα εἶναι
 αὐτόγραφο καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὶς τόσες διαγραφές. Καὶ εἶναι σίγου-
 ρα κρητικὸ, ἀφοῦ ἀναφέρεται ρητὰ ἢ σοῦδα (m¹) ἢ ἡ χῶρα (m¹) τῶν
 Χανίων, ὅσο καὶ ἂν ἡ λογιότερη γλῶσσα του δὲν παρέχει καθαρὰ κρη-
 τικὰ στοιχεῖα· οἱ τύποι μὲν (4) καὶ ἰσπίτιν (14), γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ
 G. Morgan ἀναρωτιέται μήπως εἶναι κυπριώτικοι, ὀφείλονται, νομί-
 ζω, περισσότερο σὲ ἀρχαϊσμὸ τοῦ ποιητῆ. Σὲ ἀρχαϊσμὸ θὰ ὀφείλεται
 ἴσως καὶ ὁ τύπος ἀλέμονον τοῦ στ. 1, πρβ. ὅμως στ. 8 ἀλίμονον.

Τὸ ποίημα μπορεῖ νὰ διαιρεθῆ σὲ τρεῖς ἐνότητες: 1 - 8, 9 - 12,
 13 - 18. Στους ὀχτῶ πρώτους στίχους ἢ ἀπαρνημένη κόρη (κιόλας ἀπὸ
 τὸν πρῶτο στίχο, ἢ τάλαινα, γίνεται φανερὸ πὼς πρόκειται γιὰ γυναί-
 κα) ρωτᾶ ποιὸς μπορεῖ νὰ γιαντρέψῃ τὸν πόνο της. Στὴ δεύτερη ἐνό-
 τητα (9 - 12) ξεκαθαρίζει ὅτι ἡ «πληγὴ» αὐτὴ εἶναι ἐρωτικὴ καὶ τῆς
 τὴν ἔδωσε ὁ νέος πού τόσο ἀγαποῦσε. Δώδεκα μέρες εἶναι πού τὴν
 ἔχει ἐγκαταλείψει (13 - 18), ἀλλὰ τώρα ἀποφασίζει νὰ πάῃ νὰ τὸν βρῆ,
 νὰ τὸν γυρίσῃ στὸ σπίτι της στὰ Χανιά καὶ νὰ τοῦ πῆ τὰ παράπονά
 της.

Στὸν στ. 3 - 4 ἡ ἔκφραση εἶναι κάπως βεβιασμένη, τὸ νόημα ὅμως,
 ἀδέξια ἐκφρασμένο ἀπὸ τὸν ποιητῆ, εἶναι περίπου: σὲ ποιόν νὰ ἔχω
 τὸ θάρρος νὰ πῶ τὸν πόνο μου; — κι' ἂν τυχὸν τὸν πῶ σὲ κάποιον κι'
 αὐτὸς μὲ κατακρίνῃ; Στ. 6 ὡς ὑποκείμενο τοῦ νὰ ἴν' παρηγοριά μου
 πρέπει νὰ νοηθῆ ὅχι ὁ κάποιος (τίς) πού θὰ σήσῃ τὴ φλόγα τῆς καρ-
 διαῆς της, ἀλλὰ τὸ γεγονὸς αὐτό, δηλ. τὸ σήσιμο τῆς φωτιάς. Στ. 7
 ἔχω ἀπατός μου· εὐστοχώτατη ἢ διόρθωση (μᾶλλον ὀρθὴ ἀνάγνωσις)
 πού μοῦ προτείνει σὲ φιλικὸ γράμμα ὁ κ. Στέργιος Σπαννάκης καὶ πού
 τὴ δέχτηκα στὸ κείμενο: τὴν ἔχ' ὁ ἀπατός μου (διάβαξε: ἔχει_ὁ)

«ὁ ἀπατός μου» = ὁ ἑαυτός μου, μπορεῖ νὰ λεχθῆ καὶ γιὰ ἄντρα καὶ γιὰ γυναίκα· πρβ. «ὁ ἀπατός τῆ τῆ φταίει». Στ. 9 θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ γράψῃ εἰ καὶ ζῶ, προτιμότερη ὅμως ἢ ἐπανάληψη τοῦ διαξευκτικοῦ ἦ (ἄλλωστε τὸ χφ γενικὰ δὲν ἔχει ἀνορθογραφίες). Στ. 10 πόθεν = ἀπλὰ «ποῦ» καὶ ὄχι «ἀπὸ ποῦ»: δὲν ξέρω ποῦ βρίσκομαι. Στ. 12 ἡ γραφὴ ὀπού 'χα ἀσφαλῆς· ὁ Morgan, ποῦ γράφει ὀπού 'χε, θὰ διάβασε, νομίζω, ὀπού 'χαι, ἀλλὰ τὸ τελευταῖο γράμμα δὲν εἶναι ι, ἀλλὰ ὀξεία ἀπὸ τὴν παρακάτω ἀράδα. Μὲ τὸ ὀπού 'χα εὐοδώνεται ἀπόλυτα καὶ τὸ νόημα· δὲν ξέρω πῶς θὰ ἐρμηνεύσαμε μὲ τὴ γραφὴ ὀπού 'χε. Ἀσφαλῆς εἶναι νομίζω καὶ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ διαγεγραμμένου ὀψὲ τῆς πρώτης γραφῆς (ὁ Morgan ἄψε), μὲ διασκελισμὸ ἀνάμεσα στοὺς δύο στίχους (νέος τινὰς ὀπού 'θα ὀψέ, καὶ σφάζομαι κτλ.) — διασκελισμὸς γίνεται καὶ στοὺς στ. 13 καὶ 11. Ἡ ἀντίφασις ἀνάμεσα στὸ ὀψὲ αὐτὸ καὶ στὸ δώδεκα μέρους τοῦ ἐπόμενου στίχου ἴσως νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ποιητὴ νὰ διορθώσῃ τοὺς στ. 11 - 12. Τὸ ἐθάλλον τοῦ τέλους τοῦ στίχου ὀφείλεται σὲ ἐπιτυχητὴ ἀνάγνωσις τοῦ συναδέλφου Στ. Καψωμένου (ἐντελῶς ξεθωριασμένο στὸ χειρόγραφο). Ὁ παρατονισμὸς (ἐθάλλον - ἐθάλλον) δὲν εἶναι ἀταίριαστος μὲ τὴν ἐν γένει ἐκφραστικὴ δυσκαμψία τοῦ ποιητῆ καὶ τοὺς ἄλλους, μικρότερους ἢ μεγαλύτερους, γλωσσικοὺς βιασμοὺς ποὺ παρατηροῦμε. Στ. 15 νομίζω πῶς φαίνεται καθαρὰ στὸ χφ ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχε γράψῃ ἀρχικὰ νὰ εἶρω καὶ ὕστερα διέγραψε τὸ ε (καὶ ὁ Ν. Γ. Πολίτης: ναῦρω ἢ περισπωμένη ὅμως στὸ ω εἶναι σίγουρη)· ἐσφαλμένα ὁ Morgan νὰ σύρω. Καὶ δὲν καταλαβαίνω γιατί θεωρεῖ τὴ γραφὴ αὐτὴ πλησιέστερη πρὸς τὸ κείμενο τοῦ Θεοκρίτου (βλ. παρακάτω) ἀπὸ τὴ γραφὴ ναῦρω.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ κώδ. Barocc. 216 εἶναι θεολογικό, χωρὶς καμιά σχέση μὲ τὸ ποίημα. Ὡστόσο ὁ Morgan μᾶς πληροφορεῖ πῶς μὲ τὸ ἴδιο χέρι ποῦ ἔγραψε τὸ ποίημα ἔχουν γραφτῆ καὶ τέσσερα τετράδια τοῦ κώδικος, τὰ ὁποῖα, μὲ βᾶσις τὸ ὑδάτινο σημεῖο, τὰ χρονολογεῖ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 16^{ου} αἰώνα. Αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ χρονολογία τοῦ ποιήματος, ἀφοῦ δὲν πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη ὀλίγη ἀσχετῆ, προσθήκη. Ἄλλωστε καὶ ἀπὸ ἐσωτερικοὺς (γλωσσικοὺς κ. ἄ.) λόγους, στὰ ἴδια χρόνια θὰ χρονολογούσαμε τὸ ποίημα, κοντὰ στὸν Χοῦμνο, τὸν Σαχλίκη καὶ τὸν Μπεργαδῆ.

Τὸ ποίημα δὲν εἶναι βέβαια κανένα ποιητικὸ ἀριστούργημα, ὥστόσο δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀνάξιον, ὅπως τὸ ἔκριναν καὶ οἱ δυὸ ἐκδότες. Παρ' ὅλο ποῦ εἶναι αὐτόγραφο, δὲν νομίζω ὅμως πῶς ἐκφράζει τὸν καημὸ μιᾶς πραγματικῆς ἀπαρνημένης. Μὲ θαυμαστὴ φιλολογικὴ ὀξύνοια ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἐσημείωσε τίς καταπληκτικὲς ἀναλογίαις ποὺ παρουσιάζουν ὀρισμένοι στίχοι μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ Β' εἰδυλλίου τοῦ Θεοκρίτου:

*Πᾶ μοι ται δάφναι; φέρε, Θεστυλί. πᾶ δὲ τὰ φίλτρα;
 σιέφον τὰν κελέβαν φοινικέω οἶδς ἄώτω,
 ὡς τὸν ἐμὸν βαρὸν εὔντα φίλον καταδήσομαι ἄνδρα,
 ὅς μοι δωδεκαταῖος ἄφ' ὧ τάλας οὐδὲ ποθίκει,
 οὐδ' ἔγνω πότερον τεθνάκαμες ἢ ζοοὶ εἰμές, 5
 οὐδὲ θύρας ἄραξεν ἀνάροισι. ἦ ὅα οἱ ἀλλᾶ
 ᾄχει' ἔχων ὁ τ' Ἔρωσ ταχινὰς φρένας ἄ τ' Ἀφροδίτα.
 βασεῦμαι ποτὶ τὰν Τιμαγήτιοι παλαίστραν
 αὔροισι, ὡς τιν ἴδω, καὶ μέμφομαι οἶά με ποιεῖ.*

Τις ὁμοιότητες παραδέχεται καὶ ὁ Gareth Morgan, θεωρεῖ μάλιστα, ὅπως εἶδαμε, πὼς ἡ ἀνάγνωσή του στὸν στίχο 15 νὰ σύρω (βλ. παραπάνω) «κάνει ἀκόμη πιὸ ἰσχυρὴ τὴν ὑπόθεση, ὅσοδήποτε κι' ἂν φαίνεται τοῦτο περίεργο, ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχε στὸ νοῦ του τὸν Θεόκριτο, κι' ἀκόμη ὅτι πιθανὸν τὸ ποίημα νὰ εἶναι μιὰ δοκιμὴ διασκευῆς ὄλου τοῦ εἰδουλλίου».

Ὁ Ν. Γ. Πολίτης θεώρησε τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸ εἰδύλλιο τοῦ Θεοκρίτου μᾶλλον συμπτωματική, «ἂν καὶ ἔκ τινων λέξεων [τοῦ ποιήματος] ἡδύνατό τις νὰ συναγάγῃ, ὅτι δὲν ἦτο [ἡ ἐγκαταλειφθεῖσα Κρήσσα] ἄμοιρος σχολικῆς μορφώσεως», καὶ εἶδε στὸ κρητικὸ ποίημα τὴν αὐθόρμητη ἔκφραση τοῦ ἐρωτικοῦ καημοῦ τῆς ἀπαρνημένης κόρης· οἱ ἀλλεπάλληλες διαγραφὰς καὶ διορθώσεις «καταδεικνύουν ὅποσον ἡγωνίσθη ἢ δυστυχῆς, χωρὶς νὰ καταπαλαίση τὰς δυσχερεῖας τοῦ μέτρου καὶ τῆς ρίμας». «Τὸ ἔργον τῆς δὲν εἶναι ἔργον ποιητρίας, ἀλλ' ἔργον μᾶλλον ἐρώσεως γυναικός, μονολογούσης, ἐκχεούσης τὸν πόνον αὐτῆς καὶ τοὺς ἐνδομύχους στοχασμοὺς εἰς φράσεις ἀσυναρτήτους, τὰς ὁποίας οὐδεὶς ἄλλος πλὴν μόνον ἴσως τοῦ ἐρωμένου ἔμελλε ν' ἀκούσῃ ἢ ν' ἀναγνώσῃ».

Οἱ ἀπόψεις γιὰ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία ἔχουν ἀλλάξει πολὺ στὰ 50 χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευση. Σήμερα δὲν πιστεύουμε πιά πὼς ἡ κρητικὴ λογοτεχνία εἶναι λαϊκὴ, παρ' ὅλη τὴ λαϊκὴ τῆς γλώσσας· εἶναι ποίηση ἔντεχνη, δημιουργημένη μὲ σαφῆ καλλιτεχνικὴ βούληση ἀπὸ προσωπικοὺς ποιητὲς· σήμερα ἀκόμη ἔχουμε

*) Βλ. Λίνου Πολίτη, Θέματα τῆς λογοτεχνίας μας (Ἀθ. 1947) 61, 96. Τοῦ ἴδιου, Λογοτεχνία νεοελληνικὴ καὶ λογοτεχνία εὐρωπαϊκὴ (Ἀθ. 1949). Εἰσαγωγὴ στὸν Ἑρωτόκριτο, Ἑκδοτ. Οἶκος Γ. Παπαδημητρίου (Ἀθ. 1952). Στ. Ἀλεξίου, Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς, Κρητ. Χρον. Η' (1954) 76-108. Ἀντίθετα: Ε. Κριάρης, Ὁ λαϊκότερος χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, αὐτ. Ζ' (1953) 298-314. Βλ. τελευταία καὶ Μάρθας Ἀποστόλου Μολιέρος καὶ κρητικὸ θέατρο, αὐτ. ΙΑ' (1957) 170.

μελετήσει τις ἐπιδράσεις πού δέχτηκαν οἱ ποιητὲς αὐτοὶ ἀπὸ τῆ σύγχρονη τους δυτική (περισσότερο ἰταλική) ποίηση καὶ πῶς ἐχώνεψαν δημιουργικά τις ἐπιδράσεις αὐτές. Δὲν νομίζω πῶς τὸ ποίημα εἶναι τὸ αὐθόρμητο ξεχείλισμα τοῦ παράπονου μιᾶς ἀπαρνημένης κόρης· εἶναι ἔντεχνο δημιούργημα ἐνὸς λόγιου ποιητῆ, πού ἦταν σύγχρονα καὶ ἀντιγραφέας χειρογράφων θεολογικῶν καὶ φιλολογικῶν ἔργων· ἐνὸς ἐκπρόσωπου τῆς Ἐναγέννησης καὶ τοῦ «οὐμανισμού» πού ἔχει κατακτήσει γύρω στὰ 1500 τὴν Κρήτη. Νομίζω μάλιστα πῶς ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ μιὰ συνειδητὴ προσπάθεια διασκευῆς τοῦ Β' εἰδύλλiou τοῦ Θεοκρίτου: διασκευῆς καὶ ὄχι μετάφρασης, ἀκριδῶς ὅπως συνηθιζόταν στὰ χρόνια τῆς Ἐναγέννησης. Κάπου ἑκατὸ χρόνια δηλ. πρὶν ἀπὸ τὴ «Βοσκοπούλα» ἔχουμε μιὰ πρώτη προσπάθεια, πού ἔμεινε ὅμως ἀτελής, νὰ γραφτῆ ἓνα «εἰδύλλιο», σὰν τὰ τόσα ὅμοια πού γράφονταν στὴν Ἰταλία (λατινικά πρῶτα, ἰταλικά ὕστερῶτερα), μὲ πρότυπο τὸ Β' εἰδύλλιο τοῦ Θεοκρίτου (ἢ τουλάχιστον τοὺς πρώτους στίχους του) καὶ μὲ συνειδητὴ προσαρμογὴ στὴ σύγχρονη ζωὴ (εἰς τῶν Χανίων τὴν χώραν). Ἀπὸ μιὰ τέτοια ἀποψη τὸ μικρὸ ποίημα τοῦ κώδικα Βαροτσι παίρνει κάποια ἰδιαίτερη σημασία.

2. Η «ΦΥΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΓΑΪΔΑΡΟΥ»

Στὰ Κρητικά Χρονικά Θ' (1955) 81 - 118 ὁ κ. Λευτέρης Ἀλεξίου μᾶς ἔδωσε μιὰ καινούργια ἔκδοση τῆς «Φυλλάδας τοῦ Γαϊδάρου», τοῦ χαριτωμένου αὐτοῦ καὶ ἀσφαλῶς κρητικοῦ ἔργου, πού εἶχε τόση διάδοση στὸ λαὸ ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια. Προτάσσεται μιὰ εἰσαγωγὴ, ὅπου ἐξετάζονται τὰ ζητήματα τῆς καταγωγῆς καὶ μὲ σίγουρο αἰσθητικὸ κριτήριον ἀξιολογεῖται τὸ ἔργο, καὶ ἔπονται κριτικο - ερμηνευτικὰ σημειώματα καὶ γλωσσάριο. Ἔτσι ἡ καινούργια ἔκδοση φαίνεται, ἐξωτερικὰ τουλάχιστο, ν' ἀνταποκρίνεται πρὸς τις ἀπαιτήσεις πού ἔχουμε σήμερα ἀπὸ μιὰ νέα φιλολογικὴ ἔκδοση ἐνὸς νεοελληνικοῦ κειμένου. Δυστυχῶς ὅμως ἡ ἐξωτερικὴ αὐτὴ ἐντύπωση δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐπείγοντα «desiderata» τῆς νεοελληνικῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ἐπανέκδοση τῶν παλαιότερων κειμένων. Μὲ μιὰ βασικὴ ὅμως προϋπόθεση: πῶς οἱ ἐπανεκδόσεις αὐτές θὰ στηριχθοῦν κάθε φορὰ στὴν καλύτερη φιλολογικὴ παράδοση, στὴν καλύτερη δηλ. πηγὴ μὲ τὴν ὁποία μᾶς ἔχει παραδοθῆ τὸ κείμενο. Καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς «Φυλλάδας τοῦ Γαϊδάρου» δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἀμφιβολία: τὴν καλύτερη πηγὴ ἀντιπροσωπεύει ἡ πρώτη βενετικὴ ἔκδοση τοῦ 1539 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Stephano Da Sa-

bio. Ἀντίτυπο τῆς ἐκδόσεως ὑπάρχει στὴν Ἀμβρουσιανὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μιλάνου (Γ 89 sp. sup.) καὶ στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου (Raf. 467)¹. Ὡς συμπληρωματικὴ πηγὴ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ χρησιμοποιηθῆ καὶ ἡ δευτέρη βενετικὴ ἔκδοση. Ὅσο γιὰ τὶς μεταγενέστερες, αὐτές, ὅπως πάντα, δὲν εἶναι παρὰ ἀνατυπώσεις, ποὺ δὲν κάνουν ἄλλο πρὸς τὸ ἄλλοιώνουν σιγά - σιγά καὶ ἀυθαίρετα τὸ κείμενο.

Μὲ τὰ σημερινὰ μέσα οὔτε δύσκολο εἶναι πιά οὔτε δαπανηρὸ νὰ προμηθευτῆ κανεὶς ἀπὸ τὶς βιβλιοθηκὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ μικροταινίες ἢ φωτογραφίες χειρογράφων ἢ σπάνιων ἐκδόσεων². Τέτοιες φωτογραφίες ἔπρεπε λοιπὸν πρῶτα - πρῶτα νὰ φροντίσῃ νὰ προμηθευτῆ ὁποῖος θὰ ἤθελε νὰ ἐπανεκδώσῃ φιλολογικὰ τὴ «Φυλλάδα τοῦ Γαϊδάρου», κι' ἐκεῖ νὰ στηρίξῃ τὴν ἔκδοσή του. Καὶ ἦταν ἀσφαλῶς ἀνάγκη νὰ ἐπανεκδοθῆ τὸ χαριτωμένο αὐτὸ καὶ ἀρκετὰ πρῶιμο κρητικὸ κείμενο, γιατί ἡ μόνη φιλολογικὴ ἔκδοση ποὺ διαθέτουμε σήμερα, τοῦ W. Wagner στὰ *Carmina Graeca Medii Aevi* (τοῦ 1874), στηριγμένη σὲ μιὰ ἐπανεκδοση ἀπὸ τὸν Jacob Grimm μιᾶς βενετικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1832 καὶ σὲ μιὰ ἄλλη πολὺ νεώτερη βενετικὴ τοῦ 1871, δὲν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητικὴ, μὲ πολλὰ κακὰ γραφὰ καὶ παραναγνώσεις στὸ κείμενο.

Ὁ κ. Α. Ἀλεξίου δὲν ἀκολούθησε δυστυχῶς τὴ μόνη σωστὴ καὶ καθόλου δύσκολη αὐτὴ μέθοδο. Γιὰ τὴν ἔκδοσή του στηρίχτηκε καὶ πάλι στὴν παλιὰ ἔκδοση τοῦ Wagner. Ἀλλὰ στὸ Μουσεῖο Ἑρακλείου, ἀνάμεσα στὰ κατάλοιπα τοῦ Στ. Ξανθοῦδίδη, βρῆκε κι' ἓν' ἀντίτυπο τῆς συλλογῆς τοῦ Wagner μὲ ἰδιόχειρα σημειώματα στὰ περιθώρια τοῦ Κρητικοῦ φιλόλογου, καὶ μὲ σημειωμένο δίπλα ἓνα Ξ ἢ ἓνα Μ. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ὁ ἐκδότης «δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ἐξακριβώσῃ τί σημαίνει, μ' ὅλο ποὺ εἶχε γιὰ καιρὸ προσπαθῆσαι κι' ἐρευνῆσαι», καὶ χρειάστηκε ἡ ἐπέμβαση τοῦ κ. Μ. Μανούσκα, «περαστικοῦ ἀπὸ τὸ Ἑράκλειο», γιὰ νὰ βρεθῆ πῶς εἶναι «πολὺ πιθανὸ» νὰ φανερώσῃ τὶς γραφὰς τῆς πρώτης βενετικῆς ἐκδόσεως ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο τοῦ Μ(ονάχου). Ὁ τόμος αὐτὸς τοῦ Wagner «μὲ τὶς σημειώσεις τοῦ Ξανθοῦδίδη, ἡ σύσταση τοῦ Wagner στοὺς Ἕλληνας νὰ ξαναμελετήσουν τὰ κείμενα καὶ ἡ ἐκτίμησή τοῦ ἐκδότη πρὸς τὴ Φυλλάδα»—«ἦταν τὰ κίνητρα τῆς ἀπόφασής του νὰ καταπιαστῆ μ' αὐτὴ τὴν ἔκδοση». Κίνητρα ἀναμφισβήτητα εὐγενικά, ὅχι ὅμως καὶ ἀρκετὰ γιὰ ν' ἀντικαταστήσουν τὴ

¹) Βλ. Ἐ. Legrand, *Bibliographie hellénique des XVe et XVIIe siècles* (Paris 1885), τόμ. 1, 234.

²) Στὸ Στοιχειώδες τῆς νέας ἐλληνικῆς φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης προσπαθῶ ν' ἀπκρισῶ ἓνα τέτοιο μικρὸ φωτογραφικὸ ἀρχειοπαλιότερων νεοελληνικῶν κειμένων, ποὺ εἶμαι πρόθυμος νὰ τὸ θέσω στὴ διάθεση τῶν νεοελληνιστῶν.

βασική προϋπόθεση πού ἀναφέραμε, νά στηριχτή δηλ. ἡ καινούργια ἐκδοση στήν πρώτη βενετική.

Τό Ξ ἢ Μ δηλώνει ἀναμφισβήτητα τῆ γραφῆ, τῆς πρώτης αὐτῆς ἐκδόσεως, ἀπό τὴν ὁποία ὁ ἀκαταπόνητος Ξανθουδίδης θὰ εἶχε ὑπόψη του φωτογραφία ἢ ἀντιβολή, γιὰ νά τὴ χρησιμοποιήσῃ ἴσως σὲ ἐπανεκδοση τοῦ κειμένου. Ἔτσι τουλάχιστον παρῆχαν οἱ γραφές αὐτὲς ἕνα ὑποκατάστατο τῆς πρώτης ἐκδόσεως καὶ ὑποδείκνυαν τὴ σωστὴ γραφὴ (ἢ τουλάχιστο τὴ σωστὴ πηγὴ). Ἄλλὰ ὁ κ. Ἀλεξίου, ἴσως ἐπειδὴ δὲν τὸ εἶχε καὶ γι' ἀπόλυτα σίγουρο, ἀλλὰ μόνο γιὰ «πολὺ πιθανόν», δὲν σεβάστηκε τὶς γραφές αὐτὲς, ὅπου ἦταν βέβαιες ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Ξανθουδίδου. Τὶς περισσότερες φορές «προτιμᾶ», γιὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, τὴ γραφὴ τοῦ Wagner. Δὲν ὑπάρχει ὅμως θέσις γιὰ «προτίμηση». Οἱ γραφές τῆς πρώτης ἐκδόσεως (δηλ. ὅσες εἶναι σημειωμένες μὲ τὸ Μ τοῦ Ξανθουδίδου) ἀποτελοῦν τὴν (μόνη ἄλλωστε) παράδοση τοῦ κειμένου, καὶ αὐτὴν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀκολουθήσουμε. Οἱ γραφές τοῦ Wagner δὲν ἀποτελοῦν πηγὴ· εἶναι ἀλλοιώσεις τοῦ κειμένου πού προήλθαν ἀπὸ τὶς ἐπανειλημμένες ἀνατυπώσεις. Ἀκόμη καὶ στήν περίπτωση πού ἡ γραφὴ τοῦ Wagner μᾶς φαίνεται πιθανόν ὀμαλότερη ἢ δίνει καλύτερο νόημα, ἀκόμη καὶ στήν περίπτωση αὐτὴ δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νά τὴν προτιμήσουμε, ἐφ' ὅσον ἡ γραφὴ τῆς πρώτης ἐκδόσεως εἶναι ἱκανοποιητικὴ. Καὶ φυσικὰ προτιμήσεις καθαρὰ ὑποκειμενικὲς δὲν ἔχουν καμιά ἀπολύτως δικαιολογία. Μόνο στήν περίπτωση (ἂν ὑπάρχει) πού ἡ γραφὴ τῆς α' ἐκδ. εἶναι φανερά σφαλερῆ ἢ δὲν δίνει ἱκανοποιητικὸ νόημα, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά προχωρήσουμε σὲ «διόρθωση», ὅχι πάλι νά «προτιμήσουμε» τὴ γραφὴ Wagner· καὶ ἂν ἡ γραφὴ Wagner εἶναι πραγματικὰ ἱκανοποιητικὴ, θὰ τὴ δεχτοῦμε, ἀλλὰ πάντα σὰν φιλολογικὴ «διόρθωση», ὀφειλόμενη σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς ἀνατυπωτὲς - ἐκδότες, πού θὰ σκόνηταψε στὸ δύσκολο ἢ σφαλερὸ κείμενο τῆς α' ἐκδ.

Ὁ κ. Α. Ἀλεξίου ὅχι μόνο δὲν ἔδωσε καμιά σημασία στὴ μαρτυρία τοῦ Ξανθουδίδου γιὰ τὴν α' ἐκδ. (τὶς γραφές τὶς σημειωμένες μὲ Μ) καὶ προτίμησε τὶς χειρότερες γραφές Wagner, ἀλλὰ προχώρησε πολὺ περισσότερο καὶ «διόρθωσε» σὲ πάρα πολλὰ σημεία τὸ κείμενο. Τὶς διορθώσεις αὐτὲς τὶς δηλώνει τὶς περισσότερες φορές μὲ ἀραιότερα στοιχεῖα, συχνὰ ὅμως καὶ δὲν τὶς δηλώνει καθόλου. Στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ὅλες αὐτὲς οἱ διορθώσεις εἶναι αὐθαίρετες καὶ περιττὲς· τὸ κείμενο εἴτε ἀποκαθίσταται, μὲ βᾶση τὴν α' ἐκδ., πολὺ καλύτερα ἀπ' ὅ,τι τὸ «διορθώνει» ὁ νέος ἐκδότης, εἴτε δὲν ἔχει καμιά ἀπολύτως ἀνάγκη ἀπὸ διόρθωση.

Εἶναι ἀδύνατο ν' ἀναφέρουμε τὶς ἀπειρες περιπτώσεις κακῶν ἀπο-

καταστάσεων και κακῶν διορθώσεων. Ἐνδεικτικὰ μόνο θ' ἀναφέρουμε μερικά χωρία α) ὅπου ἡ γραφή τῆς α' ἐκδ. ἀποκαθιστᾶ πέρα γιὰ πέρα τὸ χωρίο, και β) ὅπου ἡ «διόρθωση» τοῦ ἐκδότη εἶναι ἄστοχη και περιττή. (Μὲ W σημειώνεται ἡ ἔκδοση Wagner, μὲ B ἡ πρώτη βενετική ἔκδοση).

α) Ἀποκατάσταση μὲ βίαση τῆ βενετική ἔκδοση

Στ. 21 ἀδύνειπεν ὁ γάδαρος W : ἀτύχειπεν B. Ὁ ἐκδ. «προτιμᾷ» τὸ ἀδύνειπε, μολονότι παρτηρεῖ πὼς ρῆμα ἀδυεύω δὲν ὑπάρχει σήμερα.

126 νὰ μᾶς διδάξης W : νὰ μᾶς διαιάξης B. Κι' ἐδῶ ὁ ἐκδ. προτιμᾷ τῆ γραφῆ W, γιὰτὶ τὸ νὰ μᾶς διαιάξης «δὲ λέει τίποτα».

192 βόδια και χοιρίδια W : βόδια μὲ τὰ χοιρίδια B. Ὁ ἐκδ. ξέρει τὸ βόδια μὲ τὰ χοιρίδια, ἀλλὰ παρτηρεῖ πὼς «ἂν και μετρικὰ καλύτερο, προτίμησα τὸ πρῶτο, σὺν πιδ σύμφωνο μὲ τὸ σύνολο». Γιὰτὶ εἶναι τὸ πρῶτο «πιδ σύμφωνο μὲ τὸ σύνολο» ὁμολογῶ πὼς δὲν καταλαβαίνω. Στὸν προηγούμενο στίχο ἔχουμε ἐπίσης πρόβια μὲ τὰ γίδια (W και B), πὸ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς μὲ τὸ βόδια μὲ τὰ χοιρίδια τοῦ ἐπόμενου. Ἀλλὰ τὸν προηγούμενο αὐτὸν στίχο, πάλι δὲν ξέρω γιὰτὶ, ὁ ἐκδ. τὸν διορθώνει (σιωπηρὰ μάλιστα) και πρόβια και γίδια.

204 παῖς ἀρνιαῖς W (μὲ σημειωμένη στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆ διορθωση ἀμαρνιαῖς). Ἔτσι διορθώνει (τυπώνει δηλ. ἀρνιαῖς) και ὁ ἐκδ. Ἡ γραφῆ τοῦ B εἶναι κνον:κά : ἀμαρνιαῖς. (Ἰδία περίπτωση και στὸ ἀργίον τοῦ στ. 230 — ἀγίον B).

262 εἰς τὸ μαλλί, εἰς τὴν οὐραν, ὄλω: εἰὲν ὁμοιάζει W: ὁ B μᾶς δίνει κι' εἰς τὴν οὐραν. Και οὐρά σημαίνει χρῶμα (χουιά - χροά > χρᾶ > οὐρά, κατὰ τὴν πειστικὸτητα ἔτυμολογία τοῦ Κοραῆ, Ἄτακτα 2, 278) και βρίσκουμε τὴ λέξη και σ' ἄλλα κείμενα: Λίβιστρος στ. 2549, Γεωργιλᾶς, Θανατικὸν στ. 173 (Wagner), Κυπριώτικα Ἐρωτικὰ βλ. ἐκδ. Σιαπκαρᾶ - Πιτσιλλίδη Γλωσσάριο. Θέλει και ρώτημα πὼς ἡ γραφῆ αὐτὴ δίνει ἀπείρως προτιμότερο νόημα και πὼς πολὺ εὐκολα τὸ ἀρχαῖκὸ και ἰδιωματικότερο οὐραν (lectio difficilior!) ἔγινε ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους μετατυπωτὲς πολὺ εὐκολα οὐραν; Ὁ ἐκδ. ὅμως προτιμᾷ τῆ γραφῆ W μὲ τὴν ἐξῆς δικαιολογία: «Μὰ ἡ γρηά [γρ. γριά] δὲν ἔβλεπε καλὰ (κοίταξε στ. 251): τὴν οὐρὰ ὅμως τοῦ Παρδίτη μποροῦσε νὰ τὴν πιάση, ὅταν τὸν χᾶιδε, και νὰ τὴν ξέρη καλὰ!»

β) Δείγματα περιττῶν διορθώσεων

Στ. 13 - 14 W :

Λάχανα τὸν ἐφόρτωνεν, ἀντίδια και μαρούλια,
πράσα, ραπάνια, κάρδαμα, κρομμύδια και γογγύλια.

Τοὺς στίχους αὐτοὺς, πὺ τοὺς βρῖσκουμε αὐτούσιους καὶ στὸ Β, ὁ ἐκδ. τοὺς ἀνακάτεψε καὶ τοὺς διόρθωσε ὡς ἑξῆς:

*Λάχανα τὸν ἐφόρωτε, κρεμμύδια καὶ μαρούλια,
ραπάνια, ἀντίδια, κάρδαμα, πράσα, κοκκινόγούλια*

μὲ τὴν ἀκόλουθη δικαιολογία: «Ἀντικατάστησα τὰ γογγύλια μὲ τὰ κοκκινόγούλια, γιὰ νὰ ἐπαναφέρω τὴν ὁμοιοκαταληξία. Γι' αὐτὸ μετατόπισα ὠρισμένες λέξεις». Ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ τὴν ὁμοιοκαταληξία, χωρὶς ἀμφιβολία, μὲ μεγάλη τέχνη· ὥστόσο ἀτελεῖς ὁμοιοκαταληξίες ἔχουμε καὶ ἄλλου, π. χ. στ. 245 - 6, 273 - 4, 373 - 4 κ. ἄ., τὶς ὁποῖες ὁ ἐκδ. ἀφήνει ἀδιόρθωτες (στὸν στ. 118 παραδιορθώνει μάλιστα τὸ πάντα σὲ πάντας, εἰσάγοντας ἔτσι αὐτὸς ἀτελεῖ ὁμοιοκαταληξία). Γιατὶ λοιπὸν ὅλη αὐτὴ ἡ ἀναστάτωση σὲ τούτους τοὺς στίχους;

Μεγάλο ἀνακάτωμα χωρὶς λόγο ἔφερε ὁ ἐκδ. καὶ στοὺς στ. 245 - 250, μεταθέτοντας τοὺς στ. 245 - 6 ὕστερ' ἀπὸ τοὺς 247 - 8. «Ἔτσι — παρατηρεῖ — ἡ πασίγνωστη παροιμία πηγαίνει στὸ τέλος τῆς ὀμιλίας τῶν γονιῶν τῆς Ἀλεπούς, ὅπου ἔχει πιδὸ πολὺ τὸν τόπο τῆς». Παρεξήγηση. Ἡ «πασίγνωστη παροιμία» (π' ἀφήνει σπύτια φρωκικά κτλ.) εἶναι ἴσια - ἴσια «τῆς γρᾶς τὸ καταλόγι». Σωστὰ λοιπὸν οἱ στ. 245 - 6 προηγούονται ἀπὸ τοὺς στ. 247 - 8 πὺ περιέχουν τὴν παροιμία. Ὁ ἐκδ. τοποθετεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 249 εἰσαγωγικά, νομίζοντας πὺς μὲ τὸ «καταλόγι» ὁ ποιητὴς ἐννοεῖ τὴν ἱστορία τῆς γριᾶς χήρας («Ἀρχίζει τὸ Καταλόγι πὺ εἶναι μέρος τῆς ἐξομολόγησής τῆς Ἀλεπούς» σημειώνει). Ἀλλὰ τότε πὺς τελειώνει αὐτὸ τὸ καταλόγι; Τὰ εἰσαγωγικά κλείνουν μόνον στὸν στ. 302, ὅπου ὅμως τερματίζεται καὶ ὅλη ἡ ἐξομολόγησις τῆς Ἀλεπούς.

Στοὺς ἴδιους στίχους ἔχουμε καὶ πολλὰς ἄστοχες καὶ περιττὰς διορθώσεις — καὶ ὄχι ὅλες σημειωμένες μὲ ἀραιωμένα στοιχεῖα γιὰ νὰ ξεχωρίζουν. Π. χ. ὄντινα ἀντὶ δτινα [καὶ τὸ δτινος θὰ τὸ ἔκανε ὁ ἐκδ. οὐτινος;], πὺ ἀφήνει: π' ἀφήνει, τοῦ κώλου του: στὸν κώλο του, γυρεύγει, μαγειρεύγει: γυρεύει, μαγειρεύει, ἐγὼ σιὲς χῆρες: γιὰ τὶς χῆρες, ταῖς ἔχω: τοὺς ἔχω, μιὰ χῆρα: καὶ χῆρα, καλὰ πὺ δὲν ἐθώρει: καλὰ οὐδὲν ἐθώρει, ἠμπόρει: ἠμπόρει [γιὰ τὴν προτίμησε τοὺς ἀρχαϊκότερους τύπους ἀπὸ τοὺς τόσο γνήσιους κρητικούς σὲ -ειε;], ἐπόταταξεν: ἐπόταξεν, μιὰν ὄρνιθα: καὶ ὄρνιθα, νὰ παραβγῆ στὴν πόρταν τῆς: ν. π. τὴν π. τῆς. Καὶ κάτι ἄλλο: στ. 246 ὁ W παρέχει γροικῆσετέ το ὄλοι. Ἡ γραφὴ Β εἶναι γροικῆσετε τί λέγει. Τὴ γραφὴ αὐτὴ γνωρίζει ὁ ἐκδ., προτιμᾷ ὅμως τὴν πρώτη. Ἴδου ἡ δικαιολογία: «Καὶ δὴ πάλι ὁ Ξ (Μ) σημειώνει [τί λέγει, πὺ εἶναι ἀπαράδεχτο, γιὰ τὴν χάλαι τὴν ρίμα. Καὶ τὸ ὄλοι δὲ ριμάρει μὲ τὸ καταλόγι, ἀλλὰ συμφω-

νοῦν τουλάχιστο τὰ φωνήεντα, πού λογαριαζόταν ἀρκετό». Τὰ πράματα ὅμως εἶναι καθαρὰ· ὅπως εἶπαμε καί στήν ἀρχή, δέν ἔχουμε νά διαλέξουμε ἀνάμεσα σέ δυο γραφές, ἀλλά μόνο ν' ἀκολουθήσουμε τή γραφή πού παρέχει τὸ Β. Ἐάν ἡ γραφή αὐτή «χαλάει τή ρίμα», πιδό νόμιμο εἶναι νά ἐπιχειρήσουμε διόρθωση δική μας, παρά ν' ἀκολουθήσουμε τή γραφή W, πού δέν ἀντιπροσωπεύει τίποτα. Ἄλλὰ διόρθωση δὲ χρειάζεται· ἀτελεῖς ὁμοιοκαταληξίες ὑπάρχουν καί ἄλλες (βλ. παραπάνω). Καί πῶς τὸ ξέρει ὁ ἐκδ. πῶς ὅταν συμφωνοῦν τουλάχιστο τὰ φωνήεντα «λογαριαζόταν ἀρκετό»; Ἴσως αὐτὸ νά ἰσχύει σέ ξένες μετρικὲς (assonance). Τουναντίον, ἀπ' ὅ,τι ἔχω παρατηρήσει, στὸν 16^ο αἰῶνα πιδό συνηθισμένες εἶναι οἱ περιπτώσεις ἀτελῶν ὁμοιοκαταληξιῶν ὅπου συμφωνεῖ μόνο ἡ λήγουσα (μαζί μετὸ προηγούμενο σύμφωνο, βλ. καί ἐδῶ παραπάνω 13 - 14 μαρούλια - γογγύλια).

Ἐνα δείγμα διορθώσεως βασισμένης πάνω σέ ὑποκειμενικά καλλογικὰ κριτήρια βλέπουμε στὸς στ. 281 - 2. Ἡ γραφή τοῦ W καί B εἶναι:

*Ἐγὼ τὴν ἐκωλόουονα ἐκείνην τὴν καβάκα,
καί κείνη ἐφτερούγιασε καί κρᾶζει κάκα - κάκα.*

Καμιὰ «διόρθωση» δὲ χρειάζεται· ὁ ἐκδ. ὅμως διορθώνει στὸν δεύτερο στίχο ἐφτερούγιαζε καί ἐκραζε, σημειώνοντας: «οἱ παρατακτικοὶ πιδό ταιριαστοί». Ὅμως μετὸν ἀόρ. ἐφτερούγιασε καί τὸν ἐνεστ. κρᾶζει ἡ δράση δηλώνεται ἀσφαλῶς ἐντονότερα καί δείχνει πῶς ἀμέσως μετὸ πρῶτο φτερούγιασμα ἡ ὄρνιθα ἔβαλε τίς φωνές. (Ἐς σημειωθῆ ἀκόμη πῶς καί οἱ διορθώσεις αὐτὲς δέν δηλώνονται μετὰ ἀραιὰ στοιχεῖα στὸ κείμενο).

Παραδιόρθωση ἔχουμε καί στὸν στ. 307, ὅπου W καί B παρέχουν: Ἄ με σοῦ λέγω σήμερον, νά ἴσαι εὐλογημένη, δηλ. πήγαινε, ἄς εἶσαι συχωρεμένη. Ὁ ἐκδ. ὅμως διορθώνει: Ἄ μὴν, σοῦ λέγω κτλ. — μετὸ τὴ δικαιολογία πῶς «τὸ ἄμε δέν ἔχει τὸν τόπο του».

Ἄλλη παραδιόρθωση στὸν στ. 380: ἐπεὶ μοῦ γγίζει θάνατος B (μ' ἐγγίζει W). Ὁ ἐκδ. διορθώνει τὸ ἐπεὶ σέ ἀπείς (ἀκόμη καί τὸ ἐγγίζει σέ ἀγγίζει), χωρὶς νά λάβῃ ὑπόψη του πῶς τὸ ἀπείς εἶναι τύπος νεωτερικότερος, πού προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ παλιότερο ἐπεὶ (βλ. Στ. Ξανθοῦδίδη, Ἐρωτόκριτος, σελ. 409 - 410).

Παραδιόρθωση εἶναι καί τὸ κρεῖ τον στὸν στ. 447. Ὁ W παρέχει: ἰλιλιπουρδᾶ καί κρεῖ τον, ὁ B ὅμως μᾶς δίνει τὴ σωστὴ γραφή (γνωστὴ στὸν ἐκδ.) καί κρού τον = κρούει τον, τὸν χτυπᾶ. Πῶς δέν ὁμοιοκαταληκτεῖ ἀπόλυτα μετὸν ἐπόμενον στίχο (ἰρίτοι) εἶδαμε πῶς δέν ἔχει σημασία. Τὸ κρούω (καί κρούω) = χτυπᾶ εἶναι συνηθέστατο

στὰ κρητικά κείμενα (βλ. καὶ Γλωσσάριο Ἐρωτοκρίτου), καὶ ὁ τύπος *κρού* ἄντι *κρούει* κανονικώτατος καὶ καθόλου «ὀλότελα ἀνύπαρχτος», ὅπως θέλει ὁ ἐκδ. Τὸ *κρεῖ τον* τῶν μεταγενέστερων ἐκδόσεων (ἀπ' ὅπου ἢ γραφή W) προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὴν πρόθεση τῶν ἐκδοτῶν τῆς Βενετίας νὰ διορθώσουν τὴν ὁμοιοκαταληξία ἢ καὶ στὸ λόγο ὅτι δὲν τοὺς ἦταν πολὺ κατανοητὸ τὸ *κρού τον*. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως εἶναι ὅτι τὸ ἡμιστίχιο βρίσκειται αὐτοῦσι οὐ στὸ πρότυπο τῆς Φυλλάδας, στὸ Συναξάριον τοῦ τιμημένου Γαδάρου, στ. 310: *τζίλιμπουρδᾶ καὶ κρού τον* (W σελ. 121).

Τὸ *κρεῖ τον* ὁ ἐκδ. ἐξηγεῖ «τὸν χρεῖει» καὶ μᾶς δίνει τὴν πληροφορία πὼς τὸ ρ. εἶναι κοινότατο στὴν Κρήτη, καὶ στὸ γλωσσάριο παρέχει τὴν ἐρμηνεία «ἀλείφω, ἐπιχρίω, πσασλείδω» (ἢ τελευταία σημασία μου φαίνεται μάλλον ἀπίθανη). Τὸ ρ. εἶναι ἀσφαλῶς κοινότατο καὶ στὴν Κρήτη καὶ σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἐκδ. φαντάζομαι πὼς τοῦ δίνει ἐδῶ τὴ σημασία τοῦ «λερώνω», «γεμίζω ἀκαθαρσίες», κι' αὐτὸ γιὰτι παρερμηνεύει, φοβοῦμαι, καὶ τὸ ρ. *τσιληπουρδῶ* (πρὸ τὸ γράφει παντοῦ ἐσφαλμένα *τζίλιμπουρδῶ*). Στὸ γλωσσάριο γράφει γιὰ τὸ ρῆμα: «ἀόριστη ἢ σημασία του. Τὰ δύο συνθετικά του φανερώνουν ἀκατονόμαστες φυσικὲς λειτουργίες. Συμπεριφέρομαι μὲ ἀναίδεια, μὲ βαναυσότητα». Αὐτὴ ἢ τελευταία εἶναι ἡ μόνη σημασία τοῦ ρ. καὶ δὲν εἶναι καθόλου ἀόριστη. Πρόκειται ἄλλωστε γιὰ ρῆμα ἀρχαῖο, *σιληπουρδῶ*, πρὸ κι' αὐτὸ σημαίνει: «συμπεριφέρομαι βάνουσα». Τὸ δεύτερο συνθετικὸ ἔχει ἀσφαλῶς σχέση μὲ τὸ ρ. *πέρθουμι*, τὸ πρῶτο ὅμως εἶναι ἀγνώστου ἐτύμου. Ὁ γάιδαρος λοιπὸν ἐδῶ δὲν ἐκτελεῖ, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδ., «ἀκατονόμαστες φυσικὲς λειτουργίες», ὥστε νὰ «κρεῖι» τὸν λύκο, ἀλλὰ ἀπλούστατα ἀρχίζει νὰ συμπεριφέρεται μὲ ἀναίδεια, κλοτσώντας τον δηλ. καὶ χτυπώντας τον. Τὸ διηγεῖται ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ λύκος παρακάτω, στ. 493: *ὡσάν ἐτσιληπούρδηεν, ἐξάφρου ἐδωσέ με, | καὶ μέσα εἰς τὸ κούτελο ἢ κοπανιὰ ἔσωσέ με*. Τὸ *ἐδωσέ με* σημαίνει, φυσικά, «μὲ χτύπησε» (συνηθέστατο τὸ *δίδω σ'* αὐτὴ τὴ σημασία, βλ. Γλωσσάριο Ἐρωτοκρίτου), ἀδιάφορο ἂν κι' ἐδῶ ὁ ἐκδ., ἀγνοώντας πάλι προφανῶς τὴ σημασία τοῦ ρήματος, *παραδιορθώνει κι' ἔμπωσέ με*.

Τοὺς νόστιμους στίχους 515 - 516:

*Δὲν ἔχω γιὰ τὴν γνώσιν του οὐδὲ τὴν πονηρίαν,
ἀμ' ἔχω πὼς ἐγέλασε ἐμᾶς τὰ δυὸ θηρία*

(δηλ. δὲν τῶχω, δὲν μὲ μέλει γιὰ τὴ γνώση του, πὼς εἶναι δηλ. ὁ γάιδαρος γνωστὸς καὶ πονηρὸς, ἀλλὰ μὲ μέλει, μὲ πειράζει πὸς γέλασε ἐμᾶς τὰ δυὸ θηρία), ὁ ἐκδ., πρὸ φαίνεται ὅτι δὲν τοὺς κατάλαθε, τοὺς παραδιορθώνει καὶ τοὺς καθιστᾶ πλαδαροὺς καὶ ἀνόητους:

Λέν ἔχω ἔγώ τήν γνῶσιν του οὐδὲ τήν πονηρίαν,
 ἀμμ' ἔχει αὐτός, πού γέλασεν ἐμᾶς τὰ δυὸ θηρία [!].

Τελειώνοντας θέλω ν' ἀναφέρω μερικές ἄστοχες ἐρμηνεῖες ἢ ἐτυμολογίες λέξεων, πού ἐπιχειρεῖ ὁ ἐκδ. στίς Σημειώσεις του καί στό Γλωσσάριο, καί πού δείχνουν, νομίζω, ὄχι ὅση θά ἔπρεπε οἰκείωση μὲ τήν παλαιότερη γλώσσα τῶν κειμένων αὐτῶν. Ἀκόμα καί τὸ πολυτιμότερο γλωσσάριο τοῦ Ξανθοῦδίδη στήν ἔκδοση τοῦ «Ἐρωτόκριτου» φαίνεται συγχά πὼς δὲν τὸ ἔχει συμβουλευθῆ.

Ἔτσι τῆ λέξη ἀναθιβάνω καί ἀναθιβάλλω γράφει ὁ ἐκδ. μὲ ὕψιλον (ἀναθυβάλλω, ἔτσι καί τὸ ἀθυβολῆ) καί θεωρεῖ τῆ λ. «σχηματισμένη μὲ συμφυρμὸ τοῦ ἀναμιμνήσκομαι μὲ τὸ θυμοῦμαι — χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπόψη τήν ἐτυμολογία τοῦ Κοραῆ ἀπὸ τὸ ἀντιβάλλω καί ἀντιβολῆ (ἤδη στὰ Εὐαγγέλια, Λουκ. 24, 17, «τίνες οἱ λόγοι οὔτοι οὐς ἀντιβάλλετε πρὸς ἀλλήλους») καί τοῦ Χατζιδάκι ἀπὸ τὸ ἀμφιβολῆ > ἀφιβολῆ > ἀθιβολῆ, ἐτυμολογίες πού ἀναφέρονται καί οἱ δυὸ στὸ Γλωσσάριο τοῦ Ἐρωτόκριτου (λ. ἀθιβολῆ).

Γιὰ τήν τόσο συνηθισμένη στὰ κρητικὰ κείμενα προστακτικὴ ἐνεστώτος βλέπεσε (ἢ βλέπεσαι) στῆ σημασία τοῦ «πρόσεχε» ἔχει γράφει ἔκτενῶς ὁ Ξανθοῦδίδης στίς Σημειώσεις του (σελ. 391)⁹, χωρὶς νὰ βρῆ ὀριστικὴ λύση γιὰ τήν προέλευσή της (βλ. καί Γλωσσάριο λ. βλέπω· τήν προστακτικὴ ὁ Ξανθοῦδίδης στήν α' ἔκδοση γράφει: βλέπεσαι, στῆ δεύτερη ἔκδοση [1929] προτίμησε τῆ γραφὴ βλέπεσε). Ὁ ἐκδ. δὲν δέχεται τίς ἐρμηνεῖες τοῦ Ξανθοῦδίδη καί γράφει βλέπε σε. Καί παραδέχεται ὅτι «ξενίζει βέβαια κι' ἔτσι ἡ διατύπωση τῆς αὐτοδιάθεσης», ἀλλὰ βρίσκει ὅτι «ἐρμηνεύεται ἱκανοποιητικὰ σὰν ἐπίδραση ἀπὸ τὰ πάγκοινα τότε ἰταλικά: guardati!». Μιὰ τέτοια ἐρμηνεία τοῦ τύπου εἶναι, κατὰ τῆ γνώμη μου, ὀλότελα σφαλερῆ καί ἀπαράδεκτη. Ἀντίθετα ἀπὸ τίς ρομανικὲς ἢ ἄλλες γλώσσες, ἡ ἑλληνικὴ ποτὲ δὲν δηλώνει τῆ μέση διάθεση περιφραστικὰ: μὲ βλέπω ἀντὶ βλέπομαι, μὲ πλένω ἀντὶ πλένομαι, σὲ ντύνεις, τὸν ντύνει ἀντὶ ντύνεσαι, ντύνεται! Ἐκτός ἀπ' αὐτὸ ἐπίδραση μιᾶς ξένης γλώσσας στὸ πνεῦμα τὸ ἴδιο μιᾶς ἄλλης, πού εἶναι τὸ συντακτικὸ, εἶναι κάτι τελείως σπάνιο καί, ὅσο ξέρω, δὲν ἔχει πιστοποιηθῆ οὔτε μιὰ τέτοια περίπτωση στῆ γλώσσα μας. Πὼς μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε λοιπὸν μιὰ τέτοια τελείως παρὰ φύσιν διαστρέβλωση τῆς γλώσσας γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε ἕναν μεμονωμένο τύπο:

⁹ Βλ. ἀκόμη καί Περνὸ [H. Pernot], Τὸ κρητικὸ «βλέπεσαι», Νέα Ἔστια 12 (1932) 986, καί τίς παρατηρήσεις, στὸν ἴδιο τόμο, τῶν Α. Τζάρτζανου (σελ. 1052), Ν. Τωμαδάκη (σελ. 1053) καί Ε. Κριεαῖ (σελ. 1108).

Τὸ *καταμιτώνω* ὁ ἐκδ. ἐρμηνεύει, ἀπὸ τοὺς μίτους, τίς κλωστὲς τοῦ ἀργαλιοῦ: μπλέκω, μπερδεύω. Εἶναι ἡ ἔτυμολογία ποὺ εἶχε δώσει ὁ Ξανθουδίδης (BNJb. 5 [1926 - 27] 369) «περὶ τοὺς στήμονας εἰς τὰ μιτάρια, καὶ τροπικῶς ἐμπλέκω τινὰ ἢ συλλαμβάνω εἰς παγίδα, ζημιῶ, ἀπατῶ (ἢ κατὰ δηλώνει ἐπίτασιν)». Νομίζω πὼς προσφεύστερα ἐρμήνευσε τὴ λέξη σὲ πρόσφατο δημοσίευσμά του ὁ Γ. Σπυριδάκης⁴ συνδυάζοντάς την μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ «μιτωτοῦ». *Καταμιτώνω* ἐσήμαινε ἀρχικὰ ἀναφέρω τοὺς παραβάτες τῶν ὑφαντικῶν νόμων στὸν *μιτωτή*, κα. ταγγέλλω, καὶ ὕστερα ἐπίσης: συκοφαντῶ, διαβάλλω, ἀπατῶ. Σήμερα ἡ λέξη ἀκούγεται στὴν Κάρπαθο, Κρήτη, Ρόδο, Κάλυμνο κ. ἄ. μὲ τίς σημασίες: *καταγγέλλω*, *κατηγορῶ*, *ἐπιπλήττω*, *ὕβρίζω*, *συκοφαντῶ*, *ἐμπλέκω* τινὰ εἰς κατηγορίας, *διαδίδω* μυστικόν τι.

Καὶ τὸ *καταβολώνω* τοῦ στ. 530 (*ἀνόητους μᾶς ἔδειξε κι' ἑκαταβολώσέ μας*) δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη τὴ σημασία «κάνω κάποιον ἀνάπηρο ἀπὸ τὸ ξύλο, ξεκάνω στὸ ξύλο», ὅπως γράφει ὁ ἐκδ. "Ἄν σήμερα τὸ *αβολώνω* ἔχει στὴν Κρήτη καὶ τὴ σημασία τοῦ «ἐπιφέρω κακόν, ἀκρωτηριάζω» (Γλωσσ. Ἐρωτοκρ. λ. *ἀβολωμένος*), ἡ λέξη ἐδῶ συνάπτεται περισσότερο μὲ τὴν ἀρχικὴν σημασία τοῦ (*ἀσβολώνω*: γεμίζω κάποιον ἀσδόλη, στάχτη, ἐπομένως μουντζουρώνω, ντροπιάζω.

Ὅσο γιὰ τὸ *μουσδουγέει*, μὲ λίγη περισσότερη προσοχὴ θὰ μποροῦσε νὰ πιστοποιηθῆ καὶ ἡ σημασία καὶ ἡ ἔτυμολογία του. Δὲν σημαίνει «ἴσως μέλος τοῦ κορμιοῦ», οὔτε «τὸ πρῶτο συνθετικὸ θυμίζει τὸ πόσθη» [!]. Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο εἶναι φανερὸ πὼς εἶναι συνώνυμο μὲ τὸ *ἀπελατίκι* (στ. 496) καὶ τὸ *ματσούκι* ποὺ ὑποδηλώνεται μὲ τὸ *ἐξωματζουκῶνει* (στ. 456) καὶ σημαίνει ὅ,τι καὶ οἱ λέξεις αὐτές, δηλ. *ρόπαλο* καὶ *μάλιστα* *ρόπαλο* πολεμικόν. Μὲ τὴν ἐλευθεροστομία ποὺ διακρίνει τὸ ποίημα, ἰδίως στὸ τέλος του, ὁ ὑπαινιγμὸς εἶναι σαφής, πρόκειται ὅμως πάντα γιὰ παρομοίωση (ἄστοχη εἶναι γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ρ. *ἐξωματζουκῶνω* στὶς σημειώσεις καὶ στὸ γλωσσάριο: «γιὰ ὑποζύγια σὰ βρίσκονται σὲ ὄργασμό»). Τὴ λέξη ἔχει ἀποθησαυρίσει κιόλας ὁ Δουκάγγιος: *πουσδογάνον*, καὶ τὴ συνάπτει μὲ τὸ τουρκικὸ *pusdogan*, ἐρμηνεύοντάς «*clava ferrea militaris, qua in praeliis Turci utuntur*» (σιδερένιο πολεμικὸ *ρόπαλο* ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦν οἱ Τούρκοι στὶς μάχες). Καὶ στὸ παλαιὸ τουρκοελληνικὸ λεξικὸ τοῦ Χλωροῦ (ὑπόδειξη τοῦ συναδέλφου κ. Στ. Π. Κυριακίδου) ἀναφέρεται ποζ-τογάν «*ρόπαλον ἔχον κεφαλὴν ὡς τοῦ ἰέρακος*».

⁴) Γ. Σπυριδάκης, Τὸ ἔργον τοῦ *μιτωτοῦ* κατὰ τὸ Ἐπαρχιακὸν Βιβλίον Ἀέοντος τοῦ Σοφοῦ. *Mélanges Merlier* 2, 417 - 423 (κυρίως σελ. 420 κέ.).

3. «ΕΡΩΦΙΛΗ»

Κοντά σε τόσες άλλες αξιόλογες συμβολές στην αποκατάσταση και στην έρμηνεία των κρητικών κειμένων, ο κ. Στυλιανός Ἀλεξίου έδωσε στα Κρητικά Χρονικά Η' (1954) 133 - 134 και 244 - 253 μερικές φιλολογικές παρατηρήσεις στο κείμενο τής «Ἐρωφίλης». Ὅπως πάντα, οί παρατηρήσεις τοῦ κ. Ἀλεξίου δείχνουν δξόνοια φιλολογική και ἀποκαθιστοῦν σε πολλά σημεῖα τῆ σωστή γραφή. Θά εἶχα ὅμως κι' ἔδω νά κάμω τήν ἴδια παρατήρηση πού ἔκαμα σχετικά μέ τήν ἔκδοση τής «Φυλλάδας τοῦ Γαϊδάρου». Ὅχι μόνο για τήν ἐπανέκδοση, ἀλλά και για παρατηρήσεις ἐπάνω στο κείμενο — τουλάχιστον όταν ἔχουν τήν ἔκταση πού ἔχουν οί παρατηρήσεις τοῦ κ. Ἀλεξίου — ἀπαραίτητο εἶναι νά βασιζόμαστε στα χειρόγραφα και στίς πρώτες ἐκδόσεις, πού μάς παραδίδουν ἀuthεντικά τὸ κείμενο. Βέβαια ὁ κ. Ἀλεξίου στηρίχτηκε στήν καινούργια ἔκδοση τοῦ Ξανθουδίδη (1928) και στο κριτικό τῆς ὑπόμνημα, (καθὼς και σε μιὰ μεταγενέστερη ἔκδοση τοῦ 1772 πού φυλάσσεται στο ἱστορικό Μουσείο Κρήτης βλ. σελ. 133). Ξέρουμε ὅμως δυστυχῶς πὼς ἡ ἔκδοση τῆς «Ἐρωφίλης» ὑστερεῖ κατά πολύ ἀπὸ τῆ μνημειακή ἔκδοση τοῦ «Ἐρωτόκριτου» και ἀπὸ ἄλλες ἐργασίες τοῦ μεγάλου κρητικοῦ φιλόλογου. Τὸ κριτικό ὑπόμνημα εἶναι ἀνεπαρκές-στατο, και πολλές γραφές πού δέχτηκε ὁ ἐκδότης (ὁ ὁποῖος ὑπερεξετίμησε, κατά τῆ γνώμη μου, τὸ χφ Legrand) δὲν ἱκανοποιοῦν ἡ ἔκδοση συμπληρώθηκε, ὅπως εἶναι γνωστό, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ξανθουδίδη κι' ἔτσι εἰσεχώρησαν ἀκόμη πολλά τυπογραφικά και ἄλλα λάθη. Και κάτι ἄλλο: ὁ Ξανθουδίδης, πολύ σωστά, στηρίχτηκε κυρίως στήν ἔκδοση τοῦ Ἀμβροσίου Γραδενίγου τοῦ 1676 και στο χφ τοῦ Legrand (πού ἀκολουθεῖ φανερά ἄλλη παράδοση): χρησιμοποίησε και τὸν (κακό) κώδικα τοῦ Μονάχου (μολονότι στο τέλος τῆς εἰσαγωγῆς του ὁμολογεῖ πὼς τὸ ἔχει μετανιώσει), δὲν χρησιμοποίησε ὅμως καθόλου τήν πρώτη ἔκδοση τοῦ Ματθαίου Κιγάλα τοῦ 1637. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Κιγάλας ἀλλοίωσε τῆ γλώσσα τοῦ ἔργου και μετέτρεψε τοὺς κρητικούς ἰδιωματισμούς πρὸς τὸ λογίστερο, πράγμα για τὸ ὁποῖο δεινὰ ψέγεται ἀπὸ τὸν Γραδενίγο (φυσικά και ἀπὸ ὅλους τοὺς νεώτερους νεοελληνιστές). Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ξαναεκδίδει ὁ Γραδενίγος τὸ ἔργο, ἀποκαθιστώντας το στῆ γλώσσα στήν ὁποία τὸ ἔγραψε ὁ ποιητής.

Ὅυτε ὁ Ξανθουδίδης οὔτε, ὅσο ξέρω, κανεὶς ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἐρευνητὲς ξεκαθάρισε ποτὲ τί εἶδους «ἀποκατάσταση» ἔκαμε ὁ Γραδενίγος. Πῆρε τήν ἔκδοση τοῦ Κιγάλα και, σάν Κρητικός πού ἦταν, ξαναδιόρθωσε τοὺς λόγιους τύπους, τὸν καθέναν στῆ σωστῆ του κρητικῆ γραφή, ὅπως ὑπέθετε πὼς θά τὸν εἶχε γράψει ὁ Χορτάτης, ἦ,

άπλούστερα, βασίστηκε σέ κάποιον άλλο αυθεντικό χφ κι' έκαμε τήν έκδοσή του χωρίς νά λάβη υπόψη του τήν πρώτη έκδοση; Ἀπό πολλές ένδειξεις πού έχω συγκεντρώσει (και πού δέν είναι τοῦ παρόντος ν' ἀναφέρω) έχω καταλήξει στό συμπέρασμα, πού τό θεωρῶ ἀσφαλές, πώς ὁ Γραδενίγος χρησιμοποίησε δεύτερο χειρόγραφο. Αὐτό είναι: ἄλλωστε και τό φυσικότερο.

Πάντως, εἴτε τό ἕνα συνέθη εἴτε τό ἄλλο, ἡ έκδοση Κιγάλα δέν είναι σωστό νά μένη ἀχρησιμοποίητη γιά τήν κριτική ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς «Ἐρωφίλης». Κύριες πηγές δέν υπάρχουν ἀμφιβολία πώς είναι αὐτές πού χρησιμοποίησε ὁ Ξανθοῦδίδης: ἡ έκδοση Γραδενίγου και τό χειρόγραφο τοῦ Legrand. Ἐπικουρικά ὅμως ἡ έκδοση Κιγάλα (ὅπως ἄλλωστε και τό χφ Μονάχου) μπορεῖ νά μάς βοηθήσῃ στή σωστή ἀποκατάσταση, ἰδίως στά σημεῖα ἐκεῖνα ὅπου οἱ δύο κύριες πηγές δέν μάς δίνουν λύση ἱκανοποιητική. Γιατί σέ πολλά σημεία μποροῦμε νά διαγνώσουμε πίσω ἀπό τή λόγια ἀποκατάσταση τοῦ Κιγάλα τήν ἀρχική γραφή τοῦ χειρογράφου πού εἶχε ἐκεῖνος υπόψη του, και πού ἀποτελεῖ μιὰ τρίτη, αὐτοτελή και αυθεντική πηγή. Σέ πολλά ἀπό τά χωρία πού ἐξετάζει ὁ κ. Ἀλεξίου πραγματικά ἡ έκδοση Κιγάλα δίνει τή σωστή λύση, ὅπως θά φανῇ μέ τ' ἀκόλουθα¹.

Ἔρχομαι τώρα στήν ἐξέταση τῶν ἐπί μέρους παρατηρήσεων τοῦ κ. Στ. Ἀλεξίου:

Ἀφιέρωση στ. 13. Σωστά ὁ Ἀλ. προτείνει νά γραφῇ τήν τραγωδία ἀξιο ποῖημα ἀντί τήν Τραγωδία, ἀξιο ποῖημα (Ξ). Ἔτσι ἄλλωστε έχει και ὁ Γρ.: τήν Τραγωδιᾶξιο. Ἡ πρότασή του ὅμως νά διορθωθῇ τό τύχης πού ἀκολουθεῖ σέ τέχνης (τήν τραγωδιᾶ ἀξιο ποῖημα τῆς τέχνης μου ν' ἀφήσω) δέν μέ βρίσκει σύμφωνον. Καί ὁ Κ έχει: τήν Τραγωδιᾶν ἀξιον ποῖημα τῆς τέχνης μου... Δέν νομίζω ἄλλωστε ὅτι τό παραδεδομένο τύχης δέν δίνει καλὸ νόημα. Θά ἦταν κάποια καυχησιολογία ν' ἀποκαλῆ ὁ μόνος του ὁ ποιητῆς τό ἔργο του «ἀξιο ποῖημα τῆς τέχνης του», τῆ στιγμῇ πού ὁ ἴδιος, στ. 65 κέ., τόσο μετριόφρονα μιλεῖ γιά τόν ἑαυτό του; και μάλιστα ἀποδίδει ἀκριβῶς στήν Τύχη τῆ μέτρια ἀξία τοῦ ἔργου, ἀντίθετα πρὸς τό δικό του θέλημα και τίς πεθυμίες του. Καί ἡ στίξη στοὺς στ. 13 - 14 νομίζω πὸς πρέπει νά διορθωθῇ:

τήν Τραγωδιᾶ, ἀξιο ποῖημα τῆς τέχνης μου, ν' ἀφήσω
νά βγῆ ξεω δέν ἠθέλησα, πριχοῦ τήνε σιολιῶ κτλ.

¹) Σημειῶμαι σέ φωτογραφίες τῶν ἐκδδ. 1637 και 1676. Ἀλ. = διορθώσεις Στυλ. Ἀλεξίου, Ξ = ἐκδ. Ξανθοῦδίδη, Σ = Σάθα, Γρ = Γραδενίγου, Κ = Κιγάλα, Μ = χφ Μονάχου, Χ = χφ Legrand.

μέ διασκελισμό ανάμεσα στους δυο στίχους· αλλιώς τὸ ν' ἀφήσω μένει μετέωρο.

Ἀφιέρωση 71. Ἀντίθετα πρὸς τὴν προγενέστερη ἐρμηνεία μου ἡ μοῦ κόψα = (παθητ.) «μοῦ κόπηκαν» (μέ ὑποκείμενο τὰ φτερά), συμφωνῶ ἀπόλυτα μέ τὸν Ἄλ., ποῦ δέχεται ὡς σωστή γραφή ὄχι τὸ μοῦ κόψα Ξ, ἀλλά τὸ μοῦ κόψ' Σ (καλύτερα μοῦκοψ' Ἄλ.) μέ ὑποκείμενο τὸ Ἐκείνη (ἢ Τύχη). Ἀλλωστε αὐτὴ εἶναι καί ἡ γραφή τῶν πηγῶν: μοῦ ἴκοψ' ὄνταν Γρ: μοῦκοψ' ὄταν Κ. Ἡ γραφή μοῦ κόψα τοῦ Ξ δὲν δικαιολογεῖται ἀπὸ πουθενά (στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα δὲν ἀναφέρεται τίποτα).

A 97 - 98

γιατὶ σὲ κάποιον φταίσιμον ἔπεσα ἀπαιτός μου,
λογιάζοντάς το μοναχὰς θαυπώνεται τὸ φῶς μου.

Δὲν χρειάζεται, νομίζω, ἡ διόρθωση Ἄλ.: ...ἔπεσα, κι' ἀπαιτός μου | λογιάζοντάς το... Ἡ χασμωδία ἔπεσα - ἀπαιτός δὲν εἶναι μοναδική στήν «Ἐρωφίλη», καί τὸ ἀσύνδετο ἀνάμεσα στους δυο στίχους δὲν εἶναι ἀρκετὴ δικαιολογία (θὰ μπορούσε νὰ μπῆ ἄνω τελεία στὸ τέλος τοῦ στ. 97· ὁ στ. 98 λέγεται παρενθετικά), ἀντίθετα, ταιριάζει ἀπόλυτα μέ τὸ ἔντονο πάθος ποῦ ἐκφράζεται σ' ὄλο αὐτὸ τὸ μέρος (ἡ ἐξομολόγηση τοῦ Πανάρετου στὸν Καρπόφορο). Ἦς σημειωθῆ ὅτι καί ὁ Κ ἔχει τὴν ἴδια γραφή: ὅτι εἰς μέγαλον πταίσιμον ἔπεσα ἀπαιτός μου.

A 274. Θεωρῶ εὐστοχώτατη τὴ διόρθωση Ἄλ.:

στὸν πόλεμ' ὀλομόναχος νὰ μπαίνω μ' εἶδες, κρίνω

(ἀντὶ μηδὲ κρίνω Ξ), κι' αὐτὸ μολονότι οἱ πηγές συμφωνοῦν στὴ γραφή μηδέ. Γιατὶ δὲν εἶναι μόνο τὸ Μ ποῦ παρέχει τὸ μηδέ (ὅπως νομίζει ὁ Ἄλ.), ἀλλά καί ὁ Γρ: νὰ ἔμπω μηδὲ κρίνω (καί ὄχι μουδὲ κρ., ὅπως ἐσφαλμένα ἀναγράφει τὸ ὑπόμνημα Ξ). Ὁ Κ: νὰ ἐμβαίνο οὐδὲν κρίνω. Ἡ γραφή νὰ μπαίνω, ποῦ εἶναι ἡ γραφή τῶν Μ + Κ (καί Ἄλ), ἴσως νὰ εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὸ νὰ ἔμπω: Γρ (καί Σ, Ξ).

A 311 - 2

καθὼς πάντα ἴμου σκλάβος σου καὶ δοῦλος μπιστικὸς σου
οὐδένα πράμα ἔκαμα δίχως τὸν ὀρισμὸ σου...

Ὁ τρόπος ποῦ τὸ γράφει ὁ Ξ δηλώνει πῶς τὸ ἐρμηνεύει: «πάντα ἴμου» (προτιμότερο τότε πάντα ἴμου, ὅπως ὁ Ἄλ. — ὁ Σ: πάντα μου, ὅπου τὸ μου νοεῖται γενικὴ τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας). Ὁ Ἄλ. προτείνει: κι' οὐδένα πράμα, γιατί ἡ φράση ἀνήκει στὴν ἐξηρητημένη

⁹⁾ Ἑλληνικά 12 (1952) 148.

πρόταση και δὲν πρόκειται για κύρια πρόταση (ἢ κύρια πρόταση ἀρχίζει στὸν στ. 313: δὲν εἶν' προεπὸ κτλ.). Ἡ διόρθωση Ἄλ. βρῖσκει στήριγμα στὴ γραφὴ τοῦ K:

καθὼς πάντ' ἤμουν σκλάβος σου καὶ δοῦλος πιστικός σου
κι' οὐδέναν πράγμα ἔκαμα...

Ὡστόσο ὁ Γρ γράφει πάντομον σὲ μιὰ λέξη, ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ ἐννοεῖ πάντα μου καὶ ὄχι πάντα ἴμου (πάντα ἤμουν): καὶ μὲ τὴ γραφὴ αὐτὴ ἡ σύνταξη εἶναι ἀπολύτως ἰκανοποιητικὴ, ἀφοῦ πιά ἔχουμε ἓνα μόνο ρῆμα τῆς ἐξηρητημένης προτάσεως (ἔκαμα) καὶ ὄχι δυὸ (<ἤ>μου<ν>, ἔκαμα) καὶ δὲν μᾶς χρειάζεται ὁ συμπλεκτικὸς σύνδεσμος. Θὰ ἐννοήσουμε φυσικὰ ὄντας (ὦν):

καθὼς, πάντα μου σκλάβος σου καὶ δοῦλος μπιστικός σου,
οὐδ' ἓνα πράγμα ἔκαμα...

Ἄλλὰ καὶ μὲ τὴ γραφὴ πάντα ἴμου (=ἤμουν) δὲ χρειάζεται τὸ καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 312, μόνο ποὺ ἡ σύνταξη γίνεται κάπως πολυπλοκώτερη: καθὼς πάντα ἴμου σκλάβος σου καὶ, δοῦλος μπιστικός σου, οὐδ' ἓνα πράγμα ἔκαμα... Νομίζω ὅμως προτιμότερο τὸ πάντα μου τοῦ Γρ. (Τὸ γεγονός ὅτι ὁ K παρέχει: πάντα ἤμουν... κ' οὐδέναν δὲν εἶναι ἀποφασιστικό. Ἡ γραφὴ Γρ ἔχει πάντα μεγαλύτερη βαρύτητα).

A 367. Εὐστοχώτατη ἢ διόρθωση νὰ κατεβοῦ στὸν Ἄδῃ Ἄλ. (ἀντὶ νὰ κατεβοῦ Γρ καὶ Σ Ε). Ἔτσι: νὰ κατεβοῦν εἰς τὸν Ἄδῃ καὶ ὁ K!

A 591 κέ. Τὸ τρίστιχο αὐτὸ μ' ἀπασχόλησε κι' ἐμένα ἄλλοτε⁹. Ὁ Ἄλ. δέχεται τὴν ἐρμηνεῖα μου, πὼς ὑποκ. τοῦ ἔχου χάρη πρέπει νὰ εἶναι τὰ βρόγια, καὶ προτείνει μόνο νὰ γράψουμε καὶ μετ' αὐτὸ καὶ νὰ ἐννοήσουμε τὴ γλυκύτητα. Δὲ βλέπω ὅμως τὸ λόγο τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς τῆ «γλυκύτητα» (ἢ λέξη δὲν ὑπάρχει, θὰ νοηθῆ ἀπὸ τὸ γλυκιά=γλυκά, οὐδ., τοῦ στ. 592) μποροῦν νὰ ὑπονοοῦν τόσο τὸ αὐτὸ ὅσο καὶ τὸ αὐτιά. Ἄλλὰ ὁ Ἄλ. προχωρεῖ σὲ ριζικότερη διόρθωση, στηριζόμενος περισσότερο στὸ χφ M (Μὰ λυόστα σὰν τὰ...) καὶ προτείνει τελικὰ:

Μᾶλλιος τόσά 'ν' τὰ βρόγια τὰ δικά σου
γλυκιά, καὶ μετ' αὐτὸ τόση ἔχου χάρη,
π' ὅποιο κι' ἄν ἐμπερδέσα φχαριστᾷ σου.

(παρκατάω μάλιστα προτιμᾷ στὸν 3ο στίχο νὰ γράψουμε κι' ἀνὲ μπερδέσου ὅπως τὸ X). Ἄν ἐξαιρέσουμε τὸ τελευταῖο (κι' ἀνὲ μπερδέσου), ποὺ δὲ βρῖσκω γιατί πρέπει νὰ τὸ προτιμήσουμε, καὶ τὸ μετ' αὐτὸ τοῦ 2ου στίχου, γιὰ τὸ ὅποιο ἐγινε παραπάνω λόγος, μεταβολὴ ἀπὸ τὸ κεί-

⁹) ἔ. ἀ. (Ἑλληνικά 12 [1952] 148).

μενο Γρ⁴ γίνεται στον 1ο στίχο: *Māllios tã tãsa brochia tã dikã sou | glukia* Γρ: *Māllios tãsa 'n' tã brochia* κτλ. 'Αλ. (τόσα 'ν' γλυκιά = τόσο είναι γλυκά). 'Η διόρθωση εξομαλύνει πολύ τή σύνταξη και φαίνεται αναγκαία. Τò τόσα 'ν' τã | βρόχια εύκολα μπορεί νά έγινε τόσα τã βρ., κι' από κεῖ τã τόσα βρ.

A 597 - 600. Πείθομαι τώρα απόλυτα ότι ή παλιότερη έρμηνεία μου ('Ελληνικά 12 [1952], ε. α.) του χωρίου είναι λανθασμένη. Τò ανεβάσεις πραγματικά δέν μπορεί νά έχη μέση σημασία και ό διασκελισμός από τò ένα τρίστιχο στό άλλο δέν είναι ό μοναδικός. Καί ή γραφή Γρ είναι τò ίδιο: μὰ τã βροχία αυτã τã χρουσωμένα | σιόν ούρανό δνια θέλεις ανεβάσεις. Τò τ' άκονισμένα του χφ Μ δέν υπάρχει λόγος νά τò προτιμήσουμε από τò χρουσωμένα των τριών άλλων πηγών (Γρ X K).

B 121 κέ. 'Ο Ξανθουδίδης:

...πώς μιὰ σκοτεινιασμένη
στράτα θωροῶ, κ' εύρίσκουμου σήμερο σφαλισμένη
σέ δέντρο, δάση πυκνερά, κι' άγρια με τριγυρίζου
θεριά, και πώς με τρώσινε τάχα με φοβερίζου.

Στό κείμενο αυτό προτείνει ό 'Αλ. τήν (εύκολη άλλωστε) διόρθωση: πώς 'ς μιὰ σκοτεινιασμένη κτλ. και έρμηνεύει: «μου φαίνεται κ' εύρίσκουμου σήμερο σφαλισμένη (=άποκλεισμένη) σέ μιὰ σκοτεινιασμένη στράτα». 'Αλλά τότε δέν γίνεται καμιά σύνδεση με τούς παρακάτω στίχους: σέ δέντρο, δάση πυκνερά...

Οί πηγές παρέχουν:

πώς μιὰ σκοτεινιασμένη
Στράτα θωροῶ και βροσκομου σήμερο σφαλισμένη
Και δέντρα άγρια, πυκνερά δάση με τριγυρίζου,
Θεριά και πώς με τρώσινε, τάχα με φοβερίζου (Γρ)

pos mnia scotignasmegni
strata thoro, chie euriscumu mognamu sfaglistmegni
se dhedri, dhasa picnera chi agria me trigirisu
theria, che pos me trossine tacha me foverisu (X)

κ' εις μιαν σκοτεινιασμένη
στράταν θωροῶ και βροσκομαι δίχως του σφαλισμένη.
Με δένδρα δάση πυκνερά, και άγρια με τριγυρίζουν
θερία και πώς θέν νά με φαν, τάχα με φοβερίζουν (K)

⁴) Στόν στ. 593, τυπογραφικό προφανώς λάθος, ό Γρ έχει μ' όποιο (άντι π' δ' ποιο) έτσι και ό Σ.

Νομίζω πὼς μὲ τὸ συνδυασμὸ τῶν πηγῶν μποροῦμε ν' ἀποκαταστήσουμε :

πὼς 'ς μιὰ σκοτεινιασμένη
στράτα θωρῶ καὶ βροῖσκουμον δίχως του σφαλισμένη,
μὲ δέντρα, δάση πυκνερά, κι' ἄγρια μὲ τριγυρίζου
θεριά, καὶ πὼς μὲ τρώσινε τάχα μὲ φοβερίζου.

Τὸ βροῖσκουμον, πιστοποιημένο ἀπὸ Γρ καὶ X, εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὸ βροῖσκομαι τοῦ K. Τὸ σήμερο Γρ, μόνια μου X, δίχως του K παρέχουν ὅλα καλὸ νόημα· ὡστόσο τὸ σήμερο φαίνεται· κάπως ἄτονο δίπλα στὰ δραματικότερα καὶ ταυτόσημα μεταξὺ τους μόνια μου καὶ δίχως του. Προτίμησα τὸ δεύτερο, γιὰτι δὲ βλέπω γιὰ ποῖο λόγο θ' ἄλλαζε ὁ K τὸ μόνια μου σὲ δίχως του (τὸ πολὺ πολὺ νὰ τὸ διόρθωνε : μόνη μου), ἐνῶ τὸ X συχρὰ ἀλλάζει αὐθαίρετα τὸ κείμενο. Καὶ τὸ μὲ δέντρα ἐνώνει θαυμάσια τοὺς στ. 123 - 4 μὲ τοὺς δυὸ προηγούμενους, ἐνῶ τὸ καὶ Γρ καὶ σὲ X δημιουργοῦν ἀσύνδετα. Τὰ δέντρα καὶ τὰ πυκνερά δάση βροῖσκονται στὴ σκοτεινιασμένη αὐτὴ στράτα. Ἴσως θὰ ἦταν καλύτερο νὰ διορθώναμε καὶ : τριγυρίζα, φοβερίζα, γιὰ νὰ συμφωνοῦν μὲ τὸν παρ. βροῖσκουμον. Ἄλλὰ καὶ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν παρατακτικὸ στὸν ἐνεστώτα δὲν εἶναι ἀνώμαλο.

B 140. Ἡ γραφὴ πὸν ξύπνου, πὸν δέχτηκε ὁ Ξ στὸ κείμενο, εἶναι τοῦ X (pu xirpu). Ὁ Γρ κιάξυπνο (κακό), ὁ Σ (δηλαδὴ οἱ μεταγενέστερες βενετικές ἐκδόσεις) κ' ἔξυπνο (λάθος ὁ Ξ στὸ ὑπόμνημα), πὸν εἶναι προφανῶς διόρθωση τῆς γραφῆς Γρ, ὁ K πὸν ἔξυπνους, κάτω ἀπὸ τὸ ὅποιο πρέπει ἀσφαλῶς νὰ διακρίνουμε πὸν ξύπνου τοῦ ἀρχικοῦ χειρογράφου.

B 226. σ' ἴντα κατάρθε σήμερο (ὁ Βασιλιός). Ὁ Ξανθουδίδης στὸ γλωσσάριο ἐξήγησε : «ἀόρ. τοῦ κατέρχομαι : κατέπεσε, κατήντησε». Ἡ λέξις πιστοποιεῖται καὶ σήμερα στὴν Πελοπόννησο (*Ἀλ.) καὶ στὸ νόημα ταιριάζει ἀπόλυτα. Ὁ Ἄλ. προτείνει κάπως δειλὰ («ἴσως γραπτέον») : κακά ῥθε. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει χάσμα στὸ X· ἀλλὰ τὴ σωστὴ γραφὴ τοῦ Γρ κατάρθε πιστοποιεῖ καὶ ὁ K: εἰς τὸ κατῆλθεν.

B 350. Ἡ προτεινόμενη ἀπὸ τὸν Ἄλ. ἀλλαγὴ στίξεως (τελεία ἀντὶ γιὰ κόμμα) στὸ τέλος τοῦ στίχου εἶναι αὐτονόητη. Ἔτσι ἄλλωστε ἔχουν καὶ ὁ Γρ καὶ ὁ Σ (δηλ. ὅλες οἱ βενετικές ἐκδόσεις). Τὸ κόμμα τοῦ Ξ θὰ εἶναι ἀσφαλῶς τυπογραφικὸ λάθος ἀπὸ τὰ πολλὰ τῆς ἐκδόσεως. Τὰ ποτὲς - ποιτὲς τῶν στ. 351 κέ. εἶναι κακὴ γραφὴ τοῦ Γρ πὸν τὴν ἀκολούθησαν ὅλες οἱ βενετικές ἐκδόσεις (καὶ φυσικὰ καὶ ὁ Σ) καὶ τὸ χφ M. Ὁ K παρέχει κι' ἐδῶ τὴ σωστὴ γραφὴ : ποίτε - ποίτε.

B 383. Ἀμφιβάλλω ἂν πρέπει νὰ διαβάσουμε μὲ τῶν Περωῶ ῥχα

κάμει, όπως προτείνει ο Ἄλ. (τὸν Πέροσo Ξ, δημιουργεῖ μετρικὸν παρατονισμό), καὶ νὰ ἐννοήσουμε : μὲ (τὸν βασιλιά) τῶν Περσῶν. Ὁ Γρ τὸν Περσό ᾿χα κάμει καὶ ὁ Κ: μὲ τὸν Πέροσην (τὸ X το Perso, ποῦ δὲ μᾶς βοηθᾶ). Μᾶλλον θὰ πρέπη νὰ διαβάσουμε : μὲ τὸν Περσό ὁ Χορτάτσης κάμει: κι ἄλλους παρατονισμοὺς: τοῖ πυράμιδες. Καὶ ὁ ἐπόμενος στίχος πρᾶξιδίδεται σωστὰ στὸν Γρ (χωρὶς χασμοδία) καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ υἱοθετήσουμε τὴν ἐξομάλυνση (ὅπως νομίζω) τοῦ X. Τὸ βασιλιὸ ἀντάμι, ποῦ δημιουργεῖ τὴ χασμοδία, ἀντὶ βασιλιῶν εἶνα ἄσφαλῶς τυπογραφικὸ λάθος τοῦ Ξ (καὶ ὁ Σ: τῶ βασιλειῶν).

Τυπογραφικὸ λάθος εἶναι ἄσφαλῶς καὶ τὸ ἀπεφάσισε τοῦ Γ 96, ποῦ διορθῶνε ὁ Ἄλ. σὲ ἀποφάσισε. Ἔτσι, ἀποφάσισε, ἔχουν καὶ ὁ Γρ καὶ ὁ Σάθας. Τὸ ἴδιο, λάθος τυπογραφικὸ, ὑποθέτω πὼς θὰ εἶναι καὶ τὸ δίχως ἀντὶ διχῶς τοῦ Δ 194: δίχως (σωστὰ) ἔχουν καὶ ὁ Γρ καὶ ὁ Σ: ὁ τύπος μαρτυρεῖται σὲ πολλὰ παραδείγματα, ὅχι μόνο στὸ ἓνα παράλληλο (Α 161), ποῦ ἀναφέρει ὁ Ἄλ., καὶ ἀπὸ ἄλλα κρητικὰ κείμενα.

Δ 455

τὴ νύκτα μέρα βούλειςαι, σὰ νὰ ἴμουν τυφλωμένος
γὴ μοιτάρον δίχως νοῦ λωλὸς καὶ ξεπεσμένος
πὼς εἶμαι, νὰ μοῦ πῆς κ' ἐσὺ

Στὸν 3ο στίχο ὁ Ἄλ. προτείνει νὰ γραφῆ πὼς εἶναι (ἐνν. ἡ νύκτα μέρα) καὶ νὰ τελειώση ἡ παρενθετικὴ φράση στὸ ξεπεσμένος. Νομίζω πὼς ἡ φράση παραγίνεται ἔτσι στρυφνὴ καὶ περίπλοκη. Τὸ εἶμαι πι-στοποιεῖται καὶ ἀπὸ τίς δυὸ πηγές (Γρ καὶ Κ: τὸ X λείπει στὸ σημεῖο αὐτό: μόνο τὸ Μ ἔχει εἶναι) καὶ παρέχει, νομίζω, πολὺ ἱκανοποιητικὸ νόημα. Πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε: Θέλεις (ἐνν. νὰ μοῦ παραστήσης) τὴ νύκτα γιὰ μέρα, σὰ νὰ ἴμουν τυφλός, ἢ (θέλεις) νὰ μοῦ πῆς κι' ἐσὺ πὼς εἶμαι ὀλότελα δίχως νοῦ, τρελὸς καὶ ξεπεσμένος.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΚΡΗΤΗΣ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 16^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Στὸν κώδικα 918 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας (Mss. Ital. Cl. VII, ἀριθ. 918/8392) F^ο 90r κ. ἐξ., ὕστερα ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν 100 πόλεων τῆς Κρήτης, πὺν δημοσίεψα στὸν προηγούμενο τόμο (I A' σ. 277 κ. ἐξ.) τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» ἀναφέρονται διάφορες στατιστικὲς πληροφορίες, σχετικὲς μὲ τὴ διοικητικὴ διαίρεση τῆς Κρήτης τὸ 16. αἰῶνα, μὲ τὰ φρούρια, τὰ χωριά καὶ τὸν πληθυσμὸ τῆς.

Δὲν ἀναφέρεται στὸ χειρόγραφο πότε σταχυολογήθηκαν οἱ εἰδήσεις αὐτές. Ἐπειδὴ ὅμως στὸ f 92r ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἀπογραφὴ ἔγινε, ἅμα ἔλαψε ἡ ἐπιδημία τῆς πανούκλας τοῦ 1592, ἡ ὁποία, ὅπως μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ Πασκουαλίγκο (βλ. Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας τόμ. III, Ἡράκλειο 1953, σ. 64 κ. ἐξ.) βᾶστηξε μέχρι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1593, συμπεραίνω πὼς ἡ ἀπογραφὴ πὺν δημοσιεύεται ἔδῳ ἔγινε τὸ 1593 ἢ τὸ 1594.

Οἱ εἰδήσεις αὐτές ἔχουνε ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Κρήτη τοῦ τέλους τοῦ 16. αἰῶνα, σ' ὅτι ἀφορᾶ τὴ διοικητικὴ διαίρεση τοῦ νησιοῦ καὶ τὸν πληθυσμὸ του καὶ γι αὐτὸ ἀξίζει νὰ δημοσιευτοῦν. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς διοικητικῆς διαίρεσης τῆς Κρήτης κατὰ τὴ Βενετοκρατία, ἡ ὁποία διατηρήθηκε, σχεδὸν ἡ ἴδια, μέχρι σήμερα, ἐπιφυλάσσομαι νὰ πραγματευθῶ στὴν ἔκδοσή τοῦ Καστροφύλακα. Ἐδῳ περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω ὅτι :

Οἱ Βενετοὶ μόλις ἔγιναν κυρίαρχοι τῆς Κρήτης, τὴν ὁποίαν ὀνόμαζαν Regno (Βασίλειο) ἐφαρμόσανε σ' αὐτὴ τὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς Μητροπόλεως τους. Διαίρεσαν τὸ νησί σὲ ἕξι sestieri (διαμερίσματα), ὅπως διαιροῦντανε καὶ ἡ Βενετία, καὶ ἔδωσαν σ' αὐτὰ τὶς ἴδιες ὀνομασίες τῶν sestieri (συνουκιῶν) τῆς Βενετίας.

1) Τὸ sestiere Canaregio' περιλάμβανε τὶς τοῦρμες (πὺν ἔγιναν ἔπειτα Καστελιανίες) : Σητεία, Γεράπετρα, Λασιθι, Μεραμπέλο.

2) Τὸ sestiere San Marco' περιλάμβανε τὶς τοῦρμες : Μπελβεντέρε, Πεδιάδα, Πεζοκούναβα (περιοχὴ Πεζῶν - Κουνάβων).

3) Τὸ sestiere San Croce' περιλάμβανε τὶς τοῦρμες : Μονοφάτσι, Καινούργιο, Πυργιώτισσα.

4) Τὸ sestiere Castello' περιλάμβανε τὶς τοῦρμες : Ἀπάνω Σύβριτος (Ἀμάρι), Μυλοπόταμο καὶ Ἄριο (ἢ Ἄγριο).

5) Τὸ sestiere San Paolo' περιλάμβανε τὶς τοῦρμες : Κάτω Σύ-

βριτος (Ἅγιος Βασίλειος), Καλαμώνας (ἐπαρχ. Ρέθυμνου) καὶ Ψυχρὸ (Ἀποκόρωνας).

6) Τὸ sestiere Dorsoduro περιλάμβανε τὶς τοῦρμες: Κουφὸς (ἀνατολ. τμήμα ἐπαρχίας Κυδωνίας), Κίσσμος καὶ Ἄρνά (Σέλινο).

Ἡ διοικητικὴ αὐτὴ διαίρεση βάσταξε ὡς τὸ 14. αἰώνα, ὅποτε ἡ νῆσος διαιρέθηκε σὲ 4 territori (διοικητικὲς περιφέρειες), ποὺ ἀντιστοιχοῦν:

I. Στὴ διοίκηση τῆς Σητείας, μὲ ἔδρα τὴν πόλη τῆς Σητείας, στὴν ὁποία περιλαμβανότανε ὁλόκληρη ἡ σημερινὴ ἐπαρχία Σητείας μὲ τὰ 53 (κατὰ τὸν Καστροφύλακα) χωριά της καὶ ἡ Καστελανία τῆς Γερά πετρας μὲ ἔδρα τὸ Καστέλι τῆς Γεράπετρας καὶ τὰ 18 χωριά της.

II. Στὴ διοίκηση τοῦ Χάντακα μὲ ἔδρα τὴν πόλη τοῦ Χάντακα, ποὺ ἦτανε καὶ πρωτεύουσα ὅλης τῆς Κρήτης. Ἡ διοίκηση τοῦ Χάντακα εἶχε 8 καστελανίες:

1) Τὴν Καστελανία τοῦ Μαλεβιζίου μὲ ἔδρα τὸ Καστέλι Μαλεβιζίου, ποὺ ἦτανε κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Κεραμούτσι. Εἶχε τὴν ἔκταση τῆς σημερινῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας περίπου καὶ ἀριθμοῦσε 34 χωριά, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ Καστροφύλακα (1583).

2) Τὴν Καστελανία Καινούργιου (Nuovo), μὲ ἔδρα τὸ Καστέλι Καινούργιου, ποὺ τὰ ἔρειπιά του σώζονται πάνω καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριὸ Καστέλι Καινούργιου. Εἶχε 58 χωριά καὶ καταλάμβανε τὴν ἔκταση τῆς σημερινῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας.

3) Τὴν Καστελανία Μπελβεντέρε μὲ ἔδρα τὸ Καστέλι Μπελβεντέρε, ποὺ ἦτανε πάνω στὸ λόφο «Κάστελος», κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Καστελιανὰ Μονοφατίου. Περιλάμβανε ὁλόκληρη τὴν σημερινὴ ἐπαρχία Βιάννου καὶ μέρος τῆς ἐπαρχίας Μονοφατίου. Εἶχε 70 χωριά, σύμφωνα μὲ τὸν Καστροφύλακα.

4) Τὴν Καστελανία Μεραμπέλου μὲ ἔδρα τὸ Καστέλι Μεραμπέλου, ποὺ ἦτανε πάνω στὸ λόφο τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τῆς σημερινῆς πρωτεύουσας τοῦ Λασιθίου. Εἶχε τὴν ἔκταση τῆς σημερινῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας καὶ ἀριθμοῦσε 20 χωριά.

5) Τὴν Καστελανία Πεδιάδας μὲ ἔδρα τὸ Καστέλι Πεδιάδας. Εἶχε 98 χωριά καὶ τὴν ἔκταση τῆς σημερινῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας.

6) Τὴν Καστελανία Τεμένους μὲ ἔδρα τὸ Καστέλι Τεμένους, πάνω ἀπὸ τὸ σημερινὸ Κανλι Καστέλι. Εἶχε τὴν ἔκταση τῆς σημερινῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας καὶ 52 χωριά.

7) Τὴν Καστελανία Bonifacio μὲ ἔδρα τὸ Καστέλι Μονοφατίου ποὺ ἦτανε στὸ σημερινὸ χωριὸ Τσιφουτὶ Καστέλι τῆς ἴδιας ἐπαρχίας. Ἡ ἔκτασί της ἦτανε ἡ ἴδια μὲ τὴν ἔκταση τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Μονοφατίου, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμήμα πρὸς τὰ ἀνατολικά, ποὺ ἀνῆκε

στὴν καστελανία Μπελβεντέρε, ὅπως εἶπα παραπάνω· εἶχε 111 χωριά.

8) Τὴν Καστελανία τῆς Πυργιώτισσας (Priotissa) μεῖ ἔδρα τὸ Καστέλι Πυργιώτισσας, ποῦ ἦτανε στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Γέρο Ποταμοῦ, κοντὰ στὸ Τιμπάκι. Καταλάμβανε τὴν ἔκταση τῆς σημερινῆς δμώνυμης ἐπαρχίας καὶ εἶχε 22 χωριά.

Στὴ Διοικητικὴ περιφέρεια τοῦ Χάντακα ἀνῆκε καὶ τὸ ὄροπέδιο τοῦ Λασιθιοῦ, δηλαδὴ ἡ σημερινὴ ἐπαρχία Λασιθίου. Δὲν ἀποτελοῦσε ὅμως καστελανία, τουλάχιστο στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Βενετοκρατίας, ἀλλὰ ἐξαριτώντανε ἀπευθείας ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διοίκηση τοῦ Χάντακα, ἀφοῦ, ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ του, ἀνῆκε κατὰ κυριότητα στὸ Δημόσιο.

III. Στὴ διοίκηση τοῦ Ρέθυμνου μεῖ ἔδρα τὴν πόλη τοῦ Ρέθυμνου. Εἶχε 3 καστελανίες :

1) Τὴν Καστελανία Μυλοπόταμου μεῖ ἔδρα τὸ Καστέλι Μυλοπόταμου, ποῦ ἦτανε στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ Πανόρμου. Εἶχε τὴν ἴδια ἔκταση μετὰ τὴ σημερινὴ δμώνυμη ἐπαρχία καὶ 72 χωριά, σύμφωνα μετὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Φραγκ. Μπασιλικάτα.

2) Τὴν Καστελανία Ἀμαρίου (τὴ βυζαντινὴ Ἀπάνω Σύβριτο) μεῖ ἔδρα τὸ Καστέλι Ἀμαρίου, ποῦ ἦτανε στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Θρόνος τῆς ἴδιας ἐπαρχίας. Εἶχε 58 χωριά κατὰ τὸν Μπασιλικάτα καὶ καταλάμβανε τὴν ἔκταση τῆς σημερινῆς δμώνυμης ἐπαρχίας. Καὶ

3) τὴν Καστελανία τοῦ Ἀγ. Βασιλείου (Κάτω Σύβριτος) μεῖ ἔδρα τὸ Καστέλι Ἀγ. Βασιλείου, ποῦ ἦτανε ὅπου τὸ σημερινὸ δμώνυμο χωριό. Ἡ Καστελανία Ἀγ. Βασιλείου εἶχε τὴν ἔκταση τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας καὶ 65 χωριά κατὰ τὸν Μπασιλικάτα.

IV. Στὴ διοίκηση τῶν Χανίων μεῖ ἔδρα τὰ Χανιά. Εἶχε 4 Καστελανίες :

1) Τὴν Καστελανία τοῦ Ἀποκορώνου μεῖ ἔδρα τὸ χωριὸ Καστέλι Ἀποκορώνου, ποῦ ἦτανε κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Καλύβες τῆς ἴδιας ἐπαρχίας. Εἶχε τὴν ἔκταση τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου καὶ 50 χωριά κατὰ τὸν Μπασιλικάτα.

2) Τὴν Καστελανία Κισάμου μεῖ ἔδρα τὸ Καστέλι Κισάμου, ποῦ διατηρεῖ τὸ βενετσάνικο ὄνομα Καστέλι. Εἶχε τὴν ἔκταση τῆς σημερινῆς δμώνυμης ἐπαρχίας καὶ 118 χωριά κατὰ τὸν Μπασιλικάτα.

3) Τὴν Καστελανία Σελίνου μεῖ ἔδρα τὸ Καστέλι Σελίνου, ποῦ ἦτανε στὴ σημερινὴ Παλιόχωρα Σελίνου. Εἶχε τὴν ἔκταση τῆς σημερινῆς δμώνυμης ἐπαρχίας καὶ 59 χωριά κατὰ τὸν Μπασιλικάτα.

4) Στὴ διοίκηση τῶν Χανίων ὑπαγότανε καὶ ἡ περιφέρεια τῶν Σφακίων, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἀποτελοῦσε Καστελανία. Εἶχε ἰδιότυπη διοίκηση. Διοικούντανε ἀπὸ Προβλεπτή, εὐγενῆ, βενετσάνο ἀπὸ τὰ Χα-

νιά, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν ἔδρα του στὸ Καστέλι, ποὺ ἦτανε κοντὰ στὴ Χώρα Σφακίων.

Ἡ περιφέρεια τῆς περιοχῆς τῶν Χανίων, δηλαδὴ ἡ σημερινὴ ἐπαρχία Κυδωνίας ὑπαγότανε ἀπ' εὐθείας στὴ διοίκηση τῶν Χανίων ὅπως καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ Ρέθυμνου, ἡ σημερινὴ ἐπαρχία Ρεθύμνης, ὑπαγότανε ἀπ' εὐθείας στὴ διοίκηση τοῦ Ρέθυμνου. Ἡ πρώτη εἶχε 63 χωριὰ στὴ δικαιοδοσία της καὶ ἡ δεύτερη εἶχε 80.

Ἡ πληθυσμὸς τῆς Κρήτης στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Βενετοκρατίας ἦτανε γύρω στὶς 200.000 κατοίκους. Ὁ Ἰάκωβος Φοσκαρίνι στὰ 1579 ἔκανε λεπτομερῆ ἀπογραφή, ὅπως γράφει στὴν ἔκθεσή του (Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη, Mss. Ital. Cl. VII, ἀριθ. 631α/7476, fo 70r) καὶ βρῆκε ὅτι ἡ Κρήτη εἶχε 1070 χωριὰ καὶ 219.000 κατοίκους¹.

Ἐστερα ἀπὸ 4 χρόνια, δηλαδὴ τὸ 1583 ὁ Καστροφύλακας, ποὺ οἱ πληροφορίες του εἶναι θετικὲς καὶ ἀναμφισβήτητες, μᾶς λέει στὸ περίφημο Λίβρο του ὅτι: Ὁ Χάντακας μὲ τὴν περιφέρειά του, δηλαδὴ ὁ σημερινὸς νομὸς Ἡρακλείου, τὸ Μεραμπέλο καὶ τὸ Λασίθι, εἶχε 90179 κατοίκους (Pietro Castrolifaca, Libro de Informattion κλπ., Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη, Mss. Ital. Cl. VI, ἀριθ. 156/6005, K. 105).

Ἡ Σητεία μὲ τὴν περιφέρειά της εἶχε 22 312 κατοίκους (K. 140).

Τὸ Ρέθυμνο μὲ τὴν περιφέρειά του εἶχε 45.646 κατοίκους (K. 177) καὶ

Τὰ Χανιά μὲ τὴν περιφέρειά τους εἶχαν 48788 κατοίκους (K. 240). Δηλαδὴ ἡ Κρήτη τὸ 1583 εἶχε συνολικὰ 206.914 κατοίκους.

Ὁ Ἰω. Μοτσερίνο, μετὰ ἀπὸ 6 χρόνια, δηλαδὴ τὸ 1589, ἀναφέρει, ὅτι ἡ Κρήτη εἶχε 1087 χωριὰ καὶ 208.000 κατοίκους (βλ. Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας τόμ. I σ. 12).

Τέλος τὸ δημοσιευόμενο ἔγγραφο ἀναφέρει πληθυσμὸ τῆς Κρήτης 203.123.

¹) «...Vi sono Casali 1070, per la descrizione, ch' ho fatto fare più minutamente è stato possibile. vi sono anime 219.000 in tutti li territori fra quali da fattion sono 55545, il resto donne, putti et genti inutili, di q(ue)ste in Città sono 9618, et nelli territori il restante; di tutti questi 26693. sono obligati al serv(iti)o d(e)lla Galera, et 33349 hanno obligo di angaria alle fabbriche, et 10691, sono descritti nelle ordinanze...».

(Biblioteca di S. Marco di Venezia, Mss. Ital. Cl. VII, ἀριθ. 918/8392)
Fo 90r.

*Se bene per la publica fama delli nomi delle quattro Città che f. 90r
hoggi sono nell' Isola di Candia si potrebbe far di meno di farne
mentione, tutta uia per render menuto conto d' ogni particolar di
quel Regno, hò uoluto notar qui sotto no(n) solo nomi di esse Cit-
tà ma anco li nomi delli Castelli che ciascheduna di esse Città
hanno sotto di loro, et anco il n(umer)o delle Ville di tutto il
Regno et quante di esse Ville sono sottoposte per ciascheduno di
essi Castelli e p(ri)ma | la Città di Candia hà sotto di sè Castelli f. 90v
n(umer)o 8 : e sono li sottoscr(it)ti :²*

*Castel maluesin fra terra per Garbino lontano di Candia mi-
glia. 12. inc(irc)a³.*

*Castel nuouo fra terra per ostro lontano da Candia c(irc)a mi-
glia 24⁴.*

*Ἐν καὶ εἶναι γνωστὰ στὸ κοινὸ τὰ ὀνόματα τῶν τεσσάρων πόλεων,
ποὺ ὑπάρχουν σήμερον στὸ νησί τοῦ Χάντακα, καὶ μπορούσε κανεὶς νὰ
παραλείψει νὰ ἀναφέρει γι' αὐτές, ὅμως, γιὰ νὰ δώσω ἀκριβεῖς πλη-
ροφορίες γιὰ κάθε λεπτομέρεια τοῦ Βασιλείου ἐκείνου, ἀποφάσισα νὰ
σημειώσω παρακάτω ὄχι μόνο τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων αὐτῶν μὰ καὶ
τὰ ὀνόματα τῶν Καστελίων, ποὺ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτές ἔχει στὴν περιφέ-
ρειά της, ὡς καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν χωριῶν ὅλου τοῦ Βασιλείου, καὶ πό-
σα ἀπὸ τὰ χωριὰ αὐτὰ ὑπάρχονται στὸ καθένα Καστέλι.*

*Καὶ πρῶτα ἡ πόλη τοῦ Χάντακα ἔχει στὴν περιφέρειά της 8 Κα-
στέλια, ποὺ εἶναι τὰ παρακάτω² :*

*Καστέλι Μαλεβίζι, μεσόγειο, πρὸς ΝΔ, μακρὰ ἀπὸ τὸ Χάντακα
12 μίλια περίπου³.*

*Καστέλι Καινούργιο, μεσόγειο, πρὸς Ν, μακρὰ ἀπὸ τὸ Χάντακα
μίλια 24⁴.*

²⁾ Σωστὰ ἀναφέρει πῶς ὁ Χάντακας εἶχε 8 καστελιάνες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὅμως παράλειψε νὰ ἀναφέρει 2 : τὴν καστελιανία Πυργιώτισσας καὶ τὴν καστελιανία Μονοφατίου (Bonifacio).

³⁾ Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λ. Malvesin ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο πολιορκητικὸ μὴ χάνημα τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων βλ. Ν. Πλάτων, Περὶ τὴν ὀνομασίαν τῆς ἐπαρχίας Μαλεβιζίου, περιοδ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» ΣΤ', σ. 156.

Τὸ φρούριο τοῦ Μαλεβιζίου ἀναφέρεται μεταξὺ ἐκείνων ποὺ κατασκεύασε ὁ Pescatore. Οἱ βενετσιάνικοι χάψτες τὸ τοποθετοῦν στὴ θέση Καστέλι κοντὰ στὸ χωριὸ Κεραμούτσι, στὸ κέντρο τῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας.

⁴⁾ Ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφο τοῦ 13. αἰῶνα ὀνομάστηκε ἀπὸ τοὺς ἰδρυτές

Castel belvedere fra terra per sirocco lontan di Candia miglia 20⁵.

Castel Mirabello per leuante alla marina di tramontana lontano di Candia miglia....⁶.

Castel pedita fra terra per sirocco lontan di Candia miglia 18⁷.

Καστέλι Μπελβεντέρε, μεσόγειο, προς ΝΑ, μακρὰ ἀπὸ τὸ Χάντακα μίλια 20⁵.

Καστέλι Μιραμπέλο, προς Α, στὴ βορεινὴ παραλία μακρὰ ἀπὸ τὸ Χάντακα μίλια...⁶.

Καστέλι Πεδιάδα, μεσόγειο, προς ΝΑ, μακρὰ ἀπὸ τὸ Χάντακα μίλια 18⁷.

του Castel πιονο, ἴσως γιατί δὲν ἰδρῦθηκε ὅπως τὰ ἄλλα, πάνω σὲ ἐρείπια παλαιότερων φρουρίων. Οἱ Κρητικοί, μεταφράζοντας τὴ βενετσάνικη ὀνομασία τὸ λέγανε Καινούργιο καὶ μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ λέγεται καὶ σήμερα ὀλόκληρη ἡ ἐπαρχία. Ἀπόκτησε μεγάλη φήμη γιατί ἀντιστάθηκε ἀποτελεσματικὰ σιὸς Βενετοῦς καὶ Κρητικούς ἐπαναστάτες πού τὸ πολιορκήσαν τὸ 1364, ὅταν ἀνακήρυσαν τὴ Δημοκρατία τοῦ Ἁγ. Τίτου.

Τὸ Καινούργιο Καστέλι εἶναι γνωστὸ σήμερα μὲ τὴν ὀνομασία Ψηλὸ Καστέλι. Ἦταν πάνω στὸ λόφο, πού βρίσκεται κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Καστέλι, δυτικὰ τοῦ Ἄμπελούζου.

⁵) Τὸ φρούριό Μπελβεντέρε ἦταν πάνω στὸ λόφο, πού ἦταν κτισμένη ἡ ἀρχαία Πριανός, κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Καστελιανὰ Μονοφατσίου. Οἱ Κρητικοὶ τὸ λέγανε Ριζόκαστρο, δηλαδή κάστρο τῆς ρίζας, τοῦ βουνοῦ, καὶ ἡ ἐπαρχία Μπελβεντέρε ὀνομαζόταν ἐπαρχία Ρίζου. Κτίστηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τοὺς Γενοβέζους.

⁶) Τὸ φρούριό Μερραμπέλο κτίστηκε ἐπίσης ἀπὸ τοὺς Γενοβέζους στὴ θέση πού ἦταν ἡ ἀρχαία πόλη Λατὸ προς Καμάρα, δηλαδή πάνω στὸ λόφο, ἀνατολικὰ τοῦ σημερινοῦ Ἁγ. Νικολάου Μερραμπέλου. Σὲ βενετσάνικη ἐπιγραφή τοῦ 1602 ἀναφέρεται Castello Heraclium. Τὴν ταύτιση αὐτὴ μὲ τὸ Ἡράκλειο εἶχε ὑπόψει ὁ ἐρανοιστὴς τοῦ Καταλόγου τῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς Κρήτης πού δημοσίεψα στὸν προηγούμενο τόμο τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» (βλ. τ. ΙΑ' σ. 288) καὶ ἀναγράφει... *eraklio hoggi detto il Castello Mirabello*. Οἱ Κρητικοὶ τὸ λέγανε Βο υ λ ι σ μ ἔ ν η ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς λιμνης πού εἶναι ἐκεῖ. Οἱ Βενετσάνοι τὸ ὀνομάζανε Mirabello, ὄνομα συνηθισμένο στὴν Ἰταλία, πού ἐπεκράτησε νὰ δηλώνει καὶ σήμερα ὀλόκληρη τὴν ἐπαρχία. Στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Βενετοκρατίας ἐγκοιταλείφθηκε καὶ παροχώρησε τὴ θέση του στὸ Φρούριο τῆς Σπιναλόγκας. Στὸν κώδικα δὲν διακρίνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν μιλίων. Ὁ Μπασιλικάτα δμως (Bibl Marciana, M. Ital. Cl. VI, ἀριθ. 1683/8376 f 39r) ἀναφέρει ὅτι ἀπέχει 50 μίλια. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει πὼς τὸ φρούριό λεγότανε καὶ Βο υ λ ι σ μ ἔ ν η, ἀπὸ τὴ λιμνοῦλα πού εἶναι σὲ ἀπόσταση 20 βήματα, ὅτι κατοικεῖται ἀπὸ ἱκανότατους ψαράδες, τοὺς πιὸ ἱκανοὺς ἀπὸ ὅλους τοῦ Βασιλείου.

⁷) Τὸ Καστέλι Πεδιάδας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βενετσάνικα φρούρια πού διατήρησε μέχρι σήμερα ἀκέραιο τὸ βενετσάνικο ὄνομα. Κατὰ τὸν Gerola (Μο-

Castel Temene fra terra per ostro lontano di Candia miglia 12°.

Rettimo ha sotto di se Castelli 3 : e sono li sottoscritti.

Castello Milopotamo alla marina di tramontana lontano da Rettimo miglia 20 : uerso Candia^o.

Castel S. Baseglia fra terra^o.

Castel Amari fra terra^o.

Καστέλι Τέμενος, μεσόγειο, πρὸς Ν, μακρὰ ἀπὸ τὸ Χάντακα μίλια 12^ο.

Τὸ Ρέθυμνο ἔχει στὴν περιφέρειά του 3 καστέλια πὸν εἶναι τὰ παρακάτω :

Καστέλι Μυλοπόταμου, στὴ βορεινὴ παραλία, μακρὰ ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο μίλια 20 πρὸς τὸ Χάντακα^ο.

Καστέλι Ἁγίου Βασιλείου, μεσόγειο^ο.

Καστέλι Ἀμάρι, μεσόγειο^ο.

numentum Veneti nell' Isola di Creta, vol. I, Venezia 1905, σ. 218) ὀνομάστηκε ἔτσι, γιατί ἦτανε κτισμένο σὲ πεδιάδα ἐνῶ τὰ ἄλλα ἦτανε πάνω σὲ ὑψώματα. Ὅμως τὸ ὄνομο ὑπῆρχε πρὶν οἱ Βενετοὶ καταλάβουν τὴν Κρήτη. Φυσικά τὸ ὄνομο δόθηκε ἀπὸ τὴν Πεδιάδα, τὸ Ὀμφάλιον Πεδίον τῶν Ἀρχαίων. Ἀπ' αὐτὸ πήρε τὸ ὄνομο καὶ ὀλόκληρη ἡ καστελάνια, παρ' ὅλο πὸν κάθε ἄλλο παρὰ πεδινὴ εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Καστελίου. Μέσα στὸ φρούριο αὐτὸ φύλαγαν, στὰ τελευταία χρόνια τῆς Βενετοκρατίας, καὶ τὰ σιτηρὰ, πὸν μεταφέρανε ἀπὸ τὸ κοντινὸ Λασιθί.

⁸⁾ Τὸ φρούριο Τέμενος χτίστηκε ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Φωκᾶ τὸ 961, ὅπως εἶναι γνωστὸ, πάνω στὰ διδυμα ὑψώματα πὸν βρίσκονται ἀνατολικά τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Κανλί Καστέλι, γνωστὸ σήμερα μὲ τὸ βενετσάνικο ὄνομο Ρόκα (Rocca = φρούριο). Θεωροῦνταν ἀπὸ τοὺς Βενετσάνους σπουδαιότατο τοὺς πρώτους αἰῶνες, μὰ σιγά - σιγά, καὶ μάλιστα ὕστερα ἀπὸ τὴν κατασχευὴ τῶν τειχῶν τοῦ Χάντακα, τὸ ἐγκατάλειψαν. Ἀρχικά ὑπαγότανε στὴν διοικητικὴ περιφέρειαν τοῦ Χάντακα, μὰ ἀργότερα ἔγινε ἔδρα Καστελάνιας, πὸν ὀνομάστηκε ἀπ' αὐτὸ Kastelania di Temene. Ἡ περιοχὴ εἶχε δοθεῖ σὰν φέουδο στὴν οἰκογένεια τῶν Κορνάρων καὶ τὸ 1597 παραχωρήθηκε στὸ Benetto Querini.

⁹⁾ Τὸ παραθαλάσσιο Καστέλι Μυλοποτάμου ἦτανε στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ Πάνορμου, πὸν ἐξακολουθεῖ νὰ λέγεται καὶ Καστέλι Μυλοποτάμου. Ἡ ἴδρυσή του ἀποδίδεται στὸν κόμητα τῆς Μάλτας Enrico Pescatore, στὶς ἀρχὲς τοῦ 13 αἰῶνα. Λεῖψανά του σώζονται καὶ σήμερα. Οἱ Τοῦρκοι τὸ λέγανε Ρουμελί Καστέλι.

¹⁰⁾ Τὸ Καστέλι Ἀγ. Βασιλείου ἦτανε παλιὸ βυζαντινὸ Καστέλι, γνωστὸ μὲ τὴν ὀνομασίαν Κίτω Σύβριτος. Μὰ ὁ βενετσάνος Καστελάνος ἐγκαταστάθηκε στὸ χωριὸ Ἁγίου Βασιλείου καὶ ἀπὸ κεῖ πήρε τὸ ὄνομο τὸ Καστέλι καὶ ἡ Καστελάνια. Ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ Καστελίου αὐτοῦ δὲν ἔχει καθοριστεῖ.

¹¹⁾ Ἐπίσης τὸ Καστέλι Ἀμάριου ἦτανε βυζαντινὸ, γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομο Ἀπάνω Σύβριτος. Βρισκότανε στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Θρόνος, ὅπου σώζονται ἐλάχιστα εἰρεπιὰ του.

Settia ha sotto di sè Castello uno che è il sottoscr(it)fo.

*Castel Gerapetra lontano da Sittia miglia 40: alla marina nella parte Australe*¹².

La Canea hà sotto di se li sottoscr(it)ti Castelli :

*Castel Apicorno al mar di tramontana al quanto eminente dalla marina all' incontro della fortezza della Suda et lontano dalla città della Canea circa miglia 15*¹³.

*Castel Chissamo dalli antichi detto Chissamopoli posto alla marina per ponente lontano della città della Canea miglia 25: Cid è tra Capo Spada e le Grabuse*¹⁴.

Ἡ Σητεία ἔχει στήν περιφέρειά της ἓνα καστέλι, πού εἶναι τὸ παρακάτω :

*Καστέλι Γεράπειρας, πού ἀπέχει ἀπὸ τῆ Σητεία μίλια 40, στήν νότια παραλία*¹².

Τὰ Χανιά ἔχουν στή περιφέρειά τους τὰ παρακάτω Καστέλια :

*Καστέλι Ἀποκόρωνα, στή βορεινὴ θάλασσα, ἐπάνω σὲ ἐξέχον κάπως ὕψωμα τῆς ἀκτῆς, ἀπέναντι στοῦ Φρούριου τῆς Σούδας, πού ἀπέχει ἀπὸ τὴν πόλη τῶν Χανιῶν περίπου μίλια 15*¹³.

*Καστέλι Κισάμου, πού λεγότανε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Κισαμόπολη, παράλιο, πρὸς Δ, ἀπέχει ἀπὸ τὰ Χανιά μίλια 25. Τοῦτο εἶναι ἀνάμεσα στοῦ ἀκρωτήρι Σπάθα καὶ τῆς Γραμπούσας*¹⁴.

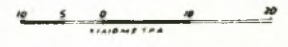
¹²⁾ Ἡ Σητεία εἶχε μιὰ καστελανία μόνο στήν περιφέρειά της, τὴν Καστελανία τῆς Γεράπειρας. Τὸ Καστέλι τῆς Γεράπειρας ἐκτίσαν οἱ Βενετοὶ πάνω στὰ εἱρεῖπια τῆς παλιᾶς μεγάλης πόλης Ἱεράπυττας ὅπου καὶ σήμερα ἡ ὁμώνυμη κομόπολη. Ἐπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων τὸ 1647, οἱ ὁποῖοι τὸ ἐπιδιόρθωσαν.

¹³⁾ Τὸ Καστέλι Ἀποκορώνου βρισκότανε κοντὰ στοῦ σημερινὸ χωριὸ Καλύβες τῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας. Ἐλάχιστα εἱρεῖπια τοῦ σώζονται. Τὸ ὄνομα ἔχει τὴν ἀρχὴ του στοῦ ἀρχαῖο Ἱπποκορώνειον. (βλ. καὶ Σ. Ξανθοῦ διδῆ, Ἐπαρχίαι καὶ Πόλεις τῆς Κρήτης. ΕΕΒΣ τόμ. Γ' (1926), σ. 56). Πότε κτίστηκε δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο. Βέβαιον ὅμως εἶναι πὸς ὑπῆρχε πρὶν τὸ 1303, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται σὲ ἐγγραφοῦ τῆς ἐποχῆς οὗ ἐπαθε ζημιὲς ἀπὸ τὸ σεισμό. (Πρβλ. Gerola, Monumenti κλπ. I, σ. 207).

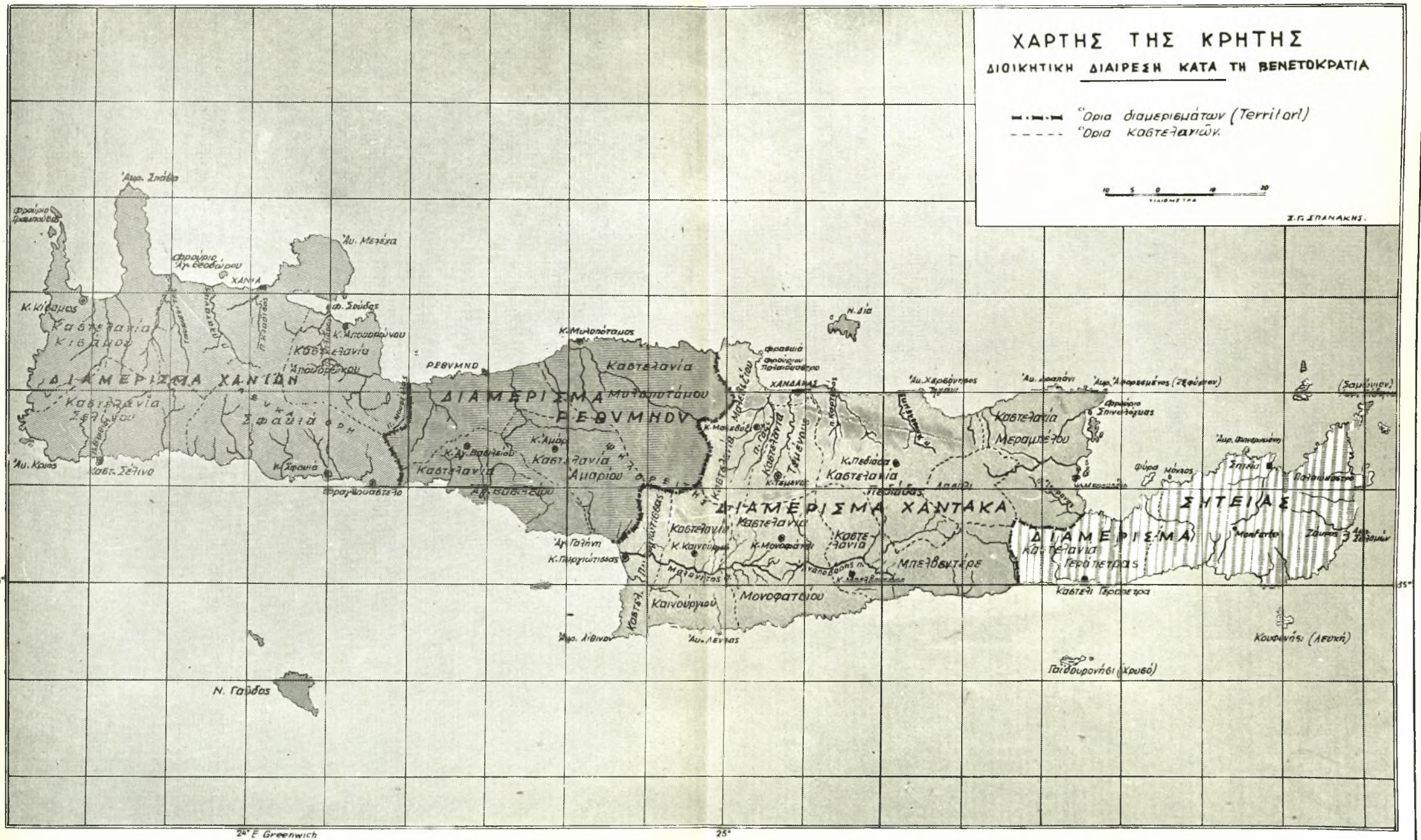
¹⁴⁾ Εἶναι τὸ σημερινὸ Καστέλι Κισάμου, πού διατηρεῖ ἐπίσης ἀκέραιον τὸ βενετσάνικο ὄνομά του, ὅπως καὶ τὸ Καστέλι Πεδιάδας. Τὰ σωζόμενα σήμερα εἱρεῖπια του εἶναι στοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ ἔργου τῶν Τούρκων. Κτίστηκε πάνω στὰ εἱρεῖπια τῆς ἀρχαίας πόλης Κισάμου· πότε ὅμως δὲν εἶναι γνωστὸ. Πιθανὸν νὰ ἰδρῦθηκε καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ γενοβέζο ἀρχιπειρατὴ Pescatore. Ὁ σεισμὸς τοῦ 1593 τὸ κατὰστρεψε σχεδὸν ὁλόκληρον καὶ μόνο τὸ 1635 ἐπισκευάστηκε ἀπὸ τὸν προβλεπτή Lorenzo Contarini. Ὅμως στις 24 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1616 ὁ καπετάνιος τῆς φρουρᾶς Giovanni Medici, λυποφύχησε καὶ ἄνοιξε τὶς

ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

--- "Όρια διαμερισμάτων (Territori)"
 - - - "Όρια καστελλανιών"

Σ. Γ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ.

24° E Greenwich

25°

Σχέδια Φραγκ. Μπασιλικάτα. Museo Correr. Portolani N° 44, Regno di Candia.

Εικ. 1 άνω Σχέδιο VII Καστέλι Μυλοποτάμου. — Εικ. 2 κάτω. Σχέδιο XI. Καστέλι 'Αποκορώνου.

Σχέδια Φραγκ. Μπασιλικάτα. Museo Correr, Portolani No 41. Regno di Candia.

Είκ. 1^η άνω. Σχέδιο XIX, Καστέλι Σελίνου. — Είκ. 2 κάτω. Σχέδιο XXI, Καστέλι των Σφακιών.

Castel Selino al lito del mare nelle parti australi lontano dalla Canea miglia 50¹⁵.

Castel S. Nichita al lito del mare nelle parti australi lontano dalla Canea miglia 40¹⁶.

Castel della Sfacchià al mar d' ostro lontano della Canea miglia...¹⁷ le genti di questo Castello sono belicosi et uiuono in continue inimicitie il sito de d(ett)o loco è tutto grebanoso et ui deue huomini da spada al n(umer)o di 600: e per tener in freno dette

Καστέλι Σέλινο, παράλιο, στή νότια πλευρά, μακρὰ ἀπὸ τὰ Χανιά μίλια 50¹⁵.

Καστέλι Ἁγ. Νικήτα, στή νότια παραλία, μακρὰ ἀπὸ τὰ Χανιά μίλια 40¹⁶.

Καστέλι τῶν Σφακιῶν, στή νότια θάλασσα, μακρὰ ἀπὸ τὰ Χανιά μίλια...¹⁷. Οἱ κάτοικοι τοῦ Καστελιοῦ αὐτοῦ εἶναι φιλοπόλεμοι καί ζοῦν μέσα πὲ μιὰ συνεχή ἐχθρότητα μεταξύ των. Ὁ τόπος αὐτὸς εἶναι παντοῦ ἀνώμαλος, βραχώδης, καὶ πρέπει νὰ ἔχει ἄντρες γιὰ τὸ σπαθὶ 600. Γιὰ νὰ κρατεῖ σὲ πειθαρχία τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς στέλνεται

πόρτες του στὸν καινούργιο κατακτητή. (Βλ. Gerola, Monumenti κλπ. ὁ. π. Γ. σ. 228).

¹⁵) Τὸ παραθαλάσσιο Καστέλι Σελίνου ἦτανε στή θέση τῆς σημερινῆς Πιλιόχωρας Σελίνου. Τὸ Καστέλι Σελίνου ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς Βενετούς τὸ 1279, ἀπὸ τὸ δούκα Marino Gradenigo μὲ σκοπὸ νὰ κρατεῖ εὐκολότερο στήν ὑποταγή του τοὺς ἀνυπότακτους κατοίκους τῆς περιοχῆς, πάνω σ' ἓνα βραχώδες ἀκρωτήρι, ὀνομαζόμενο Λισός. Τὸ ὄνομα ὀφείλεται κατὰ τὸν Ξανθουδίδη (ὁ. π. σ. 60) στὸ γνωστὸ φυτὸ σέλινο, ποὺ φυτρώνει μόνον του στήν περιοχή.

¹⁶) Τὸ Καστέλι τοῦ Ἁγ. Νικήτα εἶναι τὸ γνωστὸ Φραγκοκάστελο, δηλαδὴ Καστέλι τῶν Φράγκων (Βενετῶν), ὀνομασία ποὺ τοῦ δώσαν οἱ Σφακιανοὶ καὶ τὴν δέχτηκαν ἀργότερα οἱ Βενετοὶ μεταφράζοντάς την: Castelfranco. Τὸ ἀρχικὸ του ὄνομα τὸ πήρε ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Νικήτα, ποὺ ἦτανε ἐκεῖ, καὶ χτίστηκε, ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τῶν Φεουδαρχῶν τῶν Χανίων, γιὰ νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τοὺς κουρσάρους καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπαναστατες τῆς περιοχῆς. Στὸ φρούριο αὐτὸ ὀχυρώθηκε τὸ 1828 ὁ Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάνης καὶ ὕστερα ἀπὸ λυσώδη μάχη μὲ τοὺς Τούρκους σκοτώθηκε μ' ὅλους τοὺς στρατιῶτες του καὶ χίλιους Τούρκους.

Τὸ φρούριο αὐτὸ δὲν εἶχε Καστελανία, ὅπως τὰ προηγούμενα.

¹⁷) Τὸ φρούριο τῶν Σφακιῶν ἦτανε ἀπὸ τὰ νεότερα φρούρια - ἔδρες διοίκησης. Ἐκεῖ εἶχε τὴν ἔδρα του ὁ Προβλεπτής, γιὰ τὴν ἀποτελοῦσαν Καστελανία. Ἡ οἰκοδόμησή του ἀνάγεται στὶς ἀρχές τοῦ 15 αἰῶνα. Ἦτανε πάνω στὸ μικρὸ ἀκρωτήρι, νοτικὰ τῆς Χώρας Σφακιῶν. Στὸν κώδικα δὲν διακρίνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν μιλίων Ὁ Μπασιλικάτα (ὁ. π. Fo 42v) ἀναφέρει ὅτι ἀπέχει 35 μίλια.

*genti ue si manda un | Proued(ito)r elleto dal Regg(imen)to della f 91r
Canea, et approvato dal Regg(imen)to di Candia et si muta ogni
duo anni, li dui si manda Nobili Venetiani, et li altri duo nobi-
li cretensi; ma però si manda sempre persone di consideratione
per tener quelle genti quiete più che hà possibile.*

<i>la città di Candia hà sotto di se casali n(umer)o</i>		434
<i>la città della Canea hà sotto di se casali</i>	<i>no</i>	240
<i>la città di Rettimo hà sotto di se casali</i>	<i>no</i>	265
<i>la città di Settia hà sotto di se casali</i>	<i>no</i>	90
<i>Sumano in tutto casali</i> ¹⁹	<i>no</i>	1029

Ένας Προβλεπτής, πὸν ἐκλέγεται ἀπὸ τὴ διοίκηση τῶν Χανιῶν, ἐγ-
κρίνεται ἀπὸ τὴ διοίκηση τοῦ Χάντακα, καὶ ἀντικαθίσταται κάθε δυὸ
χρόνια. Τὴ μιὰ φορὰ στέλνεται εὐγενὴς Βενετσάνος καὶ τὴν ἄλλη εὐγε-
νὴς Κρητικὸς. Ἀλλὰ πάντοτε στέλνονται πρόσωπα σοβαρὰ καὶ ἱκανὰ
γιὰ νὰ κρατοῦν σὲ ἡσυχία, κατὰ τὸ δυνατὸ, τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους.

<i>Ἡ πόλη τοῦ Χάντακα ἔχει στὴ δικαιοδοσία της χωριά</i>	434
<i>Ἡ πόλη τῶν Χανιῶν ἔχει στὴ δικαιοδοσία της χωριά</i>	240
<i>Ἡ πόλη τοῦ Ρέθυμνου ἔχει στὴ δικαιοδοσία της χωριά</i>	265
<i>Ἡ πόλη τῆς Σητείας ἔχει στὴ δικαιοδοσία της χωριά</i>	97
<i>Σύνολο χωριά</i> ¹⁹	1029

¹⁹⁾ Κατὰ τὸν Καστροφύλακα (δ. π.):

<i>Ἡ πόλη τοῦ Χάντακα εἶχε τὸ 1583</i>		κατοίκους	13 625
	> παπᾶδες		416
	> ἑβραίους		950
<i>Ἡ καστελανία Πεδιάδας εἶχε χωριά</i>	98	>	16 845
>	> Μπελβεντέρε	> > 70	> 7 541
>	> Μεραμπέλου	> > 20	> 9 486
>	> Μονοφατσίου	> > 111	> 9 569
>	> Γεμένους	> > 52	> 5.575
>	> Μαλεβιζίου	> > 34	> 5.219
>	> Καινούργιου	> > 58	> 9.362
>	> Πυργιώτισσας	> > 22	> 2 438
<i>Τὸ Λοσιθι</i>	<i>εἶχε μετόχια</i>		469
	<i>Σύνολα* μετόχια 49 χωριά</i>		465
		κάτοικοι	90 179
<i>Ἡ Σητεία</i>	<i>εἶχε χωριά</i>		53
<i>Ἡ Καστελανία Γεράπετρας</i>	> >		18
	<i>παπᾶδες κλπ</i>		1 841
	<i>Σύνολα* χωριά</i>		71
		κάτοικοι	22.321
<i>Ἡ πόλη τοῦ Ρέθυμνου εἶχε</i>		κατοίκους	4.782

Nella Soprad(dett)a Isola di Candia sono state fabricate dalla guerra in qua ciò è dall' anno 1571 : diverse forttezze quale sono le sottoscritte.

Primo il forte del porto della fraschia detto il Paglio castro fabricato l' anno 1572¹⁹.

Στὸ νησί τοῦ Χάντακα κατασκευάσθηκαν ἀπὸ τὸν πόλεμο κι ἐδῶ, δηλαδή ἀπὸ τὸ ἔτος 1571, διάφορα φρούρια, ποὺ εἶναι τὰ παρακάτω :

Πρῶτο εἶναι τὸ φρούριο τοῦ λιμανιοῦ τῶν Φρασκιῶν, τὸ λεγόμενον Παλιὸ Κάστρο, ποὺ οἰκοδομήθηκε τὸ ἔτος 1572¹⁹.

Ἡ ἐπαρχία τοῦ Ρέθυμνου κατὰ τὸ Μπα- λικάτα	εἶχε χωριά	80	
Ἡ Καστελανία τοῦ Ἀμαρίου	> >	58	
> > Ἀγ. Βασιλείου	> >	65	
> > Μυλοποτάμου	> >	72	
Δηλαδή συνολικά	> >	275	(ὁ Καστροφ. ἀναφέρει μόνο 268)
Ἄολόκληρο τὸ διαμέρισμα τοῦ Ρέθυμνου μαζί με τὴν πόλη, σύμφωνα με τὴν ἀπογραφή τοῦ Καστροφύλακα	εἶχε	κατοίκους	45 646
Τὸ Χανιά εἶχαν κατὰ τὸν Καστροφύλακα	>		7.500
Κατὰ τὸ Μπασιλικάτα ἢ διοικητικὴ περι- φέρεια τῆς πόλης Χανιά (ἢ σημερινὴ ἐπαρχία Κυδωνίας)	εἶχε χωριά	63	
Ἡ Καστελανία Ἀποκορώνου	> >	50	
> > Κισάμου	> >	118	
> > Σελίνου	> >	59	
Σύνολο	>	291 (Καστροφύλ.)	κάτιοι 48.788

Ἀνακεφαλαίωση :

Διοίκηση τοῦ Χάντακα	χωριά	465	
	μετόχια Λασιθίου	49	κάτιοι 90.179
> Σητείας	χωριά	71	> 22.321
> Ρέθυμνου	>	275	> 45.646
> Χανίων	>	291	> 48.788
Βασίλειο τῆς Κρήτης	>	1.102	> 206.934

¹⁹ Στὴν ἴδια θέση τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία πόλη Κύταιον. (Πρβλ. Ν. Σταυράκη, Στατιστικὴ κλπ. σ. 80). Ἀρχικά, φαίνεται, κτίστηκε ἐκεῖ τὸ φρούριο Παλαιόκαστρο ἀπὸ τὸ γενοβέζο Pescatore, ἀπὸ ὅπου καὶ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κρήτη (πρβλ. Gerola, Monumenti κλπ. I, σ. 96). Ἐπειτα, ἐπειδὴ δὲν ἐξυπηρετοῦσε κανένα σκοπὸ ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τοὺς Βενετούς. Ὄταν ὁμως ἄρχισε νὰ πλησιάζει ὁ κίνδυνος τῆς εἰσβολῆς τῶν Τούρκων, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Κύπρου (1570), ἡ Βενετία ἀποφάσισε νὰ κατασκευάσει τὸ φρούριο αὐτὸ ἀπὸ τὰ θεμέλια γιὰ νὰ προστατέψει τὸ σπουδαῖο τότε λιμάνι τῶν Φρασκιῶν.

*la fortezza della Suda sopra il scoglio detto fraronisi alla guardia del porto della Suda, et è chiamata la fortezza la Suda per il nome del porto per ess[ere] alla bocca di d(ett)o porto*²⁰.

*l' anno 1574: furono fabricati dui forti sopra il scoglio de Turlurù ouero Todorù, è hoggi d(ett)o il scoglio di S. Todero*²¹.

*l' anno 1579 fù fabricata la fortezza de Spinalonga alla bocca del porto detto Spinalonga*²².

*l' anno 1585 fù fabricata la fortezza delle Grabuse*²³ *isola di Candia hà l' infrascritti fiumi principiando dalla parte di tramontana dal Capo dell' Isola da leuante uerso Candia. Un fiu-*

*Τὸ φρούριο τῆς Σούδας, πάνω στὸ νησάκι ποὺ λέγεται Φραρονήσι, γιὰ τὴ φύλαξη τοῦ λιμανιοῦ τῆς Σούδας, καὶ γι αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ λιμανιοῦ ὀνομάστηκε Φρούριο τῆς Σούδας ἐπειδὴ εἶναι στὸ στόμιο τοῦ λιμανιοῦ αὐτοῦ*²⁰.

*Τὸ 1574 κατασκευάστηκαν δύο φρούρια πάνω στὸ βραχονήσι Τουρλουροῦ ἢ Θεόδωροῦ, ποὺ λέγεται σήμερα τὸ βραχονήσι τοῦ Ἁγ. Θεόδωρου*²¹.

*Τὸ ἔτος 1579 κατασκευάστηκε τὸ Φρούριο τῆς Σπιναλόγκας στὸ στόμιο τοῦ λιμανιοῦ ποὺ λέγεται Σπιναλόγκα*²².

*Τὸ ἔτος 1585 κατασκευάστηκε τὸ φρούριο τῆς Γραμπούσας*²³.

Ἡ νῆσος τοῦ Χάντακα ἔχει τοὺς παρακάτω ποταμούς, ἀρχίζοντας ἀπὸ βορρᾶ, ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τῆς νήσου πρὸς τὸ Χάντακα.

²⁰) Τὸ νησάκι στὸ στόμιο τοῦ κόλπου τῆς Σούδας ὅπου κτίστηκε τὸ φρούριο λεγότανε πρὶν Φραρονήσι, δηλαδὴ νησί τῶν Φράρων (λατινῶν καλογήρων), ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἐκεῖ μονὴ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ὅποτε τὸ νησί ἦταν σκεπασμένο ἀπὸ ἐλαιῶνες.

Σκέψη γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς νησίδας ἐγίνε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1500. Μὰ ἡ ἐναρξὴ τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων ἐγίνε τὸ 1571.

²¹) Σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ φρουρίου βλ. Gerola, Monumenti κλπ. I, σ. 633 κ. ἐξ.

²²) Ἡ Σύγκλητος τῆς Βενετίας εἶχεν ἀποφασίσει τὴν ὀχύρωση τῆς νησίδας Σπιναλόγκα ἀπὸ τὸ 1571. Πάνω στὴ νησίδα ὑπῆρχε παλαιότερα ἄλλο φρούριο, ποὺ τὰ θεμελίά του φαίνότανε πρὶν κτιστεῖ τὸ νέο.

²³) Πρῶτος ὁ γνωστός μας Σοφιανὸς Εὐδαιμονογιάννης (πρβλ. Μνημεῖα Κρητ. Ἱστορίας, Ἡράκλειο 1953, τόμ. III, σ. 48) ἔκανε τὴν πρόταση νὰ ὀχυρωθεῖ ἡ Γραμπούσα τὸ 1579 (πρβλ. Gerola, Monumenti κλπ. I, σ. 614). Ἡ Γερουσία τῆς Βενετίας, τὸ 1583, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ σχέδια καὶ προϋπολογισμοὺς τοῦ τότε Capitano Giovanni Mocenigo, ἀποφάσισε νὰ γίνε τὸ φρούριο καὶ τὸ 1584 ἐγίνε ἐναρξὴ τῶν ἔργων ἀπὸ τὸν Γεν. Προβλεπτὴ Alvise Grimani.

me lontano dal Castel mirabello c(irc) a miglia dieci detto Istrona.

...[Ἀκολουθεῖ ἡ ἀπυρρίθμηση μερικῶν ποταμῶν καὶ ἀπογραφῆ].

| ...*Descriptione delle anime di tutto il Reggim(en)to di Can-* f 92r
dia fatta dopo che cesso il contagio che fù l' anno 1592.

*P(ri)ma la città di Candia con il suo territorio hà l'infrasc(ri)-
te anime.*

<i>Huomeni da fattioni</i>	n ^o	26487
<i>Femine</i>	n ^o	22345
<i>Puti</i>	n ^o	19636
<i>Vecchi</i>	n ^o	17607
		n ^o	<u>86075</u>

*la città della Canea con il suo terr(itori)o ha l' inf(ascrit)le
anime:*

<i>Huomeni da fattioni</i>	n ^o	15908
<i>Femine</i>	n ^o	16220
<i>Putti</i> ,	n ^o	14655
<i>Vecchi</i>	n ^o	2858
		n ^o	<u>49641</u>

Ἔνα ποταμὸ μακρὸν ἀπὸ τὸ Καστέλι Μεραμπέλο περίπου δέκα μίλια,
ποῦ λέγεται Ἰστρῶνας...

(ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τῶν σπουδαιότερων ποταμῶν. Ὑστερον ἀπ'
αὐτῆ ἀκολουθεῖ ἡ ἀπογραφῆ).

Ἄπογραφῆ ὄλων τῶν ψυχῶν τῆς Κρήτης ποῦ ἔγινε διὰν ἔπαψε ἡ
ἐπιδημία τῆς πανούκλας τοῦ ἔτους 1592. Πρῶτα ἡ πόλις τοῦ Χάντακα
μὲ τὴν περιφέρειά της ἔχει τὶς παρακάτω ψυχές :

Ἄντρες γιὰ δουλειά	ἀριθ.	26487
Γυναῖκες	»	22345
Παιδιά	»	19636
Γέροι	»	17607
		»	<u>86075</u>

Ἡ πόλις τῶν Χανιῶν μὲ τὴν περιφέρειά της ἔχει τὶς παρακάτω
ψυχές :

Ἄντρες γιὰ δουλειά	ἀριθ.	15908
Γυναῖκες	»	16220
Παιδιά	»	14655
Γέροι	»	2858
		»	<u>49641</u>

la città di Rettimo con il suo terr(itori)o ha l' infrasc(rit)te

Anime :

Huomeni da fattioni	n ^o	16186
Femine	n ^o	20689
Putti	n ^o	10984
Vecchi	n ^o	2735
	n ^o	<u>50594</u>

la città di Settia con il suo terr(itori)o hà l' infrasc(rit)te anime :

Huomeni da fattioni	n ^o	4628
Inutili cioè è putti, uecchi e femine	n ^o	<u>12135</u>
Done n ^o 5010 : putti n ^o 4600 : Vecchi 2525 :	n ^o	16813
Si che in dette quattro città del Regno sono anime.	n ^o	<u>203123</u>

Ἡ πόλη τοῦ Ρέθυμνου μὲ τὴν περιφέρειά της ἔχει τὶς παρακάτω ψυχές :

Ἄντρες γιὰ δουλειὰ	ἀριθ.	16186
Γυναῖκες	»	20689
Παιδιὰ	»	10984
Γέροι	»	2735
	»	<u>50594</u>

Ἡ πόλη τῆς Σητείας μὲ τὴν περιφέρειά της ἔχει τὶς παρακάτω ψυχές :

Ἄντρες γιὰ δουλειὰ	ἀριθ.	4628
Ὅχι ἱκανοί : δηλαδὴ παιδιὰ, γέροι καὶ γυναῖκες	»	<u>12135</u>
	»	16813
Ἔτσι σὶς 4 αὐτὲς πόλεις τοῦ Βασιλείου εἶναι ψυχές	ἀριθ.	203123

ΣΤΕΡΓ. Γ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ

ΠΕΡΙ ΜΙΑΝ ΚΡΗΤΙΚΗΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΝ

Ἡ παράδοξος τοιχογραφία, ποῦ ἐδῶ πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, εὐρίσκεται εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τοῦ χωρίου Πλεμενιαῶν τῆς Κρήτης, ἀπεικόνισις δὲ αὐτῆς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Καλοκύρη¹. Εἰκονίζεται εἰς τὴν τοιχογραφίαν αὐτὴν ὁ ἀπόστολος Βαρθολομαῖος ὄρθιος, γυμνός, ἔχων ἐρριμμένον ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του ὤμου τὸ ἀφαιρεθὲν δέρμα του.

Ἡ ἰσχυρῶς ρεαλιστικὴ αὐτὴ εἰκὼν εἶναι μοναδική, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, εἰς τὴν ὀρθόδοξον εἰκονογραφίαν καὶ προκαλεῖ πολλὴν ἐκπληξιν εἰς τὸν συνηθισμένον μὲ τὸν ἰδεαλιστικὸν χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς.

Ἡ παράστασις ἐξ ἄλλου αὐτὴ εἶναι ἐντελῶς ξένη καὶ πρὸς τὴν ἀγιολογικὴν καὶ πρὸς τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τὴν σχετικὴν πρὸς τὸ εἶδος τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ ἀποστόλου Βαρθολομαίου.

Παρὰ τὴν ἐξαιρετικὴν τῆς ὅμως σημασίαν, ἔμεινε δυστυχῶς ἡ μοναδικὴ αὐτὴ τοιχογραφία ἐντελῶς ἀσχολίαστος ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος τὴν ἀπεικόνισίν τῆς. Ἐνομίσαμεν λοιπὸν σκόπιμον ν' ἀσχοληθῶμεν δι' ὀλίγων μὲ αὐτὴν καὶ μὲ τὴν ἀξίαν ποῦ ἔχει διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κρήτην.

Θὰ ἴδωμεν λοιπὸν πρῶτον τὰ κείμενα τὰ σχετικὰ πρὸς τὸ μαρτύριον τοῦ ἀποστόλου Βαρθολομαίου, κατόπιν δὲ θὰ ἐξετάσωμεν τὰς ἐκ τούτων ἀπορρεούσας εἰκονογραφικὰς παραστάσεις.

Ἡ ἔρευνα αὐτὴ θὰ μᾶς διευκολύνῃ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς κρητικῆς ταύτης τοιχογραφίας, ποῦ ἀποτελεῖ τὸ θέμα τοῦ παρόντος μικροῦ ἄρθρου.

Εἰς μίαν ἀπόκρυφον διήγησιν, διασωθεῖσαν καὶ εἰς τὴν λατινικὴν, τὴν ἀρχικὴν, ὡς φαίνεται, σύνταξιν, καὶ εἰς ἑλληνικὴν πιστὴν αὐτῆς μετάφρασιν, ἀναφέρεται ὅτι ὁ βασιλεὺς Ἀστρήγης «*fecit fustibus caedi sanctum apostolum Bartholomaeum, caesum autem iussit decollari*», εἰς δὲ τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν «καὶ ἐκέλευσε ραβδίσει-

¹) Κ. Καλοκύρη, Αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Κρήτης, Ἀθήναι, 1957 πίν. XCVIII καὶ σ. 122. Δυστυχῶς ὁ συγγραφεὺς οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τῆς λοιπῆς διακοσμήσεως διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ οὔτε περὶ τῆς χρονολογίας των. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα θὰ ἦσαν πολὺ χρήσιμα.

σθαι τὸν ἅγιον ἀπόστολον Βαρθολομαῖον, καὶ οὕτως ἐκδαρθέντα ἀποκεφαλισθῆναι αὐτόν»².

Ἐκ τῶν παλαιότερων βυζαντινῶν συγγραφέων ὁ μόνος, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὁ ἀκολουθῶν τὴν παράδοσιν αὐτὴν περὶ τῆς ἐκδορᾶς τοῦ ἀποστόλου, εἶναι ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ὁ ὁποῖος γράφει εἰς τὸ ἐγκώμιον τὸ ἀφιερωμένον εἰς αὐτόν «Φασὶν γὰρ αὐτὸν μετὰ τὸ πολλὰς καὶ ἀνηκέστους ὑποῖσαι κολάσεις, ἐκδεδάρθαι ὑπὸ τῶν ἀσεβῶν εἰς θύλακος εἶδος· εἶθ' ὕστερον ὑπὸ τῶν πιστῶν τετάφθαι»³. Ἐκ τοῦ κειμένου αὐτοῦ φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ περὶ ἐκδορᾶς τοῦ ἀποστόλου ἦσαν μᾶλλον πράξεις ὄχι γενικῶς παραδεδεγμένη, ὅπως τοῦλάχιστον δεικνύει τὸ ρῆμα φασί, ποῦ μεταχειρίζεται ὁ Στουδίτης.

Μετὰ τοὺς εἰκονομαχικοὺς χρόνους εἰς τὰ Μηνολόγια, εἰς τὰ Μηναῖα, εἰς τὰ Συναξάρια, καθὼς καὶ εἰς τὰς ὁμιλίαις καὶ τὰ ἐγκώμια, ὑπάρχει ἀπλότος ὁμοφωνία ὡς πρὸς τὸ εἶδος τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ ἀποστόλου. Κατὰ τὰ κείμενα ταῦτα, ὁ Βαρθολομαῖος ὑπέστη τὸν διὰ τοῦ σταυροῦ θάνατον ἐν Ἀρβανουπόλει, Ἀθαρνυπόλει ἢ Οὐρβανοπόλει τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας⁴.

Τὴν παράδοσιν αὐτὴν περὶ τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ ἀποστόλου ἠκολούθησε κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνους καὶ ἡ ὀρθόδοξος εἰκονογραφία. Πράγματι, εἰς τὴν σχετικὴν μικρογραφίαν τοῦ περιφώνου κώδ. 510 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ὁ ὁποῖος περιέχει τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ἐγράφη δὲ καὶ διεκοσμήθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 880 καὶ 886 πρὸς χρῆσιν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα, εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν, τὴν ἀρχαιότεραν ἐκ τῶν, εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον, γνωστῶν παραστάσεων τοῦ μαρτυ-

²) R. A. Lipsius - M. Bonnet, Acta apostolorum apocrypha, II, 1, Lipsiae, 1898, 149. Εἰς τὸ κείμενον αὐτὸ (σ. 131) ὑπάρχει λεπτομερὴς καὶ ἐναργαστάτη περιγραφή τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀποστόλου ἀξία πολλῆς προσοχῆς. Αὕτη θέοι νὰ προστεθῆ εἰς τὰς ἀναλόγους, ἀλλ' ὄχι ἴσως τόσο λεπτομερεῖς καὶ ἐναργεῖς περιγραφὰς τῶν χαρακτηριστικῶν ἱερῶν προσώπων, τὰς περιεχομένας εἰς βυζαντινὰ κείμενα, ὅπως τοῦ Ἐλπίου κ. ἄ. Πρβ. Μ. Χατζηδάκη ν. εἰς τὴν Ε.Ε.Β.Σ. 14, 1938, 393 κ. ἐξ.

³) Migne, P. G. 99, 797.

⁴) Μηνολόγιον Βασιλείου Β': «...σταυρῶ παραδοθεὶς ἐν Ἀθαρνυπόλει τελειοῦται ἐνδόξως...». Migne, P. G. 117, 493. Συναξάριον 11ης Ἰουνίου: H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Bruxellis, 1902, 744 κ. ἐξ. Πρβ. καὶ στ. 781. Ὅμοια καὶ εἰς τὸ Μηναῖον τῆς 11ης Ἰουνίου. Νι κ ῆ τ α ς Π α φ λ α γ ῶ ν : «...μασιγοῦσι, καὶ ἀνασταυροῦσιν, ἀξίον ἐπιφωνοῦντες τὸν τοῦ σταυρωμένου μύστην σταυρὸν ἡν ζῆμιαν ὑποσιεῖν». Migne, P. G. 105, 200. Πρβ. καὶ στ. 213: «σταυροῦται ἐν τῇ μεγάλῃ Ἀρμενίᾳ τῆς Ἀνατολῆς».

ρίου τοῦ ἀποστόλου, ὁ Βαρθολομαῖος εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ σταυροῦ φέρων μακρὸν μέχρι τῶν ποδῶν του φθάνον κολόδιον⁶.

Καθ' ὅμοιον τρόπον, ἀλλὰ μὲ βραχὺ περίζωμα, εἰκονίζεται ὁ ἐσταυρωμένος ἀπόστολος καὶ εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ἐγχαράκτους παραστάσεις τῶν ὀρειχαλκίνων θυρῶν τοῦ Ἀγίου Παύλου ἔξω τῶν τειχῶν τῆς Ρώμης, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τὰς ἐπ' αὐτῶν ἐπιγραφὰς εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐγίναν τὸ 1070 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τοῦ τεχνίτου Σταυρακίου⁷.

Τὸν 12ον αἰῶνα εἰς μίαν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. Suppl. gr. 27, ἀποκειμένου ἐπίσης εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων, βλέπομεν τὸν ἀπόστολον ὁμοίως ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Δύο ἄνδρες σύρουσιν τὰ περὶ τὴν ὄσφυν αὐτοῦ δεμένα σχοινία, ἐνῶ εἰς τρίτος προσπαθεῖ ν' ἀφαιρέσῃ τὸν ἥλον ἀπὸ τὴν δεξιᾶν χεῖρα τοῦ ἐσταυρωμένου'. Πρόκειται πιθανότατα περὶ τῆς σκηγῆς τῆς ὑπὸ τῶν πιστῶν καταβιδάσεως ἀπὸ τοῦ σταυροῦ τοῦ σώματος τοῦ ἀποστόλου, τὸ ὅποιον οἱ «ἐν τῷ τέλει αὐτοῦ πιστοὶ εὐθεθέντες» ἔκλεισαν εἰς λιθίνην λάρνακα καὶ κατέθεσαν ἐν Οὐρβανουπόλει⁸.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων ἡ ὀρθόδοξος εἰκονογραφία ἐξακολουθεῖ νὰ εἰκονίζῃ τὸν ἀπόστολον ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Εἰς τὴν ἀνέκδοτον ἀκόμη μικρογραφίαν τοῦ κώδ. Gr. th. f. 1 τῆς Βοδλημιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης, γραφέντα καὶ διακοσμηθέντα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1322 καὶ 1340⁹, ἡ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ παράστασις τοῦ Βαρθολομαίου εἶναι λίαν ἀνάλογος πρὸς τὴν εἰς τὸν Παρισίνον κώδικα 510, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος.

Ἡ ἰδίᾳ τέλος εἰκονογραφικὴ παράδοσις περὶ τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Βαρθολομαίου συνεχίζεται καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν αἰῶνας. Οὕτω πράγματι περιγράφουν τὸ μαρτύριον τοῦ ἀποστόλου καὶ ὁ Διονύσιος εἰς τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων¹⁰, καθὼς ἐπίσης καὶ αἱ πηγαὶ αὐτοῦ¹¹. Πρὸς τὰς περιγραφὰς ταύτας συμφωνοῦσι καὶ μεταγε-

⁶) Ἀπεικόνισις ἐν H. O m o n t, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1929, πίν. XXII (μεσαιῶν εἰκῶν τῆς τελευταίας σειρᾶς).

⁷) Ἀπεικόνισις ἐν Ch. B a y e t, L' art byzantin, 3η ἐκδ. Paris, 1904, σ. 207, εἰκ. 69 (Κεντρικὴ παράστασις τῆς μεσαιῶν σειρᾶς). Πρβ. καὶ σ. 204. Ἐπίσης παρὰ L. de B e y l i é, L' habitation byzantine, Grenoble - Paris, 1902, σ. 181.

⁸) Ἀπεικόνισις ἐν O m o n t, ἐνθ' ἄν. πίν. C. 9.

⁹) Νικητὰς Παφλαγῶν παρὰ M i g n e, P. G. 105, 213.

¹⁰) Διὰ τὴν χρονολογίαν βλ. P. I o a n n o u ἐν B. Z. 50, 1957, 307 κ.εξ.

¹¹) Δι ο νύ σι ο υ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἐκδ. Α. Παπαδοπούλου. Κεραμέως, Πετροῦπολις, 1909, 205 κ.α'.

¹²) Αὐτόθι, 265, 300.

νέστεραι τοιχογραφίαι, όπως π. χ. μία τοιαύτη του 18^{ου} ἴσως αἰῶνος ἀνέκδοτος εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Ἀγυαῖς Θεσσαλίας¹².

Καὶ ἡ ἀγιολογικὴ λοιπὸν καὶ ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοσις τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν ἐποχῆς μέχρι τῶν τελευταίων αἰῶνων τῆς Τουρκοκρατίας παραδέχεται τὸ διὰ τοῦ σταυροῦ μαρτύριον τοῦ ἀποστόλου.

Ἄλλως ἔχουσιν ὅμως τὰ πράγματα εἰς τὴν δυτικὴν Ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὴν δυτικὴν τέχνην.

Ἡ Δύσις ἠκολούθησεν, ὡς φαίνεται, τὴν ἀπόκρυφον λατινικὴν διήγησιν, περὶ τῆς ὁποίας, ὅπως καὶ περὶ τῆς ἑλληνικῆς αὐτῆς μεταφράσεως, ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω. Τοῦτο ἐξάγεται ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Βαρθολομαίου, τὴν περιεχομένην εἰς τὴν περίφημον συλλογὴν βίων ἁγίων, γνωστὴν μὲ τὸ ὄνομα *Legenda aurea*, τὴν ὁποίαν συνέθεσε περὶ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ὁ Ἰάκωβος ἐκ Βοραγινηῆς. Ἐκεῖ πράγματι τὰ τοῦ θανάτου τοῦ ἀποστόλου ἐκτίθενται μέχρι ἐνὸς σημείου ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀπόκρυφον λατινικὴν διήγησιν «...διέταξεν (ὁ βασιλεὺς) νὰ κτυπηθῇ μὲ ῥάβδους καὶ τέλος νὰ ἐκδαρῇ ζῶν»¹³. Ἀπὸ τὰ κατωτέρω ὅμως λεγόμενα φαίνεται ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς *Legenda aurea* δὲν ἦτο ἀπολύτως βέβαιος περὶ τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὅποιον πράγματι ἐμαρτύρησεν ὁ ἀπόστολος. Προσθέτει ὀντως οὕτως: «Περὶ τοῦ ἀκριβοῦς εἴδους τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Βαρθολομαίου αἱ γνώμαι διαφέρουν, διότι ὁ ἅγιος Δωρόθεος βεβαιώνει ρητῶς ὅτι ἐσταυρώθη καὶ προσθέτει ὅτι τὸ μαρτύριόν του ἔλαβε χώραν εἰς μίαν πόλιν τῆς Ἀρμενίας ὀνομαζομένην Ἀλθανον, ὅπως ἐπίσης ὅτι ἐσταυρώθη μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω. Ἐξ ἄλλου ὁ ἅγιος Θεόδωρος¹⁴ βεβαιώνει ὅτι ὁ ἀπόστολος ἐξεδάρη ζῶν καὶ ὑπάρχουν ἀκόμη ἄλλοι ἱστορικοὶ ἰσχυρίζομενοι ὅτι ἀπεκεφαλίσθη. Ἄλλ' εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ διαφωνία αὐτὴ εἶναι φαινομενικὴ, διότι τίποτε δὲν ἐμποδίζει νὰ παραδεχθῶμεν

¹²) Τὴν γνωρίζω ἀπὸ μίαν ὄχι πολὺ εὐκρινῆ φωτογραφίαν εἰς τὴν Συλλογὴν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας (ἀριθ. 4122), ἀποκειμένην τώρα εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Δὲν ἔχω καμμίαν πληροφορίαν ἂν αἱ τοιχογραφίαι αὐταὶ φέρουν χρονολογίαν.

¹³) Εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἠδυνήθην δυστυχῶς νὰ εὑρω τὸ λατινικὸν κείμενον τῆς *Legenda aurea*. Διὰ τοῦτο ἐχρησιμοποίησα τὴν πιστοτάτην γαλλικὴν μετάφρασιν τοῦ T. de Wysewa, *Le bienheureux Jaques de Voragine. La Légende dorée*, Paris, 1929, 456.

¹⁴) Ἐννοεῖ πιθανῶς τὸν Θεόδωρον Στουδίτην, τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα ἦσαν γνωστὰ εἰς τοὺς δυτικούς ἀπὸ τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ἀναστασίου τοῦ βιβλιοθηκάρου.

ὅτι ὁ ἅγιος πρῶτον ἐσταυρώθη, κατόπιν, διὰ περισσοτέρας βασάνους, ἐξεδάρη ζῶν καὶ τέλος ἀπεκεφαλίσθη»¹⁵.

Παρὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ὁμῶς ἀβεβαιότητα, γεγονός ἐστὶν ὅτι ἡ παράδοσις περὶ τῆς ἐκδορᾶς τοῦ Βαρθολομαίου ἐπεκράτησεν ἀπολύτως εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὰ ἀγάλματα τὰ κοσμοῦντα τὰς προσόψεις τῶν καθεδρικῶν ναῶν, ὁ ἀπόστολος εἰκονίζεται πάντοτε κρατῶν ὡς ἔμβλημα τὴν μάχαιραν, μὲ τὴν ὁποῖαν ἐξεδάρη¹⁶, εἰς ἄλλα δὲ μνημεῖα παριστάνεται ἔχων εἰς τὴν χεῖρα τὸ ἀφαιρεθὲν δέρμα του¹⁷. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος, ζωγραφίζων τὴν περίφημον τοιχογραφίαν τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἰς τὴν Capella Sistina τοῦ Βατικανοῦ (1536 - 1541), παρέστησε τὸν Βαρθολομαῖον κρατοῦντα εἰς τὴν δεξιὰν τὴν μάχαιραν, τὴν ὁποῖαν δεικνύει εἰς τὸν Σωτῆρα, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν τὸ δέρμα του, ὅπου ὁ καλλιτέχνης εἰκόνισε τὰ ἴδια αὐτοῦ χαρακτηριστικά¹⁸.

Τὴν εἰκονογραφικὴν τέλος παράδοσιν τῆς ἐκδορᾶς τοῦ ἀποστόλου ἀκολουθεῖ καὶ ἡ παράστασις τοῦ μαρτυρίου του μεταξὺ τῶν κατὰ βυζαντινὴν τεχνοτροπίαν ψηφιδωτῶν τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας, γενομένων εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Ἐκεῖ ὁμῶς ὑπάρχει ἀρκετὰ μεγάλη διαφορά ἀπὸ τὰ καθαρῶς δυτικὰ μνημεῖα. Εἰς τὴν παράστασιν δηλαδὴ αὐτὴν εἰκονίζονται οἱ δῆμιοι χαράσσοντες μὲ μάχαιραν λωρίδας εἰς τὸ δέρμα τῆς χειρὸς καὶ τοῦ ποδὸς τοῦ ἀποστόλου¹⁹.

Μετὰ τὴν γενομένην ἐπισκόπησιν τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐμαρτύρησεν ὁ Ἅγιος Βαρθολομαῖος συμφώνως πρὸς τὴν ὀρθόδοξον καὶ πρὸς τὴν δυτικὴν παράδοσιν, ὅπως καὶ τῶν μνημείων, ποὺ ἀκολουθοῦν τὰς δύο διαφορετικὰς αὐτὰς παραδόσεις, ἂν ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Κρήτης, ὁπόθεν ἐλάβομεν ἀφορμὴν διὰ τὴν παροῦσαν ἔρευναν, δὲν νομίζω ὅτι θὰ δυσκολευθῶμεν νὰ καταλήξωμεν εἰς ἕνα θετικὸν συμπέρασμα. Εἶναι δηλαδὴ φανερόν ὅτι ἡ τοιχογραφία τῶν Πλεμενιανῶν οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν οὔτε μὲ τὴν ἀγιολογικὴν οὔτε μὲ τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Αὕτη, χωρὶς οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν, ἀκολουθεῖ δυτικὸν πρότυπον, τὸ ὁποῖον ὁ λαϊκός,

¹⁵) Wy z e w a, ἐνθ' ἄν. 457.

¹⁶) Βλ. E. M a l e, L' art religieux du XIIIe siècle en France, 6η ἐκδ. Paris, 1925, 309. Πρβ. καὶ τὸν πίνακα εἰς τὴν σ. 313. Ἐπίσης M. L i e f m a n n, Kunst und Heilige, Jena, 1912, 32 καὶ 297 ἐν λ. Messer.

¹⁷) L i e f m a n n, ἐνθ' ἄν. 32 καὶ 285 ἐν λ. Haut.

¹⁸) Βλ. προχείρωσ Ch. de Tolnay, Michel Ange, Paris, 1951, πίν. 174, 184.

¹⁹) Βλ. τὴν ἀπεικόνισιν προχείρωσ ἐν W. Weidlé, Les mosaïques venetiennes, Milano, 1956, πίν. 80.

όπως φαίνεται, ζωγράφος έχει μεταφέρει εις την πατροπαράδοτον βυζαντινήν τεχνοτροπίαν. Ὅτι ὁ τεχνίτης αὐτὸς ἦτο Ἑλληὴν οὐδεμία δύναται, νομίζω, νὰ υπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅπως ἄλλωστε δεικνύει καὶ ἡ συνοδεύουσα τὴν παράστασιν ἑλληνικὴ ἐπιγραφή. Διὰ τὴν ἔκτασιν ἐξ ἄλλου τῆς δυτικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ ζωγράφου τούτου θὰ ἠδύναντο ἀσφαλῶς νὰ μᾶς διαφωτίσουν αἱ ὑπόλοιποι, ἂν ὑπάρχουν, τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τούτου, περὶ τῶν ὁποίων οὐδὲν δυστυχῶς γνωρίζω.

Ἡ ἀπασχολήσασα ἡμᾶς τοιχογραφία προσθέτει οὕτω πολύτιμον στοιχεῖον εἰς τὰ ἐλάχιστα ἄλλα μέχρι τοῦδε γνωστὰ παραδείγματα δυτικῆς ἐπιδράσεως εἰς τὴν ὀρθόδοξον θρησκευτικὴν τέχνην τῆς Κρήτης.

Ἡ δυτικὴ αὐτὴ ἐπίδρασις, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὰ ὀλίγα ταῦτα παραδείγματα, ἐμφανίζεται ὑπὸ διαφόρους μορφάς. Ὁ κορμὸς τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἁγίου Ὀνουφρίου, ὁ ἀποκείμενος εἰς τὸ Ἱστορικὸν Μουσεῖον Κρήτης²⁰, μιμείται ἀπλῶς τὴν συνήθειαν τῶν καθολικῶν νὰ κοσμοῦν τὰς ἐκκλησίας των μὲ δολογύφους μαρμαρίνας εἰκόνας. Ἡ εἰκονογραφία του εἶναι, ὡς νομίζω ὅτι ἀπέδειξα²¹, ἡ κυριαρχοῦσα εἰς τὴν ὀρθόδοξον κρητικὴν ζωγραφικὴν τοῦ 17^{ου} αἰῶνος. Ἡ ἐντελῶς ἐξωτερικὴ αὐτὴ δυτικὴ ἐπίδρασις, ἡ χρησιμοποίησις δηλαδὴ ἀγάλματος ἀντὶ ζωγραφημένης εἰκόνας, ἐμφανίζεται εἰς τὰ ἔργα τῶν Κρητῶν ἀγιογράφων τῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν περιόδου καὶ ὑπὸ ἄλλην μορφήν. Εἰς τὴν κατασκευὴν δηλαδὴ ζωγραφημένων ἐπὶ ξύλου εἰκόνων μὲ περικεκομμένον τὸ γύρω τῆς μορφῆς μέρος τῆς σανίδος, ὥστε νὰ δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ἀγαλμάτων. Παραδείγματα χαρακτηριστικὰ θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶν ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος τῆς Συλλογῆς Δ. Λοβέρδου μὲ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Κρητὸς Ἐμμανουὴλ Λαμπάρδου καὶ χρονολογίαν 1611²², ὅπως καὶ ὁ Ἐνταφιασμὸς τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζᾶνε καὶ χρονολογίαν 1677, ὁ ἀποκείμενος εἰς τὸν ἑλληνικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Βενετίας²³.

Ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου τῆς Ἀσίτζης μετὰ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναΐσκου τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ Σκλαβεροχώρι Πεδιάδος, ποὺ ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὸν 15^{ον} αἰῶνα (παλαιότεραι

²⁰) Βλ. Α. Ευγγοπούλου εἰς τὴν Ε.Ε.Β.Σ. 15, 1939, σ. 268 κ. ἐξ. εἰκ. 5 κ. ἐξ. Σ. Ἀλεξίου, Ὁδηγὸς Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης, Ἡράκλειον, 1953, σ. 19, ἀριθ. 73.

²¹) Ἐνθ' ἀν. 273 κ. ἐξ.

²²) Ἀπεικόνισις ὑπὸ J. Myslivec ἐν Seminarium Kondakovianum, 7, 1935, πίν. VII. 2.

²³) Εἰκὼν προχειρῶς ἐν Α. Ευγγοπούλου, Σχεδιάσμα ἱστορίας θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν, Ἀθήναι, 1957, πίν. 57. 1. Πρὸς καὶ σ. 236 κ. ἐξ.

τοῦ 1481)²⁴, δεικνύει ἄλλην μορφήν τῆς δυτικῆς ἐπιδράσεως. Ὁφείλεται πιθανώτατα εἰς ἰδιαζούσας τοπικὰς συνθήκας διαβιώσεως τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν καθολικοῦ δόγματος Κρητῶν, συνθήκας, τὰς ὁποίας μόνον εἰδικαί ἱστορικά ἔρευναί δύνανται, νομίζω, νὰ διαφωτίσουν.

Ἡ παρουσία ὅμως αὐτῆ δυτικοῦ ἁγίου μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων μᾶς ὁδηγεῖ πρὸς τὰς φορητὰς εἰκόνας, εἰς τὰς ὁποίας παριστάνονται ὁμοῦ εἰκονογραφικαί σκηναὶ καὶ ἱεραὶ μορφαὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας, εἰκόνας, ποὺ ἐζωγράφιζαν εἰς τὴν Βενετιανὴν Ἑλλάγην, Κρητῆτες κατὰ τὸ πλεῖστον ἁγιογράφοι, οἱ γνωστοὶ δηλαδὴ *Madonneri*²⁵.

Ἄν ὅμως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου εἰς τὸν ναῦσκον τοῦ Σκλαβεροχωρίου τὸ ξένον στοιχεῖον περιορίζεται ἀπλῶς καὶ μόνον εἰς τὴν παρουσίαν δυτικοῦ ἁγίου μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιον καὶ μὲ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου τῶν Πλεμειανῶν, ποὺ μᾶς ἀπησχόλησεν εἰς τὸ παρὸν μικρὸν ἄρθρον. Ἡ τελευταία αὐτῆ ἀποτελεῖ μοναδικὸν μέχρι τοῦδε γνωστὸν, εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον, παράδειγμα ἀπεικονίσεως ἁγίου τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τύπον, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀντιγραφῆ χωρὶς καμίαν ἀμφιβολίαν ἀπὸ δυτικόν, ὅπως νομίζω ὅτι ἐπαρκῶς ἀπέδειξα, πρότυπον.

Ἐπάρχει λοιπὸν ἀναμφισβήτητος δυτικὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν τέχνην τῆς Κρήτης. Αὕτη, προκειμένου περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐμφανίζεται εἰς ὠρισμένας μόνον δευτερευούσης σημασίας λεπτομερείας, ὅπως τὰ ὀξυκόρυφα τόξα, ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος κ. ἄ. Αἱ κατόψεις ὅμως καὶ γενικώτερον τὰ ἀρχιτεκτονικὰ συστήματα, συμφώνως πρὸς τὰ ὁποῖα ἔχουν κτισθῆ αἱ πολυάριθμοι ἐκκλησίαι τῆς Κρήτης, οὐδεμίαν δεικνύουν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν.

Εἰς τὴν ζωγραφικὴν τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ παραδείγματα εἶναι βεβαίως ἐλάχιστα, ὅπως εἶδομεν, καὶ τοῦτο, διότι ἡ ἔρευνα τῶν τοιχογραφημένων μνημείων τῆς Κρήτης μόλις τώρα ἀρχίζει νὰ γίνεται μὲ τρόπον συστηματικόν. Ἦδη ὅμως ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν δημοσιευομένων κρητικῶν μνημείων ἐπιβεβαιώνει τὴν δυτικὴν ἐπίδρασιν, ἰδίως εἰς λεπτομερείας, ποὺ ἡ ἀνίχνευσις των χρειάζεται προσεκτικὴν ἐξέτασιν. Παράδειγμα τὰ δυτικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα διεπίστωσεν ὁ κ. Ν. Δρανδάκης εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου φονεύοντος τὸν δράκοντα, τὴν εὐρισκομένην μεταξὺ τῶν ἀπὸ τοῦ 1401 τοιχογραφιῶν τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὸν Ἄρτον τῆς Ρεθύμνης²⁶.

²⁴) Βλ. Εὐγγελοπούλου, Σχεδιασμοί, 81 κ. ἐξ. ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

²⁵) Περὶ αὐτῶν βλ. Εὐγγελοπούλου, ἔνθ' ἀν. 263 κ. ἐξ.

²⁶) Ν. Δρανδάκης εἰς τὰ Κρητ. Χρονικά, ΙΑ, 1957, 96.

Δυτική λοιπόν επίδρασις ὑπάρχει ὁπωσδήποτε εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης. Εἶναι ὅμως αὕτη ἐξωτερικὴ μᾶλλον, περιοριζομένη εἰς λεπτομερείας δευτερευούσης σημασίας. Ἡ διείσδυσις τῶν ὀλίγων αὐτῶν δυτικῶν στοιχείων ἦτο ἄλλωστε ἀναπόφευκτος καὶ τὴν ἐξηγεῖ ἀπολύτως ἢ ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας βενετικὴ ἐπὶ τῆς μεγαλονήσου κυριαρχία. Τὰ ἐλάχιστα αὐτὰ δυτικὰ δάνεια οὐδὲν μειώνουν τὴν σημασίαν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης. Τοῦναντίον οἱ λαϊκοὶ τεχνῖται τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν εἶναι ἄξιοι θαυμασμοῦ διὰ τὴν ἔμμονον προσήλωσίν των εἰς τὴν παλαιὰν πατροπαράδοτον ὀρθόδοξον καλλιτεχνικὴν καὶ εἰκονογραφικὴν παράδοσιν.

Εἰς τὸν ἔχοντα πρὸ ὀφθαλμῶν τ' ἀνωτέρω θὰ γίνῃ ἐντελῶς φανερὸν πόσον διάφορα εἶναι τὰ πράγματα, προκειμένου περὶ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου, ποῦ μᾶς ἀπησχόλησεν εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον. Εἰς αὐτὴν δὲν πρόκειται, ὅπως εἶδομεν, περὶ ἐξωτερικῆς ἀπλῶς ἐπιδράσεως, ἀλλὰ περὶ πιστῆς ἀπομιμήσεως δυτικοῦ προτύπου καθ' ὅλοκληρίαν ξένου καὶ εἰκονογραφικῶς καὶ ἀγιολογικῶς πρὸς τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν. Ἡ περίπτωσις ἐδῶ εἶναι, ἀπὸ ὅσα μέχρι τοῦδε τοῦλάχιστον γνωρίζομεν περὶ τῆς τέχνης εἰς τὴν Κρήτην, ἐντελῶς ἐξαιρετικὴ καὶ διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς αὐτὸν εἶναι, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν, ἀνάγκη λεπτομερεστέρας ἐξετάσεως ὀλοκλήρου τῆς γραπτῆς διακωσμῆσεως τοῦ ναοῦ τῶν Πλεμενιανῶν.

Α ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

